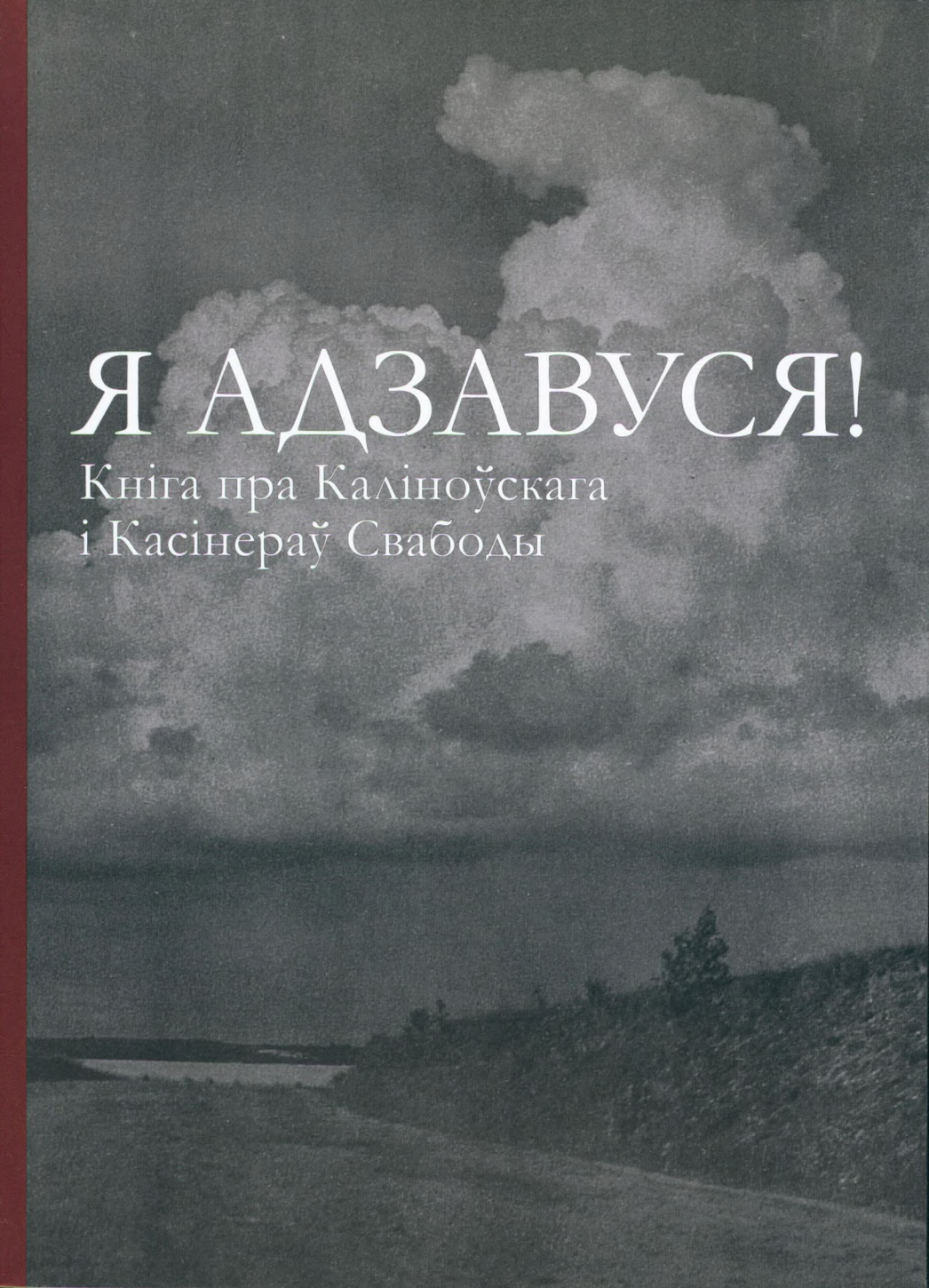

Я АДЗАВУСЯ!

Кніга пра Каліноўскага
і Касінераў Свабоды

Я АДЗАВУСЯ!

Кніга пра Каліноўскага
і Касінераў Свабоды

Укладальнік

Сяргей ПЛАНІЗЬНІК

Мінск
«Лімарыус»

2014

УДК [94(476)+821.161.3.09](082)

ББК 63.3(4Бєи)

Я 11

Укладанне

С. С. Панізьнік

Прадмова

Г. В. Кісялёў

Я адзавуся! : Кніга пра Каліноўскага і Касінераў Свабоды
Я 11 / уклад.: С. С. Панізьнік ; прадм.: Г. В. Кісялёў. — Мінск: Лі-
марыус, 2014. — 508 с.

ISBN 978-985-6968-37-5.

Многія пакаленні твораў Роднага Слова сталі аўтарамі гэтай кнігі. Каліноўскага ўслаўлялі нашы знакамітыя літаратары, і іх набыткі ўключаныя ў школьную праграму. Таму подзвігамі продкаў натхняюцца і настаўнікі, і вучні: чытайце іх вершы ў раздзеле «Вядзі нас на ахвярную сяўбу».

На сёлета прыходзіцца маркотная дата — 150-я ўгодкі страты Каліноўскага на Лукішскім пляцы ў Вільні. Ідзе абнаўленне Памяці пра Справядлівага (2.2.1838–22.2.1864), яго ахвярных аднадумцаў.

Хай чытачоў натхняе мужнасць паўстанцаў, адданасць Бацькаўшчыне, самаахвярнасць у змаганні за свабоду, роўнасць, права людзьмі звацца ў вялікай супольнасці еўрапейскіх народаў.

УДК [94(476)+821.161.3.09](081)

ББК 63.3(4Бєи)

ISBN 978-985-6968-37-5

© Панізьнік С. С., укладанне, 2014

© Кісялёў Г. В., прадмова, 1996

© Афармленне. ТАА «Лімарыус», 2014

*Прысвячаецца маладым беларускім
патрыётам — пераемнікам славы
касінераў Каліноўскага*

ДА ЧЫТАЧА

У 1996 годзе ўкладальнік гэтай кнігі падрыхтаваў для выдавецтва «Юнацтва» анталогію твораў пра Кастуся Каліноўскага «Жыві ў свабодзе!». На жаль, з вершаў, прысвечаных выдатнаму барацьбіту за свабоду Беларусі, у той зборнік увайшоў толькі тэкст Пётруся Броўкі. Да 150-годдзя з дня пакарання смерцю славутага паўстанца выдавецтва «Лімарыус» прапанавала мне выправіць гэтую недарэчнасць. Так з'явілася кніга «Я адзавуся!». Лічу яе сваім руплівым унёскам у пачэсную справу збірання поўнай Каліноўскіяны.

Дзякую за спрыянне ў выданні кнігі Грамадскаму арганізацыйнаму камітэту па святкаванні Года Каліноўскага.

З дазволу сям'і слыннага беларускага гісторыка і літаратуразнаўцы Генадзя Кісялёва мы перадрукоўваем ягоны артыкул, якім пачыналася кніга «Жыві ў свабодзе!».

Сяргей Панізьнік

ЗА ПРАЎДУ І БАЦЬКАЎШЧЫНУ

За сваю вельмі багатую шматвяковую гісторыю Беларусь нарадзіла многа вялікіх людзей — воінаў і песняроў, дзяржаўных мужоў і заканадаўцаў, асветнікаў і духоўных пастыраў, рэформатараў і рэвалюцыянераў. Адзін з самых любімых нацыянальных герояў беларускага народа — Кастусь Каліноўскі. Ён пражыў усяго 26 гадоў, але зрабіў столькі, што памяць аб ім перажыве вякі. Сваёй творчасцю і дзейнасцю ён найбольш поўна ўвасобіў слаўную эпоху 60-х гадоў мінулага стагоддзя (маецца на ўвазе XIX ст. — *Заўв. рэд.*), калі ўсе перадавыя людзі выступілі на штурм прыгонніцтва і самадзяржаўя.

Каліноўскі ўвайшоў у гісторыю як аўтар палымяных «Пісьмаў з-пад шыбеніцы», стваральнік беларускай рэвалюцыйна-дэмакратычнай публіцыстыкі, выдавец першай нашай газеты «Мужыцкая праўда», але, мабыць, галоўным яго творам, пабудаваным па ўсіх высокіх рамантычных канонах, было само яго гераічнае жыццё, да апошняга дыхання — тут няма гіпербалы — аддадзенае народу.

Нагадаем кратка галоўныя этапы, асноўную лінію гэтага яскравага жыцця. Кастусь, або афіцыйна Вікенцій Канстанцін Сымонавіч Каліноўскі, нарадзіўся ў 1838 годзе ў Мастоўлянах Гродзенскага павета ў мнагадзетнай сям'і безземельнага шляхціца, уладальніка невялікай фабрыкі, лепш сказаць, майстэрні ільняных вырабаў. Сапраўдным родным кутом для Каліноўскіх стала неўзабаве Якушоўка пад Свіслаччу, дзе бацька набыў фальварак, і сама Свіслач, дзе Кастусь разам са старэйшым братам Віктарам вучыўся ў знакамітай некалі гімназіі, ператворанай у пяцікласнае павятовае вучылішча. Тут набіраўся ён моцы для вялікай дарогі, тут набіраўся ён нянавісці да прыгнятальнікаў, тут набіраўся ён сакавітых слоў у народа, каб потым адліць з іх магутныя радкі «Мужыцкай праўды».

Мілья родных мясціны, Свіслач ды Якушоўка, будуць заўсёды вабіць яго. Але яшчэ больш вабіў шырокі свет. Новыя далягяды адкрывала паездка ў Маскву да брата Віктара, які ўсяляк садзейнічаў хуткаму духоўнаму пасталенню энергічнага і дапытлівага юнака. У 1856 годзе ўсё з тым жа братам Віктарам едзе ён па навуку ў Пецярбург. Пажыткі ў братоў вельмі сціплыя, і рублёў у кішэні няшмат. Сям'я была вельмі вялікая, у бацькі хапала іншых турбот, і ён не мог утрымліваць сыноў

у сталіцы. Зрэшты, у гэтых адносінах Каліноўскія не складалі выключэння. У навуку тады пайшоў разначынец без вялікіх сродкаў.

Гады ўніверсітэцкай вучобы — вельмі важны перыяд для станаўлення дэмакратычнага светапогляду Каліноўскага. Ён знаёміцца з ідэямі рускіх і польскіх рэвалюцыйных дэмакратаў, прагна чытае «Современник», выданні польскай эміграцыі, лісты герцэнаўскага «Колокола», якія прыходзілі з-за мяжы і пашыраліся ўпотай. Ужо ва ўніверсітэцкія часы Каліноўскі становіцца адным з кіраўнікоў рэвалюцыйнага студэнцтва.

У Пецярбургу Віктар, прыроджаны гісторык-палеограф, а з ім і Кастусь зрабілі адкрыццё: як аказалася, Імператарская публічная бібліятэка перахоўвала сапраўдны скарб — унікальныя гістарычныя крыніцы, старадаўнія манускрыпты, надзвычай багатую духоўную спадчыну Літвы-Беларусі мінулых вякоў-стагоддзяў. Атрыманыя веды напаўнялі гістарычным аптымізмам, давалі веру, што Беларусь з яе багатай мінуўшчынай будзе мець і цудоўную будучыню, дзеля якой варта жыць і змагацца.

Трэба было на ўсё знайсці час: і на вучобу, і на тайныя сходкі, і на прыватныя ўрокі, якія Каліноўскі даваў, каб здабыць сякія-такія сродкі для жыцця. Нярэдка падводзіла і здароўе, і Кастусь вымушаны быў нават звярнуцца да слыннага сталічнага доктара.

Нягледзячы на ўсе цяжкасці, вучыўся Кастусь добра. У 1860 годзе ён скончыў універсітэт, потым некалькі месяцаў працуе над кандыдацкай дысертацыяй і на пачатку 1861 года атрымлівае дыплом кандыдата правоў, гэта значыць — юрыдычных навук. Веданне царскіх законаў прыдалося Каліноўскаму для барацьбы з самадзяржаўем. Як дыпламанаваны юрыст Каліноўскі, можна сказаць, зусім прафесійна вынес абвінаваўчы вердыкт царызму і ўсяму нялюдскаму ладу эксплуатацыі і прыгнёту.

Працаваць па спецыяльнасці яму не давалася. Калі вясной 1861 года Каліноўскі вярнуўся на радзіму, на Беларусь, як і ва ўсёй Расіі і Польшчы, наспела рэвалюцыйная сітуацыя. Якраз была абвешчана сялянская рэформа, якая выклікала магутны ўздым сялянскіх хваляванняў, Уся Беларусь віравала, як устрывожаны вулей. У розных напрамках па беларускіх дарогах ішлі вайсковыя каманды, каб штыкамі навязаць сялянству падманную свабоду.

Становішча на Беларусі, як і ў суседняй Літве, абстралялася яшчэ тым, што тут неспакойна было таксама ў гарадах. Студэнты, афіцэры, дробная шляхта, рамеснікі выступалі ў падтрымку польскага нацыянальна-вызваленчага руху, які на пачатку 60-х гадоў разгарнуўся з новай сілай.

Беларусь і Літва імкліва ішлі да паўстання. Прыхільнікаў паўстання называлі «чырвонымі». Іх важаком стаў Каліноўскі. Ён ведаў, што трэба рабіць: трэба аб'яднаць сялянскі антыпамешчыцкі рух з нацыянальна-вызваленчым рухам. У адрозненне ад многіх іншых «чырвоных» ён бачыў асноўную сілу паўстання ў сялянстве, у працоўным народзе. У гэтым веліч і дальнабачнасць Каліноўскага. Ён бачыў таксама саюзніка ўсіх прыгнечаных народаў царскай Расіі ў перадавых сілах рускага народа і рашуча выступаў за рэвалюцыйны саюз усіх пакрыўджаных супраць самадзяржаўя. Якраз напярэдадні паўстання Каліноўскі на поўны голас выказаў у падпольнай газеце «Сцяг свабоды» сваё цвёрдае перакананне: «Народ маскоўскі скаланаецца ад нашай векавой крыўды. Ён свабодным братам нашым, а не прыгнятальнікам быць жадае і адказнасць перад нашчадкамі за нашу жалезную няволю рашуча ўскладае на гатовы пасці царызм». Потым, пад уплывам паражэння, як зразумелая рэакцыя на пачварную дзейнасць Мураўёва-вешальніка і яго памагатых узнікнуць і больш складаныя пачуцці. Калі за кратамі, за тоўстымі астрожнымі сценамі Кастусь будзе пісаць развітальныя «Пісьмы з-пад шыбеніцы», яму здасца, што рускі народ навек змірыўся са сваім ярмом, і Каліноўскі скажа ў яго адрас горкія і не зусім справядлівыя словы.

Але мы забеглі наперад. Паўстанне яшчэ толькі рыхтуецца, яшчэ толькі-толькі збіраюцца, назапашваюцца сілы. Пачаў Кастусь з роднай Гродзеншчыны і паступова аб'яднаў тамашнія асобныя гурткі ў адзіную арганізацыю.

У той жа час Каліноўскі прымае вялікі ўдзел у стварэнні агульнай арганізацыі «чырвоных» Беларусі і Літвы і для гэтага ўсё часцей выязджае ў Вільню.

Тут утварыўся Камітэт руху, або Літоўскі правінцыяльны камітэт, які ўзначаліў падрыхтоўку паўстання ў Беларусі і Літве. Увосень 1862 года старшынёй камітэта стаў 24-гадовы Кастусь Каліноўскі.

Ён заўсёды з народамі, заўсёды шукае шляхоў да сялянскіх сэрцаў. Адзін з такіх шляхоў — друкаванае слова.

«Дзецюкі!

Мінула ўжо тое, калі здавалася ўсім, што мужыцкая рука здасца толькі да сахі, — цяпер настаў такі час, што мы самі можам пісаці, і то пісаці такую праўду справядліву, як Бог на небе. О, загрыміць наша праўда і, як маланка, пераляціць па свеце! Няхай пазнаюць, што мы можам не толькі карміць сваім хлебам, но яшчэ і вучыць сваёй мужыцкай праўды».

Такімі велічнымі словамі пачынаецца першы нумар славутай «Мужыцкай праўды» Каліноўскага. Словы гэтыя знаменавалі надыход на

Беларусі эпохі сялянскай дэмакратыі, найбольш яркім выразнікам і звестуном якой быў якраз наш Кастусь.

Першая беларуская газета выходзіла нелегальна, прыкладна раз у месяц у выглядзе лісткаў невялікага фармату. Усяго выйшла сем нумароў (апошні, сёмы, нумар друкаваўся пасля значнага перапынку ўжо ва ўмовах паўстання). Кожны нумар падпісваўся псеўданімам Каліноўскага «Яська-гаспадар з-пад Вільні».

У выданні газеты заўважаецца пэўны план. Кожны нумар прысвечаны якой-небудзь важнай тэме, якому-небудзь актуальнаму пытанню грамадскага жыцця. Праз усе нумары праходзіць важнейшае пытанне эпохі — пытанне зямлі і волі. Газета выкрывала рабаўнічы маніфест 19 лютага, «каторы цар з панамі для нас напісаў», востра крытыкавала палітыку царызму ва ўсіх сферах жыцця. Газета імкнулася пераадолець тагачасную веру сялян у «добрага цара», паказвала механізм дзяржаўнага кіравання, сувязь цара з чыноўнікамі і панамі. «Мужыцкая праўда» гаварыла сялянам, што яны ўласнымі сіламі могуць і павінны дабіцца справядлівага ладу — «вольнасці не такой, якую нам цар схова даці, но якую мы самі, мужыкі, паміж сабою зробіма». «Мужык пакуль здужае трымаці касу і сякеру, бараніць свайго патрапіць і ў нікога ласкі прасіць не будзе» — у гэтым асноўны пафас газеты Каліноўскага. У газеце паказвалася агульнасць інтарэсаў беларускіх сялян з «нарадам у Пецярбургу, Маскве і па цэлай Расіі», з «мужыкамі каля Варшавы». Зразумела, некаторыя пытанні асвятляліся на яе старонках спрошчана — газета ж адрасавалася малапісьменнаму, а то і зусім непісьменнаму на той час селяніну. Тым не менш «Мужыцкая праўда» з'яўляецца ўзорам агітацыйнай літаратуры для народа, узорам рэвалюцыйна-дэмакратычнай публіцыстыкі. Характэрна, што ў газеце нямала супадзенняў з лепшымі творамі рускай агітацыйнай літаратуры таго часу, напрыклад з пракламацыяй Чарнышэўскага «Панскім сялянам ад іх добразычліўцаў паклон». І справа тут не столькі ў прамых запазычаннях (вядома, што пракламацыя Чарнышэўскага так і не выйшла), колькі ў брацтве па духу вялікага беларускага рэвалюцыянера з дзесячамі рускай, ды і польскай, рэвалюцыйнай дэмакратыі.

Сем несамавітых з выгляду падпольных лісткаў «Мужыцкай праўды», выпушчаных на працягу года, — фенаменальная з'ява. Гэта была яго мара, любімае дзецішча, першае перыядычнае выданне, першая газета (своеасаблівая, вядома) на беларускай мове. Наступныя — «Наша доля» і «Наша ніва» — змаглі з'явіцца толькі праз сорак з нечым гадоў ва ўмовах першай расійскай рэвалюцыі. Каліноўскі апырэджваў час, зазіраў далёка наперад. Ён быў бліскучым публіцыстам, рэвалюцыйным асветнікам свайго часу. Святло навукі і адукацыі ён называў най-

вялікім шчасцем, вялікім дарам лічыў друкаванае слова. Яго ўмельства даходліва і пераканаўча гаварыць з народамі па самых актуальных праблемах жыцця здзіўляе і захапляе. Для прыкладу прачытаем разам адзін фрагмент: «Няма і куска зямлі на свеце, каб людзі былі адзін у другога ўсё добрыя, не хацелі жыці з крыўдаю свайго бліжняга, — пісаў Каліноўскі. — Для таго каб была справядлівасць і праўда на свеце, а злыя людзі не збыткавалі і крыўды другім не рабілі, ёсць ронд (уряд), што бярэ падаткі, робіць школы, наўчае кожнага, каб жыў па праўдзе, становіць суд, а калі гэта не памагае і робіцца несправядлівасць, то наймае войска і так сцеражэ кожнага ад ліха і здзерства. От на што ронд патрэбны. І як добры слуга глядзіць худобы гаспадарскай і слухае свайго гаспадара, так добры ронд глядзець павінен шчасця людзей, слухаць народу і рабіць так, як народу лепей. І не дзіва, бо не народ зроблены для ронду, а ронд для народу». Так папулярна тлумачыў, раскрываў Каліноўскі дзяржаўны механізм. Ён нібы любаваўся ўсімі адцэннямі народнага слова, што яшчэ не спазнала пугі граматыкі, шырока выкарыстоўваў трапныя параўнанні, фальклорную сімволіку, не грэбаваў грубаватым народным гумарам. Пільны рэаліст і высокай пробы рамантык, ён разам са сваім сучаснікам Вінцэнтам Дуніным-Марцінкевічам закладваў асновы маладой яшчэ тады беларускай літаратуры, літаратурнай мовы Новага часу. Народ ведаў і любіў Яську-гаспадара. Насенне «Мужыцкай праўды» прарасло ў 1863 годзе стрэльбамі і косамі ў руках народа-змага.

Улады лютавалі. Паліцыі і жандармеры прышлося перажыць з-за пякучых лісткоў «Мужыцкай праўды» нямала непрыемных хвілін. Пашыральнікаў расстрэльвалі, адпраўлялі на катаргу, а «бунтоўная газета» з'яўлялася зноў і зноў. Але ўладам так і не ўдалося разгадаць таямніцу з'яўлення небяспечных лісткоў. Толькі аднойчы ўлады натрапілі на след Каліноўскага, калі ён раскідваў «Мужыцкую праўду» на дарогах Слонімсчыны, едучы на паштовых конях. З гэтага часу Каліноўскі цалкам пераходзіць на нелегальнае становішча, хаваецца ў падполлі, выступае пад чужымі імёнамі: Макарэвіч, Чарноцкі, Хамовіч або Хамуціус, Вітажэнец.

У студзені 1863 года выбухнула паўстанне ў Польшчы. Нягледзячы на супярэчнасці паміж віленскімі і варшаўскімі канспіратарамі (апошнія не ў дастатковай ступені паважалі суверэнітэт Літвы-Беларусі), Літоўскі правінцыяльны камітэт на чале з Каліноўскім вырашыў падтрымаць паўстанне польскага народа, абвясціў сябе Часовым рэвалюцыйным урадам Літвы і Беларусі і заклікаў беларускі і літоўскі народы да зброі. Чакалася, што паднімуцца і сяляне Расіі. На месцы рассылаецца інструкцыя аб пакаранні найбольш лютых памешчыкаў,

прыгнятальнікаў народа. У гэты момант умеркаваныя элементы — «белыя» — нанеслі ўдар у спіну паўстання, зрабілі пераварот і захапілі ўладу ў паўстанцкіх арганізацыях Варшавы і Вільні. Аднак зусім адхіліць Каліноўскага і яго аднадумцаў «белыя» не маглі. Каліноўскі атрымлівае пасаду рэвалюцыйнага камісара Гродзенскай губерні. Пакінуўшы Вільню, ён захаваў сувязь са сваімі аднадумцамі па ўсёй Беларусі і Літве. «Чырвоныя» Беларусі і Літвы па-ранейшаму лічылі яго сваім правадыром.

З усёй страснасцю змагага аддаецца Каліноўскі арганізатарскай рабоце на роднай Гродзеншчыне, шле надзейных людзей з інструкцыямі і парадамі ў іншыя губерні. Нягледзячы на сабатаж «белых», хутка паўстанне бушавала на ўсёй тэрыторыі Беларусі і Літвы ад Балтыкі да Прыпяці, ад Дняпра і Дзвіны да Буга і Нёмана. «За нашу і вашу свабоду!» — лозунг паўстанцаў.

На задушэнне паўстання царскі ўрад кінуў велізарныя сілы. У Вільню прыязджае з неабмежаванымі паўнамоцтвамі царскі сатрап генерал Мураўёў, празваны ў народзе Вешальнікам. Публічныя пакаранні смерцю сталі звычайнай справай.

Не вытрымаўшы рэпрэсій, «белыя» пачалі адыходзіць ад паўстання. Улетку 1863 года Каліноўскі зноў вяртаецца ў Вільню і становіцца кіраўніком віленскага паўстанцкага цэнтра (так званы «Чырвоны жонд»). Артыстычна мяняючы сваю знешнасць, маючы ўсюды адданыя сяброў, Каліноўскі працягваў кіраваць паўстаннем.

«Не дбаю анічога, то праз акно на дах, то іншымі спосабамі заўсёды шчасліва з іхніх рук выслізгаваю. Бог апякуецца нада мной, а калі прыйдзеца павіснуць, то хай гэта будзе на пацеху ўсім літоўскім панам і прасветлай Маскве», — зухавата, з нейкім выклікам лёсу, пісаў ён аднаму з папличнікаў. Пра яго адвагу хадзілі легенды. Казалі, што ён прыходзіў нават на кожнае пакаранне смерцю, каб развітацца з папличнікамі.

Апошняя кватэра Каліноўскага была ў Святаянскіх мурах. Так называўся тады комплекс універсітэцкіх будынкаў у цэнтры горада. У часы Каліноўскага ўніверсітэта не было, улады закрылі яго яшчэ пасля паўстання 1831 года. У мурах змяшчалася гімназія, у некаторых іншых памяшканнях былі кватэры. Адну з такіх кватэр займаў Каліноўскі пад імем Вітажэнца. Цікава, што Святаянскія мury знаходзіліся якраз на супраць генерал-губернатарскага палаца, дзе жыў Мураўёў.

Адрас і імя, пад якім хаваўся Каліноўскі, выдаў здраднік, арыштваны (і праз сто трыццаць гадоў адчуваеш ад гэтага калі не сорам, дык нейкую прыкрасць) у Мінску. У Вільню паляцела шыфраваная тэлеграма. Студзеньскай ноччу 1864 года ўвесь квартал Святаянскіх мураў быў акружаны паліцыяй і дзвюма ротамі салдат. Група салдат і паліцыянтаў

на чале з афіцэрам паднімаўся па лесвіцы будынка, дзе жыў Каліноўскі. Кастусь сустрэў іх на лесвічнай пляцоўцы са свечкай у руках. На пытанне аб імені спакойна адказаў: «Вітажэнец», і ў той жа момант быў арыштаваны. Яго даставілі ў прыстасаваны пад турму будынак былога Дамініканскага кляштара. Тут, у камеры (колішняй манаскай келлі, па самой прыродзе сваёй прызначанай для ціхай малітвы), наш знакаміты бунтар пражыў свае апошнія дні, пакуль вялася яго справа. Гэта быў 41 дзень няспыннага змагання з царскімі следчымі за сваю чалавечую годнасць, за тое, каб не здрадзіць ідэям паўстання, свайму народу. Ён прызнаў, што кіраваў паўстаннем, але адмовіўся адказаць на пытанні, якія маглі пашкодзіць народнай справе, таварышам. «Усведамленне сваёй годнасці і таго становішча, якое я займаў у грамадстве, не дазваляюць мне ісці іншым шляхам», — рашуча заявіў ён следчым.

Каліноўскі знаў, што з яго камеры толькі адна дарога — на эшафот. Ён знайшоў спосаб перадаць на волю развітальныя «Пісьмы з-пад шыбеніцы». Гэта апошні заповіт любімаму народу, твор (або, хутчэй, нават цыкл твораў — своеасаблівы трыпціх) высокай публіцыстычнай сілы.

«Браты мае, мужыкі родныя! З-пад шыбеніцы маскоўскай прыходзіць мне да вас пісаці, і можа, раз астатні. Горка пакінуць зямельку родную і цябе, дарагі мой народзе! Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, но не жаль згінуць за тваю праўду...» — пісаў Каліноўскі. Змагар гаварыў аб вялікім значэнні школ і адукацыі, але лічыў, што святло навукі зазьяе над родным краем толькі пасля заваявання свабоды. «Для таго, Народзе... ідзі ваяваці за сваё чалавечае і народнае права, за сваю зямлю родную». Палымяныя публіцыстычныя радкі арганічна перарасталі ў пісьме Каліноўскага ў верш, звернуты да любімай дзяўчыны (цяпер вядома яе імя — Марыська Ямант, сястра аднаго з паплечнікаў) і зноў да народа.

Бывай здаровы, мужыцкі Народзе,
Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе.
І часам спамяні пра Яську свайго,
Што згінуў за праўду для дабра Твайго.

10 сакавіка 1864 года Кастусь Каліноўскі быў публічна павешаны ў Вільні на гандлёвай плошчы Лукішкі, якая была тады ўскраінай горада. Развітацца з ім прыйшлі тысячы віленцаў. «Каліноўскі ішоў на пакаранне смела», — пісаў сведка. Калі чыталі прысуд і назвалі яго імя — «дваранін Каліноўскі», ён усклікнуў: «У нас няма дваран, у нас усе роўныя!» Нават свой эшафот гэты нязломны чалавек здолеў ператварыць у трыбуну для выказвання свайго жыццёвага крэда, сваіх высокіх рэвалюцыйных поглядаў.

Гісторыкі лічаць, што цела Каліноўскага, як і іншых паўстанцаў 1863 года, пакараных смерцю ў Вільні, пахавана на вяршыні гары Гедыміна. Гара знаходзілася ў той час на тэрыторыі Віленскай цытадэлі, і ўлады ўпотаі закопвалі там целы паўстанцаў, каб народ не мог аддаць пашану іх магілам. Гісторыя ўсё перайначвае, і занябная некалі гара з узноўленай вежай стала сімвалам непаўторнага Вільнюса, старажытнай цудоўнай Вільні, сімвалам гераічных традыцый барацьбы і аднаўлення народаў. Разам з тым яна нібы маўзалей Каліноўскага, Серакоўскага і іншых герояў 1863 года.

Сваёй яркай індывідуальнасцю, адметнымі рысамі Кастусь помніўся ўсім, хто яго ведаў. Яго параўноўвалі з Маратам і Рабесп'ерам, знакамітымі дзеячамі Вялікай французскай рэвалюцыі. «...Гэты чалавек адзін каштаваў сотняў...», «...Чалавека гэтага нельга было ні напалохаць, ні збіць з толку...» — гаварылі пра яго сучаснікі і гісторыкі, нават самыя далёкія ад яго спраў і поглядаў.

Велізарную ролю адыграў Каліноўскі ў гісторыі вызвольнага руху, грамадска-палітычнай і філасофскай думкі, літаратуры і культуры Беларусі. З яго палітычнай і публіцыстычнай дзейнасцю звязана афармленне на Беларусі рэвалюцыйнага дэмакратызму як самастойнай плыні. У аснове яго светапогляду ляжала вера ў магутныя творчыя сілы народа, у магчымасць рэвалюцыйным шляхам разбурыць свет насілля і эксплуатацыі і пабудаваць новае грамадства, заснаванае на прынцыпах справядлівасці. У вельмі складаных падзеях 60-х гадоў на Беларусі і Літве Каліноўскі пастаянна імкнуўся, каб былі не забыты, дастойна прадстаўлены інтарэсы працоўных, сялянства. Менавіта народныя ўяўленні аб справядлівасці былі для яго галоўным крытэрыем у ацэнцы ўсіх сацыяльна-палітычных з'яў. Цар «у паноў сто раз пытаў, якую яны хочуць даць вольнасць мужыкам, у мужыкоў і разу не спытаў, якой яны хочуць вольнасці», — пісаў Каліноўскі ў «Мужыцкай праўдзе». І працягваў: «А для таго, дзецюкі, каб ніхто вас не мог ашукаці, цяпер ужо талкуйце паміж сабою, якой вам вольнасці патрэба і якім адно спосабам мужык яе дастаць можа». Вопыт Каліноўскага вучыць гранічнай павазе да народа, да народнай думкі.

1863 год — неад'емная частка гістарычнай свядомасці беларускага народа. Паўстанне апаліла сваім зыркім полымем біяграфіі пачынальнікаў нашай літаратуры В. Дуніна-Марцінкевіча, А. Вярыгі-Дарэўскага, Ф. Багушэвіча, В. Каратынскага, Я. Вуля, А. Абуховіча, Ф. Тапчэўскага. Маладзейшы за іх Я. Лучына па гарачых слядах напісаў абразок пра мінскіх паўстанцаў. Гэтыя драматычныя падзеі, вобраз Каліноўскага і ў наш час прыцягваюць неаслабную ўвагу пісьменнікаў і дзеячаў мастацтва. Створана нямала цікавых, а то і выключных па сваіх мастацкіх

вартасцях рэчаў. Дастаткова назваць паэму «Каліноўскі» Максіма Танка, драматычную паэму «Хамуціус» Аркадзя Куляшова, памятны ўсім верш Петруся Броўкі часоў Вялікай Айчыннай вайны, раман «Каласы пад сярпом тваім» і іншыя творы Уладзіміра Караткевіча, аповесці А. Мальдзіса, А. Якімовіча, С. Яновіча, оперу Д. Лукаса на лібрэта М. Клімковіча, п'есу і тэатральную пастаноўку Е. Міровіча 20-х гадоў, мастацкі фільм таго ж часу, творы А. Грубэ, З. Азгура, С. Селіханавы, Л. Гумілеўскага, С. Гарбуновы, П. Сергіевіча, А. Гугеля і Р. Кудрэвіч, Л. Шчамялёва, П. Дударанкі, М. Купавы і многіх-многіх іншых пісьменнікаў, скульптараў, мастакоў. Кожнае пакаленне імкнецца спасцігнуць, адкрыць для сябе гераічную эпоху Каліноўскага, загадкавую і прыцягальную асобу «атамана мужыцкай праўды».

Памяць пра ўпартую барацьбу Каліноўскага супраць расійскага царызму і тых варшаўскіх канспіратараў, якія не бачылі новай раскладкі сіл на гістарычнай арэне, памагае нам сёння ўмацоўваць суверэнітэт Рэспублікі Беларусь.

Гэтая кніга — толькі невялікая даніна нашай бязмежнай пашаны і любові да свайго нацыянальнага героя.

Генадзь Кісялёў

ДА БЕЛАРУСКАГА ЛЮДУ

Падумайце добра ды, памаліў-
шыся Богу, станьма дружна разам
за нашую вольнасць!

Кастусь Каліноўскі

* * *

Адвечныя шляхі маёй Айчыны,
Мячы і кнігі Белае Русі,
І гарады, дзе родзяцца Скарыны,
Сялібы, скуль выходзяць Кастусі.

Благаслаўленыя лясы нашы і рэкі,
Наш белы сад, блакітныя ляны.
Благаслаўленыя заўсёды і наvekі,
Краіны нашай верныя сыны!

Ларыса Геніюш

* * *

Героя памяць заўжды вечна,
Яго заветы — сымбаль веры;
Народ шануе ўсё без меры,
Што жыццём поўна,
чалавечна.

Алесь Гурло

* * *

У вяках нашай нацыянальнай славы ўзвышаецца Кастусь Каліноўскі.

Кузьма Чорны

ВЕРШЫ, ПУБЛІЦЫСТЫКА

* * *

Марыська чарнабрэва, галубка мая,
Гдзе ж ся падзела шчасце і ясна доля твая?
Усё прайшло, — прайшло, як бы не бывала,
Адна страшэнна горыч у грудзях застала.
Калі за нашу праўду Бог нас стаў караці
Дай ў прадвечнага саду вялеў прападаці,
То мы прападем марна, но праўды не кінем,
Хутчэй Неба і шчасце, як праўду, абмінем.
Не наракай, Марыся, на сваю бяздолю,
Но прымі цяжкую кару, Прадвечнага волю,
А калі мяне ўспомніш, шчыра памаліся,
То я з таго свету табе адазвуся.

* * *

Бывай здаровы, мужыцкі народзе,
Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе.
І часам спамяні пра Яську твайго,
Што згінуў за праўду для добра твайго.
А калі слова пяройдзе ў дзела,
Тагды за праўду станавіся смела,
Бо адно з праўдай у грамадзе згодна
Дажджэш, Народзе, старасці свабодна.

«МУЖЫЦКАЯ ПРАЎДА»

№ 1

Дзецюкі!

Мінула ўжо тое, калі здавалася ўсім, што мужыцкая рука здасца толькі да сахі, — цяпер настаў такі час, што мы самі можам пісаці, і то пісаці такую праўду справядліву, як Бог на небе. О, загрыміць наша праўда і, як маланка, пераляціць па свеце! Няхай пазнаюць, што мы можам не толькі карміць сваім хлебам, но яшчэ і вучыць сваёй мужыцкай праўды.

Пыталі і пытаюць усе, што чуваці на свеце, хто нам, бедным мужыкам, дасць вольнасць? Но, праўду сказаўшы, мала хто хоча сказаці так, як сумленне кажа — па справядлівасці. Мы мужыкі, браты вашыя, мы вам будзем гаварыць цэлую праўду, толькі слухайце нас!

Маскалі, чыноўнікі і многа паноў будуць перапыняць пісьмо наша да вас; но найдуцца людзі і з мужыкоў разумнейшыя, і з панскага роду, і з местачковых, што хочуць вашай свабоды, вашага шчасця, — яны то вам самі гэта пісьмо даваці будуць, каб вы зналі, хто ваш прыяцель, а хто ваш вораг.

Шэсць лет ужо мінула, як пачалі гаварыць а свабодзе мужыцкай. Гаварылі, талкавалі і пісалі многа, а нічога не зрабілі. А гэты маніфест, што цар з сенатам і панами для нас напісаў, то такі дурны, што чорт ведае да чаго ён падобны, — ніякой у ім няма праўды, няма з яго для нас ніякой карысці. Парабілі канцылярыі, зрабілі суд, як бы гэта не ўсё роўна браць у с... з судом ці без суда. Парабілі пісараў, пасрэднякаў, а ўсё за мужыцкія грошы, і вялікія грошы — чорт іх ведае на што; для таго хіба, каб запісывалі ў ксёнжкі, як многа напішуць на с... мужыцкіх. А з гэтага-то і відаць, што нам нічога добрага і не думалі зрабіці.

Праўда, абяшчалі то калісь даць нам вольнасць: но як нам здаецца на наш мужыцкі розум, што хочуць ашукаці, бо калі праз шэсць лет нічога не зрабілі, то цераз рок пэўне не зробіць. Могуць яшчэ напісаці і Другі маніфест, яшчэ большы ад гэтага, но і з гэтага другога маніфесту нічога добрага, як і з першага, не будзе.

Ад маскаля і паноў няма чаго спадзявацца, бо яны не вольнасці, а глуму і здзерства нашага хочуць. Но не доўга яны нас будуць абдзіраці, бо мы пазналі, дзе сіла і праўда, і будзем ведаць, як рабіць трэба, каб да-

стаць зямлю і свабоду. Вазьмемся, дзецюкі, за рукі і дзяржымся разам! А калі паны схочуць трымацца з намі, так няхай жа робяць па святой справядлівасці, бо калі іначай — так чорт іх пабяры! Мужык, пакуль здужае трымаці касу і сякеру, бараніць свайго патрапіць і ў нікога ласкі прасіць не будзе.

Гэту «Мужыцкую праўду» напісаў і зноў пісаці будзе

Яська-гаспадар з-над Вільні.

№ 2

Дзецюкі!

Калі Бог стварыў усіх людзей вольнымі і ўсім даў адзінакую душу, так скуль жа гэта ўзялося, што адзін марнуе да і над людзьмі збыткуе, а другі, бедны, паншчыну служыць альбо аброкі ў казну плаціць?

Кожны па-свойму талкуе, на сваю старану цягне. Цар кажа, што ён добра нам думае, а паны кажуць, што яны добра думаюць нам зрабіці, а мужык бедны ад іх дабросці як прападаў, так і прападае.

Каб расталкаваць людзям, у чым праўда, я пішу пісьмо, а пісаці буду, як Бог і сумленне кажа — вы адно мяне, такога самага мужыка, як і вы, паслухайце добра.

Быў то калісьці народ наш вольны і багаты. Не помняць гэтага нашыя бацькі і дзяды, но я вычытаў у старых ксённяках, што так калісьці бывала. Паншчыны тады ніякой не было. І няма чаго таму дзівавацца, бо было лесу шмат, поля колька хочаш, а людзей-то мала, так нашто служыць паншчыну на зямлю, калі кожны мог лесу выцерабіць, хату сабе паставіць і меці сваё поле.

Но ў суседстве з намі жыў немец і маскаль. Аднаму і другому багачства нашае калола ў вочы — каб іх так колька схапіла, да й хацелі нас сагнаць з нашай бацькаўшчыны. Трэба было бараніцца, так кароль кажа: «Хадзем бараніці». А тут не ўсе ідуць, да і мала нашых пайшло. Выгналі то маскаля і немца — но каб жонкі да і дзеці гэтых, што хадзілі на вайну, мелі за чым пражыці, так кароль наш і напісаў такое права: «Гэтыя, што не хочуць ісці бараніці сваей зямлі, няхай абрабляюць поле гэтым, што б'юцца за вольнасць і шчасце ўсіх». І гэтак было доўга: адны баранілі край, усё хадзілі па войнах, а другія то аралі, то сеялі, то касілі, то жалі. З гэтуль-то і ўзялася гэта паншчына. Судзіце ж цяпер самі, чы можна было зрабіці справядлівей, як зрабіў калісьці наш кароль польскі да і літоўскі? Но калі маскаль з немцам хітрасцю нас падбілі і пайшоў ронд маскоўскі, так і ўсё зрабілася па-чартоўску. Стаў зараз маскаль свой ронд уводзіць у нашым краі і кажа: «Мужык, давай рэкрута, мужык, давай падаткі да і паншчыну яшчэ службы альбо

плаці аброк у казну!» Так якая ж тут ужо справядлівасць, калі ўсенька, што цяжка, звальваюць на мужыка, калі з яго дзяруць астатнюю шкуру, б'юць і плакаць не даюць! Ачунялі то былі мужыкі, угледзелі, што кепска, ды і давай бунтавацца пад Касцюшкаю; а Касцюшка то кажа: «Калі мужыкі хочуць ужо самі бараніці сваю зямлю, так няхай жа не служаць паншчыны ды і не плацяць у казну аброку за зямлю». От гэта так справядлівасць! Но што ж, калі маскаль спыніў маніфест Касцюшкі, каб не пабунтаваў усіх мужыкоў. Для таго-то і пабілі маскалі Касцюшку, бо каб мужыкі ўсе разам былі збунтаваліся і ўхапіліся за сякеры, нажы і косы, так бы маскаль мусіў бы прапасці без паўстання і мы на век векаў ужо былі бы вольныя.

Так з гэтага пісьма і відна: што мужыкі панскія і казённыя не павінны плаціць ані чыншу панам, ані аброку ў казну за зямлю, бо гэта зямля да нас належыць; но калі будзе вайна з маскалём за нашу вольнасць, то той час трэба ўсім ісці на вайну проціў маскаля. А то для таго, каб хутчэй прагнаць маскаля з яго сабачым рондам, і каб ніколі ніякой нікому мужыкі паншчыны не служылі і ніякага ў казну аброку не плацілі, і каб на век векаў народ наш быў вольны і шчаслівы. А калі вас хто будзе падмаўляць рабіці іначай: чы то спраўнік, чы то акружны, чы то лапсэсар, чы то пан, — то вы яго не слухайце, бо то пэўна ашуканства, што за царскія альбо панскія грошы вечнай вашай згубы хоча!

Яська-гаспадар з-над Вільні.

№ 3

Дзецюкі!

Жывучы пад рондам маскоўскім, кожны ведае, што ён нас абдзірае і глуміць; но мала хто добра падумаў, чы можна ад яго спадзявацца чаго для нас альбо для дзяцей нашых. Я, дзецюкі, лепш знаючы ад вас, напісаў пісьмо, каб не маглі туманіць розуму вашага. Для таго чытайце з увагаю, а як перачытаеце, давайце да другой вёскі.

Чалавек то такую мае натуру, што альбо нічога не ведае і нічога меці не хоча, альбо калі даведаецца, то хоча зразумеці добра і дастаці ўсенька, што яму належыць. Гэта вялікая праўда. От яшчэ нядаўна гаварылі нашыя, што яны створаны для таго, каб служылі паншчыну і былі нявольнікамі, а гаварылі для таго, што нічога не ведалі і нічога меці не хацелі. А чы сёння гэта скажуць, калі ўжо ведаюць многа і многа хочуць? Сёння ўсе ўжо паразумнелі, усе ўжо мужыкі талкуюць, што Бог стварыў чалавека, каб ён карыставаў з вольнасці справядлівай, і смяюцца, як гэта маглі інакш думаці. Гэта права, што народ робіцца разумнейшым, выходзіць ад самога Бога, а хто яму

схоча спраціўляцца, таго альбо сам Бог, альбо народ па прыказу Боскаму з зямлёю змяшае!

Вы, дзецюкі, пэўна, вельмі цікавыя, скуль жа гэты народ так паразумнеў? Я вам скажу, скуль гэта.

Калі француз пад Севастопалем саўсім пабіў маскаля, то для таго, каб маскаль не меў сілы і грошай, прыказаў народу даць вольнасць, не браць рэкрутаў і вялікіх падаткаў. Маскаль згадзіўся на гэта, бо думаў, што народ дурны і патрапіць яго ашукаці. Ён-то хацеў адно: перамяніць няволю, но, бачу, вельмі ашукаўся, бо хаця нам ронд маскоўскі нічога ў шэсць лет не зрабіў, но мы як пачулі, што і мужык можа быць вольны, так пачалі пытацца ў людзей разумнейшых і талкаваці паміж сабою, аж зразумелі, што то вольнасць значыць. От скуль гэта ўзялося, што народ паразумнеў. Мы сёння ўсе ўжо ведаем, што чалавек вольны — гэта калі мае кусок сваей зямлі, за каторую ані чыншу і аброку не плаціць, ані паншчыны не служыць, калі плаціць малыя падаткі, і то не на царскія стайні, псярні і курвы, а на патрэбу цэлага народу, калі не ідзе ў рэкруты чорт ведае гдзе, а ідзе бараніці свой край тады толькі, калі які непрыяцель надызде, калі робіць усенька, што спадабае і што не крыўдзіць бліжняга і хвалы Боскай, і калі вызнае тую веру, якую вызнавалі яго бацькі, дзяды і прадзеда. От што вольнасць значыць! Сёння-то ронд маскоўскі нас не атуманіць, бо мы цяпер не такія дурныя, як былі ўперад, і пазналі, што нам не маніфестаў царскіх, а вольнасці патрэба.

Маскаль то хітры, ён-то, дзецюкі, хоча, каб не даці нічога, а народ думаў, што ўжо мае ўсё як належыць. Не мерыўшы, судзіце хаця з гэтага аб яго хітрасці. Два рокі ўжо таму, калі яшчэ ніякіх маніфестаў аб вольнасці не аб'яўлялі, народ у Пецярбургу, Маскве і па цэлай Расеі пачаў вельмі крычаці, што калі ронд не дасць яму вольнасці, то ён цэлаю грамадою 19.11 збунтуецца, тады цар, бачу, збаяўся і вялеў сенату з'ехацца, а народу аб'явіць, што ў посце вольнасць дастане. Народ дурны паверыў да і разышоўся, а цар, з сенатам паталкаваўшы, як мінула трывога, так і аб'явіў уместа вольнасці маніфест, а ў маніфесте прыказвае мужыкам служыць да часу паншчыну па-старому, а па-новаму заплаціць больш грошай у казну на пісараў, пасрэднікаў да і чорт іх ведае на што. Судзіце ж цяпер самі, чы ж не ашукваюць нас?

Но не надоўга здасца ім круцельства, бо, як я казаў, мы ўжо пазналі, што нам не маніфестаў, а вольнасці патрэба, і то вольнасці не такой, якую нам цар схоча даці, но якую мы самі, мужыкі, паміж сабою зробіма. А для таго, дзецюкі, каб ніхто вас не мог ашукаці, цяпер ужо талкуйце паміж сабою, якой вам вольнасці патрэба і якім адно спосабам мужык яе дастаць можа. Толькі, дзецюкі, смела, бо з намі Бог і праўда, а калі мы з Богам, то з намі ваяваці трудна, бо Боска моц вяліка, а народу многа.

Так з гэтага пісьма і відна, што няма чаго жадаці ад нікога, бо той толькі жне, хто пасее. Так сейце ж, дзецюкі, як прыйдзе пара, поўнаю рукою — не шкадуйце працы, — каб і мужык быў чалавекам вольным, як ёсць на цалюськім свеце. Бог нам дапаможа!!!

Яська-гаспадар з-над Вільні.

№ 4

Дзецюкі!

Няма і куска зямлі на свеце, каб людзі былі адзін у другога ўсё добрыя, не хацелі жыці з крыўдаю свайго бліжняга. Для таго каб была справядлівасць і праўда на свеце, а зल्या людзі не збыткавалі і крыўду другім не рабілі, ёсць ронд, што бярэ падаткі, робіць школы, наўчае кожнага, каб жыў па праўдзе, становіць суд; а калі гэта не памагае і робіцца несправядлівасць, то наймае войска і так сцеражэ кожнага ад ліха і здзерства. От на што ронд патрэбны. І як добры слуга глядзіць худобы гаспадарскай і слухае свайго гаспадара, так добры ронд глядзець павінен шчасця людзей, слухаць народу і рабіці так, як народу лепей. І не дзіва, бо не народ зроблены для ронду, а ронд для народу.

Гэтак, дзецюкі, робіцца на цалюськім свеце. А калі за граніцаю, чы то ў француза, чы ў англічаніна, народ спагадае ронду; то для таго, што ронд слухае народу і робіць так, каб народ быў багаты і шчаслівы.

А ў нас, дзецюкі, чы гэтак? Чы ў нас ёсць справядлівасць у судзе? Чы можа чалавек быць пэўны, што яго ніхто не скрыўдзіць? Чы ронд маскоўскі думае аб людзях, каб яны маглі жыці шчасліва? Самі скажыце.

У нас, дзецюкі, адно вучаць у школах, каб ты знаў чытаці па-маскоўску, а то для таго, каб цябе саўсім перарабіці на маскаля. Суды маскоўскія — гэта воўчая яма, гдзе не разбіраюць, чы за табой праўда, чы не, а скубуць адно як могуць. Бяспечнасці пад маскалём ніякай няма, хто дужэйшы, той і глуміць; а войска-то не для таго трымаюць, каб аберагаці кажнага ад злых людзей і ад глуму, а для таго, каб не пазволіць народу і застагнаць, калі пазнае сваю няволю, калі згледзіцца, што дзяруць з яго над сілы. Ронд маскоўскі як той ліхі пан, што, пачаўшы ад камісара аж да цівуна, пазваляе кожнаму народ глуміці, каб як найбольш грошай у кішэнь яго дасталося. Ронд маскоўскі, дзецюкі, не так робіць, як рабіці трэба, не думае, каб палепшыць народу, а вымышляе адно спосабы, як абадраці і саўсім людзей зглуміці.

Чаму гэтак робіцца пад рондам маскоўскім, я вам скажу — вы адно мяне паслухайце.

Ронд — гэта саўсім так сама, як чалавек. І як чалавек мае галаву на тое, каб думаў, а рукі і ногі, каб зрабіў так, як задумаў, так ронд мае

цара, каб рондзіў, а чыноўнікаў па ўсіх местах і мястэчках, каб рабілі, як цар захоча. Для таго як галава ў чалавека калі задумае кепскае, то ногі і рукі кепскае зрабяць; так у рондзе, калі цар глуму захоча, то чыноўнікі глуму і наробяць. А з гэтага-то і відаць, што здзерства, якое ў нас вычаўпляюць, то не для таго робіцца, што ў нашым краю няма людзей, здатных на чыноўнікаў, гатовых і жыццё сваё аддаць для народу, а для таго, што цар гэтакіх людзей у Сібір высылае, а на нашыя грошы назначае чыноўнікамі гэтых, што адно самі людзей глумяць, другім глуміці пазваляюць і Бога не баяцца. Гэтакі чыноўнік не давядзе ўжо да розуму — ён калі і няма прыказу цара, то сам выдумае спосаб, як абадраці бедны народ. І дзе ж тут шукаці праўду?

Так з гэтага пісьма і відно, што глум, здзерства і несправядлівасць выходзяць ад самога цара — ён-то з нас выбірае войска, ён-то з нас выдзірае грошы нібы на патрэбу народу, а, узяўшыся з усімі гіцлямі за рукі, адно нас цяменжыць, трымае ў няволі. Но прыходзіць яму ўжо канец, бо мужык пачуў вольнасць, а мужыцкая вольнасць — гэта ўсё роўна, што шыбеніца для ўсіх здзерцаў і глуміцеляў народу! Для таго-то цар спыняе вольнасць мужыцкую і спыняці будзе, для таго-то, калі ў паноў сто раз пытаў, якую яны хочуць даці вольнасць мужыкам, у мужыкоў і разу не спытаў, якой яны хочуць вольнасці. Ён знае, якая-то вольнасць мужыцкая, ён ведае, што наш мужык хоча, каб ніхто не смеў драці з нікога, — і для таго як мы яго ронду, так ён нашай вольнасці баіцца.

Дзяры з нас, цар, дзярыце з нас, чыноўнікі яго, хаця да астатняй шкуры; но памятайце, што і на вас прыйдзе пара, памятайце, што калі мужык разгуляецца, то як свет шырокі, кроў ваша пальцеца!!!

Яська-гаспадар з-над Вільні.

№ 5

Дзецюкі!

Мала таго, што з мужыка дзяруць на ўсякія падаткі астатнюю кашулю, мала таго, што ніколі не можаш дабіцца да куска хлеба, а ўсё, што заробіш, аддаці мусіш чорт ведае каму і чорт ведае на што, мала таго, кажу, што жыццё нашае горш сабачага, — а скажыце, мае міленькія, чы ёсць паміж намі хто адзін, каб не аплакваў яшчэ альбо свайго сына, альбо свайго брата, альбо свайго мужа, што цар забраў яго ў рэкруты да і загнаў чорт ведае дзе?

Працуе бацька цяжка на дзецяці свае, гадуе маці сына, ночанькі не спіць, а цар, сабачая яго вера, як гэты воўк, закраўшыся, вяліць лавіці, у дыбы скаваці і гнаці ад радні далёка. А маскоўскае жыццё — горкая

ўжо доля. Забыці там трэба, што ёсць у нас наша бацькаўшчына, што ёсць у нас наша радня, а аддаці жыццё не за дабро і шчасце ўсіх, а за ліха і вечну няволю нашых братоў. Гэтакага ліха, дзецюкі, і скаціна не знае, вы, мае міленькія, пэўне, і не падумалі, скуль яно на нас навязалася, чы гэтак мусіць быці? Усё я вам расталкую, а хто мае праўду ў сэрцы і добра хоча, той мяне паслухае.

Помняць яшчэ нашыя дзяды, паказваюць яны, што за іх часоў мужыкі рэкрута і не зналі. Было войска, то праўда; но войска польскае было ўсё са шляхты, а калі мужыкі часам і захацелі ісці на вайну, так зараз з іх знімалі мужыцтва да і паншчыну: давалі зямлю, а ўсю вёску рабілі шляхтаю. Стуль-то ў нас і парабіліся гэтыя аколiцы шляхецкія. Так за тое, што чалавек ішоў на вайну, бараніў сваю бацькаўшчыну, то ронд польскі даваў зямлю, даваў вольнасць, даваў шляхецтва, а маскаль чы гэтак робіць? За тое, што мы яму 25 лет на войнах служым без людскай стравы і адзежы, мала таго, што не дае шляхецтва, но, сабача юха, не дае нават куска зямлі, каб, хаця цяжка гаруючы, дабіціся да спакойнай смерці. Праслужыўшы 25 лет, да і торбу ўзяўшы ідзі жабраваці! А што грэху набярэшся перад Богам, спрыяючы маскалю, таго ніколі Бог не даруе. Ідзе француз даваці вольнасць мужыкам, бунтуюцца местачковыя да і маладзёж за сваю і нашу вольнасць і веру, а мы-то даем рэкрута, і нашымі грудзямі цар маскоўскі застаўляецца, і нашымі рукамі ўсмірае бунты і запрагае нас усіх у вечную няволю. Таго, хто нам добра думае, мы выганяем, таму, хто нам ліха робіць, мы памагаем, чы ж не грэшна перад Богам, а не стыдна перад цэлым светам? Самі скажыце. Праўда, што мы былі дурныя і, як гэтыя авечкі, нічога не зналі, но, здаецца, пара ўжо паразумнець, угледзець праўду.

Вы ведаеце, дзецюкі, добра, што француз прыказаў не даваці ўжо больш маскалю рэкрута, для таго калі цар захоча ўзяці, так, цэлаю грамадою згаварыўшыся, нідзе яму не даці. Ён цяпер хоча ўзяці б з тысячы, но як дамо 5, то ён пазней захоча ўзяці 10, і зноў пойдзе па-старому. Цяпер мы яму аддамо гіцляў, но пазней трэба будзе аддаці і сваіх сыноў. Так для таго, дзецюкі, талкуйце добра і не давайцеся ашукваць. За мужыцкую крыўду стойце смела, усе разам, і калі хто захоча крыўдзіць, выцягаці рэкрута, то хто бы ён ні быў, чы то старшына, чы акружны, чы хоць сам губернатар, то вы яго наўчыце мужыцкаю рукою, а будзе вольнасць — і рэкрута не будзе, і Бог нам дапаможа!!!

Так, дзецюкі, па дабросці да ладу не дойдзем!

Яська-гаспадар з-пад Вільні.

Дзецюкі!

Чы мая праўда горка, чы яна салодка, я пісаў заўсёды і пісаці буду — вучу я вас, як рабіці трэба, вучыці буду. Вы адно слухайце мяне, талкуйце добра і рабіце так, як сумленне вам скажа, а Бог яшчэ злітуецца над намі і дасць нам шчасце, і дабро ў нас будзе.

Калі Бог, стварыўшы чалавека, даў яму душу, то не на тое, каб ён жыў, як сабака, на гэтым, а на тамтым свеце прападаў на век вякоў у муках пякельных, а для таго, дзецюкі, каб знаў закон Божы, знаў свайго Бога, знаў сваю веру і заслужыў на шчасце нябеснае. Калі сын Боскі, прыйшоўшы на гэты свет, устанавіў праўдзівую веру і за гэту веру цярэў крыжовыя мукі, то не для таго, каб якіясь там цары маскоўскія, байстручага роду, перамянялі закон Божы, а мы, на прыказ гэтых цароў, выракаліся веры сваіх дзядоў і прадзедаў і не хвалілі Бога, а радню царскую, но для таго, дзецюкі, Бог найвышшы цяпер за нас, каб закон яго быў ужо вечны, ніхто не смеў перамяняці, а мы з цэлай моцы трымаліся яго.

Но чы гэтак, дзецюкі, робіцца ў нас, як сам Бог прыказвае, чы дзержымся мы закону Боскага? Самі скажыце. Не адзін ужо, можа, забыўся, што бацька яго быў яшчэ справядлівай уніяцкай веры, і ніколі ўжо не ўспомніць на тое, што перавярнулі яго на сызму, на праваслаўе, што ён сягодня, як той сабака, жыве без веры і, як сабака, здохне чартам да пекла!!! О дзецюкі, ліха такому чалавеку! А калі мы будзем гэтак рабіці з Богам, так што ж Бог найвышшы з намі зробіць? Аддасць у пекла на вечныя мукі, будуць чэрці душу нашу на кускі рваці, а смала ў вантрабах кіпеці будзе. Пазнаеш тады сваё ліха — но ў пекле па няўчасе ўжо будзе, не перапросіш тады ўжо справядлівага Бога, і мукам тваім ніколі канца не будзе.

Цяпер пытаю вас, дзецюкі, хто ж нам гэта ліха нарабіў і што зрабіці трэба, каб мы былі шчаслівыя і на гэтым, і на тамтым свеце?

Нарабіў нам гэтага ліха, дзецюкі, гэта цар маскоўскі, ён-то, перакупіўшы многа папоў, вялеў нас у сызму загнаці, ён-то плаціў грошы, каб толькі перахадзілі на праваслаўе, і, як гэты антыхрыст, адабраў ад нас нашу справядлівую ўніяцкую веру і пагубіў нас перад Богам навекі; а зрабіў гэта для таго, каб мог нас без канца драці, а Бог справядлівы не меў злітавання над намі.

Но, Божа звышмоцны, міласэрны ты наш пане, ты аб нас не забывай, злітуйся над намі, памажы нам у нашай нядолі, выжані маскаля з нашага краю, дай нам праўдзівую вольнасць і веру нашых дзядоў і прадзедаў — а касцёлы, што маскаль, нячыстая яго сіла, параскідаў

альбо перарабіў на стайні і цэрквы, зноў заяснеюць тваёю хвалою, і народ у іх хваліці цябе будзе, як хвалілі нашыя продкі. Заспяваем тады ў адзін голас нашу песню святую: «Святы Божа, святы моцны, святы несмяртэльны — змілуйся над намі» — і Бог найвышшы змілуецца над намі, дапаможа нам у нашай працы, а на тамтым свеце дасць крулеўства нябеснае — і не будуць ужо дзеткі нашыя сваю матку праклінаці, што на свет радзіла!

Паказваюць людзі, што святы айцец аж з Рыму прыслаў ужо для нас сваё благаславенне (но маскаль яго спыняе), гавораць, што прышле і ксяндзоў, што будуць прымаць на ўніяцкую веру. Тады, дзецюкі, хто адно верыць у Бога, яго Сына і Духа Святога, няхай зараз пакідае сызму і пераходзіць на праўдзівую веру дзядоў і прадзедаў. Бо хто не пяройдзе на унію, той сызматыкам застанецца, той, як сабака, здохне, той на тамтым свеце пякельныя мукі цярпеці будзе!

Так годзе ж ужо, дзецюкі, жыці без ніякай пацехі на свеце, калі Бог міласэрны мае злітаванне над намі, а ты, чалавеча, як перачытаеш альбо пачуеш гэту праўду, згавары пацеры, каб Бог усемагутны дапамог людзям, што дабро нам думаюць, што хочуць, каб мы былі вольныя, як шляхта, мелі сваю зямлю, як шляхта, хвалілі Бога па праўдзе і заслужылі неба на тамтым свеце.

Гэтага для вас ад душы хоча ваш брат, такі самы з дзедаў-прадзедаў мужык, як і вы, но яшчэ ўніяцкай веры —

Яська-гаспадар з-над Вільні.

№ 7

Дзецюкі!

Доўга маўчаў я, не казаў вам нічога, бо хацеў разглядзецца добра да разабраць, што гэта дзеецца на свеце, штоб ужо спавясціць вас па справядлівасці да сказаць, як наказуе Бог да сумленне, што нам цяпер трэба рабіці. Ждаць моўчкі больш ужо нязмога! Памяркуем толькі, што думаюць цяпер зрабіць з намі. Абяцаў нам цар зямлю. Чыноўнікі, папы да маскалі — усе ў адзін голас дурылі нас, што цар нам шчыра думае да дасць волю, справядлівую волю. І слухалі мы цара. Казаў ён нам яшчэ два гады служыць паншчыну, і паншчыну мы адбывалі. Наказаў цар некрута, далі мы яму і некрута, а самі моўчкі глядзелі, як нашых сыноў да братоў на край свету пагналі. Накінуў нам падушнага — плацілі мы падушнае за жывых і памёрлых, за дзяцей да за старцаў нядужых, плацілі мы земскую павіннасць да ўсялякія зборы, плацілі на пасрэдніка, на праўленне, старшынам, пісарам, акружным, асэсарам — да Бог ведае каму не плацілі — да ўсё не пыталіся, куды йдуць нашы грошы. Усе

нас крыўдзілі да ўсе абдзіралі; біў нас сільнейшы, крыўдзіў багатшы — а на тое нідзе не было справядлівасці. Мы ўсё маўчалі да слухалі, усім кланяліся, за ўсё плацілі, усё цяпелі, ждучы канца, бо спадзяваліся справядлівай вольнасці, спадзяваліся, што дадуць вольную зямельку да ў падушным справядлівы пабор будзе. Замест таго штоб аддаць нашу зямельку, да якую ж зямельку? Гэту, што з дзядоў-прадзедаў кроўнаю працай дзесяць раз ужо на яе зарабілі да заплацілі. За гэту зямлю цар наказуе нам чыншы плаціць у казначэйства. Да якія ж чыншы? Якія ўздумаецца пастанавіць чыноўнікам да судовым крывапіўцам, да яшчэ з кожным годам усё большыя да большыя. Так волі нам ужо і не будзе: век цэлы плаці да на век нясі астаткі, штоб адплаціцца палатам да праўленням. Падмануў жа нас цар, а яго служкі — папы, чыноўнікі да маскалі — падвялі нас, як чорт добрую душу.

Мала таго: беручы некрута навесні, казаў цар, што больш браць не будзе, — мы, як тая дзяціна, і паверылі, што не будзе, а цяпер бач! — ізноў цар наказуе з кажнае воласці пастанавіць па сто хлапцоў, што пойдучь у маскалі па ахвоце, а як ахвотнікаў не будзе, так грамада прысудзіць, каму ісці ў некруты. Скроціўся хіба! — штоб-то хто ішоў у маскалі па ахвоце. Так ось ужо ў другі раз падмануў нас цар з некрутам. Узяў пяцёх з тысячы, а цяпер давай сто з воласці, а ўвосень яшчэ можа дзвесце або трыста захоча, бо цар са сваімі маскалямі не падужае мужыкоў, што падняліся ў Польшчы, і не падолее француза, за Польшчу ўступіўся. У Польшчы мужыкі таксама, як і мы, спадзяваліся на цара да ждалі волі ад яго, да як пабачылі, што цар толькі лёстачкамі душу выймае, а новымі падаткамі, некрутам да чыншамі астатнюю сарочку з іх здзерці хоча, от усе разам з віламі да з косамі пайшлі дабівацца зямлі да праўды, а іншы і святой уніяцкай веры. От і дабіліся. Выйшаў ужо польскі маніфест. Зямля вольна даецца ўсім мужыкам, бо гэта іхняя зямля з дзядоў-прадзедаў, за гэту зямлю ніхто не мае адрабляць паншчыны і чыншаў ніякіх нікому плаціць, падушнага больш не будзе, а толькі падымнае, як колісь плацілі; некрута больш не будзе, а ўсе мужыкі, і паны, і мяшчане — усякі адслужыць 3 гады ў сваёй зямлі і зноў сабе вольны. Уніяцкія касцёлы, што маскалі забралі, аддаюцца назад уніятam, і хто хоча, мае права хрысціць дзяцей па-ўніяцку да да ўніяцкіх ксяндзоў ісці да споведзі і па-старому Богу маліцца, як яшчэ бацькі нашы маліліся.

Но цяпер самі разбірайце: дзе больша праўда — чы ў польскім маніфесте, чы ў царскім? Цар абяцаў даць вольнасць — не даў. Абяцаў не браць некрута — а цяпер ужо другога наказывае. Польскі маніфест даў зямлю, не бярэ некрута, скінуў падушнае, павярнуў унію. Но, скажыце ж, браткі, хто нам лепш думае? Памог бы француз і нам, як памагае мужыкам у Польшчы; дык што ж — цар адказвае, што ў нас мужыкі ўсім

давольныя, іншай волі не хочучь, што яны любяць цара да душы, што шлюць яму лісты, да зносяць падаткі, да ахвотна пляцяць чыншы, а некрута пастановяць колькі цару заўгодна, а уніі ніхто не хоча! І тут нас цар падманвае, скрывіць хоча праўду, штоб нас саўсім пагубіць. А француз на нас толькі ждзе: да каму ж ён памагаць стане, калі ў нас будзе ціха? А мы, хоць нам царскія служкі зняверылісь надта, робім усё, што яны нам накажуць. Такім спосабам не зазнаць нам волі да справядлівасці. Не так думалі мужыкі ў Польшчы. Служылі яны яму верна, як і мы, да, пабачыўшы, што не выслужаць нічога, сталі дабівацца і дабіліся волі. А і іх царскія служкі дурылі, як нас цяпер дураць: падмаўлялі, штоб слаць лісты да цара, перапрашаючы, да па-старому несці падаткі, да даваць некрута, учылі і іх, як даносіць адзін на аднаго, як лавіць да маскалям адстанаўляць, да мала знайшлося такіх, штоб-то, не баючыся Бога, ні сораму людскога, служаць маскалям, бо ўжо спазналі мужыкі царскую думку. А такіх, што за грошы не пабаялісь служыць ворагам нашым, што не хацелі мужыкам зямлі да праўды на свеце да спрэчны былі новай вольнасці да новаму польскаму маніфесту, гэтакіх вешаюць, як подлых сабак, сядзібы іх апусцелі, пайшлі з дымам іх хаты, прапала марна худоба. Падумайце добра, да, памаліўшыся Богу, станьма дружна разам за нашую вольнасць! Нас цар ніц не падмане — не падвядуць маскалі: няма для іх у нашых сёлах ні вады, ні хлеба, для іх мы глухія і нямыя — нічога не бачылі і не чулі. А пакуль яшчэ пара, трэба нашым хлопцам спяшыць з віламі да з косамі там, гдзе дабіваюцца волі да праўды, а мы, іх бацькі да жонкі нашы, сцерагчы будзем да ўведамляць, адкуль на іх сягне нячыстая маскоўская сіла, да ад душы памагаць усялякімі спосабамі дзецюкам нашым, што за нас пойдуць біцца. А будзе ў нас вольнасць, якой не было нашым дзядам да бацькам.

Яська-гаспадар з-над Вільні.

ДА БЕЛАРУСКАГА ЛЮДУ

Лісты з-пад шыбеніцы

І да нашага кутка даляцела ваша газэтка, і мы яе з увагай прачыталі; вельмі яна ўсім спадабалася, бо праўда напісана. Прыміце для таго нашу падзяку, а пісьмо адррукойце, каб знаў свет Божы, як мужыкі Беларусы глядзяць на Маскалёў і паўстанне польскае, чаго яны хочаць і чаго па сваёй сіле дабіваюцца будуць. Слова наша простае, но зато шчырае; калі яно дойдзе да ронду польскага, адкрые яму нашу грудзь, да і пакажа, што па-нашаму рабіці трэба, каб панаванню маскоўскаму не цяпер, то пазней канец ужэ палажыці.

За ўсіх старон маскалі цяпер талкуюць нам без устанку а сваём брацтве з намі. Праўдзіва дзівота, жывучы пад рондам маскоўскім гэтулькі часу, цяпер ледзь мы аб гэтым пачулі, для таго не без карысці будзе паглянуць, як гэта маскоўскія браты самі ў сябе гаспадарылі да і з намі рабілі, каб пазнаць іх шчырасць і права на брацтва нашае. Не будзем гаварыці, з якіх народаў маскалі паўсталі, брацтва там не многа найдзем, няволя манголаў да і цароў маскоўскіх заўсім забіла ў гэтым народзе ўсякую памяць а свабодзе, да і зрабіла з яго грамады людзей паганых без мыслі, без праўды, без справядлівасці, без сумлення да і без баязні Боскай. З гэтакім народам цары маскоўскія, што то жывуць людскою крыўдаю, падбілі зямлю нашу пад сваё панаванне, тут то мы іх і пазналі, гэтых як яны сябе называюць братоў нашых. Ронд польскі, правіўшы намі, не браў з нас рэкрута, не адрываў народу ад дзяцей, ад бацькоў, да і ад зямлі роднай і не гнаў гдзесь у канец света, каб завадзіць няволю, выціскаць слёзы і пракленства на душы нашай. Ронд польскі, калі браў з нас падымное, то не заводзіў гэтакіх стаенных падаткаў на душы нашы, што-то да Бога адно належаць. Ронд польскі, маючы Бога ў сэрцу, не ўпісаў нас у сызму, у каторай адно за цара да за цара маліцца трэба, як бы ўжэ цар быў Богам на свеце, а вера да казны належала. Ронд польскі ўжо таму будзе 70 лет, выперажаючы многа суседскіх народаў, пачаў ужэ талкаваці а свабодзе мужыцкай і роўнасці братняй мужыка а шляхціцам, а енэрал Касьцюшка, што-то кажуць, каля Слоніма радзіўся, і а каторым народ наш спявае, што ён вельмі быў добрым і маскаля крэпка біў, высказаўся ён за вольнасць нашу, но маскаль-то перашкодзіў і завёў свае ронды (парадкі). Паглянь-

ма ж цяпер, што ён зараз пачаў рабіці, гэты дабрадзеі мужыцкі, як сам цяпер кажа найперш, каб не магло вырабляціся сумленне народнае, пакасаваў маскаль усе сходкі людзей выбарных, усе школы нашы, а так, абабраўшы з сумлення да і з розуму, а завёўшы ў нас свой парадак маскоўскі, пазволіў кожнаму дужшаму глуміцца над бедным як толькі схоча. Паноў саўсім увольніў ад усякіх ценжараў, даў ім права завадзіць паншчыну маскоўскую, а яна-то не тры, дай не шэсць дзён з хаты, но 6 дзён з душы рабочай. Мужыку не толькі што не даў ніякага права, но яшчэ адабраў і тое права, якое ён меў ад ронду польскага; многа людзей вольных да і каралеўшчызны вялеў у паншчызну упісаць, кожнаму можна было мужыка крыўдзіць, а чыноўнікі маскоўскія не рабілі яму ніякай справядлівасці, но яшчэ, калі суд на глум не зсылаў мужыка ў Сібір, то аддаваў на вечнасць у салдаты. Калі які пан, паслухаўшы сумлення, ішоў за праўду і справядлівасць і спраціўляўся прыказу царскаму, каторы кажа: «дзяры, бяры да і маўчы», тады яго, калі не ўцёк да пранцуза, у турму бралі да і ў Сібір гналі, а двор з людзьмі у казну забралі, стуль-то у нас і мужыкі казённые. Пярвей яны служылі казне паншчыну, а после ў аброк іх упісалі, дай акром аброку ганялі без ніякай падзякі ўсялякаму чорту на работу: то акружному, то асэсару дай кожнаму, хто адно перакупіў. Начальства ось-то якое маскоўскае для мужыка, а нібы дабрадзеі! Няхай той сам судзіць, хто пісьмо маё чытаці будзе, я адно скажу па шчырай праўдзе: што калі нам пад рондам польскім не саўсім было добра, то як маскаль стаў намі правіць, зрабіў ён для мужыкоў чыстае пекла на свеце. Тут сказаці яшчэ трэба, што ён змусіў нас пакідаці бацькаўшчызну, ісці ў рэкруты, да і ваяваці не за прыказ Боскі, не за праўду і справядлівасць, но за глум, за няволю не раз проціў братоў да бацькоў нашых. Тут сказаці трэба, што маскаль, дабрадзеі мужыцкі, зняўшы з паноў усялякія падаткі, зваліў іх адно на мужыцкае племя, аблажыў падаткамі і мужыцкую зямлю, і мужыцкія хаты, і мужыцкую душу, і мужыцкія дзеці, і мужыцкую скаціну, жывых і ўмёршых. Но не тут яшчэ канец маскоўскага дабрадзеіства. З дзядоў і прадзедаў была ў нас уніяцкая вера, гэта значыць, што мы, будучы грэцкай веры, прызнавалі за намеснікаў Боскіх святых айцоў, што ў Рыме. Царам маскоўскім і гэта стала завідна, для таго, скасаваўшы ў Маскве грэцкую веру, а зрабіўшы царскую, што то называецца праваслаўе, і нас адарвалі ад праўдзівага Бога і ўпісалі ў сызму пагану. Такім спосабам, абабраўшы з гроша, з рук спасобных, запраглі нас у паншчызну, і каб слёзы мужыцкія не трапілі перад трон праўдзівага Бога, забралі нам і духоўну нашу пацеху, — нашу веру ўніяцкую. Праўда, людцы, ёсць за што падзякаваці!.. А чыноўнікі-то маскоўскія — яшчэ адно дабрадзеіства. Чытаў я ў ксёнжках, што ёсць на свеце якась саранча,

катора, як гдзе пакажацца, усю худобу гаспадарску зглуміць, маем мы, браткі, горшую яшчэ ад той саранчы, а гэта чыноўнікі маскоўскія з сваёю праўдаю і справядлівосцею, яны людзі вельмі здатныя, што-то па-маскоўску «праворныя», умеюць так аблізаць чалавека, што з рук іх выйдзеш голенькі як маці радзіла — і жыві пад гэтакім рондам без суду і праўды. Зараз па вайне з пранцузам пад Севастопалем, пачалі меж намі слухі хадзіці, што маюць мужыкам даць вольнасць. Ждалі мы доўга, аж нарэшці тры леты таму, выйшаў указ царскі, — праўда, многа там было напісана, а карысці-то для нас мала. Парабілі адно канцэляр’і, пасрэднікаў, старшынаў, пісараў усё за грошы мужыцкія, а паншчызну як хадзілі, так і трэба было хадзіці. Дачуўшы мы гэта, сталі праціўны, і тут-то і маскалі нашліся, каб прымусіць нас да міласці царскай, а нагайка казацкая мела скрапіць наш братні вузёл, не ведаю адно з кім: ці з панамі, ці з маскалямі. Няхай за мяне скажуць тыя, што мелі ахвоту скрапляці дабрадзеі нашыя, браты маскоўскія.

Трудна сказаць, як доўга мы бы паншчызну хадзілі, каб не паўстанне польскае. Ронд польскі, аб’явіўшы свой маніхвест, зямлю мужыцкую аддаў мужыкам на вечнасць, і мы-то перасталі зараз паншчызну хадзіць. А калі Бог усемагучы навярнуў паноў да праўды і зрабіў іх паслушнымі прыказам ронду польскага, тагды маскалём настаў кепскі час, і ён мусіў па няволі прыпісацца да нашага і жыдоўскага брацтва. Бач які мудроны брат; аднак крыху і так ашукаўся, бо як той казаў: «І ў брата не свая хата», і брат пайшоў бы ў паўстанне, каб меў якую качаргешку ў рукі ўзяці; а жыд, хаця ж пагаворка і кажа: «што як бяда, то да жыда», не заўсягды голых прымае, тым бардзей такіх, што нажлапталіся нямала і слёз, і крыві жыдоўскай. Но каб лепей пазнаць маскоўскую хітрасць, пагляньмы шчырым вокам, што цяпер маскалі выраблялі з намі, у гэту ліхую для сябе гадзіну, калі, пабіўшыся з палякамі, каб удзяржаць сваё панаванне, да нашага брацтва хоча ўпісацца; ронд польскі цяпер аддае нам на вечнасць зямлю нашу за нашу працу, маскаль піша дай устанаўляе якіясь там чыншы, каторым ніколі ніякага канца не будзе, як то меж мужыкамі казённымі. Калі ронд польскі дае нам вольнасць праўдзіваю, маскаль не кажу цэлымі сёламі, а цэлымі грамадамі гоніць людзей, саўсім адняўшы свабоду, у сібірскія пустыні. Калі ронд польскі ўсім братнім народам дае самарондства (самакіраванне), маскаль мала таго што гэтак не робіць, но яшчэ там, гдзе жылі палякі, літоўцы і беларусы, заводзіць маскоўскія школы, а ў гэтых школах вучаць па-маскоўску, гдзе ніколі не пачуеш і слова па-польску, па-літоўску да і па-беларуску, як народ таго хоча, а ў гэтых школы адно з другога канца света маскалёў пасылаюць, што толькі ўмеюць красці, людзей абдзіраці дай служыць за грошы паганаму дзелу на глум народу. Дзікі маскаль думае, што калі

можа народ абдзіраці за ўсякага дабытку, то і патрапіць кожнаму ўбіць у галаву свой дурны розум, дурны для таго, што розум маскоўскі; калі не раз харашо кажа, то ніколі па-людску нічога не робіць, адно людзей абманывае, а перад кнутом царскім гнецца, як астатні валацуга. Трудна ўсё гэта расказаці, што мы ўжэ кроўю запісалі, так што слёзы льюцца, чытаючы беспраўе, якое маскалі рабілі дай да гэтай пары яшчэ робяць. Хто хоча дазнаць праўдзівага смаку, няхай сам пажыве пад рондам маскоўскім, то і паглядзіць, якое дабрадзеяства мужыкі мелі; ось то для чаго кажам: што польскае дзело, гэта нашэ дзело, гэта вольнасці дзело.

Но не мала працы трэба, каб здабыць гэту свабоду, каторай жджэ ўсякі, пачаўшы ад дзіцяці да старога дзеда, бо калі маскаль гэтулькі лет упускаў свае пазуры ў грудзь нашу, так не дзіва, што трэба пацярпець доўга, каб вырвацца з-пад яго братняй апекі, для таго і не без карысці будзе, калі цяпер паталкуем, якія мы маем на то спасобы; гаварыць тут будзем мало, кожны ведае для чаго, бо маскаль не павінен ведаць, пераняўшы на прыпадак пісьмо гэта.

Доўга палякі ждалі памоцы з заграіцы, народы чужаземныя крычалі многа, і да гэтай пары нічога для нас не зрабілі; кажуць, што яны не маюць ніякай патрэбы сваей у польскім дзеле, каб на маскаля ісці за нас ваяваці. Двесце лет таму назад, а бацькі нашы лепей ужэ казалі: «Калі маеш Бога ў сэрцу і прыказ Яго, памагай бліжнему» і ішлі бараніць хрысціянства ад татарскай дзічы; да гэтакіх памоцы, хаця і маем права, но мы не вымагаем, няхай кожан робіць, як яму лепей здаецца. Аднак сказаці тут трэба, што калі ўсе каралі падпісалі нашу няволю маскоўскую, то яны вельмі скрыўдзілі чэсць сваю, што змыць гэтае бясчэсце не толькі патрэба, но кожан мусіць, каб мець сумленне чыстае. Для таго, знаючы, як стаіць нашэ дзело за граніцай, не перастаем верыць, што мысль Боска, правёўшы векі, не дасць загінуць праўдзе справядлівасці, калі ўжэ не найдзе для таго спосабу ў цяперашнім парадку, разарве гэты ўзёл дай паверне сілу народу куды схоча. Нам адно сільно з шчырай верай за сваё стаяці трэба, а ронд наш павінен быць на ўсё чуткі, каб мог для дабра народнага з усяго карыстаць; сілы нашы яшчэ вялікі, ваяваць з німі можам Бог ведае як доўга, но для таго трэба з адной стараны іх аберагаць, а з другой — вырабляць штораз-то нова. І так калі паўстане зроблена пад добрую пару, узрастае і ажыўляе народ, — не ў час марнуе сілы кожнага, аслабляе ў прастоце духа дай разводзіць страх і няверу ў дзела наша, у моц Божу. Ронд польскі і яго чыноўнікі ведаюць гэта і для таго, каб служылі добра перад Богам і сумленнем народным, робяць не штучныя завірухі, но, паняўшы духа народнага, яго патрэбы і волю, падхватываць да й разумна застаўляць полкі народныя, а развіваючы непататлівасць у народных несканчонных

бунтах, ставіць апору (адпор) маскоўскаму ў нас панаванню. Работа тут няхутка дай непаказна, но зато пэўна, і яна нас давядзе да канца добрага. Работа тут сярмяжна, для таго каб была скутэчна (паспяховая), павінна быць так шчыра і проста, як тое сэрца, *што* б'е пад сярмягай, як той розум мужыцкі, што не перабірае, калі рабіць трэба. Тагды слова ронду польскага «вольнасць», «роўнасць» дай «свабода народа», прыйдзе ў кроў кожнага і цэла моц маскоўская нас не пераможа, хаця ж бы яму самое пекла памагаці стала.

Рук ахвотных і сягоння ў нас даволі, но з голымі рукамі не ісці на штыкі маскоўскія. Ронд польскі і яго чыноўнікі павінны добра над гэтым падумаць; грошы ў нас будуць, бо мы знаем патрэбу таго, бо мы маем спосабы на тое. Но каб за нашы грошы мы мелі што ў рукі ўзяці. Ронд польскі гэтаму зарадзіць (паспрыяе); а калі натрапіць перашкоды, то пры памоцы Бога і свайго права, упісанага ў нашых грудзях, усё з часам пераможа. Ты, аднак, Народзе, не дажыдайся, да з чым можаш ідзі ваяваці за свайго Бога, за сваё права, за сваю хвалу, за сваю бацькаўшчызну. Для цябе ўсё можна: нож, сякера, атрута; гэта твае спосабы, бо табе, як таму мужыку нявольнаму, бязпрацоўнаму не прызнаюць права самаабароны, бо табе нічога не можна. А калі народы загранічныя, з дзіва разінуўшы рот, скажуць «шалёныя», ты, народзе вялікі і чэсны, праўдай ім адкажы, што яны таму прычынай, што гэта на іх сумленне цяжкім грэхам ляжа.

* * *

Браты мае, мужыкі родныя. З-пад шыбеніцы маскоўскай прыходзіць мне да вас пісаці, і можа, раз астатні. Горка пакінуць зямельку родную і Цябе, дарагі мой народзе. Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, — но не жаль згінуць за тваю праўду.

Прыймі, народзе, па шчырасці маё слова прадсмертнае, бо яно як з таго света толькі для добра твайго напісана.

Нямаш, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і навуку. Тагды ён толькі магчыме жыці ў багацтве, па праўдзе, тагды ён толькі, памаліўшысь Богу, заслужыць неба, калі збагаціць навукай розум, разаўе сэрца і радню цэлу сэрцам палюбіць.

Но як дзень з ноччу не ходзіць разам, так не ідзе разам навука праўдзіва з няволяй маскоўскай. Ды пакуль яна ў нас будзе, у нас нічога не будзе, не будзе праўды, багацтва і ніякай навукі, — адно намі як скацінай варочаць будуць не для добра, но на пагібель нашу.

Для таго, Народзе, як толькі калі пачуеш, што браты твае з-пад Варшавы б'юцца за праўду й свабоду, тагды і ты не аставайся ззаду, но

ўхапіўшы за што зможаш, за косу, сякеру, цэлай грамадой ідзі ваяваці за сваё чалавечае і народнае права, за сваю зямлю родную.

Бо я табе з-пад шыбеніцы кажу, Народзе, што тагды толькі заживеш шчасліва, калі над табою маскаля ўжо не будзе.

*Твой слуга
Яська-гаспадар з-пад Вільні.*

ВЯДЗІ НАС НА АХВЯРНУЮ СЯЎБУ

А будзе ў нас вольнасць, якой не
было нашым дзядам і бацькам.

Яська-гаспадар з-над Вільні

* * *

...Я ведаю заплаканыя вёскі
(Апроч жыцця, усё было ў цане).
Тады з пятлёй на шыі Каліноўскі
Апошні ліст пісаў і да мяне.

Сяргей Грахоўскі

* * *

З роднай мовай на вуснах змагаўся,
Каб свабоднай была Беларусь,
І загінуў на пляцы лукішскім
Наш герой Каліноўскі Кастусь.

Сяргей Новік-Пяюн

* * *

Сэрцам роднага слова крануся —
Чую голас гарачы, як прысак:
— За свабоду ўставай, беларусы!..
Гэта кліч Кастуся Белай Русі...

Іван Кірэйчык

* * *

У віхурах жыццёвых,
у стагоддзях няспынных
Ты жывеш, наша мова,
і слывеш салаўём.

Табе моцныя крылы
даў Францішак Скарына,
Даў Кастусь Каліноўскі
табе сэрца сваё.

Алесь Ставер

* * *

Нашы Надзейкі, Ганулькі і Вовы
Сёння не ведаюць роднае мовы.
Мовы, валодаўшай Слуцкамі, Прусамі,
Мовы, зрабіўшае нас беларусамі,
Мовы Вялікага Княства Літоўскага,
Мовы Скарыны і Каліноўскага,
Мовы, якую ахоўвалі дбала
Лёсік, Гарэцкі, Насовіч, Купала...

Лявон Шпакоўскі-Случанін

* * *

Мову, родную мову ў магіле згналі,
Толькі гэтая праўда не ўся —
Разам з ёю вы глеем і пяском завалілі
Неўміручасць Францыска, Ільва, Кастуся.

Іван Ласкоў

* * *

...Сляды... сцішэлыя над мурам —
былых вякоў клавіятура.
Ступлю — і памяццю ўзнясуся
ў тваю пакутлівасць, Кастусе.

Антаніна Хатэнка

* * *

Перажыла наша родная мова
І Бенкендорфа, і Мураўёва,
Панскія здзекі,
Чэкісцкія чысткі,
Рогат імперскі,
Вырак фашысцкі...

Генадзь Бураўкін

СЛЯЗА ПА КАСТУСЮ КАЛІНОЎСКАМУ

Яна вылузвалася з павек,
пасля слігцела па небасхіле,
мо нейкі момант, мо цэлы век
ля плахі плакаў народ бяссьільны.

Яна кацілася па свячы,
нібы жывіца па кронах сосен.
Яна шукала працяг начы —
знайшла у душах, што траур носяць.

Адкуль яна — у таго спытай,
хто кроў і сэрца аддаў дазвання
за люд аблудлы, за родны Край,
які з каленяў павек не ўстане.

ІНСТРУКЦЫЯ КАЛІНОЎСКАГА

У патронніку паўстанца, забітага 28 ліпеня 1863 г. у бітве пад Ваўка-
выскам, была знойдзена «Інструкцыя» К. Каліноўскага.

(З матэрыялаў паўстання)

Канае касінер...
Больш — ні набоя.
А без набоя стрэльба — больш не зброя.
Адкінуць — і ў балеснасці сканаць?
Пакінуць пад аплыўшаю крывёю
Надзел — у марах?
Ніўку — сенажаць!

Нарэзаная ўчора камісарам
Зямля — вось тут, за пазухай...
Надзел!
Ох, як яна пячэ, гарыць пажарам,
Паперына — на вогнішчы грудзей!

Ён світку рве,
Каб вокам дакрануцца,
На хвілю распагодзіць мутны зрок.
Агніста скачуць літары:
Ін-струк-цы-я...
Загад — нібыта ўзведзены курок.

Загад:
На тых нарэзаных загонах
Не дапускаць старога здзеку ўлад,
Пабораў непамысных, гвалтаў-згонаў —
Ну, словам, дзельна пісаны загад!

Аж выдыхнуўся стогн:
Зя-мля... Зямелька!
Дэкрэт аб надзяленні... Камісар.
І подпіс. І пячатка.
Сцята, з енкам
Ён згортвае у трубку гэты дар.

Чаму ты грозна пасміхнуўся,
Рольнік?
Зяхае твая стрэльба руляй злой.
Паперына заходзіць у патроннік,
Як спрасаваны гнеўнасцю набой.

Ты цэлішся ў гарачцы...
Зрок імглісты.
Ды шэрыя шарэнгі засцяць свет.
Тваю зямельку топчучы, царысты
Ідуць, пажадна рукі цягнуць —
Па дэкрэт.

Паперадзе валюхае пачвара,
Мязотная, заплямленая ў кроў.
Ты цэлішся рукамі, зрокам, тварам —
Палохайся набою,
Мураўеў!

Бліжэй, бліжэй...
Ды спушчаны курок!
З патронніка зарад б'е —
Карай боскай.
У вобліку пламення Каліноўскі
Дае захопнай набрыдзі
Урок.

ПЕСНЯ КАЛІНОЎЦАЎ

Палыном і быллём параслі нашы нівы,
як ні б'емся, ні гнёмся над імі у крук,
плён адвеку чужынцы збіраюць, не дзіва,
што канае народ твой і ты,
Беларусь!

Але годзе!
Мы ўстанем!
Ціхім раннем, на ўсходзе,
ссыплем, згорнем у шапкі залатую зару
і ў сталёвым ад кос і ад песняў паходзе
возьмем волю сабе і табе,
Беларусь!

Каліноўскі нас кліча, і агніста й зацята
на змаганне за свята для мазолістых рук,
за зямлю для аратых,
і за сонца у хатах,
за увесь твой народ, за цябе,
Беларусь!

Дык ударма, як гром, дык лінем навальніцай,
дык праб'емся ж крыніцай
з-пад зямлі угару,
каб мядзянай пшаніцай мог зігцець-каласіцца
наш загон і бязмежжы твае —
Беларусь!

Гэй, смялей,
гэй, далей,
не лякаймяся смерці!
Нашы целы і славу сыны падбяруць.
Хоць і зложым на пожнях гарачыя сэрцы,
але ты будзеш жыць і расці,
Беларусь!

ДЗЕНЬ ЗАКАХАНЫХ

Беларускай моладзі, якая выходзіць на
незалежніцкія акцыі ў Дзень св. Валянціна

У паветры трымціць прадчуванне вясны...
Час прадвесня і Дзень закаханых.
Беларусі ўсё сняцца нязбыўныя сны,
Ды маўчаць на завоблачных вежах званы
Пра прыход пераменаў чаканых.

Толькі вечны матыў абуджаецца зноў,
Ціха грае на камерных струнах...
Але ёсць жа на свеце такая любоў,
Што выводзіць на вуліцы гарадоў
Сёння ўсіх іх, прыгожых і юных!

На пляцы, дзе гартуецца дух маладых
(Мы і самі там колісь сталелі),
Кліча тых, хто аддасць за любоў кожны ўздых,
Бо на іхніх сцягах і ў сэрцах жывых —
Запаветная чырвань на белі.

То ахвярнай любові нявыстылы боль,
Знак пралітай крыві — ці дарэмна?
Сёння ў сэрцы сваім палымнець ёй дазволь,
Адкажы Кастусю на ягоны пароль:
— Каго любіш? — Люблю Беларусь!
— То ўзаемна.

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ

1

Праспявалі салаўі вячэрню.
Ноч маўчыць.
Заблішчыць роса сцяжэлым зернем
на мячы.

Свечак золкай додніцай назаўтра
не палі.
З поту векавой мужыцкай праўды —
соль зямлі.

Да абедні распяюць туманы
салаўі
над праткнёным дзідаю курганам
у баі.

І яшчэ далёка да памоста,
чысты шлях,
і гарыць лязо сякеры гострай,
нібы сцяг.

2

Не здрадзь сабе.
Фальваркі паліць помста.
Мяцежны дух — істоты ўсёй рывок
у бунт або ў сасновы шум пагоста.
Ёсць доўгі век, а ёсць —
жыцця на крок.

Не здрадзь сабе.
Склікае пушча вояў.
Крываваы месяц. Крумкачыны крык.
Гісторыя — для славы і герояў.
Здабудзе сабе славу і мужык!

Не здрадзь сабе.
Падзьме віхура сечы —

пралеска ў пушчы вырасце з крыві...
Скрыжуй свой лёс з надзеямі галечы,
ёсць кары меч, а ёсць палон любві.

Жыццё адно.

Ноч за яго абсягам.

Катрынка долю выплача ў журбе...

І стане доля ратных дзён працягам, —
не здрадзь сабе!

3

З-за далягляду выплыве світанне,
як пікі, промні ўрэжуцца ў страху...
Я смерць прыму, бы ў край чужы выгнанне
шыпшыны куст ля хаты — на шляху.

Бывай! — скажу. Табе б на полі бітвы
лепш узрасці, дзе зараз груганнё...
І слухаць абяздоленых малітвы,
пялёсткі к небу ўскінуўшы агнём.

Бывай! — скажу яшчэ сівой жанчыне, —
яны былі са мною да канца,
паплач па іх, а потым па Айчыне, —
паплач за сына, брата і айца.

Мы косы, мы сцягі свае ўзнімалі,
крышылі склеп пранізлівай тугі,
надзею маю, што не ўсе мы палі,
я адыду, і з'явіцца другі...

Засну на міг і бачу: за платамі,
у чорным полі ўюцца крумкачы...

Мундзіры...

Пыл...

Палын пад капытамі...

Узнятыя сялянамі мячы.

КАЛІНОВЕЦ

Як п'е гарэлку бедна басота,
Згадаўшы чуліवासці грэшны смак,
Спявае маркотна Зянон Пазняк
Караткевічаву песню любімую.
Ажно засаромелася сябе пяхчота:
І я самоту слязьмі не вымыю.

Здалося,
Ранішні Каліноўскі
Марыську прымроіў,
Адчуўшы скон.
Зянон —
Беларуссю прыснёны сон,
Што зноў пачувае сябе
Дзяржаваю.
Хутчэй з плячэй
Чужыя абноскі,
Няколка йсці маладой атаваю.

Тварыў бы, думаў
Сабе ў асалоду
Паэта, мысліўца, мастак,
Аднак
Пазняк —
Як той перазяблы грак
Сагрэецца баразной узаранаю.
Пан Бог
Паслаў каліноўца народу
Вярнуць душу
І Айчыну забраную.

1863 ГОД

Боб-гарох не малочаны,
На ток не валочаны.
Рэкі крываваыя —
Не малочныя.
Дзе дым,
Дзе туман,
Дзе хіб валоўчыкаў?

Гэта ўжо кульмінацыя
Нечуванага ўціску,
Калі
Гаворыць
Кулямі нацыя,
Барыкадна падклаўшы
Кулі!

ЯКУШОЎКА

Тут белы страх
Гатоў мяняцца нішай
З зацятасцю, адчуўшы багадаць.

Не тоіцца,
Што вырасла на волі,
Бяроза —
Разгалінілася ўся.
Тут сыпалі й на хвост сароцы солі,
Хацелі чуць пра белага лася.

Касілі цёмны луг касіянеры.
Меў моцны дух набытак неслабы.
Зірні:
Няўжо на полі пасіненлі,
Як шыбеніцы —
Вольныя слупы?

Мемарыяльны камень вырас цяжка,
Дзе пасвіла маёнтak цішыня.
Бязважкая

Смугі зімай дзяжка
Сціскае стан разлененага дня.

Снег за бяспамяцце бялейшы зябне.
Прыгледзься лепш —
Убачыш Белавеж.
Ніхто не звягне,
Не зяхне, не зяпне.
Каго спытаць:
Ці ведаеш? Ci wiesz?

Надгорнутыя над рыпучай цішай
Стрэх шыферныя вокладкі відаць.

* * *

Певень першы раз прапяў,
Змрок параніўся злосцю дзідаў.
Ты спрыяў праяве з праяў,
Ты свайго Каліноўскага выдаў.

І другі раз голас падаў
Певень,
Золаку моцы стала.
Утаропіўся лёс-удаў,
Не ўбярог ты свайго Купалу.

Пракрычаў певень трэці раз,
Забялела святло на ўсходзе.
Голас твой нематой захрас,
Ты адрокся ад мовы,
Народзе.

Здзірванелі скрылі араллі,
Разагнуўся загнуты полаз.
Ці ўваскрэснеш духам калі,
Ці прыпомніш,
Які быў твой голас?

1989

МАЛАДЫЯ

Вадзіму Лабковічу,
Аляксею Шыдлоўскаму,
Вадзіму Кабанчуку

— Люблю Беларусь!
— То ўзаемна!
Пароль Каліноўскага —
Сповідзь і ўздых.
Калі Беларусі турэмна,
Стараецца вораг дарэмна
Прымусіць пакорнымі быць
Маладых.

Жыве Беларусь! —
Сонцавіта
Лунацьмуць
Купалавы словы ў вяках.
Жыві, маладая эліта,
Табою свабода абжыта.
Ускрэснуць
Далоні твае на цвіках!

14.12.1997

БАЛАДА ПРА ПАЛЯВАННЕ

Трубіць хрыпаты рог,
Скачуць грывастыя коні,
Сцелецца пыльны былнёт
Пад капыты пагоні.

Вартую бачу цэль —
І зараджаю куляй.
Узяты дакладна прыцэл.
Плюнула полымем руля.

Дыбарам ржавая поўсць,
Злосна ашчэраны іклы.
Нат пасля смерці злосць
З морды ваўчынай не знікла.

Шрам на плячы крывы,
Як аксельбант, у воўка.
«Пан Каліноўскі, а вы
Маеце трапнае вока!

Стрэл ваш адзіны паклаў
Звера сярод разоры...»
«З тых, што я сустракаў,
Гэты — не самы мацёры.

Знішчыць драпежнасць і злосць
Трэба на свеце дазвання.
Наперадзе, вашамосць,
Галоўнае паляванне!»

НА ПЛЯЦЫ ПЯТЛІ

Адна ў заснежаным да зніку краю,
забытая, няма ў мяне нікога.
Ёсць ты, Кастусь, і я цябе кахаю —
у сэрцы — несмяротнага, як Бога.

Няпраўду кажуць, што цябе навесілі...
А дзе ж тады грудочак надмагільны?
Не сцерагуць засценкі, месцы, весі.
Твой мужны дзень пятлі спаткаю ў Вільні.

Збярэцца гурт адчайны, гаманкі,
як быццам бы з табой —
інтэлігенты —
пакуль не сваякі, не інсургенты,
збіральнікі надзеі, дзецюкі.

У дзецюкоў, сыноў сваіх паверу,
у тых, якія вырастуць яшчэ,
шчэ не вайстрылі прадзедаў сякеры,
ды працінаюць гастрыём вачэй.

Абуджаных і са шляхоў не збітых
злучыць высокай доляй паспрабуй,
Кастусь,
прачніся зноў, паўстань з нябыту,
вядзі нас на ахвярную сяўбу.

Мужыцкай праўдаю загавары
да Беларусі ўсёй з высокіх моўніц!
У Жаннаў д'Арк змяні сучасных модніц.
Свабоды крылы простаюць вятры.

Мы не адродкаў племя, мы — народ!
Узнімемся ў нябёсы гордым клінам!
Ускалыхнёмся сэрцам сакаліным.
Даволі наблукаліся ўразброд.

З няволі ўзнімем замчышчы, палі.
Скіруем думкі да бунтарскай працы.
У Вільні, на Пятлі паўстанцкай пляцы,
Клянёмся вырвацца з тваёй пятлі.

СУПОЛЬНА

Люд вакол абязмоўлены свойскі.
З кім жа шчырае слоўца замовіць?
Ці ў нябёсах на матчынай мове
размаўляеш, Кастусь Каліноўскі?

Ты на вісельню йшоў за Радзіму,
ды яе выракаюцца дзеці.
Дыялект свой — дыямант праўдзівы —
выкідаюць з застрэшкаў на смецце.

Ім наўме толькі скокі ды гулі.
Вёскі мруць, не запальваюць печаяў.
На нябёсы ўзыходзяць бабулі,
хто малітву штовечара шэпча.

У Мсціслаўлі, Наваградку, Вільні
шчэ відушчыя словы, як духі.
Пад страхою кассё і цапільна...
У нябёсы рывок ад задухі!

Бунтаванне кацілася валам
па збунтованых рэках і пушчах.
Кастусю, як цяпер нефармалам,
бракла часу даслухаць відушчых.

Калі чуць толькі ўласнае сэрца,
лепш стрымаць яго, каб не грымела...
Ды яшчэ Беларусь не памерла!
Шчэ супольна сямейка збярэцца!

ВЕРА

Захавай, Белавежская пушча,
Кастуся Каліноўскага сцежкі,
каб і зубр яго след не раструшчыў,
каб раслі тут зялёныя стрэшкі.

Чарадзейнай валодаюць сілай
лекі зёлак тутэйшага поля.
Над магілай вялікага сына
узыходзіць высокая доля.

Шчэ мы дойдзем да ўласнай навукі.
З-пад павек яго позіркам глянем.
Падрастуць Каліноўскага ўнукі —
сакавік іх напоіць змаганнем.

З небыцця — незабыту сумежжа
заіржалі паўстанцкія коні.
Ад паўстання яшчэ Белавежа
не супыніла Пагоні.

СВАЯЦТВА

А Тадэвуш Касцюшка і Костусь
Каліноўскі

з нязломнае косткі —
выраслі на ўзгор’ечках каляных
Марачоўшчыны і Мастаўлянаў,
дзе буяў на касцях касталом,
сеяць роўнасць за славянскім сталом...

А з далочкаў род Кастулін маленькі —
прад магутнымі дрыжалі каленькі,
не паставіў лёс ні разу на калені —
тое ўпартае, відочна, карэнне, —
жаў, касіў, карчаваў — не крані! —
тыя ўчэпістыя, пэўна, карані.

ЗДАЛЕЧА

Вецер адхлання мяне ў край няблізкі занёс.
Мора не мае мяжы, бы зямлі нашай лёс.
Мора, бы рана, якую наносіць палаш.
Уявіцца ж раптам —

Кастусь Каліноўскі ды пляж...

Скуру пястуе.

І побач пястуетца зло...

Хлопцу адчайнаму часу паспаць не было.
Лапці на ногі мазольныя — сівер ці сквар, —
пехам прастуе па месцах лясны камісар.

Зеллечка ўгору спяшае, спяваюць шпакі,
а па запыленых трактах — шпікі ды шпікі.
Збоку прыслалі шыпучых шпікоў,
бы вужоў.
Толькі «Мужыцкая праўда» — і меч, і ружжо.

Чуе — каса ціха дзынкнула ў пуні старой,
то падаюць камісару паўстанцы пароль.
Сама што вострыя косы на зорцы кляпаць.
Будзем касіць не пракосы — царскую раць.

Вёска Вавілы, дзе кожны мужык — касавік.
Стрэлы-грымоты.
Сямнаццаты дзень — красавік.
Падаюць пушчы Сакоўскай да долу дубы,
мужна трываючы боль, пад наркозам нібы.

Нашы галовы адчайныя скосіць пятля.
Костачкі ў белым пясочку
пагрэем пасля.

БЕЛАВЕЖСКАЯ ПУШЧА

Белавежская пушча наўкола.
Прахалода.
Водар хваёвы.
Тут знайшоў Гусоўскі Мікола
Пра зубраў і прадзедаў словы.

Вольхі, лозы, між іх — азярына.
Тут напіўся Францішак
Скарына.
— Каго любіш?
— Люблю Беларусь! —
Тут казаў Каліноўскі Кастусь.

Бор туманам падперазаны.
Тут хадзілі ў бой партызаны,
Каб ачысціць ад ворагаў край.
Ты тут раннія песні збірай.

ВУЛКА ПАЎСТАННЯ

Дасвещем з-пад пакатае дахоўкі
падстрохаўкі звястуюць навіну:
— У пятках, душы, пакідайце схоўкі!
На Котры косы клеплюць на вайну.

Дыханне стояць пушчы, далягляды.
Грымотны грукат даляціць да зор.
Падружыць смерць паўстанцкія атрады —
зяўро гармат нацэлена ва ўпор.

За шыбеніцу будзе ўзнагорода —
край ачышчальным болем заімгліць...
І грозны гул бязмоўнага народа
ўзарвецца пошчакам па ўсёй зямлі.

Таму, хто выйшаў са змагання дужым,
абніме шыю царская пятля.
Ды несмяротныя паўстанцаў душы
зноў пераселяцца у немаўлят.

ЗАМЕСТ ЗАПАВЕТУ

Мы адбіваемся адно ў адным.
Ён пачынае шлях і я канчаю.
І клуначак расстанняў за плячамі.
Жыццёвы страх развееўся, як дым.

А Стаська шчэ не ведае аб ім.
Ён проста радасць давярае ножкам,
якія растапырае знарок,
бо чаравік развязае шнурок
і слізкі спод разгневаных дарог.
І зоркі ў пыл ссыпаюцца гарошкам.

Даверна сашчапілі дзве рукі,
нібы спрадвеку, пойдзем нацянькі
мы поруч, хоць у розныя бакі.
Ён — немаўлятка, ды гаваркі.
Я прыслухаюся, мой час такі.

Хачу яму пакінуць назаўжды
надзею, што мяне з жыццём злучае, —
ад любасці да ціхага адчаю
свет захаплення, прадоння чараў,
не даўшы ні пясчынкі глухаты.

Любі, Стасюк, спрадвечную раку!
Натоліць смагу рыбцы і катку
і рытмы выб'е — Нёман, бы скакун.
З абрысамі барока і мадэрну
мне горад наш быў дзецюком няверным.
Сіл не шкадуі яму, не жабраку.

Любі, Стасюк, людзей, і нават злых.
Малых, слабых. Яны не вінаваты,
што пакалечылі сябе аб страты,
не паважаюць сябе саміх.

Любі, Стасюк, свой край,
хоць край — не рай.
Уклад дзядоў ніхто не перайначыць!
Старайся людзям працаю аддзячыць.
Быў у цябе дзядуля — не гультай.
Працуй, удалых рук не пакладай.

І я свой шлях між працай завяршу:
грабельніца — на лузе стог вяршыла.
Краўчыха — з кужалю кашулі шыла.
Спалю дашчэнту і сваю душу.

Не бойся адзіноты анідзе.
Не адзінокі ты — з табою продкі:
дружына Каліноўскага і Цёткі,
князь Усяслаў, празваны Чарадзей.
Пра іх штодзённа помні, не на ўгодкі.

За рукі ўзяўшыся,
ты ўверх, я ўніз — хадзем.

ЯКУШОЎКА

Якушоўка — супольнай сям'і нашай хата.
Печы падмурак.

Ветравы ўсхліпы.

У Раманаўцах неба лягло вінавата
на братоў Каліноўскіх несмяротныя ліпы.

Хочаш жыць шэсцьдзесят год —
пасадзіш таполю.

Два стагоддзі жыць хочаш —
пасадзі сабе ліпу.

З раскошай бльніку і куколю
ад беспрасвецця да куракліку.

Валяюцца тут чаранкі таго кубка,
з якога выпіты сумесны наш боль.

Як прынявольнага часу зарубка,
смецце грабецца курамі наўкол.

Пад ліпамі — статкам здратованы выган.

Ракі Калонкі папростаны выгін.

Зажураны вочы нябеснага схілу
над зглішчам супольнай нашай магілы.

Прыціснута сном наша доля, заклята.

Агонь нашу долю тут і насціг.

Зрабілі раскопкі, каб вырасла хата,
ды хаты не могуць, як дрэвы, расці.

Раскошкалі куры нат дзікія слёзкі.

Некалькі шкельцаў на памяць бяру.

Стапталі магілы бацькоў Каліноўскіх.

Над сына магілкай маўчыць Беларусь.

Прад помнікам сціплым у Свіслачы-месце
братняе мовы пануе нашэсце.

Сляпучаю мовай «Мужыцкае праўды»
мыляюцца нават касец і араты.

Каля калыскі шчаслівых маткі

мовы цураюцца, і анігадкі.

На братняй шчабечуць прачулыя словы
да беларусаў белагаловых.

Ад нараджэння абкрадзены душы.
Выпалаць, бы пустазелле з гарода,
з думак і сэрцаў мову народа.
Самі ў сабе ўсё жывое заглушым.

Як жа так можна плакаць балесне!
Запрычытала!
Ды што ж я чаўплю!
Як без няволі ды лезці ў пятлю?
Верай душы Каліноўскі ўваскрэсне!

Чысты наш люд. Хіба ў чым вінаваты?
Верай уздымем дзяцей нашых лёс.
Долю, як скабы знішчанай хаты,
мы дабудуем да ясных нябёс.

Высака ўзнімем сямейкай юнацкай.
Душы ажывяцца сілай надзей.
Будзе далёка свяціцца, як цацка.
З дальніх дарог панаедзе гасцей.

Бо Каліноўскі з любоўю да людства
выйшаў на шэры вясковы папар
супраць слабых недавяркаў і хлюстаў
словы і косы вайстрыць, нібы жар.

Хопіць у хлопцаў жыццёвасці, веры.
Не дачакаюцца трупаў крукі.

Скосім адступніцтва мы — касінеры,
сейбіты долі сваёй, дзецюкі.

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ

На Беларусі
Па вёсках ідуць пагалоскі —
З'явіўся Кастусь Каліноўскі.

Чаму так назвалі хлапца — невядома,
Ці, можа, што ў светцы ён шэрай знаёмай?
Ці, можа, што мае блакітныя вочы?
Ці, можа, што тайна з'яўляецца ўночы,
Што мужны ён з твару,
Што ворагам — кара:
Як прыйдзе, успыхнуць у катаў пажары
І ляжа, пабітая, ўпокат пачвара.

А покуль збяруць акупанты пагоню —
Далёка замчаць Каліноўскага коні...
Хай немцы шукаюць
Ля Гайны ўзбярэжжаў,
А ён каля Нёмна ці дзе ў Белавежы
З хлапцамі-сябрамі
Другую стрэў зграю
Ды меч ад варожай крыві выцірае.

І чуе ён голас народны,
Бацькоўскі:
— Ты, сын мой геройскі,
Кастусь Каліноўскі!
Чаму так назвалі, хто знае прычыну?
Ці, можа, што зваўся ён проста — Каліна?
Ці, можа, што воласам светла-ільняны?
Ці, можа, што ў светцы цяпер саматканай?

На гэта мы скажам
Сябрам па-сяброўску —
Ці чэрвеньскім ранкам,
Ці ночкай ліпнёўскай —
Прыйдзе Каліноўскі.

Дзяўчаты са ўсёй Беларусі пачулі, —
Збіраюць яму васількі на кашулю,
І маці праз доўгія, сумныя вёсны
Ткуць пояс квяцісты герою на кроснах;
Чакаюць крыніцы яго ледзяныя,
Лясы, паўзнімаўшы смыкі смаляныя,
Каб разам з вятрамі наладзіць вяселле,
Ударыць па струнах,
Па хвалях дняпроўскіх, —
Што з вечнаю воляй
Прышоў Каліноўскі.

1943

КАЛІНОЎСКИ

Вільня,
22 сакавіка 1864 года

Ён ішоў між штыкоў і шабляў
І ўсміхаўся на поўны рот,
Што жандары на вуліцы зяблі
І чакаў пракурор ля варот.

Пасля камеры запляснелай
Піў марозную свежасць усмак.
І на сэрцы ў яго яснала.
Адпаўзаў
страху слізкі слімак.

Над турэмнаю чарапіцай,
Над густым частаколам крыжоў
Сонца грэлася,
каб напіцца
Заўтра мог верабей з капяжоў...

Ён на вуліцу выйшаў пакорна,
Удыхнуў
дыму хатняга пах
І падумаў зусім спакойна:
«Гэта вось мой апошні шлях».

Камяні, што масцілі шлях той,
Нагадалі яму акурат
Кашалькі ненавіснай шляхты
І падсумкі царскіх салдат.

Нібы выкінутыя, ляжалі.
Іней стыў на іх, быццам пыл,
І падумаў ён з горкім жалем:
«Эх, каб панскія чарапы!

Малавата я іх раструшчыў.
Мнагавата іх на зямлі...
Толькі б пушчы, цёмныя пушчы
Грознай помстай не адгулі!

Толькі б веры не пахіснулі
Ні нагайкі, ні недарод!
Толькі б порах збярог і кулі
І нянавісьць сваю народ!..»

Сакавіцкі марозны ранак
На сумёты клаў цень касы.
Вытыркаліся з-за фіранак
Палахлівых паненак насы.

Праімчаў праз дарогу на брыццы
Нейкі важны віленскі туз,
Пагразіў кулаком па прывычцы.
А рамізнік прыўзняў картуз.

Тупа ўзвод паліцэйскіх пратопаў.
Афіцэр гаркнуў: «У-зяць нагу!..»
І ўжо блізка чуцён натоўпу
Несціханы, стрыманы гул.

Недзе там — кажухі і абноскі.
Там браты яго — мужыкі.
Іх пабачыць хацеў Каліноўскі
Хоць здалёк, хоць на момант які.

Толькі б стражнікі не адцёрлі,
Толькі б з плошчы не выгналі іх...
І ажно перасохла ў горле,
Як падумаў пра страшны міг.

Не было ў душы шкадавання,
Нават крыўды на лёс не было,
Што вось гэта халоднае ранне
Назаўсёды патушыць святло.

А была палыновая горыч
І бяссільная злосць
ад таго,
Што не ён паноў аб'ягорыў,
А яны ўсё ж злавiлі яго.

І вядуць па апошняй дарозе,
І нахабна ўзіраюцца ў твар,
Быццам гэта не ён —
той грозны
Яська, віленскі гаспадар...

Вось і плошча.

Марозны вецер

Пругка хіліць пятлю на ўсход.
Над людзьмі, над усім на свеце
Узвышаецца эшафот.

Ён хаду запаволіў трошкі
І на сонца зірнуў з тугой.
У цішы звонка рыпнулі дошкі
Пад яго маладой нагой.

Стаў пад шыбеніцу рашуча,
Быццам пераступіў парог.
І, як дымка з надрэчнай кручы,
Над натоўпам паплыў спалох.

Хто — з нянавісцю,

хто — з адчаем

Пазіралі на эшафот.
І ад радасці надзвычайнай
Ззяў, як люстра, жандарскі бот.

Ад яго шырокага ранта
Не адводзіў пагляду шпik.
У збялелага фабрыканта
Торгаў вока нервовы цік.

Як нямая шэрая лава,
Разлілася чыноўная раць...
Усміхнуўся Кастусь:

«Вам цікава,

Як я буду тут паміраць?

Што ж, спектакль такі не рэдкі.
Дык чаго ж вочы хіліце ўніз,
І забылі прынесці кветкі,
І не чуеце воклікаў “біс”?

Ні маленнем, ні здрадай новай
Я пацешыць вас так і не змог.
І зірніце: не я, панове, —
Вы сягоння ў мяне каля ног».

Яшчэ вышай ускінуў голаў
І заўважыў ён:

там, дзе штыкі,
За ватоўкамі балаголаў
Калыхаліся армякі.

Там было неспакойна,
быццам
Людзі рваліся з ланцугоў,
Там хацелі наперад прабіцца,
Да яго бліжэй, да яго...

Віратлівай паводкай гулу
Падмывала там цішыню...
І душу яму ўскалыхнула
Цёплай хваляю ўпершыню.

«Вы са мною ў мой міг апошні,
Мае родныя мужыкі!
Я дзяліў з вамі дзень ваш посны,
Гарапашны ваш лёс цяжкі.

Я ў адчаі кляў разам з вамі
Ніву бедную і сенажаць.
Пот салёны вы засявалі,
Каб пасля слёзы горкія жаць.

Вам і рукі, і душы скруцілі,
Завязалі на сем вузлоў,
Каб маўчалі вы, як скаціна,
Нават родных не помнячы слоў.

Абкрывянілі сэрца даволі
Здзекаў, крыўд і няпраўд асцюкі...
Я хацеў вас прывесці да волі.
Я вам шчасця хацеў, дзецюкі.

Не дасяг я жаданай мэты,
Ды не плачу ўсё ж ні аб чым:
Не памру я незразуметым,
Бо змагацца я вас вучыў.

Не чакайце ж здалёк падмогі
І не верце ў добрых цароў.

Колькі будзе жыцця і змогі,
Не пускайце з рук тапароў.

Шкода, што ўжо не ўведаю,
зноў з кім
Вы падымеце бунт святы.
Аб сваім Кастусю Каліноўскім
Прыгадайце тады, браты!..»

І хацеў ён вышэй прыўзняцца,
Зноў зірнуць на свой крэўны люд.
Толькі раптам,
нібы знянацку,
За спіной загучаў прысуд.

Даляцелі,
як адгалоскі,
Непрывычных слоў камяні
Пра яго:
«Дваранін... Каліноўскі...»
Кату крыкнуў ён:
— Не мані!

Я з народам навек з'яднаны.
Што вы глупстваў панаплялі?!
Ні халопаў няма, ні дваранаў —
Людзі роўныя на зямлі!..

І ні слёз у вачах,
ні жаху,
Калі змоўкла плошча пасля
І няўтульна
халоднай вужакай
Абвіла яго шыю пятля.

«Будзь здаровы, мужыцкі народзе!
Хай нядоля цябе абміне.
Гіну я за цябе.

Пры нагодзе
Спамяні добрым словам мяне.

Быў я сын для цябе, а не лёкай.
І калі адляціць мой дух,

Будзеш ты мне, зямелька, лёгкай,
Мяккай, як жаўруковы пух.

Без мяне прычакаеш радасць.
Станеш слаўнаю між людзьмі.
Даў табе я мужыцкую праўду,
А свабоду сама вазьмі...»

Закрычала жанчына нема.
Засланіла сонца імгла.
Пахіснулася раптам неба.
Пад нагамі зямля паплыла.

І калі

цела

цяжка

абмякла

І заціх гордай шыі хруст,
З губ сплыло развітальнае:
Матка-а!
Бе-ла-руу-уць!..

3 ПАЭМЫ «КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ»

«Была ночка...»

Была ночка галодная, зімняя,
Ваўкоў бегла болей і болей...
Ваўку што ў гэтым краі сінім,
Калі ён ўвесь напоены

боллю?

Ой, баяліся й сівыя воўкі,
Іскрамётна лучынілі вокам
І кружыліся шэрыя бойка,
Каб і іх хто не з'еў ненарокам...
І вось ў гэтыя дзікія ночы
Чуткі дзіўныя нехта прывёз,
Чуткі сэрца вясковае точаць:
Імі хмяляцца хмурыя вёскі...
Чуткі,

чуткі:

— Прыйшоў вызваліцель.

Ён мужык, значыць, будзе удача,

Упарты,

як бронзавы злітак.

Ён спасе Беларусь —

не іначай!

Кастусь Каліноўскі

Можа, хто баіцца кулі
Ды ад жару хаваецца ў цень?
А мы спіны даволі гнулі
І ўсё чулі: «Двадзесьце

пеньць!»

Хто пачуў толькі гэтыя словы,

Той шануе мужычую волю.

Нам не шкода свае галовы

Параскідаць, як зерні,

па полі.

Многа было, ды мала

засталося:

* * *

Кажуць — добра, а мне нядобра:
Я не бачу сэрцаў харобрых,
Я не бачу вачэй, закаханых
Ў край свой любы, ў зямлю курганную.
Тут купляюць усё за грошы,
Тут няма Кастусёў — толькі Прокшы.
Волю краю — дзядоў летуценні
Прадаюць тут разам з сумленнем.
Веру продкаў сваіх і мову,
Нават душу прадаць гатовы.
Ўсё без слова здаюць, без бою.
Тут не скажуць: — наша, святое!
Тут народу адданых браццяў,
Як Хрыста, вядуць на распяцце.
Хто прад злыднем не стаў на калені,
Ў таго — матам, ў таго — каменьмі...
Ўсё тут нагла і ўсё бязбожна,
Нат «крывіч» тут сказаць няможна.
А ў суседзяў іншая доля,
Хлеба й волі ў людзей даволі.
Годзе загадаў чужых і працы,
Час ужо са сну прачынацца.
Быць у няволі нас не прымусяць—
Гаспадары мы на Беларусі!
Нашыя землі, нашы магілы —
Адступіць вораг прад нашай сілай!

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ

Калі ў бой на змаганне з катам
выйшаў наш адважны Кастусь,
за плячамі ён меў занадта
мала вёснаў
і меў Беларусь.

Меў Кастусь свой адвечны, сярмяжны,
прагны шчасця, працоўны народ.

Толькі волі жадаў недасяжнай —
нагароды з усіх нагарод.

Боль і путы, чужацкая цемра,
лад чужы, здзек чужы,

цар і пан.

Толькі ў сэрцы, як вогнішча, вера,
што народ будзе сам сабе пан.

Толькі сіла

ў Яскі з-пад Вільні
палымяных завостраных слоў
ды пад шэраю світкаю крылле,
і размах, бы вясной у арлоў.

О, свабода! Тварыла дзівосы —
змагара-каваля са слугі.

Ты вастрыла сялянскія косы
у гарніле адчаю, тугі.

1982

ТРЫ ДАРОГІ

Агарнуў хлапца раз такі сумлеў —
прад сабою ён тры дарогі меў.
Па адной пайдзе — стане важным ён
ды нязнаціме невясёлых дзён.

Ад курганаў тых, ад сяла далей,
а найдалей — дык ад сваіх людзей.
Будзе мець там моц, грошы звонкія,
жаль часамі, мо за старонкаю...

А другая йдзе к шчасцю скораму,
і ідуць па ёй нашы ворагі.
Нашто крыллі мець, нашто вольным быць?
Лепш за тую медзь ворагам служыць!

Быццам недруг, жыць з яго платаю
ды не чуці слёз тых за кратамі.
Хай сабе ў сяле з плячэй згорбленых
ападзе жыццё шэрай торбаю.

Хай магілаў ў ноч прыбаўляецца,
хай браты свае адхіляюцца...

Сцежка трэцяя йдзе няроўная,
праз бары, лугі праз чароўныя,
паміж сёламі, паміж хатамі,
паміж сэрцамі паміж братнімі.
Ўжо не ворагі не магутныя,
а вітацімуць рукі скутыя.

Рукі цвёрдыя ды мазольныя,
сэрца з крыўдаю паднявольнаю!
Вочы з просьбамі, душы з ранамі
ўсё пытацімуць свету ранняга.

Пры дарозе той чабор сцелецца,
узышло на ёй волі зелейца.
Паліваць яго трэба з ласкаю,
нат слязьмі, нат крывёю ўласнаю.

Каб расло яно ды магутнае,
красавалася, рвала пугы нам.
Гэй, зарэе там ранне светлае!
Прывітанне шлюць дзеўкі ветліва...

Гэй, лунае там даль бярозамі...
Вораг вязніцай страшыць грознаю,
гневам пеніцца, грозіць смерцю, —
усё ж пайшоў дзяцюк сцежкай трэцяю...

Сонца лашчыла асалодаю,
краскі сыпала зямля родная.
Вецер калыхаў пахам ліпавым,
на дарогу з ніў росы сыпалісь.

1937

* * *

Адвечныя шляхі маёй Айчыны,
Мячы і кнігі Белае Русі,
І гарады, дзе родзяцца Скарыны,
Сялібы, скуль выходзяць Кастусі.

Благаслаўленыя лясы нашы і рэкі,
Наш белы сад, блакітныя ляны.
Благаслаўненыя заўсёды і наvekі,
Краіны нашай верныя сыны!

ПАПЯРЭДЖАННЕ

Запраданцы і зноскі!
Прадавайце, ды знайце, сычы:
Прыйдзе час — Каліноўскі
Вас аднойчы падыме ўначы.

Не, ён вас не павесіць,
Нават пальцам ён вас не кране.
Толькі ў вочы пасвеціць:
На каго вы падобны — зірне.

1996

Сяргей Грахоўскі

* * *

Больш за сябе я Беларусь люблю,
І ёю з нараджэння ганаруся.
Праб'е мой час, як Каліноўскі праз пятлю,
Я нізка пакланюся Беларусі.

ЭКСКУРСІЯ

Перад вамі — зямля продкаў маіх і дзяцей.
Не любіць яна чужынцаў,
любіць толькі гасцей.
Тут вас накормяць, і спаць пакладуць,
і на дарогу дарунак дадуць.
Такі ўжо звычай на нашай вольнай зямлі.

Шмат якія цары, імператары і каралі
хацелі ўправіць яе
ў пярсцёнак славы сваёй,
як дзівосны бурштын.
І ўсе, як адзін,
на шаткоўнях войнаў
падданых сваіх шаткавалі,
ды нават што мелі — гублялі.

Звярніце ўвагу:
ніколі народ мой
нікога не прыгнечваў.
У цемры невуцтва — словам Скарыны
просты люд ачалавечваў.
Насельнік дрымотных пушчаў,
выспаў, балот
дзяліў з Каліноўскім
думак бунтоўных узлёт.
Той, хто аднойчы
звездаў гаючую прагу волі, —
рабом не будзе ніколі.
І як сімвал сусветнай еднасці змагароў
дагэтуль гарыць на парыжскіх вуліцах
Урублеўскага кроў.
Зірніце направа:
тут палацы і храмы стаялі,
званы звінелі,
на веча народы склікалі.

Калі ж нахрапам
лезла ў край наш
гайня атлумленых ворагаў —
ірваліся яны бочкамі пораху:
старажытнага дойдства творы
лёс адзіны з народам мелі
у шчасці і ў горы.

Зірніце налева:

гэта помнікі XX стагоддзя — мемарыялы,
узніклі яны пасля фашысцкай навалы.
Чытайце надпісы на магільных грудках,
можа, стрэнеце прозвішча брата ці земляка.
А цяпер раім усім
адгарнуць старонку першага тома
Беларускай Савецкай Энцыклапедыі
і прачытаць — «Акупацыйны рэжым».

Страціла Радзіма мая
столькі сыноў,
колькі ў лесе дубкоў,
столькі дачок,
колькі ў небе аблок,
столькі дзетак,
колькі ў лузе кветак.
Праліла столькі слёз,
колькі ў полі рос...

Пакланіцеся гэтай зямлі на развітанне.
...Шчаслівай дарогі!

1864

Зямля палымнее сляпучаю цнотай.
Здаецца, ступіць — быццам грэх сатварыць.
А чорны вяршнік на шляху адзіноты
Па беламу-беламу полю імчыць.
Усё чысцінэй першароднай працята.
Па грудзі каню успухае сумёт.
Да лесу спалохана ціснуцца хаты,
А ранак празрысты звініць,
быццам лёд.

З хацінак ніхто не выходзіць за дзверы —
А раптам пакліча ці зойдзе вяршнік?
Прададзеным цяжка ў свабоду паверыць,
Якую крывёй здабываюць для іх.
А хто здабывае?

З якой гэта ласкі?

Не, браце, падмануць у тысячны раз.
Пра вымерлых волатаў сумныя казкі
Намнога бліжэй і праўдзівей для нас.
А лес набліжаецца.

Гурбы глыбеюць,

Глытаючы конніка разам з канём.
...Грымнула рыданне:

«О Божа! Не вераць!»

І змоўкла пад белым, як жах, дываном.

ПЛАЧ ПА БЕЛАРУСІ

Спадару Аляксею Дудараву,
прачытаўшы драму «Адцуранне»

Дзе нашых продкаў слава!
Арлоў дзе магутныя крылы!
Дзе гонар вялікай дзяржавы —
Сапегі й Радзівілы!

Бураю пакрышыла,
шалёнай паводкай сплыло,
попелам зацерушыла,
чарнобылем парасло.

Дзе ён — народ геройскі!
Бацькаўшчына ў бядзе!
Чаму сёння гетман Астрожскі
пад Воршу палкі не вядзе!

Мо гэта — кара Боская,
і ўжо не прачнуцца яны —
Касцюшкі й Каліноўскага,
слуцкіх паўстанцаў сыны.

Бураю пакрышыла,
шалёнай паводкай сплыло,
попелам зацерушыла,
чарнобылем парасло.

ТРЫ ВЕРШЫ КАСТУСЮ КАЛІНОЎСКАМУ

1

Краю мой нібы воз:
Нехта конь у ім, нехта вазніца.
Скарб на возе.
Вазніца
У чужую вязе застаронь.
Краю мой нібы воз,
Воз, што мусіць дашчэнту разбіцца
Не таму, што не так,
Не ў той бок кіруе вазніца,
А таму, што ані
Закілзаны не ўпарціцца конь.

2

Поўня над ноччу, як волі срэбра
Над чорнай доляй народа.
Ноч над зямлёю, нібыта зрэб'е
Зямлі.
На шрамах нязводных.
Шрамы зямлі —
То сканалых спіны
На шляхах
Часінаю змрочнай
Праз скон, праз жыццё
Да вяршыні.
Вяршыня —
Поўня над чорнаю ноччу.

Ані цемры ўваччу, ані страху,
 А толькі нязгода,
 Толькі ў жылах нязгода
 Віруе бунтоўную кроў.
 Кроў, якой я адчуў
 Лебядзіную песню народа,
 І пакуты яго, і збавенне яго, і любоў
 Я народжаны тут,
 Ё гэтым краі і ў гэтым народзе,
 Але дзе алтары,
 Дзе багі,
 Дзе святыні мае!..
 Я як цэгляна ў подзе,
 Дарэшты распаленым подзе, —
 Толькі выткнецца — і
 Чыгуны паляцяць аб яе.
 І не цемра ў вачох,
 І не страх
 Прад жыццём і прад смерцю.
 А як псячая зграя
 Сашчэпіць мяне, як турма,
 Раздзяруць маё цела,
 То ўз'енчаць:
 «А дзе ж яго сэрца?!»
 Так, няма ўва мне сэрца.
 Няма. Для сабакаў няма.
 І не бачыць яго вам,
 Не ў тыя зайшліся вароты.
 І яго не змагчы вам —
 Яно у мільёнах баліць,
 Як баліць гэты край —
 Лебядзіная песня народа.
 Як баліць гэты край...
 Як баліць ён...
 О, як ён баліць!

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ

Беларусі паўстаўшай слава,
Беларусі — ў пояс паклоны.
Хай мінулае цемра заслала —
а змагання не забыць ніколі.

Эх, Кастусь... Балоты памераў,
а ў лясах,
як у бацькавай хаце.
Беларусь табе паверыла —
за табою пайшла змагацца.

Беларусь — не царам маскоўскім,
Беларусь — не варшаўскім панам!
Зазвінелі ў лесе бярозкі,
дуб стары галаву падняў.

Забуяніла ў полі рэхам:
за мужычую праўду — у бой!..
Не Ілля па хмарах праехаў,
не Пятро зазваніў булавой...

А пасля — астрожныя краты...
Што з таго, што жыцця не стане.
Твае слёзы важыць на караты:
залілі, загасілі паўстанне...

Скалыхнуўся натоўп на Лукішках;
на Беларусі няма шляхты!..
Можа, кат успомніў за кілішкам,
як памёр мяцежнік пракляты.

Маліцца — не наша справа.
Кастуся мы папросту ўспомнім:
Беларусі паўстаўшай — слава,
Беларусі — ў пояс паклон.

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ

«Мы сядогня ўсе ўжо ведаем, што чалавек вольны — гэта калі мае кусок сваёй зямлі, за каторую ані чыншу і аброку не плаціць, ані паншчыны не служыць; калі плаціць малыя падаткі, і то не на царскія стайні, псярні і курвы, а на патрэбу цэлага народа; калі не ідзе ў рэкруты чорт ведае гдзе, а ідзе бараніць свайго краю тады толькі, калі непрыяцель надыхдзе, калі робіць усенька, што спадабае і што не крыўдзіць бліжняга і хвалы боскай; і калі вызнае ту веру, якую вызнавалі яго бацькі, дзяды і прадзеды. От што вольнасць значыць...»

«Мужыцкая праўда»

1

Касінеры

Косы звіняць і сякеры,
Гоман і смех ля мяжы.
Хлопцы ідуць, касінеры —
У бітве галовы злажыць.

Не дзеля нейкай забавы —
У бой за свабоду ідуць.
Хутка на дол на крывавай
Голавы іх упадуць.

І захлынецца гарачай
Кроўю святая зямля.
Горка матулі заплачуць.
Птушкі пяць у палях

Сціхнуць... Сялянскія хаты
У сінім заенчаць агні.
Сеяць не выйдзе араты
У поле ў гэтыя дні.

2

За кратамі

...І слёзы — стануць торфам і каменнем,
Крывёю сок кляновы пацячэ.
Але народ не стане на калені,
Народ жывы... Народ жыве яшчэ.

Няхай вы рукі струшчыце і ногі,
І вочы, з жаху, выкалеце нам —
Мы будзем жыць і са сваёй дарогі
Не звернем... свой народ я не прадам!

3

Мы помнім пра цябе, Кастусь!..

Ёсць шлях адзіны —
Скрозь змрок і жах.
Ён да Айчыны —
Адвечны шлях.

Шлях праз нядолю,
Дзе снег, імгла.
Той шлях — да волі
І да святла.

Той шлях — з палону...
Не, ён не ў сне...
Па ім да скону
Ісці і мне.

МАНАЛОГ КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА

Радзіма ёсць, а разам і няма.
Шапчу я — «Беларусь!». А мне — «Расія».
Такая воля — горай як турма:
Чужая мова, песні тут чужыя.

Стаміўся ад дажджоў я і завей.
Шукаю свой народ, губляю веру.
Дзе ваяры за праўду?.. Вас заве
Кастусь... І край заве касіянераў.

Ды іх няма. Мо паўміралі ўсе?..
Хавацца па скляпеннях змрочных годзе!
Хай шыбеніца. Заклікаю: сей
Свабоды зерне, мілы мой народзе!..

Бывай, Марыся! Чую, што ідуць...
Бяздольнік-вечер застагнаў у полі.
А воля будзе! Кайданы спадуць.
Смерць не страшыць. Страшней за ўсё няволя.

* * *

Як верыцца цяжка,
Што ў нас Каліноўскі радзіўся,
Што нам нашу праўду
Ён сеяць аддана пачаў.
Што клічам ягоным
Наш дух змардавання будзіўся.
Што з воч нашых ён
Слепату векавую здымаў.

Няўжо разам з ім
Наша праўда была закавана
І катам бязлітасным
Узведзена на эшафот?
Няўжо разам з ім
Наша праўда была пахавана,
Каб жыў у чужацкай хлусні
Беларускі народ?

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ

1. Прадзецца нітачка твая...

Прадзецца нітачка твая
Ў агульным лёсе тонка-тонка.
І зорны бляск на ёй здаля
Мо будзе ніткай-упляцёнкай?..

Яна ў стракатым палатне
Струной нацягнецца тугою.
І, можа, Ткалля сутыкне
З такой жа звонкаю — другою.

Натугай кросны задрыжаць,
Заціхне Ткалля у зняменні,
Імгненна ніткі адзвіняць,
А мо парвуцца ў тым спляценні...

Прадзецца нітачка твая
Ў агульным лёсе тонка-тонка.
І зорны бляск на ёй здаля
Хай будзе ніткай-упляцёнкай!..

2. Мой ты народзе?!

Жадаючы даць асвету народу,
неабходна спачатку яго вызваліць.

Тадэвуш Касцюшка

Жоўтыя летапісы прад вачыма.
Крокі крывавыя Белай Русі...
Гонарам-крыўдаю Маці-Айчыны
Сэрца напоўні і цёмным нясі.

...Вернападданы імперскі гісторык
Горды народ апісаў як рабоў:
«Каўтунаваты, забіты і хворы;
Лёгка цягае ланцуг кайданоў...»

Багна смярдзючая велькай дзяржавы,
Жабы на варце ніколі не спяць.

Не, не чапаюць пакорных і млявых, —
Тыя спакойна і ўдзячна смярдзяць.

Мой ты народзе, ці не задыхнуўся?..
Сына ты зможаш увагай сагрэць?
Сына, што рушыцца смела памкнуўся?
Сына, што голас адважыўся мець?!

3. Падарожжа па роднай зямлі

— Добры дзень, людзі добрыя! —

Добры дзень!

Ты заходзь, чалавеча, апратку здзень.

Сядзь на покуць, спачынь,

наш далёкі госць.

Выбачай, што не тлуста — заўсюды пост.

Выбачай — невясёлы сустрэчны спеў,

Ды такі нашай долі зачын-прыпеў.

Пахавалі заўчасна дзіцяткаў двох,

Дый самім, можа, лепей за той парог...

Мо не трэ было б спіну так цяжка гнуць;

Мо не трэ было б крыўды праз душу пхнуць...

Мы б варылі там добра смалу ў катлох,

Так варылі б — курэла б на ўсіх панох!..

...Сонца коціцца з неба; рукой дастаць...

— Кажаш, сынку, каб гэта...

паноў прагнаць?..

Грэблю мосціш праз багну, масці смялей,

Дай Бог табе сілы і верных людзей!..

4. Людзі накормяць, прытуляць...

Ясна сонейка з неба коціцца.

А мне да магулі ў госці хочацца.

З народнай песні

Ласка, увага — у кожнай тут хаце,

Ласка зусім незнаёмых людзей.

Згадка аб рана адплаканай маці

Коціць туманам да светлых вачэй.

Людзі чужыя накормяць, прытуляць,
Людзі чужыя «сынкам» назавуць.
Хоць на хвіліну вярніся, матуля,
Хоць бы імгненне са мною пабудзь!..

Вецер у дрэвах самотна скуголіць,
Сцежка расою-слязамі блішчыць.
Родная хата кутамі зняволіць —
Ласкі у мачахі не дапрасіць...

Людзі чужыя накормяць, прытуляць,
Хлеба апошняга ў торбу дадуць.
Вочы сіротнай Радзімы-Матулі
Клічуць і клічуць, наперад вядуць.

5. Сон

Свішча бізун па распятай зямлі,
Розгі распісваюць душы і целы...
Але народу майго не змаглі,
Душы не ўмёрлі у целах збалелых.

...Сон падыходзіць, бярэ пакрысе,
Мышы са столі цярушаць кастрыцу.
Моцна паснулі стамлёныя ўсе —
У хаце сялянскай прарочае сніцца.

Быццам стаю я на стромай сцяне,
Як на зямлі — гэтак цвёрда ступіўшы.
Знізу чынушы, жандары мяне
Цягнуць да долу, за полы схапіўшы.

Чуюцца крыкі: «А со то за шам?!»
«Это ещё что за самоуправство?!»
Цвёрда трымаюся, ведаю сам,
Што мне патрэбна у хаце, без радцаў!..

Скідваю моўчкі уніз абразы,
Вешаю родны і блізкі, як маці;
Ўнізе ад злосці гучней галасы,
Цвёрда трымае сцяна ў маёй хаце...

6. Спазнай гісторыю Радзімы!

Таму, хто танцуе пад чужую
дудку, даводзіцца й спяваць не
сваім голасам.

З народнага

Спазнай гісторыю Радзімы,
І можа, ў сынавых грудзях
Азвецца мова, што ўзбудзіла
Цябе на матчыных руках.

Азвецца, здзівіць, захвалюе,
Прымусіць пільна паглядзець:
Ці твой народ жыве-пануе,
Ці стогне, кінуты нямець?..

Служыць чужынцам не спяшайся,
Паспееш быць паслугачом.
Зямельцы матчынай прыдайся
І галавою, і плячом.

Калі ты ўспомніў маці словы, —
Ёсць брацтва верная рука,
Яна і меч прыняць гатова,
І грань пакутнага цвіка...

7. Грай, іграчу, сып, іграчу!..

Вяселле Зыгмунта Серакоўскага
адбылося 30.07.1862, а 27.06.1863
яго павесілі на Лукішскай
плошчы за ўдзел у паўстанні.

Не стаяць коні ў сад галавою,
А стаяць коні ў вялікую дарогу.

З народнай песні

Хмельнае гудзе застолле,
Маладыя —
быццам краскі.
«Госці» з рознага ваколля,
Ўсе свае, ніводнай маскі.

Костусь позіркам ласкае
Камандзіраў сваіх верных.
З іх амаль што кожны мае
За плячыма гарт Палерма*.

Брацтва выспеліла сілу,
Ох, як цар яе адчуе!..
...Зыгмунт горача і міла
У вусны любую цалуе.

— Грай, іграчу, сып, іграчу!..
Сёння цеш братоў іграннем!
Можа, заўтра ўжо закручуць
Чорны птушкі над каханнем...

Грай, іграчу, сып, іграчу!..

8. Сухая ігліца спадае на дол...

Прысніўся мне сон дзіўненькі,
Што памёр мой брат радненькі.
Вялю коні закладаці —
Ехаць брата адведзаці...

З народнай песні

Сухая ігліца спадае на дол,
Сухія лісты пакідаюць галіны.
Нямеюць калені прад свежым капцом,
Як быццам слязьмі налілася каліна.

Замнога сіротаў на гэтай зямлі,
І любіць іх Бог, ды без долі пускае...
А шчасця захочуць — сухоты бяры,
Сухоты не возьмуць — турма даканае.

І смерць прыбірае заўсёды часцей
Сірот без зямелькі, сіротаў без маці...
І колькі ж патрэбна гаротных касцей,
Каб з гэтае багны смярдзючай узняцца?!!

* Ваенныя кіраўнікі паўстання праходзілі падрыхтоўку ў спецыяльных школах за мяжою, у тым ліку ў Італіі.

Сухая ігліца спадае на дол,
Сухія лісты пакідаюць галіны.
Рашучая постаць над родным капцом,
Як помста з вачэй — палыхае каліна...

9. Вясна 1863-га

Многа лісцяў зімавала на дубах;
Папярэджае народная прыкмета:
Многа душ людскіх паляжа у далах,
І дажджоў амаль не будзе ведаць лета...

Недзе сонца там, за дубам, устае,
І гарыць агнём багровая лістота.
Хто крывёй сваёй зямельку пералье;
Хто вітацьме той чаканы дзень свабоды?!.

Вараны канёк падыхвае ў спіну,
Сем кашуль шаўковых захінулі цела.
Іх Марыська любаму свайму,
Як бы замаўляючы, надзела...

Што ж, пара склікаць народ, пара!
Каб і там, у Зімнім, задрыжалі!..
Каб, як гэта яркая зара,
Котлішчы агідныя ўспалалі!

10. Як шабля, узвіўся ўгару маладзкік...

Як шабля, узвіўся ўгару маладзкік,
Брычка ноч працінае стралой.
— Гэй, жандар, уставай!.. Дзе твой шпік?..
Што ж вы дрыхнеце пільнай парой?!

Як іскры, бялюць усюды лісткі,
Узгарацца яны раніцой!..
Не патушаць ужо іх жандараў свіскі,
Не прыцішыць шматлікі канвой.

«Мужыцкую праўду» нясуць мужыкі,
Голас госця варушыць спакой:

«Мы самі за руки дружней, дзецюкі,
Шукацімем долі другой!..»

Як шабля, узвіўся ўгару маладзік,
Палыхаюць маёнткі зарой.
Ці воля чакае, ці жудасны цвік,
А ў багну назад — ні нагой!..

11. Трыццаць звонкіх у шапку

Сем кашулек шаўковых
Згубу цела не клічуць.
Толькі трыццаць дармовых
Зноў Іуда палічыць...

Трыццаць потам не літых,
Не мазольная плата;
За цвікамі прыбітых,
За праданага брата.

...Ён і вочы прымружыць,
Ён і душу стрыножыць...
Але ў шапку не дужа —
Цэлых трыццаць паложыць.

...Сем кашулек шаўковых
Згубы целу не клічуць.
Толькі трыццаць дармовых
Зноў Іуда палічыць...

12. Спатканне з Марысяй

...А хто ж тое вядзерца дастане,
Той са мною на ручнічак стане.

З народнай песні

Не плач, каханая, не галасі,
Дай прытулю цябе да сэрца.
Цябе я столькі перасніў,
І ўсё з вядзерцам над азерцам.

Даруй, я шчасцейка вядро
Жадаў табе адной дастаці.
Я меў адзіны скарб-дабро:
Радзіму, любую і браццяў.

З такім бы скарбам жыць і жыць,
А не на вісельні матляцца...
Не плач, галубка, раскажы
Дзіцям, унукам праўду брацтва.

Не плач, каханая, не галасі,
Дай прытулю яшчэ да сэрца,
Цябе я столькі перасніў
І не дастаў таго вядзерца...

13. Бывай, народзе!..

Грозна-глуха гудзе натоўп,
Снег нагамі стаптаны ў ваду.
Прагнай вісельні гадзіна-стоўб
Працягнуў сваё колка-пятлю.

Позірк торапка йдзе па людзях,
Хоць бы брата сустрэць пагляд...
Ёсць!.. адзін... вунь другі ў радах!..
Сэрца з радасцю б'ецца ў лад.

Час няўмольна сячэ адлік...
Як спяшаюць здушыць мне рот.
Вунь у ката нервовы цік, —
Аж не ўстоіць спакойна бот...

Скора, скоро папоўню рай...
Ды глыбока ужо карані...
— Гэй, народзе, здароў бывай!..
І ў свабодзе мяне спамяні...

...Ціха-ціха, замёр натоўп,
Снег нагамі стаптаны ў ваду.
Чорнай вісельні гадзіна-стоўб
Зацягнуў сваё колка-пятлю...

14. Слова нашчадка

Кветкі ярка пякуць пліту,
Не магільную — страты знак.
Тут сваю абарваў вярсту
Наш з табою Кастусь. Аднак

Жыў такі ад паўстання жах,
Што рашыла таемна знаць
Ненавісны бунтоўны прах
Ў Гедыміна гару схаваць.

Вораг думаў, праз час які
Там не знойдуць слядоў магіл.
Не ўлічыў, што самы вякі
Абясмерцілі гэты схіл.

У гісторыю лёг Кастусь,
Больш ніхто ўжо не ляжа так.
Сцэле брацтва святы абрус —
Той магілы гарачы знак...

ДУДКА МІЖ КАЙДАНАЎ

Ад пустых слоў ніва не зазелянее.

Усходняя народная мудрасць

1. Клічуць сыны народ

Звіняць праз Расію ў Сібір кайданы, —

Цар скасаваў прыгон...

Заходняга краю ўдалыя сыны ;

Змесці клянуща трон.

Бывай жа, навука, кар'ера, бывай, —

Нельга ўбаку стаяць.

Праз меру салодкі імперскі рай,

Зубы ажно трашчаць.

Усеў Беларусі на грудзі арал,

Хоча ў дзве дзюбы піць...

Устаньма, браты, хто ў лёце сакол,

Станьма арла зваліць!

«Бязмоўны, пакорны тутэйшы мужык;

На думкі-жаданні — няўрод», —

Дарма задаволены тронны язык;

Клічуць сыны народ!..

2. Доцішскі настаўнік

Дарогі і сцежкі — хто ж вас палічыць!

А трэба на кожную сыну ступіць...

Паўстала наперадзе вёскі аблічча, —

Вось тут Багушэвічу клікаць-вучыць.

Настаўнік для бедных у панскім палацы,

Найпершы настаўнік тлумачыць урок.

Выразна смакуюць гаротныя пальцы

Нязнаных літэраў няпэўны пакрок.

Асыпала двойчы ўжо восень лістоту,

Шырэе святло у дзіцячых вачах.

Карэніцца ў сэрцайках крыўда-спякота,

Яшчэ ім пазвоніць свой час на мячах...

Уражана вёска; затухла лучына...
Вось толькі ад'ехаў Кастусь дарагі.
«Мужыцкая праўда» выпростае спіны,
Апальвае гневам старыя даўгі!..

3. Хто ж там у жыце ляжыць?..

Марна шукаць той разрыў-травы,
Каб кайданы скрушыць.
Стрэльбы і косы дадуць правы,
Іначай —
не трэба й жыць.

Коні імчаць да святой мяжы;
Варта жыццё аддаць!..
...Хто ж там у жыце з канём ляжыць,
Цяжка спрабуе ўстаць?..

Блізкія стрэлы паветра рвуць,
Шаблі адтуль чуваць;
Там касінеры на смерць ідуць;
Коннік спрабуе ўстаць...

— Божа!.. Настаўнік?! Нага... і кроў...
— Янка, хутчэй каня!..
Ногі — ў страмёнах, штуцэр узвёў, —
Дзякуй, сакаляня!..

4. Змоўклі Лукішкі...

За такія хвіліны ненавідзяць
дзесяць гадоў, помсцяць усё жыццё.
Гора тым, хто даруе за такія хвіліны.

А. Герцэн

Колькі братоў злажылі галовы,
Колькі сатне іх кат!..
Выплыла слізкае здраднае слова, —
Душыць усё падрад.

Справа святая ў муках канае.
Стаў пад пятлю й Кастусь.

Радасна дзюбы арол трымае.
Дзеліць жалобу Русь.

Змоўклі Лукішкі, чуюцца ўсхліпы,
Сцяліся дзецюкі...
Вунь як настырчылі боязна хібы
Штатныя ганчакі.

Светлы Кастусь, як апошня зорка,
Зараз ужо згарыць...
Ные нага, і жыцце агоркла,
Заўтра — пятлёй вісіць...

БАЛАДА ПРА ЎЦАЛЕЛЫХ ПАПЛЕЧНІКАЎ КАЛІНОЎСКАГА

Зоркі цьмяна высвечваюць ветях,
Як стамлёны у бітвах клінок.
На адвечных арбітах планеты
Не зматаюць бясконцы клубок.

Над ракою ўздыхае цяпельца
На задумлівых тварах сяброў.
Хто ж мы — вартыя жалю тапельцы
На каменных далонях вякоў?..

Ні кала, ні двара, ні бажніцы;
Толькі воблакі вольна плывуць.
Зноў чужому па звычцы маліцца;
Зноў пакорліва спіны сагнуць?..

...Ды з туманаў выныраваюць коні,
Зброя коннікаў грозна звяніць, —
Старажытная наша Пагоня
Да агню на ратунак ляціць.

Весялей уздыхае цяпельца;
Праясняюцца твары сяброў.
Не астыць беларускаму сэрцу
На каменных далонях вякоў!..

ПРАЎДА КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА

Так, той толькі жне, хто пасее.
Не, рукі ў сяўца не дрыжаць,
пасеяць ён горкую праўду пасее,
каб волю жаданую жаць.

...Пятля абвіла яму горла,
у цемры патоплены дзень.
Ды чэснае, вольнае слова не ўмёрла,
магутнае рэха ідзе,

ляціць над галечай, раскошай,
ва ўсе далятае куткі.
...«Мужыцкая праўда» каштуе
пяць грошаў...
Няма ёй цаны, дзецюкі!

...ПЯТЛЮ ЗДЫМАЮЧЫ З ПАЎСТАННЯ Акраверш

Калі прыходзіць верны час змагання, —
А ён — у ходзе ўсіх-усіх эпох, —
Любоў вышэйшую дае герою Бог
І з ёй — гатоўнасць да выпрабаванняў...
Няхай бы ворагаў Ты перамог —
О, як наш край расцвіў бы! Неўміручы
Ўладар, прарок свабоды немінучай,
Свой дух магутны ў праўдзе ты збярог.
Каб волі час наблізіць, без ваганняў
Ідзеш, пятлю здымаючы з паўстання.

БАЛАДА ПРА КАЛІНОЎСКАГА

Чарней за варону сутана
Мільгнула,
вільнула станам.

Ксёндз выйшаў.
Не выйшла споведзь:
Ні слова на мяккае — «Поведзь»...

Зноў ціха.
За кратамі вязень
Застаўся з самотаю разам.

І згадвае ён,
як у залі
Прысуд яму царскі чыталі.

Не куля — пятля-удаўка...
З-пад ног будзе выбіта лаўка.

Усё гэта ведама, знана.
Ўстрывожыла сэрца сутана.

Стаіць Каліноўскі ля кратаў,
Рукамі жалеза пакратаў.

Пакратаў пруты ён, пакратаў —
Не пусцяць Лукішкі дахаты.

Задумаўся.
Сцены — на бокі

Ідуць на цара Налібокi.

Не мора кідаецца —
пушча.

Паўстанцы спяшаюцца
з гушчаў.

Народ нескароны, удалы.
Ёсць косы ў іх і самапалы...

Задумаўся вязень, і вочы
Нібы перад бітвай бліскочуць.

БЕЛАРУСЫ

На даляглядзе ўсіх вякоў
Мы выжывалі без прымусу.
Няма на свеце ланцугоў
На мову і на беларусаў.

Нам час надарыўся такі:
Мы не разлучымся з сяўнёю.
Ідзём і помнім: «Дзецюкі!
Дык сейце ж поўнаю рукою!»

І сеяць нам да той пары,
Пакуль за нашаю спіною
Нашчадкі нашы — Думары
Не ўзыдуць моцнаю сцяною.

І праплыве наш родны сцяг
Над Беларушчынай зялёнай.
І мова выб'ецца на шлях.
Яна ўцячэ ізноў з палону.

Даволі кпінаў і мань!
Замітусяцца бюракраты,
Бо мову нашую яны
Гвалтоўна кінулі за краты.

А час такі, што без прыўкрас.
І нашай памяці не студзіць.
І нараджаецца ад нас
Народ, які ўжо заўтра — будзе!

ТЫСЯЧА ВАСЯМСОТ ШЭСЦЬДЗЕСЯТ ТРЭЦІ

Не звонам звініць спелы колас,
Не вецер шуміць у траве, —
То праўды мужыцкае голас
Народ на змаганне заве.

Не мора бушуе ў нягоду,
Узносячы пеністы вал, —
То віхрыць над краем
свабоды
І гневу народнага шквал.

Не бура-пярун з бліскавіцай
Грукоча, грыміць над зямлёй, —
Над змучаным краем
ірдзіца
Народнае волі ўзлёт.

У змучанай катам краіне
Вызвольніцкі ўзьвіўся штандар,
Да неба пагрозьліва хлынуў
Народнае помсты пажар.

Не ззянне на небе віруе,
Не свеціць на моры маяк, —
То сілай паўстанцаў кіруе
Кастусь Каліноўскі — ваяк.

Прыслухайся! Гэта не громы,
Не дзікі разбойніцкі свіст, —
У жаху смяротным харомы
Дрыжаць, як асінавы ліст.

І вось, нібы цёмную хмару,
Цар шле сваё войска у край:
Тушыць вызвалення пажары,
Змаганцаў за волю — караць.

Не змог народ цёмнае сілы,
Паўстаўшы за волю сваю...
Зламаны арліныя крылы,
Арол горда паў у баю.

Табе, мой народзе, Радзіме,
Здабыць хацеў шчасця пару...
Яго легендарнае імя
Запомніць навек Беларусь.

РАЗВІТАННЕ КАЛІНОЎСКАГА

Хто адгадае і хто адкажа, —
Пакуль маўчыць народ,
Якая праўда на сэрца ляжа
Мне праз тысячу год?

Адно толькі знаю: Бог нас пакінуў.
Страшней пятлі і турмы,
Калі мы ўсё яшчэ не краіна:
То край, то ўскраіна мы.

Адно толькі знаю: паўстаць за волю —
Сваю — павінен народ.
Іначай вольным не быць ніколі.
Рэкі ўзрываюць лёд.

Шляхі не купляюць за пяць капеек —
Бяруць іх жыццём сваім.
Бунт не на плошчы — у сэрцы спее
І памірае ў ім.

Пакуль застаецца з нашага стану
Хоць бы адзін жывы,
То не лічыце справу прайгранай.
Народ прад'явіць правы.

1983

НЯЎЖО...

І сёння над пакутнаю зямлёю
Свабоды неба вараннем кішыць,
І сёння Каліноўскага пятлёю
Нас Мураўёвы хочуць задушыць?..

І Паўлюка Багрыма жырандолі,
Як свечкі памінальныя, няўжо

Гараць і сёння над тваёю доляй,
Радзіма на бяспамяці крыжоў!

І сёння нашы стомленыя хаты
Няўжо не дапытаюцца асноў!
Няўжо ж парог бацькоўскі вінаваты,
Што кліча — не даклічацца сыноў!..

Няўжо не быў народ пасіянарным,
Калі меў лёс страшней за эшафот,
І сёння, перакручаны пачварна,
Няўжо душой не ўзвесніцца народ!

Ці будуць зноў, Радзіма дарагая,
Бунтоўны рус і апраметны лях
Святлом штыкоў, шпіцрутэнаў, нагаек
Табе ў наступнасць выпраменьваць шлях!..

ДЗЕНЬ ЖАЛОБЫ

Памяці Кастуся Каліноўскага

Устаньце, браты!

Сёння 22 сакавіка —

Дзень жалобы нашай.

Не кажыце ні слова сёння.

Слухайма, як капаюць кроплі са стрэх

За тры дні да Звеставання

У Дзень жалобы нашай.

Слухайма, як рыпяць

зледзянелыя дрэвы

пад ветрам

У хвойных лясах

За тры дні да Звеставання

У ноч жалобы нашай.

Слухайма, што прарочаць героі на плошчах

У спутанай цішыні

За тры дні да Звеставання

У час жалобы нашай...

РОДНАЯ МОВА

Даюць нам зоркі і крыжы
Пасля знішчальнага кастра...
О, мова родная, скажы,
Чаму мне добра сярод траў?

Чаму іду я ў гай густы
Паслухаць песні салаўя?
А мо спяваеш гэта ты,
Каб заблудзіўся ў нетрах я?

Ды не ўцяку я ад пакут,
Мне трэба крыху адпачыць.
І ў нашу радасць — родны кут
Не дам, каб лезлі крумкачы.

Даўно не чуў, каб конь іржаў,
А гэта — прызнакі дабра.
Знішчае дзесь касу іржа,
Касу, што вораг адабраў...

Гуртуй жа, мова, на зары
Ўсіх беларусаў навакол,
Каб нашы душы азарыць,
Каб вырвацца з бяды, акоў!

Цябе ж знявечвалі, пяклі,
Каб ты крычала ім «ура».
Наш Каліноўскі і ў пятлі
З «Мужыцкай праўдай» паміраў.

І Тарашкевіч так, як сцяг,
Трымаў «Граматыку» ў руках...
І мова ўстане на касцях
І разліецца, як рака!

1863

Светлы месяц, зіхоткі дзень,
А ў адплату — гады расстання.
Для герояў вяселлі радзей,
Найчасцей для герояў — паўстанні.
Родны край патанае ў крыві,
Ці ж цябе звон крышталёвы звабіць,
Калі свет кайданамі грыміць,
Вар'яцее ад свісту шабель?!
За народ і за мову сваю
Шлях нялёгка вядзе праз цемру.
Ты каханне ў пякельным баі
Загартай у святую веру.
І калі папярэдзіць смерць,
Зразумееш: было б забагата
Сёння ўсмешку каханай мець,
А назаўтра — усмешку ката.

ДАРОГА НА ВІЛЬНЮС

Дождж звечара ішоў і, спорны, выліўся
З набраклай вільгаццю балтыйскай хмары.
Абдаў дарогу, што вядзе да Вільнюса,
Сады, палеткі, сонныя імшары.

І раніцай дарога, добра ўмытая,
Пасерабрылася, ў асфальце чыстым
Адбіла сонца з яснымі блакітамі,
Паркан гародчыкаў і лес расісты.

Над ёю, нахіляючыся, весела
Шумяць ільны і маладое жытца,
А неба воблачкі свае развесіла,
Прамоклыя, развесіла сушыцца.

З чым параўнаць яе?
З вясельнай стужкаю,
Што на траве пакінута нявестай?
З ракой вясенняй, што зарніцы гушкае
І вяжа петлі на лугах прыэстых?

Ці са стралой,
Што з цецівы напятае
Сарвацца хоча, прагне да палёту?
А можа, са струной,
Якую вецер кратае,
Забавамі збываючы самоту?

Не, нельга параўнаць яе, пывучую,
Ні з поясам вясельным,
Ні з ракою,
Ні са стралой на цеціве бліскачаю,
Ні з ветрыкам кранутаю струною.

Дык з чым тады?..
Пра дождж вячэрні помнячы,
Мы сэрцамі здагадваемся ўранку:

Відаць, хмурынка кінула апоўначы
На дол зялёны зыркую маланку.

Яна гарэла, сыпалася пырскамі
І на зямлі, агністая, застыла,
І нашы гарады
І нашы сэрцы блізкія,
Дарогай стаўшы, на вякі злучыла.

Бяжыць дарога праз палеткі мілыя,
Лясы, дзе зацвітае сіні верас,
Спяшаецца зірнуць, як праходзіць Вілія
Мяжу Літвы, імя ўзяўшы — Нерыс.

Пыл сцелецца кюветамі імшанымі,
Лясы струменяць пах смаліста-свежы.
І ветліва на ўзгорках за Ашмянамі
Глядзяць літоўскае сталіцы вежы.

Блішчыць асфальт, чысцюткі ўвесь,
падмецены,
Абходжаны, як поціл на падлозе.
Заўсёды самымі адданейшымі ў свеце мы
Страчаем на віленскай дарозе.

Тут некалі —
У мудрых запытайцеся! —
Адвага Каліноўскага палала,
З нашчадкамі жывымі Данелайціса
Душой дружылі Колас і Купала.

У нас адны дарогі з відукамі,
І плыні рэк,
І неба над барамі.
Мы сходзімся і песнямі і думкамі
З надзейнымі літоўскімі сябрамі.

Святлом садружнасці наш лёс напоўніўся,
І паважаюць беларусы шчыра
Пятраса Цвірку, Нерыс і Яноніса,
Святочным днём спяваюць песні Гіры.

Нам ёсць дружыць з кім.
Гляньце, падзвіцеся:
Між намі Венцлава, чый верш крануў нас,
І Межэлайціс поплечкі з Цільвіцісам,
І Матузявічус, і Мазурунас.

Бяжыць дарога...
Ледзьве распагодзіцца,
Сухі пылок па следу кружыцца.
Тут вольна ездзіцца,
Тут лёгка ходзіцца,
Тут па-братэрску добра дружыцца.

1960

ВУЛІЦЫ ВІЛЬНЮСА

Мудрасць муроў задуменная,
хмурая,
Водар пагоркаў
кменна-камінны.
Можна у вечнасць
І можна ў мінулае
Глянуць з чырвонай гары
Гедыміна.
Бачыш, як дождж вераснёвы,
гусцеючы,
Дыні сівых купалоў апалосквае.
...Шабельны позірк вачэй
Каліноўскага,
Крокі па вулцы Івана Луцэвіча...
Бачыш, над памяццю
над чалавечаю
Глуха сашчэплены рукі
скляпенняў.
...Вокны ўглядаюцца позіркам
вечавым,
Стыне ўчарнелы сланечнік каменяў.
Помніць усё гэта памяць
каменная.
Што яна кажа? Паслухай,
турысце! —
Тыя заломы
Многакаленныя —
Ў сэрца гісторыі нашанскай
выйсце.
Чуеш, грыміць (і не змоўкне ніколі),
Сэрца грымотна праз брук
прарастае.
У світцы сялянскай
нашая Доля
Шаблі і вісельні ўбок адмятае.

ПІСЬМЫ КАРАЛІНЕ Апавяданне

У канцы студз. 1863 у зах. паветах Беларусі паявіліся першыя паўстанцкія атрады з Польшчы. Найбольшы з іх (атрад Р. Рагінскага) праз Пружанскі пав. дайшоў да Мінскай губ., разбіты ў Мазырскім пав.

БелСЭ, т. 8, с. 351.

Убарць нагадвае Прыпяць. Вясною, калі невялікія палескія рачулки напаўняюць яе, Убарць выходзіць з берагоў, затапляе прыбярэжныя лугі і пашы. Праляціш у такую пару на самалёце над рэчкай — і рэчышча не згледзіш: кругом, як сягае вока, адна вада.

Блізка ад Убарці — смалакурня. Ня яе даўно не відаць людзей, яна стаіць адзінока, пакінутая і забытая, і ўсе сцежкі каля яе заглушыла альхой і лазой. Убарць тады, як запалілі печы смалакурні, называлася інакш — Злодзінам. Гэта нядаўна далі рацэ другую назву.

На Злодзінскай смалакурні неяк увосень паявіўся інжынер Тонік Стахоўскі. Ён аказаўся замешаным у паўстанні, якое к таму часу дакацілася да берагоў Прыпяці. Палеская смалакурня сталася для Стахоўскага месцам яго ссылкі.

Стахоўскі выглядаў стомленым ад доўгага шляху з Мазыра, дзе яго, закаванага ў ланцугі, трымалі ў астрозе ў чаканні ваенна-палявога суда. Бяссонніца не пакідала Стахоўскага з часу арышту, і пад вачамі ў інжынера віселі «мяшкі», і, пэўна, ад таго твар здаваўся сухім і нежывым.

Адразу ж, па прыездзе, Стахоўскага выклікаў да сябе ўладальнік смалакурні пан Ермаловіч.

Трапіўшы неяк у Мазыр, Ермаловіч не абмінуў тамашні ярмалак. На ярмалку заўсягды можна было купіць якой хочаш мануфактуры для дачок, хусткі-цыганкі... Там і сустрэў ён начальніка турмы ротмістра Чорнух-Паўловіча.

— Заглянулі б калі, Венямін Усеваладавіч, у госці, пазвалі б з сабою сяброў-халасцякоў, — жартам сказаў Ермаловіч ротмістру, — у мяне ж дзве дачкі, як вішанькі, хоць сёння іх аддавай.

— Другім разам, пан Ермаловіч, другім разам, — аднекнуўся ротмістр. — Астрог перапоўнены бунтаўшчыкамі, трэба спяшацца са след-

ствам, а то, чаго добрага, смута і ў нас загуляе, а там, глядзіш, і да смалакурні дакоціцца.

Яны ўжо збіраліся развітвацца, як ротмістр успомніў:

— Сярод арыштантаў, пан Ермаловіч, нейкі інжынер. На допыце, наколькі мяне не падводзіць памяць, сказаў, што ў лесаводстве разбіраецца, па вашай часці, значыць.

Дзеля чаго Чорнух-Паўловіч нагадаў пра таго інжынера — хто яго ведае. Мо ён знаў, што Злодзінскай смалакурні ой як патрэбен быў такі спецыяліст? Але дзе яго ўзяць? Хто захоча перціся ў палескія балоты? А тут такі выпадак...

З кацельнай, якая ацяпляла смалакурню, дом пана Ермаловіча і службовыя памяшканні, вырывалася чырвонае полымя, выхопліваючы з цемні асобныя прадметы, адзінокага рабочага, асвятляючы раку, пракапцелыя чорным дымам нізкія карпусы смалакурні. У гэтых змрочных ценях трызініліся Стахоўскаму халодная турэмная камера, тупы выгляд жандара, яго кулакі, бы гіры, і Чорнух-Паўловіч, што дапытваўся: «Хто ў тваёй шайцы быў завадатарам?»

Пан Ермаловіч жывіў паблізу, на беразе Злодзіна, непадалёк ад ціхай затокі, якая ў маі пакрывалася шыракалістымі лілеямі. Дом быў новы, з ладнага сасновага бярвення, на дубовых падвалінах, з высокім ганкам.

Пан Ермаловіч прыняў Стахоўскага ў сваім паўцёмным кабінце, на сценах якога зыбаліся цені ад дзвюх свечак. Стахоўскі хоць і нядаўна апынуўся на смалакурні, але паспеў пачуць, якія жорсткія парадкі завяў тут Ермаловіч. Чуць што, дык рабочых лупцавалі розгамі да крыві, да жывога мяса.

— Аб замене вам Сібіры або нават шыбеніцы на гэтую ціхую мясціну я асабіста дакладваў у канцылярыю губернатара. Ад вас патрабуецца адно — сумленна выконваць абавязкі і заслужыць літасць улады, якая па-боску паставілася да вас, — Ермаловіч пільна ўзіраўся ў Стахоўскага, пэўна, хацеў зразумець, што яго, інтэлігента, прывяло ў стан бунтаўшчыкоў. — Будзеце верна і спраўна несці службу, то можаце і застацца тут назаўсёды, месца і заробак я гарантую.

— Я — ваш палонны, і вы як хочаце можаце распараджацца мною. Але заставацца добраахвотна — даруйце... Як вы можаце дапускаць, што з рабочымі людзямі абыходзяцца, як з быдлам?

— Не мая віна, што ў Расіі такія парадкі.

— Але як уладальнік смалакурні вы шмат што маглі б зрабіць для рабочых.

— Вы — закаранелы бунтар. Ну чаго, скажыце, вы дамагліся, падняўшыся супраць баццюшкі цара? Стала больш удоў ды сірот.

— Памыляецеся. Я і мае таварышы змагаліся за свабоду, мы не скарыліся, не сталі халуямі, наша паўстанне — іскра надзеі для простага люду. Нас разбілі, але не паставілі на калені, і што будзе далей...

Ермаловіч не стаў яго слухаць: ён устаў, даючы знаць, што размова скончана. Ён толькі пажадаў Стахоўскаму хутчэй абжыцца і правёў яго да выйсця.

Пан Ермаловіч быў расчараваны: дзеля чаго ён дапамог гэтаму інжынеру выбавіцца на волю? Кляняўся перад Чорнух-Паўловічам, звярнуўся з прашэннем у канцылярыю губернатара... Спадзяваўся, канечне, што на смалакурні работы пойдучь хутчэй, спраўней, а значыць, і прыбыткі вырастуць. Дый малады ж ён, спраўны мужчына, хоць і з галоты. А ў пана Ермаловіча дзве дачкі. Але, мабыць, ніякім багаццем не заманіш Стахоўскага ў зяці, фанатык ён, сапсаваны чалавек — начытаўся крамольных кніжак, пракламацый... Дзеля чаго і каго ён бунтуе?

Падняўся вецер. Рака, шырокая і мнагагодная ў гэтых месцах, раптам паплыла, зашумела хвалямі. З лесу вецер даносіў скрып дрэва і моцны пах сасновай кары.

Толькі раніцаю, калі пасвятлела на ўсходзе, сціх вецер. Але Стахоўскі так і не змог заснуць у гэтую ноч. Ён сумаваў па сваіх сябрах, не пераставаў думаць пра Сцяпана Дубейку — каб не ён, ляжаць бы яму, Стахоўскаму, у сырой зямлі... Дзе ён цяпер, што з ім?

Не спалася яшчэ і ад думак аб Караліне. Апошнімі днямі згадвалася яна вельмі часта.

Вясной, калі схлынуў са Злодзіна ледаход, Тонік Стахоўскі з некалькімі служачымі і дзясяткам рабочых паплылі на баржы па рацэ. Пан Ермаловіч выправіў яго ў гэтае падарожжа разведцаў, дзе можна зрабіць падсочку, правесці ўзрыўныя работы па здабычы смаловага пня.

Дні стаялі пагодлівыя, ясныя, і Стахоўскі быў рад, што вырваўся з пракапцелай смалакурні ў шырокія палескія пушчы, што акружалі раку з абодвух бакоў.

Чыноўнікі і рабочыя, пакуль не даплылі да месца, не прасыхалі ад гарэлкаў. Даставалі яе ў мясцовых шынкароў. Напіўшыся, яны ўпакат клаліся на палубе і з моцным храпам засыналі. На аголеных плячах рабочых Стахоўскі бачыў ружовыя пісягі-рубцы — сляды пастаянных пабояў. Стахоўскі пацікавіўся, хто завёў такое дзікунскае правіла — біць.

— Ды хто яго ведае, — з неахвотай адказаў яму адзін з рабочых, — з прыгонных часоў такая завядзёнка.

— То воля ж выйшла вам.

— Выйсці яна выйшла, а прыказчыкі яе не прызнаюць.

— А вы б паднялі бунт, няўжо вы не здольныя пастаяць за сябе?

— Як жа, і такое было, толькі дарма ўсё. Выклікалі з Мазыра войскі, а што мы супраць салдатаў?

— Значыць, у вас ёсць вопыт, і што ж — вы ўжо зняверыліся, апусцілі рукі? Волю трэба здабываць дубінай...

Доўга яны плавалі па Злодзіне. Стахоўскі паспеў пагаварыць з многімі рабочымі, зразумеў, што ў душы ў кожнага шмат накіпела з-за невыносных парадкаў на смалакурні. Далей трываць нельга...

А як толькі вярнуліся на смалакурню, Стахоўскі адправіў Караліне пісьмо:

«Дарагая Караліна! Не ведаю — чакаеш ты мяне ці не. Пэўна, і ты, і твой бацька ўжо дазналіся, дзе я і які лёс спасціг мяне. Даруй, што я не гаварыў нічога пра сябе, бо не меў на тое права... Але хоць я і не расказваў, мне здаецца, што ты ўсё добра бачыла, разумела, амаль пра ўсё здагадвалася, і ўсё адно хацела, каб я часцей быў з табою. Я думаю, што тыя нашы сустрэчы каля Нёмана выпадковыя і забудуцца, як толькі я пакіну Гародню. Аж не. От ужо колькі я не бачыў цябе, а забыць не магу. Павер — каб мая воля, то я на крылах прыляцеў бы, абы пачуць твой голас. Смалакурня, на якой я за інжынера, — месца маёй ссылкі. Я спрабаваў дамовіцца з яе ўладальнікам, каб ён паклапаціўся аб маім пераводзе ў сплаўную кантору твайго бацькі. Але заўсёды, калі пачыналася такая гаворка, Ермаловіч, мой гаспадар, успамінаў пра астрог. Я ўжо сядзеў і добра ведаю астрожныя парадкі. Людзей, што трапілі туды, на волю не выпускаюць. Мне, як бачыш, пашчасціла... Я прамаўчаў і на допыце ў турме, не сказаў і пану Ермаловічу, што ў мяне ёсць ты... Хаця, канечне, рана ці позна ўсё стане вядома: пісьмы, якія пасылаю табе, пэўна, чытаюцца не толькі цэнзурай...

Дарагая Караліна! Маё каханне да цябе моцнае, і я зразумеў — без цябе мне аднаму будзе цяжка.

Антак».

Яны пазнаёміліся незадоўга перад паўстаннем. Ён, Тонік Стахоўскі, малады інжынер з дыпламам Пецярбургскага тэхналагічнага інстытута, прыехаў у Гародню, на месца будучай работы. Асталяваўшыся ў двухпавярховым даходным доме, ён адправіўся ў рэстаран павячэраць. Быў канец лістапада, зямля ад першых замаразкаў прыкарэла, на дол ціха апускаліся сняжынкі.

У рэстаране было нешматлюдна, іграла скрыпка, навяваючы сум і адзіноту. Ён загадаў павячэраць і думаў аб Белавежскай пушчы, дзе дамовіліся сабрацца паўстанцы. Побач з яго столікам сядзела дзяўчына. Перад ёю стаяў кубак кавы, але яна быццам забылася пра яго — пазірала на скрыпача, слухала журботную музыку, і ёй, пэўна, уяўлялася штосьці сваё, дзівочае.

Яна неўзабаве ўстала і падалася да выхаду. Ён хацеў пайсці за ёю следам, але чамусьці не адважыўся: што яна падумае пра яго?

Назаўтра ён быў на беразе Нёмана, ля сплаўной канторы. Яго згледзеў сярэдніх гадоў мужчына ў хромавых ботах, клятчастых штанах і пінжаку, шэрым капелюху, з арэхавым кіем у руках.

— Інжынер Стахоўскі? — спытаў ён і пры гэтым ссунуў кіем капялюх на пагыліцу.

— Адкуль вам вядома?

— Я — пан Глінскі, уладальнік сплаўной канторы.

Падкаціла раскошная брычка, дзверцы яе расхінуліся, на зямлю саступіла дзяўчына з сабалінаю муфтаю ў руках. Стахоўскі пазнаў яе — гэта была тая самая незнаёмка, якую ён бачыў учора ў рэстаране.

— Караліна! — падаў голас Глінскі. — Я ж прасіў цябе не перашкаджаць мне працаваць. Няўжо табе няма куды болей паехаць?

— А гэта хто? — спытала Караліна, зірнуўшы на Стахоўскага.

— Інжынер, з Пецярбурга ён.

Караліна загадкава ўсміхнулася:

— Наша Гародня — не Пецярбург, і пану інжынеру тут, мабыць, няма дзе і час пабавіць. Дык запрасі яго, бацька, да нас у госці.

І да Стахоўскага:

— Я спадзяюся, пан не адмовіцца?

— Я учора думаў, калі вы пакінулі рэстаран, што болей не пабачу вас, і дужа шкадаваў.

Яна зноў усміхнулася, села ў брычку, кучар нацягнуў лейцы, пагнаў коней.

Стахоўскі амаль увесь дзень круціўся каля Нёмана. Ракі тут амаль не відно — уся яе плынь закідана бяргамі. Баграмі барадатыя мужыкі ў лапцях выцягвалі яго на бераг, кацілі вялікімі дручкамі да штабеляў. Анучы, забарсанья аборамамі, намоклі, але мужыкі быццам таго не заўважалі.

— Што Глінскі робіць з гэтымі вялізнымі штабелямі? Столькі лесу! — пацікавіўся Стахоўскі.

— Го, сказалі! — адазваўся адзін з мужыкоў. — Калі гэта лес быў не патрэбен? Хто будзецца, хто майструе мэблю... Чалавека збіраюць у апошнюю дарогу, дык з чаго дамавіна? З лесу... Да пана Глінскага адкуль толькі не прыязджаюць купцы...

— Расклалі б цяпельца, пагрэліся б, пасушыліся б, — звярнуўся да іх Стахоўскі.

— Дзе там! — махнулі рукамі мужыкі. — Хіба ёсць калі? Лес плыве і плыве, праваронім — праплыве далей, то тады не мінеш бяды, Глінскі апошнюю скуру здзярэ.

Вечарам Стахоўскі завітаў да Глінскіх. Асабняк з драўлянымі калонамі каля параднага ўвахода стаяў непадалёк ад Нёмана, паблізу сплаўной

канторы. Ён быў агароджаны з усіх бакоў высокім дашчатым плотам. Вароты жалезныя, шырокія, але адчыніліся лёгенька, нават не рыпнулі. Ад варот да асабняка — пасыпаная жоўтым пясочкам дарожка. Усцяж яе — нізкія дрэўцы, кусты, акуратна падстрыжаныя, дагледжаныя.

Распрануўшыся ўнізе, па крутой лесвічцы Стахоўскі падняўся на другі паверх і адразу трапіў у вялікую залу. Ад люстры, што вісела пад столлю, было нібы днём. На падлозе, на сценах былі квяцістыя турэцкія дываны, на адным з іх вісела сярэбраная шабля, побач з ёю — драбавік. У адным куце ляжала вырабленая мядзведжая шкура з разяўленай пашчай і лапамі-кіпцюрамі.

Караліна, згледзеўшы Стахоўскага, запрасіла яго садзіцца, загадала пакаеўцы паставіць на стол самавар, але Стахоўскі адмовіўся ад чаю, сказаў, што ён ненадоўга.

— У пана тут паявілася ўжо каханка? — пан Глінскі, пэўна, пачуў яго голас, выйшаў аднекуль з бакоўкі. — І калі вы, пан інжынер, паспелі?

— Не, вы памыляецеся, пан Глінскі. Аднак не хачу надакучаць. І вось што: трэба прыдбаць нейкі абутак для сплаўшчыкаў — зіма на носе, а яны ў лапцях.

— О, вы дужа назіральны! — ухмыльнуўся Глінскі. — А я дык і не заўважыў.

— Татусь! — скрывіла вусны Караліна. — Няўжо табе не шкода людзей?

— Добра, Кароля, добра, калі ты просіш... Але калі вы да мяне звярнуліся, пан інжынер, дык і я да вас маю сказаць... Гэтыя сплаўшчыкі ўсё робяць абы з рук. Не разбіраюць, дзе лепшае бярвяно, дзе горшае... Усё валяць штаблямі. Дык я папрашу вас, пан інжынер, каб болей гэтага не было. Лепшае бярвяно — у адзін штабель, горшае — у другі... Каб мае купцы бачылі, што за тавар перад імі, і бралі тое, што кожнаму трэба...

Караліна правяла Стахоўскага на двор, яны пайшлі да Нёмана. Свяціў месяц, вада ў рацэ халодна блішчала, у ціхай затоцы плавалі дзікія качкі.

— Глядзі ты — яны і зімы не баяцца! — здзівіўся Стахоўскі.

— Я іх кожны дзень кармлю, — прызналася Караліна. — Прынясу рэшата мякішу, крышу і кідаю ў ваду.

Стахоўскі бачыў, што Кароля — без фанабэрыі, і не верылася, што яна — дачка багатага шляхціца...

Яны прагульваліся каля Нёмана, ім кланяліся сплаўшчыкі. На вогнішчы, што палала каля штаблялёў лесу, варыўся крупнік.

— Мабыць, не дужа наробиш ад такой нішчымнай стравы? — пытаўся ў іх Стахоўскі.

— На большае, паночку, не зарабілі, — у адзін голас адказалі мужыкі.

— За дзень столькі перакочваеце бярвення — і мала зарабляеце?

— Ваша праўда, паночку. Але ж падаткі такія, што ўвесь наш заробак з’ядаюць.

Стахоўскі з Каралінай ішлі далей.

— Вы чулі? — спытаў ён яе. — У вашага бацькі процьма грошай, а сплаўшчыкі нішчымны крупнік сёрбаюць.

— Хіба я не казала пра тое бацьку? А ён мне: «Я хачу, дачка, каб у цябе быў добры пасаг, каб твой муж не папракаў мяне». А я не хачу такога мужа, якому патрэбен мой пасаг...

— Можа, вы дарма так, пані Караліна? Распалохаеце сваіх ухажораў — і ў векавухах застанецеся, — ён пазіраў на яе, і вочы яго смяліся.

Ён правёў яе да варот асабняка, развітваўся, а яна не хацела, каб ён пакідаў яе.

— Караліна! Хіба я табе пара? Ты вунь якая багатая ды гжэчная нявеста, а ў мяне за душой, апрача дыплама інжынера, ані капейкі. Мой бацька — беззямельны.

Яна маўчала. Пазірала на яго адданым, закаханым позірам.

— Караліна! Колькі мінула, як мы пабачыліся, а ты ўжо...

Караліна пайшла да асабняка. Стахоўскі, застаўшыся адзін, адчуў, як яму без яе адзінока. Божаккі! Няўжо ён закахаўся? Але што ж гэта будзе?! Яму неўзабаве трэба ў Белавежу... Дый яе бацька. Ці захоча ён аддаваць дачку за яго?

Вяртаўся да Нёмана, да сплаўшчыкаў, тыя налівалі яму ў гліняную місачку гарачага, з агню, варыва, ён чэрпаў самаробнай драўлянай лыжкай, студзіў, глытаў і казаў:

— Вось бы сюды мяса з паўкумпяка, тады ваш крупнік другім быў бы, а так — нішчымніца.

— Скажаце вы, паніч.

— Знайшлі паніча. Мо чулі пра шляхціца Стахоўскага? Ён недалёка адсюль.

— Дык я, паніч, твой сусед, з хутара Сакольчыкі. Сцяпан Дубейка я. Сына майго ў рэкруты забралі, а я вось у Глінскага падаткі адрабляю.

— Даўно адрабляеш?

— Другі год.

Глянуўшы ў бок дома Глінскіх, Стахоўскі пераканаўся, што на дарозе нікога няма, дастаў з-за пазухі акуратна згорнутую паперу, аддаў мужыку, які ўмеў чытаць:

— Я маю для вас падарунак.

Той разгарнуў паперу, прачытаў уголас: «Мужыцкая праўда». І са страхам зірнуў на Стахоўскага.

— Ведаеце, паніч, што я вам скажу... У нас у жыце во такую ж паперчыну знайшоў адзін чалавек, ішоў ён па вуліцы і хваліўся ўсім, паказваў

знаходку, чытаў, а тут прыстаў... Забралі бедалагу і павезлі ў павет, трымалі там мо з тыдзень, усё хацелі дазнацца, дзе ён выпараў тую паперчыну, не верылі, мабыць, што знайшоў у жыцце...

Стахоўскі ўзяў з рук мужыка газету.

— Паслухайце, тут пра вас пішацца... «Годзе гэтаму цару валодаць нашай зямлёй... Прыйдзе іншая пара, калі мужык разгуляецца, то, як свет шырокі, наша кроў пальцеца...»

Праз нейкі час Глінскі спытаў у Стахоўскага:

— Што ты, інжынер, баламуціш сплаўшчыкаў? Не паспеў я сёння з'явіцца ля Нёмана, а яны ўжо стаяць, чакаюць, каб сказаць...

Глінскі пазіраў на Стахоўскага, згадваў, што сёння Караліна праз слёзы прызналася: яна без гэтага інжынера не можа...

— Не разумею я вас, пан інжынер, — Глінскі, мабыць, і сам не заўважаў, што адзін раз звяртаўся да Стахоўскага на «вы», другі раз на «ты», але ж ён уладальнік сплаўной канторы, яму тут усё дазволена. — Задурылі дзеўцы галаву, а сплаўшчыкаў настрайваеце супраць мяне? Нейкі дужа дзіўны спосаб у вас набівацца ў зяці. Глядзіце...

Вясною Стахоўскі папрасіўся ў Глінскага:

— Адпусціце на колькі дзён. Хачу наведацца да сваіх старых.

— Канечне, пан інжынер, канечне, — згадзіўся Глінскі. — Загляні да мяне дадому, я ім гасцінца перадам — а раптам мы параднімся? — Глінскі прыжмурыў адно вока, цікаваў: што ж адкажа Стахоўскі?

— Дзякуй, пан Глінскі, на добрым слове. Але ці пара я вашай Каролі? Я ж гол як сакол.

— Воля дачкі для мяне — бацькоўскі абавязак. Раз яна так хоча, то я суперак не станаўлюся. А ў пасаг я аддам ёй сплаўную кантору. Старэю я, а ты малады, вось і распараджайся...

У той жа дзень Стахоўскі сабраўся ў дарогу. За Гародню яго праводзіла Кароля. Яна прасіла, каб ён не бавіўся, а яна будзе чакаць яго кожны дзень. На сэрцы ў яго шчымела, і смяцца не хацелася, але ён смяяўся, а яна лагодна ўшчувала, казала, што ён бессардэчны...

З лёгкім хатулём за плячыма ён пашыбаваў па дарозе, а яна ўсё стаяла на адным месцы, пазірала яму ўслед і не разумела, чаму яе раптам агарнула невыказная туга.

Не да сваіх бацькоў падаўся Стахоўскі, а ў Белавежу. Там яго ўжо чакалі паўстанцы. Перад імі выступіў чалавек трохі вышэй сярэдняга росту, у ботах і аўчыннай шапцы, шыракаплечы, з невялікай бародкай, пільным, дзёрзкім позіркам.

— Дзела наша — не дзела панскае, а справядлівай вольнасці, якой вашы дзяды і бацькі здаўна ждалі...

Стахоўскі таўхануў у бок таго, хто стаяў побач з ім, ціхенька спытаў: «Хто гэта?» — «Хамовіч»* — быў адказ.

Хамовіч працягваў:

— Вы — надзея айчыны. У вашай самаахвярнасці — яе свабода, яе шчасце...

Група, у якую трапіў Стахоўскі, улілася неўзабаве ў атрад Рамана Рагінскага.

У канцы красавіка паўстанцкі атрад дасягнуў Палесся. У невялічкае мястэчка ён уступіў раненька. Стахоўскі з некалькімі мужыкамі адправіўся на станавую кватэру, арыштавалі прыстава і яго пісара.

Потым выламалі дзверы канцылярыі, замкнутай на замок, узялі ўсе паперы і пячатку, вынеслі на вуліцу, расклалі агонь і кінулі ўсё ў полімя. Раман Рагінскі праязджаў міма на кані і сказаў, каб ішлі ў царкву, дзе святы айцец пачынае службу і пропаведзь аб паўстанні...

Выбраліся з мястэчка, калі пачало змяркацца. Рагінскі аддаў каманду пісара адпусціць, а прыстава са звязанымі рукамі пагналі пешшу з сабой. Сярод тых, хто канваіраваў прыстава, Стахоўскі заўважыў Сцяпана Дубейку і спытаў:

— Як жа ты, суседзе, аказаўся тут?

— Почут пра Хамовіча далёка разнёсся. Кажуць, ён хоча вызваліць нас ад рэкруцкага набору, даць зямлю і волю.

Зірнуўшы на прыстава, Дубейка як паскардзіўся:

— Бачыце, як ён апрануты? А я? Летам у лапцях, зімою ў лапцях.

Памаўчаўшы, Дубейка спытаў:

— Вы пані Караліну, мабыць, забылі ўжо?

— Навошта табе ведаць пра гэта?

— Дарма, што яна — дачка Глінскага, але добрае ў яе сэрца. Летась на Вадохрышча захварэў я, дак яна мяне на сваёй брычцы адтарабаніла ў губернскую бальніцу, заплаціла доктару, каб добра лячыў...

Сцяпан Дубейка гаварыў, і Караліна паўставала перад вачамі ў Стахоўскага. Свеціць ясны месяц, яны ўдваіх у парку Глінскага, ля Нёмана, дзе зімуюць дзікія качкі...

Раніцай наперадзе ў паўстанцаў заблішчала рака, паказаліся залатыя купалы белакаменнай царквы.

— Гэта Тураў, горад дрыгавічоў, цэнтр былога вялікага княства, — Стахоўскі глядзеў уперад і гаварыў Сцяпану Дубейку.

— Ох і не кажыце, паніч! Кругом нас гарады, рэкі, лясы, але ўсё гэта не наша... — Дубейка прысеў, перабэрсаў абору. — Трэба, мабыць, плясці новыя лапці, гэтыя ўжо стапталіся, — уздыхнуў.

* Нелегальнае прозвішча К. Каліноўскага.

— Уступім у Тураў, дык там мо і знойдзеш які вобутак, — азваўся Стахоўскі.

На даляглядзе паявілася конніца. Дубейка ўстаў, убачыў, што вочы ў прыстава ажылі: рассыпаючыся, на паўстанцаў несліся царскія драгуны.

— Адступаць у бок лесу! — падаў каманду Раман Рагінскі.

— От вам і вобутак, — зазначыў Дубейка, гонячы наперадзе сябе прыстава, які ўсё азіраўся, азіраўся назад, чакаў, калі драгуны нападучь на паўстанцаў. — Тут як бы галаву не згубіць, — Дубейка сціснуў у руках галузу, гатовы ў любую мінуту перацягнуць ёю таго драгуна, які паявіцца перад ім.

Апошнія словы Дубейкі Стахоўскі не разабраў. З-за кустоў вынырнулі драгуны, адразаючы ім шлях да ракі і лесу. Моцны ўдар шаблі па галаве — і ў вачах усё закружылася, свет перавярнуўся. Стахоўскі снопам паваліўся на зямлю каля самай вады. Ён паспеў яшчэ падумаць, што як мала не дацягнуў, каб схаватца ад драгунаў: вось ужо і рака, а за ёю — лес... Хвалі Прыпяці дакочваліся да яго ног, змывалі з ботаў дарожны пыл. Але Стахоўскі гэтага ўжо не чуў і не бачыў...

Ачнуўшыся, ён пазнаў у паўзмроку Дубейку, які схіліўся над ім і, пэўна, не паверыў, што Стахоўскі расплюшчыў вочы, варухнуў вуснамі.

— Жывыя, пан інжынер?! — Дубейка плакаў. — А я думаў, што ўжо ўсё... Каб не я — драгун пашаткаваў бы вас, як капусту. Але я звалок яго з каня і самога так агрэў дубінаю, што цяпер наўрад ці возьме ён у рукі шаблю.

— Не заві мяне болей так, — ціхім голасам папрасіў Стахоўскі. — Які я табе пан? Заві мяне проста — Антак. Мы ж суседзі, мо яшчэ калі-небудзь разам пройдземся па нашым хутары?

— Ох, мабыць, не, пане Антак, не пройдземся... Адсюль, з падвала царквы, не выбратца: таўшчыня сцяны такая, што гарматаю не праб'еш.

— Чаго ты, Сцяпан, плачаш? Не плач, не трэба, каб ворагі бачылі нашы слёзы.

— Як жа, пане Антак, не плакаць? Дома пакінуў адну жонку з дваіма малымі дзецьмі, самы старэйшы сын у рэкрутах, а я во тут, пад стражаю. Дый ты... Малады ты яшчэ. Караліна, пэўна, чакае. Каб жа яна знала...

Адчыніліся дзверы, і Стахоўскі прыжмурыўся ад яркага дзённага святла.

— Ану выходзь па адным! — распарадзіўся рослы драгун.

Іх закавалі ў ланцугі, загналі на баржу і па Прыпяці адправілі ў Мазыр — у павятовую турму...

Пра тое, што Стахоўскі інжынер, даведаўся ўладальнік Злодзінскай смалакурні. Дні праз два пасля сустрэчы на ярмалку Ермаловіч нанёс візіт Чорнух-Паўловічу.

— Бунтаўшчыкоў, — паведаміў ротмістр, — якіх разбілі каля Турава, будзе судзіць ваенна-палявы суд.

— Пан ротмістр, — прасіў Ермаловіч мядовым голасам, — месца, дзе мая смалакурня, не лепшае за Сібір.

— А калі гэты бунтаўшчык пачне падбухторваць мясцовае насельніцтва да непаслушэнства ўладам, тады што?

— Каго падбухторваць? Гэтае быдла? Ім абы гарэлка ўволю.

Ермаловіч палез у кішэню, дастаў залаты пярсцёнак з каменем. Гэты пярсцёнак ён купіў у мазырскага ювеліра Лейбы — той спецыяльна зрабіў для малодшай дачкі пана Ермаловіча. Дарага абышоўся пярсцёнак, але нічога не зробіш, давядзецца расстацца, бо Чорнух-Паўловіч не хоча даваць згоды, каб інжынер Стахоўскі працаваў на смалакурні. А інжынер трэба... Але хіба не шкада аддаваць дарагую рэч? І што ён скажа Вікторыі? Ён жа паабяцаў ёй пярсцёнак...

— Рызыкую, але раз вам так ужо неабходна, дык што ж... — Чорнух-Паўловіч схаваў пярсцёнак у шуфляду стала. — Але помніце, пан Ермаловіч: калі бунтаўшчык на волі, дык гэта небяспечна і вам, і мне...

Падумаўшы трохі, Чорнух-Паўловіч дадаў:

— Адною маёй згоды мала. Гэты інжынер — завадатар, і, калі я выпущу яго без згоды генерал-губернатара, мяне са свету жывуць...

Давялося Ермаловічу загадаць кучару, каб запрагаў лепшых коней — і ў Вільню, у канцылярыю генерал-губернатара з прашэннем.

Асабісты сакратар Мураўёва тытулярны саветнік Нікоцін, выслухаўшы Ермаловіча, слаў праклёны свайму патрону:

— Ваша шчасце, што вы трапілі да мяне, а не да генерала — усім, хто аказаўся замешаным у гэтым паўстанні, ён дае адну дарогу: на шыбеніцу або ў Сібір, на катаргу. Бедная маці Расія! — тытулярны саветнік перахрысціўся. — А хто ж будзе абрабляць зямельку, памнажаць багацце дзяржавы, яе славу? Праславімся мы... шыбеніцамі...

Праз дзень Ермаловіч з Чорнух-Паўловічам выйшлі з кабінета ротмістра і накіраваліся ў бок турмы. Быццам старая варона, пракаркалі турэмныя вароты на заржавелых круках, прапускаючы ротмістра і Ермаловіча.

Калі яны ішлі міма камер, чуліся енкі, стогны, пракляціі.

— Гэта мае следчыя працуюць, — растлумачыў Чорнух-Паўловіч. — Думаеце, лёгка рабіць дазнанні? Роботка ў мяне...

Камера, дзе трымалі інжынера, у канцы турэмнага калідора. Стражнік забразгаў ключамі, адамкнуў замок.

— Устаць! — гаркнуў ён, дагаджаючы свайму начальству. — Расклаіся тут, катаржане.

Ермаловіч убачыў схуднелага, аброслага шчацінаю Стахоўскага і баратага, з тварам у кровападцёках мужыка — Сцяпана Дубейку.

— Хто ж гэта цябе так размаляваў, як Бог чарапаху? — Ермаловічу, які сам любіў лупцаваць рабочых розгамі, ад усяго пачутага і ўбачанага ў турме зрабілася страшна.

— Падначаленыя пана ротмістра ўмеюць выняць душу з чалавека, — здзекліва прамовіў Дубейка.

— Маўчаць! — стражнік замахнуўся на Дубейку, але яго спыніў Чорнух-Паўловіч:

— Драгуна на той свет ты, голубе мой, адправіў? — спытаў ён у Дубейкі. — Маўчыш? Нічога, ты ў мяне загаворыш.

І да Стахоўскага:

— Неахвота цябе, голубе мой, на волю выпускаць, скажы дзякуй от гэтаму пану — спатрэбіўся ты яму. Так што памаліся за свайго заступніка.

— А мяне хто спытаў? Хачу я гэтага ці не? Я падзялю той лёс, які чакае маіх таварышаў.

— Антак! — пачаў прасіць Дубейка. — Адумайся! На шыбеніцу табе захацелася? А Караліна? Яна ж чакае цябе, пэўна. Дый на волі яшчэ шмат можна зрабіць, а тут...

— Маўчаць! — стражнік ударыў прыкладам вінтоўкі Дубейку па плячы, той ад болю скрывіўся.

— Ідзі адсюль, Антак, прашу цябе. Няўжо табе ахвота стаць мішэнню для такіх вось вырадкаў, як гэты прыхвасень? Дасць Бог, убачыш маю жонку — раскажы ёй...

Яны абняліся, Дубейка заплакаў, перахрысціў Стахоўскага. Слёзы каціліся з вачэй і ў Стахоўскага.

— Мо яшчэ пабачымся, Сцяпан?

— Ох, мабыць, ужо не, Антак...

На смалакурню пан Ермаловіч вярнуўся не адзін: у калясцы-каламажцы побач з ім сядзеў інжынер Стахоўскі. Ён быў змрочны і суровы, і гэта стрымлівала Ермаловіча, каб распытаць у яго пра тое ды пра сёе — усё-такі чалавек некалькі гадоў жыў у Пецярбургу, вучыўся там, і хіба яму няма пра што раскажаць? Да таго ж у Ермаловіча не праходзіла злосьць на ротмістра: каб ён праваліўся — выманіў гэтакі пярсцёнак.

Пасля плавання па Злодзіне Стахоўскі зразумеў, што патрэбен гэтым людзям, якія нарадзіліся ў неабсяжных палескіх пушчах і гатовы былі пастаяць за сваю чалавечую годнасць.

Дні не ішлі, а беглі. У святы ён бываў на вячорках у пана Ермаловіча, на якія гаспадар запрашаў блізкіх яму служачых. На вячорках шмат пілі, елі, а больш за ўсё пустазвонілі. Пан Ермаловіч пільна сачыў за Стахоўскім: няўжо ён не бачыць, якія ў яго прыгожыя дачкі?

Стахоўскі жартваў то з Ганкай, то з Вікторыяй, але, калі госці разыходзіліся, спяшаўся і ён, і ў пана Ермаловіча сэрца аблівалася

крывёю: «Пракляты бунтаўшчык! Што яму трэба — гэтакія нявесты, а ён... Праўду, мабыць, казаў Чорнух-Паўловіч: бунтаўшчык ёсць бунтаўшчык, ад яго добра не чакай...»

У Стахоўскага пасля вячорак балела галава, і ён нейкі час блукаў па беразе ракі, дзе з наступленнем цемнаты ўсчыналася бойка. Біліся, падвыпіўшы, маладыя рабочыя з прыслугай пана Ермаловіча, з прыказчыкамі. Біліся злосна, з лютай нянавісцю, да крыві.

Усё гэта было агідна. Стахоўскі не мог прывыкнуць да страшных боек, якія сталі забавай на смалакурні.

— І вы хацелі з гэтым неачэсаным быдлам пайсці супраць цара? — браў за локаць Стахоўскага Ермаловіч, які перад сном аглядаў смалакурню. — Не, гул вашага паўстання ніколі не дакоціцца да гэтых мядзведжых куткоў. Ці вы не згодны са мною?

У вачах пана Ермаловіча ўспыхвалі злосныя агенчыкі: уладальніку смалакурні хацелася знаць, што думае бунтаўшчык пасля таго, як іх, паўстанцаў, разбілі. Стахоўскі не стрымаўся:

— Я не дазволю такім чынам ганьбіць вялікі народны гнеў. Кулачным боем і сытай закускай з выпіўкай не заглушыць паўстання. А тое, на што здольны народ, вы яшчэ пабачыце.

Пан Ермаловіч застаўся задаволены і наблізіўся да аднаго з прыказчыкаў, што служыў даўно і аддана, стаяў непадалёк, не спускаў вачэй са Стахоўскага.

— Вы чулі? — папытаўся ў прыказчыка Ермаловіч. Ківок галавы пацвердзіў, што ўсё пачута і будзе данесена куды трэба.

А ноччу Стахоўскаму прыснілася Караліна...

Ён брыў берагам Злодзіна, бачыў, што ў ціхай затоцы распусціліся лілеі. Здавалася, быццам не кветкі, а расцвіла сама рака, бо ўся вада была ўкрыта бела-жоўтымі гарлачыкамі. Ад плыні яны злёгка пакалыхваліся, гайдаліся.

Стахоўскі пачаў спускацца па крутым беразе, каб нарваць, — гэткае хараство хацелася бачыць і ў сябе дома.

І тут яго хтосьці пазваў:

— Антак! Антак!

Прыпыніўся, азірнуўся ў бок смалакурні — каму гэта ён спатрэбіўся? Але нікога не ўбачыў.

— Антак! — зноў пачуўся голас, і ад нечаканасці Стахоўскі аж уздрыгнуў, бо падалося, што гэта быў голас Караліны.

На тым беразе стаяла запрэжаная брычка, у ёй — Караліна. За кучара быў Сцяпан Дубейка.

— Кароля! — адгукнуўся Стахоўскі і адчуў, што ад радасці і шчасця як не на сёмым небе. — Божачкі мае, Кароля! Як жа ты сюды трапіла?

— Не можа яна без вас, паніч, — адказаў за яе Сцяпан Дубейка. — Прычэпілася от да мяне, каб запрог коней і гнаў на Палессе, балазе дарога сюды мне знаёмая... Не змог я адмовіць пані Караліне, Антак. Але от жа бяда: тут у вас аніякай пераправы — коцімся ўсцяж берага, ні парома, ні моста...

Стахоўскі падумаў, што гэта пана Ермаловіча віна — скнара ён, кожную капейку лічыць, а каб зрабіць пераправу — трэба грошы...

Як на тое, пад рукой ні чаўна, ні лодкі. Сеў бы за вёслы — і на той бераг, да Караліны...

— Пачакай, Кароля, трошкі, я зараз... — ён кінуўся да смалакурні, дзе ў затоцы стаялі лодкі, чаўны, прывязаныя жалезнымі ланцугамі да ўкапаных у зямлю бярвёнаў і замкнутыя на замок.

— Антак, ты куды? — голас у Караліны повен трывогі, разгубленасці: яе ўсю выкалаціла па гэтай палескай бездаражы, пакуль яна дабралася да смалакурні, а Антак бы пазбягае яе...

Адзін човен быў не на замку, Стахоўскі спіхнуў яго ў ваду, сеў за вёслы, пачаў грабіці. Але, як на тое, рака ў гэтым месцы вірлівая, яго адносіла далей ад Каролі... Калі ж нарэшце даплыў да месца, дзе толькі што стаяла брычка, там ужо нікога не было... Ён пачаў зваць:

— Кароля! Дзе ты? Ну што ж гэта такое?

Яго голас дакаціўся да самай пушчы і там згубіўся. Але адказу не было...

Стахоўскі прахапіўся, успомніў усё, што снілася, апануўся і падаўся да Злодзіна, бы там і сапраўды яго чакала Караліна. Світала... Слаўся лёгкі туман, другога берага амаль не відно, толькі, ледзь прыкметныя, па ім нібы блукалі нейкія здані, вельмі падобныя на коней. Гэта, напэўна, кусты вербалозу, што плавалі ў ранішнім тумане.

На сярэдзіне ракі быў ледзь відзён човен. Каму гэта не спалася ў такую рань? Мабыць, то меншая дачка пана Ермаловіча. Яна ці то летам, ці то восенню блукае каля ракі, ірве кветкі, віе вянкi або садзіцца ў човен і пераплывае на другі бок. Што ёй там трэба? Нібы на гэтым беразе ёй мала кветак. Пэўна, там няма людзей, і яна, не баючыся нікога, купаецца, загарае... Але ж цяпер восень, а яна от усё адно...

Яна кінула вёслы, устала, але зрабіла, мабыць, неасцярожны рух, і човен загайдаўся, нахіліўся набок, пачуўся гучны ўсплёск — бы хто, разагнаўшыся, даў нырца...

Човен пачало зносіць плыню, а таго, хто быў у ім, не відно. І ніякага крыку аб помачы. Туман трохі развееўся, і Стахоўскі ўбачыў на сярэдзіне ракі тапельца: дзявочая галава то пакажацца, то знікне пад вадой...

Стахоўскі кінуўся ў ваду. На сярэдзіне ракі — вір, але ж Стахоўскі вырас каля Нёмана і адчуваў сябе ў вадзе як рыба...

Ужо зблізку ён пазнаў Ганку. Схапіў яе за адзежу і пачаў грабці да берага... У Ганкі, пэўна, збілася дыханне, калі яна трапіла ў вір, наглыталася вады, была непрытомная...

На беразе ён паклаў яе жыватом на калена, і з рота ў Ганкі хлынула вада. Потым ён пачаў рабіць ёй дыхальную гімнастыку і, калі яна расплюшчыла вочы, на руках панёс да дома пана Ермаловіча.

— Ганка! Божачкі мае! А што ж гэта такое! — згледзеўшы Стахоўскага з Ганкай на руках, залямантаваў пан Ермаловіч.

— Выкулілася з чаўна, у вір трапіла... Добра, што я аказаўся палізу...

Ганка доўга хварэла: прастудзілася, бо ўжо восень і вада ў Злодзіне — як лёд.

Пан Ермаловіч прывёз з Мазыра земскага ўрача, і той, агледзеўшы Ганку, сказаў:

— Двухбаковае запаленне лёгкіх...

Моцнае, мабыць, у пані Ганкі здароўе, бо адужала яна хваробу, але аслабела, не ўставала з ложка, амаль нічога не брала ў рот, ні з кім не размаўляла, нікога не хацела бачыць.

— У вашай дачкі, пан Ермаловіч, аказваецца, не толькі прастуда, а і яшчэ адна хвароба... Але медыцына тут бяссільная... — са спачуваннем зірнуў земскі ўрач на пана Ермаловіча і тут жа дадаў: — Пара нам развітвацца, не магу я болей заставацца ў вас. Мазырскі павет вялікі, хворых хапае, а я — адзіны ўрач.

Пан Ермаловіч не зразумеў адразу, на што зрабіў доктар намёк, а калі зразумеў, то й зусім разгубіўся: няўжо Ганка закахалася ў інжынера да таго, што ёй ужо і белы свет нямілы?

— Дачка, што ты робіш са мною?! — пан Ермаловіч бачыў: хвароба выпетрыла Ганку да таго, што яна ўжо як тая ільдзінка на сонцы, яшчэ трохі — і не стане. — Што ты, дзеўка, узяла сабе ў галаву? Няўжо табе не шкада мяне? Дзеля каго я ўсё жыццё сяджу ў гэтым балоце? Забываю пра сябе, пра ўсё на свеце, не гляджу пагода ці нягода на дварэ, а саджуся ў каламажку — і без аглядкі ў Мазыр, у Вільню... Гну спіну, прыніжаюся, соваю хабар у рукі... І каму? Жандару Чорнух-Паўловічу, якому задушыць што чалавека, што муху — усё адно... І канцылярскія пацукі, у якіх я бываў, недалёка ад яго адышлі... Мне тое трэба? Дзеля вас, маіх дзетак, стараюся... Знаеш, які пасаг у цябе? Ды любы светлы князь за гонар палічыць папрасіць тваю руку.

— Што ты, бацька, хвалішся сваім багаццем? Каму яно трэба? Хіба ў ім шчасце? Вунь пан Антак...

— Ах, пан Антак! Даўся ж табе гэты бунтаўшчык! Ды каб не я, то ён дасюль карміў бы вошай у астрозе.

Ганка адварнулася, не захацела болей гаварыць з бацькам... Разгублены, увесь у роспачы, пан Ермаловіч выйшаў з яе пакоя, падаўся на двор, да Злодзіна, каб трохі супакоіцца, бо давяло роднае дзіцятка. І тут яму трапіў на вочы Стахоўскі.

— Пан інжынер! — пачаў маліць Ермаловіч. — Хочаце, я стану перад вамі на калені? Злітуйцеся, пашкадуйце мяне, старога чалавека: памрэ Ганка — не п'е, не есць, нікога не хоча бачыць... Я ні аб чым вас не прашу — наведайце яе, скажыце хоць адно ласкавае слова.

У гэтай просьбе Стахоўскі не мог адмовіць пану Ермаловічу.

Калі ён пераступіў парог, Ганка не павярнула галавы ў яго бок, не вымавіла ні слова. Ад прыгажуні Ганкі засталіся хіба пышныя валасы, якія былі рассыпаны па ўсёй падушцы. А ў вачах ніякага жывога агеньчыка, позірк пусты, халодны.

— Дарма вы так, пані Ганка, — ціха вымавіў Стахоўскі. — Вы такая маладая, прыгожая, і чаму вы баіцеся, што не выйдзеце замуж? Не трэба баяцца, нідзе ад вас гэта не дзенецца.

— За што вы мяне неўзлюбілі, пан інжынер? — яна слаба варухнула патрэсканымі ад хваробы вуснамі, зірнула на яго. — Хто вас прасіў ратаваць мяне?

— Пані Ганка! Гэта няпраўда. Я паважаю вас, але кахаць... Даруйце, але ў мяне ёсць каханая, маё сэрца належыць толькі ёй і больш нікому... А што выратаваў вас, дык хіба інакш можна было? Трэба ж было мне выйсці раніцай да ракі...

— Ваша абранніца прыгожая? — спытала Ганка.

— Яна добрая, — быў адказ. — А за што я пакахаў яе — і сам не ведаю. Проста з ёю мне было заўсёды добра, яна разумела мяне... От колькі я ўжо не бачыў яе, а забыць не магу, і ўвесь час сню яе, размаўляю з ёю... Каб яе не было ў мяне, то, здаецца, я ў гэтай палескай глушы даўно ваўком завыў бы.

— Шчаслівыя вы, пан інжынер, — яна зноў зірнула на яго, і падалося, што вочы яе пачалі ажываць. — Але чаму вы такі легкадумны?

— Легкадумны? А я і не знаў.

— Вы — адукаваны, інтэлігентны чалавек, а звязаліся з бунтаўшчыкамі, з гэтымі цёмнымі барадатымі мужыкамі, якія ніколі не ўмываюцца, а толькі і знаюць тое, што жлуццяць гарэлку ды збіваюць адзін аднаму скулы.

— Хто вам, пані Ганка, убіў у галаву гэтую лухту? Я кахаю, пані Ганка, і таму, канечне, шчаслівы. Але я і няшчасны, пані Ганка, што мой народ абяздолены. Мабыць, вам не зразумець маіх слоў, бо вы дужа далёкія ад таго, што для мяне — горкая праўда... У вас няма кахання, і вам ужо неба з аўчынку, а рабочых чуць што — лупцююць розгамі, як быдла...

Яна маўчала і пазірала на яго так, быццам бачыла ўпершыню.

Зімой на Злодзінскай смалакурні пачаўся бунт. Доўга не запальваліся яе печы. Кіраваў бунтаўшчыкамі Стахоўскі. Пан Ермаловіч выклікаў войскі. На смалакурню наступалі карнікі, якія ішлі з Пінска і Мазыра. Камандаваў імі штабс-капітан князь Увараў. Дазнаўшыся аб набліжэнні Уварава, Стахоўскі даў загад рабіць лыжы. Па глыбокім снезе паўстанцы праніклі ў тыл карнікаў, напалі на іх і разбілі.

Генерал-губернатар распальваў Уварава за яго непрыгоднасць да нясення ваеннай службы.

— Вам, князь, не тое што войска, а і статак даверыць нельга — з мужыкамі не справіліся... Калі з матухнай Расіяй здарыцца якое ліха, то ў гэтым будзе і ваша віна.

Увараў апраўдваўся:

— Бунтаўшчыкі вядуць вайну нейкімі асобымі і нечаканымі спосабамі, ведаеце, хто ў іх завадатарам? Стахоўскі, той самы інжынер, які быў у атрадзе Рагінскага.

— Хіба яго не пасадзілі ў астрог? Не адправілі ў Сібір?

— Добрая ў вас памяць, ваша правасхадзіцельства. Канечне, пасадзілі, і, дэўна, не ў Сібір, а на вісельню трапіў бы той інжынер, але...

Увараў змоўк, думаў, гаварыць або не пра тое, што стала вядома яму.

— Што вы, князь, бы вады ў рот набралі? — сурова глянуў на яго генерал-губернатар. — Дагаворвайце, ад мяне не павінна быць сакрэтаў.

— Вінават, ваша правасхадзіцельства, задумаўся, не хацелася мне пра тое дакладваць, але раз вы патрабуеце... Тамашні начальнік турмы прадаў Стахоўскага ўладальніку смалакурні. Той сунуў яму хабар — залатыя пярсцёнак з каменем. Дый у канцылярыю вашага правасхадзіцельства было пададзена прашэнне, і не хто іншы, а ваш асабісты сакратар, тытулярны саветнік Нікоцін распарадзіўся выпусціць Стахоўскага на волю.

— Вось да чаго давёў лібералізм тытулярнага саветніка, — генерал-губернатар не ўседзеў на месцы, праходжваўся ўзад-уперад па сваім раскошным кабінцеце. — Дорага ж нам абыдзеца... Калі зараз нічога не зрабіць, то паўстанне дакоціцца да Мазыра, а там... Давядзеца нейкім чынам супакоіць гэтае азвярэлае быдла.

Губернатар не спяшаўся дзейнічаць супраць паўстанцаў, чакаў, калі сыдуць снягі, падсохнуць дарогі. А пакуль выйграваў час: уступіў у перагаворы...

Неўзабаве бунтаўшчыкоў разбілі. Стахоўскага ўзялі ў палон і пад строгай вартай зноў адправілі ў астрог. Па дарозе ў яго пачалася гарачка, ён трызніў, зваў Сцяпана Дубейку: «Даруй, Сцяпан, не выканаў я тваю просьбу... Не паспеў...»

Канваіры пераглынуліся, перахрысціліся.

— Аддасць Богу душу, не давязём мы яго, гарачка спапяліць... Не сядзелася чалавеку спакойна, папёр супраць бацюшкі цара і чаго дамогся? У зямліцу сырую захацеў раней часу, — сказаў адзін з іх.

— Ён-то знаў, чаго хацеў і дамагаўся. Не тое што ты, — не стрываў другі, — наеў вунь мурло, шыя як у вала, гаплікі на мундзіры не зашпільваюцца. Нягоднікаў на гэтым свеце хапае, а інжынер — святы грэшнік... Не дзеля сябе жыву... Яго не забудуць, а хто спомніць пра цябе?

— Пагавары ў мяне, ось далажу фельдфебелю, ён табе ўставіць мазгі.

— Быў бы ты на што добрае здатны, а на гэтае...

Перад смерцю інжынер папрасіў аднаго з канваіраў адаслаць у Гародню пісьмо. Канваір схаваў пісьмо пад мундзірам і паабяцаў выканаць просьбу.

Пахавалі Стахоўскага на ўзлеску ля невяліччай вёскі. Жандары насыпалі невысокі курганок, паставілі бярозавы крыж, але не выразалі на ім ні імя, ні прозвішча інжынера.

Пісьмо, якое Стахоўскі перад смерцю прасіў пераслаць у Гародню, трапіла да Чорнух-Паўловіча. Яно было адрасавана Караліне.

«Навекі мая Караліна!

Гадзіны майго жыцця злічаны. Я адчуваю, што хутка адыду. Гарачка, якая не пакідае мяне, паліць усё цела, пазбаўляе свядомасці. Ды, урэшце, так яно, мабыць, і лепш, бо тое, што ўгатавалі мне, горш за смерць.

Ведаю: ты стала няшчаснай, пакахаўшы мяне. Але інакш, чым я жыву, я не змог бы. Я спазнаў барацьбу. Справядлівую і чэсную барацьбу за Радзіму і Свабоду, за сонца для ўсіх. Я бачыў многа гора людскога і рабіў усё, што мог, каб хоць трохі зменшыць яго. Мяне прывезлі сюды як палоннага, але я паказаў маім ворагам, што дух барацьбы толькі дрэмле ў сэрцах людскіх, але аднойчы ён прарвецца сакрушальнай лавінай.

Караліна! Кахай і не забывай мяне аніколі, бо інакш думка аб смерці ўдалечыні ад цябе становіцца цяжкай і невыноснай.

Настае раніца. Мы пад'язджаем да невяліччай вёскі з назвай Баваравікі...»

Чорнух-Паўловіч прачытаў пісьмо і распарадзіўся адаслаць яго таму, каму яно было адрасавана.

ПРАРОК
(Маналог Кастуся з III акта
трагедыі «Кастусь Каліноўскі»)

Генадзю Кісялёву

Далёкія-далёкія дарогі
Пад хмарнай лебядзінай чарадой...
Иду... Не веру ў д'ябла, ані ў Бога.
Былі б — дык не паднеслі б чары той:
Пакутваць цяжка гневам і журбою,
У пустыні марна да пяскоў гукаць
За край, даўно адвучаны ад бою,
Ад мовы, гонару і языка.
І жыць, як тыя, што вось-вось сканалі,
Але яшчэ не ўпалі ў вечны смерч:
Мозг шле навокал клічы і сігналы,
А цела — ў мёртвы лёд закула Смерць.
Ў распадзе клетак мозгу, бы ў магіле,
Чуць, як лікуе крумкачоў імша,
Ўсе словы чуць у гневе і бяссілі,
Пакуль не вернецца ў Нішто душа.
І з горыччу, бы ў сполаху зарніцы,
Убачыць раптам дальнія гады,
Калі нашчадкі узвядуць грабніцы
Ўсім тым, каго распялі іх дзяды,
Каго пабілі на стагнах каменнем,
Каго на плаху валаклі з турмы...
Вы, людзі ўсіх наступных пакаленняў,
Ці будзеце у распачы, як мы,
З сваёй апошняй ледзяной калыскі
Чуць мозг, што марна растае ў агні?
Не трэба. Што нам славы абеліскі?!
Што нам, памёрлым, знічы і граніт?!
Калі жадаем мы адной кароны:
Пачуць, як лёсу валяцца муры,
Пачуць, хаця і ў першы дзень па сконе,
Ў згасанні мозгу ярасны ваш крык.
І зразумець, што вы ўзламалі краты,

Апошній думкай, цяжкай, як свінец,
Што блізкі ён, вялікі ваш пачатак,
Што блізкі ён, вялікі мой канец.
І ў водбліску згасальнае заранкі
Апошнім промнем, як лязом нажа,
Пайсці раллёю, мною узаранай
Для руні, невядомай і жаданай...
Пайсці да вас...
І да свайго крыжа.

1965

НЯВЕСЦЕ КАЛІНОЎСКАГА

Недзе поруч ляжалі дарогі,
Кліч кахання ляцеў ад ніў,
Але ён не кахаў нікога,
Бо занадта радзіму любіў.
Варты лепшага ў свеце кахання,
Рана скончыўшы мужны палёт,
Русы хлопец золкім світаннем
На высокі ўзышоў эшафот.
Плач людскі барабаны крыюць,
І ад пошчаку глухне зямля.
На высокую гордую шыю
Успаўзае змяёю пятля.
З плачам жоравы пралятаюць.
Курганы і магільны жвір,
Непалітая ніва святая,
Плач жанчын, эшафот і Сібір.
Нікні гожаю галавою,
Па нязнанай страце ўздыхай.
Дарагая, ты стала ўдавою,
Не пабачыўшы жаніха.
Вашы кветкі ў лугах завялі,
Месяц марна згарэў над ракой,
Ты чакала яго, а стала
І нявестай і жонкай чужой.
І чамусьці ў сэрцы, як рану,
Я нясу твой нязбыты лёс,
Не даруючы ўсім тыранам
Непралітых табою слёз.

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ

Смерць і неўміручасць

Трагедыя ў трох актах,
трынаццаці карцінах

ДЗЕЮЧЫЯ АСОБЫ

Сейбіты:

Беларусь.
Кастусь Каліноўскі.
Арсень Станевіч — сябра Кастуся.
Караліна Яцына.
Вастравух — камандзір атрада інсургентаў.
Юзэфа Яневіч.
Пан Заруба.
Бронюс Марцявічус — кінжальшчык.

Аратыя:

Пархвен Бабаед па мянушцы Чортаў Бацька.
Яўхім Барданос.
Яўхіміха.
Чорная плакальшчыца.
Агей Блажэнны — юрод.
Баба Гарэліха — удава.
Ігнась Шосцік.
Нямы Ян.

Крумкачы:

Граф Міхаіл Мікалаевіч Мураўёў.
Імператар Аляксандр II.
Жандарскі палкоўнік Лосеў.
Палкоўнік Цаплін.
Капітан фон Юнген.
Паручнік Гогель — член следчай камісіі.

Іншыя:

Пасланец Беллага жонду.
Вітаўт Парафіяновіч.
Марыя Грэгатовіч.
Стоцкі.
Мадам дэ Салье.
Палкоўнік Шалгуноў — старшыня следчай камісіі.

Палкоўнік барон Тызенгаўзен.

Сяляне, прахожыя, салдаты, натоўп, госці на бале, члены следчай камісіі і трыбунала.

Дзея пачынаецца ў маі 1863 — канчаецца ў сакавіку 1864 года.

АКТ ПЕРШЫ

Карціна першая

Яшчэ перад тым як падымаецца генеральная заслона, чуваць далёкія, жудасныя па сіле і журбе, гукі старадаўняй песні. Гэта «Дарота»... На саматканым чынаватым палатне заслоны скачучы адбіткі далёкага агню. І вось перад заслонай узнікае жанчына ў чорным. У яе журботнае аблічча з прадоннямі чорных вачэй. Вялізны цень жанчыны рухаецца ва ўспышках зарыва, то ападаючы, то вырастаючы амаль да столі.

Жанчына.

Я — Беларусь... Я — чорная зямля...
Я — маці ўсіх дзяцей маіх.
І ўсіх гасцей, што прыйдуць з добрым словам
На берагі маіх празрыстых рэк.
Нямнога, пэўна, знойдзеца такіх,
Што злом мяне успомняць. Толькі тыя,
Што смерць прыносялі ў мае палі
І зараз спяць на дне маіх курганаў.
Я — перад вамі... Паглядзіце... Рукі...
Стагоддзі працы — шрамамі на іх.
Я — ў чорным. Але быць бы мне ў барвяным
Ад рэк крыві, што працяклі па мне...
Якой была я светлаю дзяўчынай!
Ў каралах арабін, ва ўборы ясным
З зялёнага атласу і ў сапфірах
Маіх азёр бязмежных і крыніц.
І цар прыслаў — мяне ў рабыні сватаць —
Сваіх паноў з мячом, свінцом, агнём...
І вось я скінула свае уборы
І чорны плашч усклала. Ў соты раз.
Але ў бясконцых, страшных гэтых бедах
Не апусціла я сваіх вачэй...
Вы, што глядзіце зараз мне ў зяніцы,
Вы, светлыя, вы, добрыя, вы, дзеці
Вялікія мае, павінны ведаць
Паданні краю.

Вось, вазьміце крылы,
Якія вас туды перанясуць...
І уявіце, што якраз сягоння
Рассыпаліся вёскі і палацы
Чырвоным жарам. Шыбеніцы страшна
На раздарожжах стогнуць па начах...
Па жылах рук маіх ідуць салдаты,
І валяць родны лес наўсцяж дарог,
І паляць пушчы, каб ніхто не здолеў
Схавацца там са зброяй і страляць
Па карніках. Яны ж паўсталі, дзеці,
Не вытрымалі рабства і цяпер
Ляжаць, забітыя рукой варожай,
Між зрынутых калон маіх лясоў.
Не будзе дрэваў — і мяне не будзе...
Паслухайце... Вось... Вось яшчэ... Яшчэ.

Здалёк, глухія і нерэальныя, далятаюць, мацнеюць, гучаць, гучаць удары сякер.

І уявіце, што сягоння, зараз,
Выходзяць лепшыя сыны змагацца.
І рог гучыць. І раўкаюць гарматы.
І мужыкі, што верылі спачатку
Ў цара, цяпер за лепшымі ідуць.
Узняўшы вілы ў зарыва... І гэта
Зрабіў адзін з сыноў маіх... Кастусь.
Сын той зямлі, што несла крыж пакуты...

І тут узрывае страшная, на мяжы голасу і адчаю, песня-лямант «Дарота».

А Дарота крыж нясе
Па сцюдзёнай па расе,
Па папёлах стылых,
Па пажарах дымных
Нясе...
Нясе...
За ўсіх бедных людзей
Па палёх яна ідзе...
Ідзе... ідзе...

Беларусь. Глядзіце! Успомніце! Прыходзіць час!..

Уздымаецца заслона. Закінуты вадзяны млын пад Бахарэвічамі. Грэбля парасла дрэўцамі, лес прысунуўся амаль да самых сценаў... Чортаў Бацька і баба Гарэліха глядзяць у глыбіню сцэны, адкуль чуцен далёкі шум натоўпу.

Гарэліха. Куды гэта народ сыпануў? Га, Чортаў Бацька?
Чортаў Бацька. Паўстанца ловаць... Паныча... Ішоў нібы па даро-
зе сюды,

Гарэліха. А Яўхім наш... Сокал-мужык!..

Чортаў Бацька. Над пешым арлом і варона з калом... Але нішто —
сокал...

З'яўляецца падарожны вандроўнік у лапленай сялянскай світцы, з торбай за плячыма,
з трохгранным кіем у руках. Бахматая галава, густыя бровы, доўгія вусы.

Падарожны. Дзень добры на славу божую.

Чортаў Бацька. Ветлівы... Па-нашаму... Здароў, вандроўнік.

Падарожны сядзе побач з імі.

Хто будзеш?

Падарожны. Павей-вечер, дзядзька. Хаджу, зямлю нагамі штурхаю.

Чортаў Бацька. Я і гляджу, лёгкі ты на хаду. Як ляціш...

Падарожны. Што, сябры, ці не было тут хлопца, светлавалосага та-
кога, високага?..

Чортаў Бацька. А табе чаго?

Падарожны. Ды так... Таварыша павінен быў тут сустрэць.

Гарэліха (*бурчыць*). Сустрэнецца ў ката на дыбе... Носіць тут...

Чортаў Бацька. Змоўч ты, Гарэліха... Гэта наш чалавек... Мужык.

Падарожны. Дзякуй, добры чалавек... Ну, як тут у вас жыццё?

Чортаў Бацька. Не жыццё, а выццё...

Падарожны. Паўсюль так. Сам бачыў. А мураўёўцаў не чуваць?

Чортаў Бацька. Каго?

Падарожны. Новага намесніка цар прызначыў. Мураўёва. То яго
салдаты.

Чортаў Бацька. Не чуваць. А ў наваколлі паляць-такі вёскі.

Падарожны. А што народ?

Чортаў Бацька. А што народ! Народ паноў б'е...

Падарожны. Якіх паноў?

Чортаў Бацька. І вінаватых, што паўсталі, і невінаватых.

Падарожны. Ды нашто?

Чортаў Бацька. Невінаватых пад шумок. Усё лягчэй мужыку. Тым
больш — разбірацца не будуць. Унь мужыкі сёння пана Зарубу на хута-
ры вырашылі памацаць. А вінаватых, злачынцаў царскіх, тых, што ў ля-
сах са зброяй, — тых цар загадаў.

Падарожны. Як цар?

Чортаў Бацька. Поп казаў у нядзелю, што, маўляў, гэта паны, што
прыгон вярнуць хочуць. Цар вызваліў, дык яны паўставаць. З амбона
казаў — не брэша.

Падарожны. Дык гэта ж няпраўда...

Чортаў Бацька. А ты хто такі, што лепей за папа праўду ведаеш?

Падарожны. Поп нават пра дзяцей сваіх усёй праўды не ведае. Пра тую праўду спытай у пападдзі ды ў паповага найміта.

Чортаў Бацька. Гэ... Наконт нашага папа — як у ваду глядзеў...

Падарожны. То што ўсё ж вашы мужыкі рабіць збіраюцца?

Гарэліха. Скора ўбачыш.

Падарожны відавочна непакоіцца.

Падарожны. Чаго-то вы тут седзіце? Як прыклееныя, як госці... «Надвор'е якое цёплае. Каб быў госцем — даўно б дахаты пайшоў».

Чортаў Бацька. Ды тут зараз народу будзе — поўна... О! Спаймалі-такі... Вядуць...

Здалёк чуваць гоман натоўпу.

Падарожны. Хто вядзе? Каго?

Чортаў Бацька. Царскага злачынца. Яўхім, мужык наш, аблаву на яго збіў... Хто за цара і Бога — бі панюў.

З-за дрэў сыпануў на прагаліну віруючы сялянскі натоўп: бабы, мужыкі, дзяды. У руках цапы, доўбні, сякеры. Вядзе натоўп Яўхім Барданос, сталы, страшнаватага выгляду мужык. З ім ягоная жонка з аглаблёй. Пярэднія мужыкі цягнуць Вастравуха. Яму, відаць, давялося паспытаць кухталёў. За імі другія цягнуць звязанага Зарубу. Народ кіпіць.

Яўхім. Цягни іх, хлопцы! Бі! Сячы галовы!

Яўхіміха. Бач ты, з іхніх зажывошчаў нам хаты спаляць. Зброю ім! Прыгон!

З Вастравуха зрываюць перавязь.

Галасы. Злодзей нясыты! Чамарка панская! Давай тапор! На пень яго! На пень!

Падарожны, рассоўваючы людзей, ідзе да пня.

Падарожны (*ціха*). Вастравух... Бог ты мой, што з табой зрабілі?!

Вастравух (*спакойна*). Хрыста таксама распялі людзі, для якіх ён жывё.

Перад ім стае Яўхіміха.

Яўхіміха. А ты галодны рот печкі бачыў, Хрыстос?

Вастравух. Баба бедная, гэта ж мы за вас... Супраць бацькоў сваіх... за вас!..

Яўхіміха. Пан мужыку тлумачыў: «Гэта, мужык, атлас». А мужык яму: «Ад нас, паночку, ад нас». (*Са страшнай іроніяй.*) Ты — пан. Ты «за нас», як воўк за авечую шкуру.

Маўчанне.

Вастравух зразумеў. Стае на калені перад пнём.

Вастравух. Што ж, вазьміце жыццё. Яно — ваша.

Яўхім бярэцца за сякеру. Падарожны праціснуўся да яго.
Якраз у гэты момант з'явіліся на грэблі Арсень Станевіч і Караліна.

Арсень. Вядзі хутчэй да ваяводы. Тэрміновыя весткі з Вільні, панна Караліна.

Караліна. Ды Вастравух якраз тут, ля млына, павінен быў сустрэцца з кімсьці...

Арсень. З ім якраз...

Караліна (*убачыла людзей*). Божа!.. Арсень, глядзіце!

Уражаныя, яны застылі. Потым Арсень адштурхнуў Караліну за дрэвы.

Яўхім (*Вастравуху*). Ты хто такі?

Вастравух. Камандзір аграда паўстанцаў.

Яўхім. Маліся... Замольвай апошні грэх.

Падарожны. Які грэх?

Яўхім. А ты хто?

Чортаў Бацька. Ды наш... Мужык ад чобатаў да гаворкі... Вандруе...

Яўхім. Сляпы... Мужык галадае, мужык памірае. Цар мужыку долю даў. І знайшлася сабачая парода, што супраць загаду цара... Каб прыгон вярнуць, стайні, каб маці ад дзяцей асобна прадавалі... (*Узняў сякеру.*)

Падарожны (*з пагрозай*). Стой! Што робіш?! Ты яму жыццё даў, каб адбіраць? Ты, відаць, з дзяцінства такі: тварык бяленькі, ды на вуме мяленька. Яны за цябе воляй, шчасцем, жыццём рызыкуюць... А ты... багаты дужа... Скарбы табе такія кожны дзень пад ногі сыпалі... Зірні яму ў вочы, ты, чакуха драўляная... Могуць быць такія вочы ў гада?..

Паўза.

Арсень. Самасуд. Схопяць.

Караліна. Такого адважнага? Не-е. Хто гэта?

Арсень шэпча ёй на вуха.

Што будзем рабіць?

Арсень. Пачакаем... (*Выцягнуў пісталеты і наклаў іх перад сабой на пень.*)

Яўхім. Ды цябе чаго яшчэ слухаць? Ты хто такі, кіслая шэрсць, каб парады даваць?

Падарожны стаў на пень. Зрывае парык і вусы, адкрываючы вельмі малады твар з гарачымі вачыма. Скідае світку. Пад ёй чамарка, падпязаная срэбным поясам.

За поясам два пісталеты з залатой насечкай, вялізныя, старыя.

Падарожны. Я — вярхоўны ваявода паўстанцаў Гродзенскай губерні, Кастусь Каліноўскі.

Адхіснуўшыся, ахнуў натоўп.

Вастравух. Кастусь... Ты бачыш... Вось як яны... З сякерамі... Доўбнямі... Ловяць паўстанцаў. Аддаюць іх уладам... Нашто мне жыць?.. *(Рыданне раздзелла глотку Вастравуха.)* Нашто-о, калі я за іх?!

Яўхім. Слёзы табе выцерці?

Кастусь. І выцеры. Яны гэтага вартыя, такія слёзы. Табе такімі до-оўта яшчэ не плакаць. Слязьмі крыўды на свой народ... Ах-х, якая ж вы яшчэ цемра, якая слепата, калі — свае! — сваім галовы сячэце!

Гарэліха. Якія яны да халеры свае! Яблыкі з панскага дрэва.

Кастусь. Яны свае, баба. Яны ўпалі са сваёй яблыні і адкаціліся на мужыцкую ніву. Чаму ты пайшоў у лес, Вастравух?

Вастравух. Бацька абразіў маю маці... Ён мяне пракляў, калі я пайшоў у лес. А я не мог не ісці. Бо гэта такія, як мой бацька, запраўляюць у воласці, царкве, судзе, турме. У павеце, губерні, сенаце, на...

Кастусь. Стой, Вастравух, далей не трэба... З часам... *(Да мужыкоў.)* Самі бачыце... Людзей з хворым сумленнем, дзяцей, якія зразумелі падман бацькоў, вы — сякерай. А падман будзе, калі яны не перамогуць. На вас будзе вісець! На дзецях вашых! *(Паказаў на маладзіцу, якая гадзе грудзямі дзіця.)* Ну вось ты... Сын гэта?

Маладзіца. Сын.

Кастусь. Мужык. Падман чыноўнікаў будзе вісець і над ім. Будзе ён расці, твой сын, Яўхімаў, мой, цароў брат. Будзеш ты яго макам паіць, каб не вякаў, не перашкаджаў жаць чужое поле... Стане хлопчыкам, вучыць трэба. А школа ёсць?

Чортаў Бацька. Раней на стайні была. Цяпер — у воласці. Порткі ў руках трымае.

Кастусь. А ўрад адно скубе з вас падаткі. А між тым не вы для ўрада. Урад для вас. Без вас яны, няробы, з голаду здохнуць.

Маладзіца. Што ж з ім далей будзе, дзядзька?

Кастусь. А далей пачне яго ўрад вучыць, як жыць. Затлуміць галаву, навучыць пляваць на розум, на цябе, маці. А захоча праўды — павязуць туды, дзе бабы бялізну мыюць, а пранікі на неба кладуць. Маці прымусяць забыць, сумленне, свой народ.

Сям-там пачынаюць усхліпваць бабы.

А потым за ўсю працу — крыж струхнелы. І канец.

Караліна. Іншыя — гавораць. Гэты — як душу аддае.

Арсень. І якую душу...

Кастусь. Не. Ён, і я, і ўсе іншыя такія пакляліся апошняй клятвай жыццё аддаць, каб твой сын быў шчаслівы... Ты, Вастравух, жыццё сваё аддаў бы за яго?

Вастравух (*проста*). Я аддаваў.

Кастусь. Мы ўсе аддаём. Мы часам знемагаем. І я прашу вас, мужыкі Бахарэвічаў, калі не хочаце самі паўставаць — хаця не перашкаджайце, не дапамагайце свайму і нашаму ворагу.

Чортаў Бацька. Што ж мы, за чужой спіною сядзеццэ будзем?

Кастусь. Сядзіце, калі хочаце. Чыноўнікі, каб вы нас не падтрымалі, глядзіш, яшчэ і зямлі вам прырэжуць. Узнагародзяць за дурасць... А колькі мужыкоў ідзе з намі! І тут, і на Магілёўшчыне, і паўсюль. І паўсюль, дзе перамагае іхняя сіла, — у мужыкоў зямля, воля, мова, слава. І няма над імі ніякай улады, акрамя іхняй справядлівасці. Няма ўжо ні чыноўніка, ні пана, ні хама. Ёсць — Людзі.

Яўхіміха падыходзіць да Кастуся.

Яўхіміха. Пакажы вочы. Адкуль жа гэта ты такі адчайны? Ты што, бессмяротны? Маці не шкадуеш?

Кастусь. Я не памятаю маці. Рана памёрла. Няма каго шкадаваць. У мяне, жанчына, адна маці.

Яўхіміха. Хто?

Кастусь. Наша зямля.

Паўза. Яўхім раптам з сілаю ўвагнаў лязо ў пень ля ног Кастуся.

Кастусь непарушны. І тут завірылі людзі вакол Вастравуха, вызвалючы яго.

Вастравух. Што ты хацеў перадаць маім хлопцам, Кастусь?

Кастусь. Тое і хацеў. Усуперак кіраўніцтву паўстання — трэба аб'явіць аб'яву на мужыка.

Вастравух. Бачыў? Галовы сякуць.

Кастусь. І няхай. І менавіта таму — ідзі насустрач. Пераконвай. Без іх — канец.

Арсень з Каралінай праціснуліся да Кастуся.

Ты, Арсень?

Арсень. Я. (*Амаль шэпча*.) Слухай мяне, Кастусь. Белы віленскі ўрад распаўся. Спалохаліся мураўёўскіх шыбеніц. Галава ўрада знік з Вільні ў невядомым кірунку.

Кастусь. На рэвалюцыях таксама робяць кар'еру.

Караліна. Я глядзела на вас. Мяркую, вам гэта будзе па плячы... Трэба ехаць туды, ратаваць.

Яны стаяць і глядзяць адно на аднаго. Потым Кастусь працягвае руку.

Кастусь. Кастусь Каліноўскі.

Караліна. Караліна Яцына...

Кастусь. Даўно з намі?

Караліна. З лютага.

Кастусь (з пнячотай). Паўстанка.

Караліна. Што вы! Я баюся навальніц.

Арсень. Нічога яна не баіцца. Сувязная — якіх мала.

Кастусь. А чаму мяркуеце, што мне трэба ў Вільню?

Караліна. Вы ж такі, што самі не ўседзіце...

Кастусь. Кінуць нельга. А вы хіба застанецца?

Караліна. Не... Бадай, таксама пайду.

Арсень. Ты нядрэнна трымаўся, чалавеча.

Кастусь. Вось да чаго дайшло, да чаго давялі, да якой цемры, дзікунства! Якая прорва між намі! Як жа нам не ўмяшацца?

Яўхім. Бабы нашы тут... разрумзаліся... А я табе не да канца паверыў, атаман. Быў тут адзін з вашых, напрудвесні. То ён казаў: «Зямлю — не чапаць! Паноў бессардэчных — не чапаць». Як гэта так?

Кастусь. Паўстанцы таксама розныя. Тыя, што вучылі вас пакоры, раілі вам не чапаць зямлі, — гэта людзі Белага жонду, а па-нашаму — урада. Яны толькі што ўцяклі з Вільні, спалохаліся.

Чортаў Бацька. А вы хто?

Кастусь. А мы не спалохаемся. Мы, чырвоны ўрад, гаворым: зямлю — браць. Паноў лютых — вешаць. І благаслаўляем вас на гэта. Белья здрадзілі — выпятка ім. Затое мы — за вас. Да канца.

Натоўп між тым выштурхнуў да пня звязанага пана Зарубу.

Заруба стаіць, па-маладзецку выпнуўшы живот.

Яўхіміха. А вось яшчэ адзін... З гэтым што рабіць?

Кастусь. Ён хто?

Гарэліха. Ён не з лесу. Ён проста пан.

Кастусь. Вы разбярыцеся справядліва, людзі!

Заруба глядзіць яму ў вочы і з пагардаю варушыць вусамі.

Хадзем, Арсень.

Караліна. Я цяпер не хачу сустрэч са сваімі людзьмі. Таму што за кожнага новага... знаёмага даводзіцца баяцца. Вось цяпер... за вас...

Кастусь. Вы так не хочаце ўраганаў?

Караліна. Я люблю сонца, Кастусь.

За іхняй спіною загуў натоўп.

Што там такое?

Кастусь. Адвядзі яе, Арсень. Баюся, для таго пана справа скончыцца дрэнна.

Караліна. І нічога нельга?.. Ах, гэта... страшна...

Кастусь. Я не ведаю, што гэта за чалавек. Але я пастараюся не даць ім яго. *(Ідзе да натоўпу.)*

Яўхім. Адзін ці два — цару напляваць. А нам лягчэй... Адным над намі — меней!

Зарубу заламілі за спіну рукі.

Чортаў Бацька. Ражна з'ясі. Мне цяжка нават і курку.

Яўхіміха *(вырываючы з рук мужа сякеру.)* Дай мне... Я пакажу гэтаму панку.

Яўхім *(зняў вырываючы сякеру.)* Пабойся Бога, баба, як з табою мне пасля такога спаць?

Яўхіміха. Не наспаўся? Васьмёх дзяцей прыжыў, а тут будзе чувыр-ла вараціць. Сякеру давай!

Яўхім. Адкасніся... Што, ніхто не хоча? Відаць, што мне трэба. *(Папляваў на рукі.)* Маліся, пан.

Заруба *(насмешліва.)* На каго маліцца? На цябе, басурман ты мардасты? Бачыце, дарваўся. Хоча звязанага Зарубу зарубіць. Каб з цябе на тым свеце чэрці ўвесь час капусту шаткавалі.

Смяшок у натоўпе.

Каб яны з цябе калоду драбілі дровы секчы, каб з цябе ўжо. Каб твая жонка замест дзявятага вырадка ахапак крапівы нарадзіла.

Чортаў Бацька. Справа не з цяжкіх. Народзіць.

Заруба. Дзявятага дурня... У бацьку пойдзе. Прысніся такі Барданос — памрэш у сне ад жаху.

Рогат.

Гэй, вы мякінныя галовы, гродзенскія гракі, бручкаеды, бульбаглоты, глядзіце, як памірае беларускі дваранін, тысячу д'яблаў і пудовую свечку кожнаму з вас...

Рогат.

Гарэліха. Чаго ж ты лаіссі, чаго?!

Заруба. З вамі іначай — як? Вы ж, халеры, і памерці, як я, не сумеце.

Яўхім. Заторкніся!

Заруба. Гэта часам не ты, Яўхім, сваю варону ў Вільні пазнаў?

Яўхіміха. Не руш мужыка!

Заруба. Гэта часам не ты па бабскім сваім разуменні свінню за губернатара палічыла?

Рогат.

І ці не ты гэта, Гарэліха, на ўвесь Вялікі пост пеўня ад курэй адсаджвала, каб не грашыў, а потым здзіўлялася, чаго гэта пад квактухай адны баўтуны?

Гарэліха. Цьху!

Яўхім. Досьць.

Зарубу цягнуць да пня.

Заруба. І ці не вы гэта ўсе, скупеча ненажэрная, тэльбушына прагна, караля не еўшы спаць паклалі?.. (*Перад плахай.*) Стой. Пусціце рукі. Глядзі, Беларусь, як паміраюць твае фанфароны-рыцары! Пляваць ім на гэтыя пасконныя пазы. Не баяліся каралёў — не збаімся кароў... Гэй, Божа ласкавы, падрыхтуй там для свайго Зарубы кварту мёду ды пару грэшніц з пекла выпусці... Га? Як для пакутніка...

Сеў, абхапіў пень нагамі. Мужыкі з нейкім нават спачуваннем ляпаюць яго па спіне. Чуваць выгукі: «Нічога, хлопча»; «Не палохайся»; «Гэта ў нас хутка».

Паспрабавалі нахіліць яму галаву.

Прэч! Я на калені не стаў. То і пню сам пакланюся. Лепей дубоваму пню, чым вам, пням стаяросавым.

Кастусь. Чакайце, мужыкі... Чортаў Бацька, я вам гэтага чалавека не дам...

Чортаў Бацька. Гэ-эх... (*Голасна.*) Гэй, Гарэліха!

Гарэліха. Чаго ты яшчэ, чаго ты лопаісці, п'янюга?

Чортаў Бацька. Можа б, і ты з ім?

Гарэліха. Чаго гэта?

Чортаў Бацька. Хоць з панам разам паляжыш. Унукі ганарыцца будуць.

Рогат.

Во, маўляў, у нас бабця была.

Галасы. Давай, Гарэліха! Карыстайся! А можа, даць ім часу да раныцы?

Заруба (*узняў галаву.*) З гэтай? Свят-свят-свят! (*Паклаў галаву.*) Сячыце лепей адразу, чым такую пакуту мець.

Дабрадушны рогат.

Рагочуць. У дурня і песня дурная.

Яўхім. Чаго гэта мы — дурні?

Заруба. А то разумныя?.. Сядзеў я на вас задам, а сячэце вы мне чамусьці галаву.

Галасы. Га-га-га, го-го-го, гык-гык-гык!

І тут разрагатаўся ўжо і Яўхім. Рагоча, кінуўшы сякеру.

Чортаў Бацька. Кастусь, га Кастусь! Ну што з ім, чортам, рабіць?

Кастусь. Ды ён жа, па ўсім відаць, не можа быць жорсткі...

Яўхім. Не.

Кастусь. Астатніх як хочаце. А гэтага... гэтага я ў атрад узяў бы. Ма-лай-чы-на! Нашага духу чалавек! Смехам віруе, як кацёл... Ну што, громакіпячая бочка, пайшоў бы з намі?

Заруба. Ты — смелы. Сабой прыемны. Але якога гэта я д'ябла бяспятага з вамі пайду?

Кастусь. А таму, што ты смяешся. Нават сярод пакут... Ты — месца апошняга ўспакаення курэй, гарэлкі і бульбы. Таму што любіш Беларусь.

Заруба. А вы за што?

Кастусь. За тое, каб паўсюль смяяліся і жартавалі.

Заруба. Недзе хіба не жартуюць?

Кастусь. На троне не жартуюць. Трон, ці ведаеш, неяк не хіліць да нястрымнай весялосці.

Заруба. Дык вы вось куды?.. Ф'ю-ю...

Кастусь. Што, страшна?

Заруба. Ды не... *(Паважна.)* Што ж... *(Падае Кастусю руку.)* Давай пасмяёмся.

Рогат.

Чортаў Бацька. Што, брат Заруба, трошачкі... таго... перапалохаўся?

Арсень. А тут яшчэ той Яўхім... Злез з печкі. Узрадаваўся.

Чортаў Бацька. Ён у нас такі. З'есць бульбы такую патэльную, што сучка мая не пераскочыць, а потым... сядзіць на печы, а б'е, як з града.

Магутны рогат пакаціўся натоўпам.

Яўхім. Ото ж бо лэйбус.

Гарэліха. От дзе ж бо ўжо-ткі хіба такі!

Гоман. Цяпер убаку Арсень, Караліна, Кастусь.

Кастусь. Збірайцеся. І ты, Арсень?.. Не хапае там людзей.

Арсень. І я.

Чортаў Бацька *(зусім нечакана.)* І я.

Кастусь. Чаго?

Чортаў Бацька. Мне губляць няма чаго... Ані вабраза памаліцца, ані вяроўкі задушыцца.

Кастусь. З намі пойдзеш, то што ўжо што, а вяроўку дадуць.

Чортаў Бацька. І тое набытак... Дыхаць, праўда, нельга, але затое відаць далёка...

Кастусь абняў старога. І тут на грэблю вырываецца мужык.

Мужык. Яў-хі-ім!.. Тры роты салдат ідуць... Толькі што Вавёрыцы і Пнюхі спалілі... На нас ідуць. Пустынню робяць... Палкоўнік Цаплін ідзе...

Страшная паўза. Потым Кастусь узнімае рукі.

Кастусь. Карнікі ідуць. Без вашай віны — проста страшаць народ. І справа зараз не ў спрэчках. Зараз справа ідзе аб тым, што ў вас хаты спяляць... *(Вельмі ціха.)* Мы не спяшаліся. Не дапамагаеце цяпер — потым зразумеете, дапаможаце. Але тут... Але сёння... Драпежны звер ідзе... Без сэрца, без розуму, без сумлення. Ён разбірацца не будзе... Не нас шкадуйце. Пашкадуйце свае хаты, пашкадуйце дзяцей... Спрэчкі потым дагаворым.

Мужыкі стаяць, не руханючыся з месца.

Д-добра... Вастравух — за сваімі людзьмі!

Караліна. Іх добра ля Сцюдзёнага Яра абкласці... Вастравух — коннікаў ля выхаду з яго. У гаі...

Кастусь. Паляўнічых — на хвоі. Са штуцэрамі... Да вёсак — не дапусціць... Хадзем.

Ідуць. У маўчанні, у цішыні — тупат ног.

Яўхім. Хлопцы, у вілы!!!

Карціна другая

Залпы. Далёкія залпы. Бязладнае з аднаго боку і магутнае з другога гучыць «Ура!». Поле бітвы, над якім пасамі плыве парахавы дым. Ляжаць трупы паўстанцаў, мужыкоў, салдат. Далёкае гігантанне параненага каня. Кінутая зброя.

Дым... Праз сцэну, ратуючыся, прабягаюць некалькі салдат. За імі Заруба з двума пісталетамі ў руках.

Заруба. Святы Юры і Белая Русь!.. Стой, кажу, звяніцу святога Яна вам у пашчы! Стой!

Страляе. Знікае следам за салдатамі... Дым, дым над полем. Здалёк гучыць «Ура!». Між трупамі, напалову сагнуўшыся, прабіраецца палкоўнік Цаплін.

Цаплін. Чорт... Чорт... Ах, чорт бы іх падраў... Чорт... Апамятацца не паспелі... Чорт.

Ён сядзе і пачынае ліхаманкава сцягваць з сябе палявую афіцэрскую кашулю.

Ціхі жаласны стогн. Цаплін насцеражыўся. Адна з нерухомых фігур прыўзнялася на рукі і, бяссіла перакаціўшыся, упала на спіну.

Салдат (*стогне.*) Брат! Брат! Дапамажы!

І, нібы ў адказ яму, аднекуль чуваць: «Братка! Братка! Ратуй!»

Некаторы час, з інтэрваламі, ідзе нібы пераклічка стогнаў: «Брат! — Братка!»

«Брат! — Братка!» Цаплін, нібы падумаўшы нешта, ідзе да салдата.

Пан палкоўнік?.. вы?

Цаплін. Я... я... Дай здыму кашулю. Пагляджу, што і як.

Салдат. О-о, смертухна... Ратуй... Ты веў — ты ратуй цяпер, калі ласка.

Цаплін здымае з салдата кашулю. На сарочцы кроў.

О-о... Дзякуйце за дабрыню, ваша...

Цаплін. Кажы «ты»... Мы — салдаты... Адкуль?

Салдат. Казанскія мы... Мужыкі...

Цаплін. І я казанскі...

Салдат (*здыхаючыся.*) Ваша высакароддзе... Няправедная гэта справа... Няправедная... Мужыкі, як нашы... Піць-есць хочучь... Гадаваць бы галодных, а мы страляем...

Цаплін, не звяртаючы ўвагі, нацягвае на сябе салдацкую кашулю.

Сваю кідае побач з паміраючым. Салдат заўважае гэта.

Брат! Брат!

Цаплін ударае салдата нагой.

Цаплін. Маўчы, чарналапатны.

Салдат траціць прытомнасць. Цаплін зусім быў сабраўся бегчы, але тут на поле рынуў узброены натоўп мужыкоў і інсургентаў. Сярод іх усе людзі з мінулай карціны.

Заруба. Стой! Стой, салдат, зарад карцечы і палікандзіла табе...

Цаплін падымае рукі.

Мужыкі заўважаюць ля параненага палкоўніцкую кашулю.

Галасы. Палкоўнік! Падмануць, пераапануцца хацеў! Кат! Віламі яго!

Кастусь. Не смець параненых! Стой! (*Да Цапліна.*) Хто такі?

Цаплін. Салдат... Крутаў Сідар... Цвярскія мы...

Кастусь. Што ж ты, салдат? Хіба гэта салдацкая слава — хаты паліць?..

Цаплін. З-загадана нам... Шпіцрутэны зноў жа... Дахаты б... Конь зноў жа...

Арсень. Пусціце яго, мужыкі...

Вастравух. Каго? Яго? А можа, гэта ён паходню пад страху першы ткнуў?

Яўхім (*змрочна*). Мужык ён. Няма чаго нам з ім дзяліць.

Яўхіміха. Простыя людзі... Томна і ім...

Арсень. Няхай гэты ідзе. Досыць крыві. Няхай раскажа, што робім з тымі, хто прыносіць вялікі агонь.

Паранены захрыпеў і падняў галаву. З хвіліну глядзіць Цапліну ў вочы.

Цаплін. Палкоўнік! Бачыш, супраць каго вёў? Пускаюць мяне. Высакароднасць якая! А ты, сволач! (*Ударыў параненага*). Ты... На каго вёў? На братоў?!

Салдат. Браты!

Траціць прытомнасць. Цапліна закалаціла.

Яўхім. Бачыце? Хай ідзе... Ідзі...

Цаплін пайшоў. Наўздагон яму — вясёлы свіст. Пабег.

Баяцца нас, хлопцы.

У гэты момант з'яўляецца Чортаў Бацька, літаральна згінаючыся пад цяжарам ахапка кайданоў.

Караліна. Што гэта ён?

Чортаў Бацька. Гатовенькія везлі, паненачка... Каб на цёпленькіх надзяваць. Ці не возьмеце часам, пан Кастусь? Ці не возьмеце, пан Яўхім?

Людзі разбіраюць кайданы. Яўхім бярэ адны, як змяю, кладзе на рукі, важыць. На яго твары грымаса страшнай гідлівасці.

Яўхім. Гэта як жа... Мне?

Гарэліха. Што? Не хочаш?

Яўхім. Вось як... (*Кідае кайданы ўбок*.) Вось яно як...

Кастусь. Вось так... І штамп... «Імператарскі Пятроўскі завод»...

В-вось так.

Кідае кайданы. Кідаюць яшчэ. Ляск... Ляск...

Вось так, людзі... Вось так, браты-мужыкі... Вось так, народ...

Гарэліха (*бярэ адну «змяю»*). Ланцуг зрабіць для калодзежа, ці што?

Чортаў Бацька. Л-ланцуг? Баба ты, курыныя твае мазгі, дурацкія, пакуль з лавы ляціш — сем дум перадумаюць... Досыць ланцугоў! У Нёман іх, хай глытае!.. Досыць...

Топча звінчваю кучу. У гэты момант з крыкам «Ура!» увальваецца натоўп.

Мужык. Яў-хі-ім! Вастравух! Гарматы ў палон узялі! Аж чатыры!

Кастусь ідзе да Караліны, якая схілілася над параненым.

Кастусь. Што ты?

Караліна. Ранены — гэта проста ранены. Яго трэба лячыць.

Кастусь. І тут твая праўда... Як у вас рукі лётаюць... Як стрыжы над ракой...

Караліна. А вашы грубаватыя, гошыя, яны надзейна кладуць бінт.

Яўхім (да Вастравуха). Даруй... І ведай: цяжка нам дасталіся нашы хаты. Мужык дарэмна ніколі не бунтуе. Але вашых больш хапаць не будзем... братка.

Кастусь. Я раней не разумеў, чаго гэта хворыя, ачуняўшы, часта жэ-няцца з сядзелкамі.

Караліна. А цяпер?

Кастусь. Пачынаю разумець... Бо гэта — як добры лёс над табой... Часам, відаць, прыемна адчуваць сябе слабым.

Салдат падымае галаву.

Салдат. Каго адпусцілі, браты, каго?

Кастусь. Салдата.

Салдат. Цаплін гэта... Кашулю зняў... Палкоўнік... Апошні паход з намі быў... На Магілёўшчыну потым яго... пераводзіць... хацелі... Дзе пажар найбольш зыркы... Вешальнік... Вешаюць жа вас у Вільні... Вешаюць... Шкада...

Памірае. Кастусь і Караліна, разгубленыя, стаяць над ім, узяўшыся за рукі.

А над імі зноў узлятае «Ура!».

Галасы. Ура ваяводзе! Ура атаману! Ура! Ура-а-а!!!

Карціна трэцяя

Пакоі ў кватэры Юзэфы Яневіч. Куток прыхожай, у якой сядзіць Чортаў Бацька, і гасціная. У гасцінай Кастусь, Караліна, Арсень, Пасланец Белага жонду.

Гаспадыня кватэры сядзіць у крэсле, такая ўладная, што здаецца — пад ёю не крэсла, трон. Кульмінацыя спрэчкі.

Кастусь. Мы з вамі не будзем, панове белыя. Не!

Пасланец. Як хочаце. Але варшаўскі Белы жонд забараняе вам рабіць стаўку на хамаў...

Арсень. Вашай забаронай мы...

Яневіч. Арсень, ты што, дзетухна, у карчме?

Арсень. Прабачце, цётка Юзэфа... Але яны — лішнія. Стаўленікі іхнія кінулі нас, а яны цяпер «забараняюць».

Яневіч. А яны, дзетухна, не кінулі. Яны проста ў разгар бунту ўспомнілі, што ў Парыжы не бывалі. Дай, думаюць, з'ездзім.

Пасланец. Ваш мужык — хам, здраднік. Яго радзіма там, дзе ён кучу гною растрасе. Пляваць ён на астатняе хацеў.

Кастусь. Гэта стагоддзі вашага панавання зрабілі яго такім.

Яневіч. Адсталыя, любчык, людзі. Немудрагелістыя, як барана. Пытаюся я нядаўна ў вясковага хлопчыка, чым яны пысы выціраюць, як памыюцца. А ён мне: «Татка рукавом, мамка — падалом, а я — сам сохну». Вось і растлумач ім, што ўсе яны цяпер вольныя, як старапольская шляхта.

Кастусь. Але ён устае, мужык радзімы. І калі вы не будзеце з ім — ён вас выкіне.

Пасланец. Такое паўстанне нам непатрэбна. Мужык лезе ў яго бруднымі лапамі, а не лезе, дык прадае.

Яневіч. Дзіўна. Тысячу год камандавалі — і не абрыдла ім!

Пасланец. Дваране ўмеюць ваяваць.

Чортаў Бацька (*голасна*). Яшчэ б, усе продкі разбойнічалі.

Пасланец. Яны ваююць лепш за мужыкоў.

Кастусь. Правільна. Сядзяць у лесе чалавек сорак. Хваляцца: «Я, бывала, як налячу на сотню казакоў з шабляй, дык усё палавінкі-палавінкі-палавінкі». Аж тут прыбягае вартавы: «Панове, казакі!» — «Колькі?» — «Пяць». — «Уця-кай-ма!»

Пасланец. Дваране! Чуеце, што ён кажа, гэты пёс? Героі, пакутнікі, чуеце? Дзе ваша мужная безнадзейнасць?!

Яневіч. Прыгожа як! Маткам іхнім радасць якая!

Арсень. Досыць істэрык.

Пасланец (*амаль суха*). Мы не дазволім вам ставіць вашы беларускія інтарэсы вышэй інтарэсаў вялікай Польшчы: да Смаленска і Кіева... Толькі з намі — іначай мы вам...

Чортаў Бацька. З кулька ў дзяружку.

Пасланец. І не смейце нават заікацца аб нейкай аўтаноміі.

Кастусь. Мы не заікаемся. Мы крычым аб правах і можам нават ударыць за іх. Бо абуджаецца свабодны народ.

Пасланец. Замест радзімы — трыумфуючы хам.

Кастусь. У нас свая радзіма.

Пасланец. Замест легенды — валока зямлі, замест рыцара — беларускі смерд, замест залатога сцяга нашага — ануча.

Кастусь. Гэта што, вельмі жахліва?

Пасланец. Нездарма, відаць, адзін з бясконцых вашых псеўданімаў — Хамовіч.

І тут раптам устае Караліна.

Караліна (*цixa*). А які псеўданім прыдумаць вам? Бізуновіч? Цемрашал? Посцілка-Здрадовіч?... Не смейце нават глядзець на гэтых людзей, бо за іх любіш зямлю. А зямлю любіш за тое, што яны ёсць на ёй...

Яневіч глядзіць на яе.

Пасланец. Ах, якія крылатыя!

Караліна. І ў вас крылы. Толькі вы імі савіху ў цёплым гняздзе прыкрываеце. А ім яны — для палёту. Яны — суровыя. Што ім пшчота і ўсмешкі, калі яны ўсё аддалі другой?

Арсень. І досыць жартаў! Малахоўскі меў рацыю. Няхай такія, як вы, хрыпяць на шыбеніцы перад ранейшымі сваімі неграмі.

Яневіч (*устае, цixa*). Вы тут крычалі аб Польшчы. Я — полька. І я ганаруся гэтым. (*На Кастуся.*) А ён тутэйшы. (*На Караліну.*) І яна. І яны, разам з палякам Серакоўскім, бліжэй мне, чым вы. (*Цяпер яна велічная, амаль страшная.*) Польшча павінна быць вялікай. Але яна такой не будзе, пакуль вы не зразумеце, што яны не смерды, не рабы, а сябры, суседзі, якія маюць права на шчасце. Не зразумеце — будучь вас нішчыць, як нішчылі сто разоў. Не захочаце зразумець... Пархвен!

Чортаў Бацька (*з'яўляючыся*). Га!

Яневіч. Не захочаце зразумець — загадаю Бабаеду выкінуць вас у акно. Ідзі, Пархвен... Ён не будзе.

Пасланец (*цiшэй*). Вас будучь біць.

Кастусь. Пакуль — мы б'ём.

У прыхожай званок.

Чортаў Бацька прапускае дваіх людзей, захутаных у плашчы.

Чортаў Бацька. Каго любіш?

Марцявічус. Люблю Беларусь.

Чортаў Бацька. То ўзаемна. Што перадаць?

Марцявічус шэпча яму нешта на вуха. Чортаў Бацька ідзе ў гасціную.

Чортаў Бацька. Пані Яневіч... Кастусь... Там нейкі Парафіяновіч. Пасланец. Хто?

Арсень (*цixa*). Вітаўт Парафіяновіч.

Чортаў Бацька. І з ім яшчэ чалавек. Амаль за рукаў яго цягне... Кажуць, «над-звычайныя» весткі.

Яневіч. Вядзі.

Чортаў Бацька выходзіць у прыхожую.

Чортаў Бацька (*Вітаўту*). Здымі плашч.

Вітаўт. Ты мне не загадвай — здымаць ці не здымаць.

Марцявічус (*глуха з-над капюшона*). Пакінь яго. Там, відаць, паненкі, а ён ведае, што ў плашчы ён больш эфектны... Крылаты серафім... Вітаўт. Памаўчаў бы. (*Глядзіць на Чортавага Бацьку*.) Мужык. Людымі аскудзелі, ці што?

Чортаў Бацька. Ты, здаецца, казаў, што Беларусь любіш?

Вітаўт. Ну...

Чортаў Бацька (*амаль сурова*). То і я... паныч... яе люблю. Давеку.

Заводзіць абодвух у пакой.

Кастусь. Вітаўт, ты? Здрава як!

Вітаўт. Вечар добры, Кастусь... Да ручак, пані Яневіч... Шчасліва, Арсень... Добрага сонца... дзяўчынка...

Паўза.

Кастусь. Вітаўт, што здарылася?.. Адкажвай...

Вітаўт. Даношу аб разгроме. Паўстання на Магілёўшчыне больш не існуе.

Караліна. Што?.. Як?..

Вітаўт. Не ведаю. Пярэднюю краю цяжка...

Караліна. Цяпер паўсюль пярэдні край.

Кастусь. А дзе атрады Раўбіча, Грынкевіча, Загорскага?

Вітаўт. Бадзяюцца недзе, але арміі няма.

Паўза.

Вы, спадзяюся, не сумняецеся ў маёй смеласці?

Арсень. Хлапецтва! Пры чым твая смеласць?.. Разгро-ом.

Пасланец. Нясцерпна. Але што я вам казаў?

Арсень. Знойдзеш сілу хвіліну памаўчаць?

Пасланец. Непрыемна? Закруціліся?

І тут нечакана аддзяляецца ад сцяны Марцявічус.

Марцявічус. Хлюсты паўстаннем кіруюць. Белая сволач. Вы ад іх чаго, перамог хацелі?

Караліна (*амаль з жахам, бо чалавек — страшны*). Хто гэта?

Марцявічус. Я Бронюс Марцявічус, жмудзін. Сын... аднаго чалавека з горада Сухадола... Люблю Беларусь!

Кастусь. Люблю Жмудзь!

Марцявічус. Я прыйшоў з ім, каб паслухаць, як ён раскажа аб усім.

Кастусь. Кажы, Вітаўт.

Вітаўт. Мы гналі іх тры тыдні. І вось, калі мы ўсёй сілай ішлі з Сухадола на Гадарочы... Тысяча дваран... Дзве тысячы мужыкоў... На ўз'яднанне з атрадамі Загорскага і Грынкевіча — гэта яшчэ чатыры тысячы...

Кастусь. Ведаем...

Вітаўт. Нас спыніла войска...

Марцявічус. Мы гэтаму войску маглі б духам вязы скруціць.

Вітаўт. Я не спадзяваўся на мужыкоў. Як часта яны кідалі косы.

Пасланец. Я казаў.

Марцявічус. Ні пікні... Супраць гарматы — кінеш.

Вітаўт. І тут нас прыціснулі да Дняпра. Пачалося знішчэнне... Гэта было страшна! Людзі з кручы падалі... Коні... Гігаталі так жahlіва, як людзі. Мяшанка... Агонь...

Марцявічус. Ты скажы, чаму так атрымалася...

Вітаўт. Не папракай! Я сабраў кучку людзей. Мы па іх ударылі, прарваліся! І я не апошні, я першы з пісталетам ішоў... На конных!

Марцявічус (*горка*). Што мне ў тваёй мужнасці? Ты пагубіў людзей. А мужнасць — твая асабістая справа... Шчанюк ты... Шляхта, вось хто...

Вітаўт. Я табе зараз язык твой заб'ю ў тваю паганую глотку разам з зубамі.

Марцявічус. Ану!!!

Кастусь. Ціха! Кажы далей, Вітаўт.

Вітаўт. Мы беглі. Падалі людзі. Ад'ютанты ўвесь час, на хаду, зараджалі, падавалі мне пісталеты... Я смерці прасіў... А падалі яны. Пяць ад'ютантаў...

З грудзей Кастуся вырваўся цяжкі, страшны ўздых.

Марцявічус. Ён сказаў... Цяпер я. Пра тое ж... Адзін... чалавек з Сухадола (*голас жмудзіна сарваўся*) благаславіў на паўстанне мужыкоў. Тыя прыйшлі вось да яго. І ён... ён не даў ім зброі. Мужыкі ўсё ж пайшлі, з віламі, без зброі. А ён іхнюю зброю — шляхцюкам Хаданскага.

Пасланец. Правільна, сыноч.

Марцявічус. І тыя памірыліся з палкоўнікам, што веў салдат. У баі пад Доўгай Кручай — кінулі нас, адышлі... Мужыкі біліся тым, што пад руку трапіла. Цяпер яны ляжаць на дне Дняпра.

Кастусь. Гэта так?

Марцявічус (*за Вітаўта, глуха*). Так. Што мне ў яго мужнасці, калі ён сам аддаў край ворагу? Вешалі на ўсіх варотах.

Кастусь. Гэта праўда, Вітаўт?

Вітаўт. Так. Яны неабвучаныя.

Арсень. А людзі Хаданскага абвучаныя... Чаму? Здрадзе?

Вітаўт. Я не мог ім верыць. Мужыкі дапамагалі карнікам знішчаць батальёны Серакоўскага пад Дынабургам.

Марцявічус. Мужыкі дапамагалі Каліноўскаму знішчыць карнікаў пад Бахарэвічамі.

Вітаўт. Мужыкі — здраднікі.

Марцявічус. Мужыкі — героі.

Яневіч. Гэй, пане пасланец, ану глянь на мяне...

Паўза.

Кастусь. Не верыў народу...

Караліна. Сябры... браты... таварышы...

Кастусь. Гэта страшна. Але яшчэ страшней, што не верыў... Будзеш плаціць, Вітаўт... Жыццём...

Вітаўт. Я гатовы.

Кастусь. Не нам... Бацькаўшчыне... *(Да пасланца.)* Так. Вось вам і канец нашай спрэчкі. Перадайце Беламу жонду, што мы забараняем ім нават нос торкаць у справы паўстання. А торкнуць — будзем расстрэльваць... як здраднікаў.

Паўза.

Пасланец. Я маўчу. Але вы забіваеце веліч нашу. Горка заплача над гэтым радзіма.

Кастусь. Добра... Ведаючы вашу схільнасць да няправільнага вырашэння практычных пытанняў, я прапаную вам прыемную прагулку... Пархвен!

Чортаў Бацька. Га!

Кастусь. Калі ласка, Пархвен, вось тут пан хоча прагуляцца. То ты ж месяц у горадзе. Ведаеш яго... Будзь другам, пакажы пану Ніжні замак, дзе Беларусь з Літвой магнатам прадалі... Пакажы месца, дзе па віне магнатаў у мінулае паўстанне суайчынніка ягонага, святога паляка Канарскага, расстралялі...

Пасланец. Хама мне ў гіды?

Кастусь. А калі не хоча, то пакажы яму, Пархвен, недалёкае месца... Наш задні двор. Дзе выграбныя ямы,

Чортаў Бацька. З асаблівым задавальненнем.

Пасланец. Што ж... Пашкадуеце... *(Пайшоў.)*

Кастусь. Духам не трэба падаць, браты... Не трэба. Мы жывыя. І пакуль мы жывыя — агонь не згасне.

Марцявічус. Гэта не ўсё. У мяне просьба, Кастусь.

Кастусь. Чаго просіш?

Марцявічус. Права на стрэл.

Кастусь. У каго?

Марцявічус. Я прыехаў за гэтым чалавекам з Магілёўшчыны. Гэта той, хто задушыў там паўстанне. Цяпер ён будзе правай рукой Мураўёва тут, у Вільні. Але няхай ён не думае, што мінулае забудуць.

Кастусь. У чым абвінавачваеш?

Марцявічус. Абвінавачваю ў здзеках, катаваннях, расстрэлах. Абвінавачваю ў сотнях шыбеніц.

Кастусь. Ты нешта скрываеш, брат.

Марцявічус. Той... чалавек з Сухадола, які благаславіў мужыкоў на паўстанне, быў ксёндз Малявічус... Галава карнікаў павесіў яго.

Караліна. Ты раней казаў, што ты... сын аднаго чалавека з Сухадола... брат.

Яневіч. Караліна... Як можна?! Ксёндз...

Караліна. Што ж з таго? *(Яна ласкава дакранаецца да скроні Марцявічуса.)* Хіба перад сапраўдным пачуццём бываюць перашкоды? Ды яшчэ і такія дурныя... нявартыя.

Марцявічус *(на яго страшна глядзець)*. Дзякуй, сястрычка... Добрая мая... *(Нячутна прыклаў вусны да яе рукі.)* Праўда. Я тое, што людзі завуць «байструком». Ксёндз Малявічус — мой бацька.

Яневіч. Ну і дзякуй Богу. Падумаеш, бяда вялікая!

Марцявічус. «У Бога быў сын, а чаму мне нельга?» — казаў бацька. Ён любіў мяне. І вось ён вісіць.

Кастусь. Хто гэты чалавек?

Марцявічус. Палкоўнік Цаплін...

Кастусь. Ах, бестыя!

Паўза.

(Караліне ціха). Памятаеш?

Караліна *(вельмі ціха)*. Памятаю.

Паўза.

Кастусь. Чаго патрабуеш?

Марцявічус. Жыцця Цапліна... Прашу помсты.

Кастусь. Права на суд маеш не ты адзін.

Паўза.

І таму мы заўтра будзем сачыць за ім. І мы выкрадзем яго на вуліцы ці яшчэ дзе. І павязём у адно месца, дзе ён таксама нарабіў гора. І будзем там судзіць яго мужыцкім судом. І за ксяндза Малявічуса таксама.

Арсень. Ты атрымаеш сваё... друг.

Кастусь. А я табе дапамагу... Бывайце, сябры, да заўтра.

Усе выходзяць.

Арсень. Ай-я-яй. Які ж вы дрэнны патрыёт, пані Юзэфа. Як жа вы абыдзецеся без Кіева?

Яневіч. Змоўч, шалапут. Я каталічка. Я на багамолле і ў Чэнстахову магу паехаць.

Усе пайшлі. Засталіся Яневіч, Караліна, Кастусь. Яневіч глядзіць ва маладых людзей. Доўгая цяжкая паўза. Потым пані Юзэфа здымае невялікі партрэт.

Вось... Жаніх мой.

Караліна. Якое гордае аблічча!

Яневіч. Ох, ён быў горды! Ён быў тутэйшы. Любіў радзіму.

Кастусь. І што?

Яневіч. Мы лічылі — няўчасна. У трыццаць першым было паўстанне. Ён пайшоў і не вярнуўся... І ўсё... І вось баба-сухадрэвіна, а вакол ані парастка... акрамя вас... Якое можа быць суцязэнне? Памерці? Сустрэцца там? Растаць у ім, як зорка ў ранішнім усходзе? А што, калі няма ўсходу, што, калі там нічога няма?

Паўза.

Ой, што гэта я. Трэба ж хаця кавай вас напаіць... Пачакайце, я зараз. *(Пайшла.)*

Паўза.

Кастусь *(глуха)*. Страшны яго лёс.

Караліна. Страшны яе лёс.

Кастусь. І вырастала ў іх садзе дрэва. Вялікае-вялікае дрэва каханя. І дарасло аж да сонца.

Караліна. Пакуль вырастала — жах. І як вырасла — жах. Хіба можна глядзець на сонца? Аслепнеш.

Кастусь. І якая гэта была пакута... Як насланнё.

Караліна *(нібы спалохана)*. Нам жа не так, праўда?

Кастусь. Канечне. Ты — нейкі вялікі-вялікі, магутны, добры дух. Ты сама яшчэ не ведаеш, хто ты.

Глядзяць у вочы адно аднаму.

Як дзіўна. У цябе задрыжэлі веі. Якія доўгія, чорныя! Апусціліся... «як ворана пяро на снег».

Караліна. І над хлопцамі вораны...

Кастусь. Толькі не над табой... Толькі, калі ласка, не над табой.

Караліна. Не ідзі заўтра... Не ідзі...

Кастусь. Ты бывай... Бывай... Іначай — не пайду. *(Амаль у адчай працягвае руку.)* Каго любіш?

Караліна. Люблю... Беларусь.

Кастусь. То ўзаемна... Навекі... Навекі...

Карціна чацвёртая

Вуліца. Краты саду. Слуп ліхтара.

Конус святла гойдаецца над маленькай фігуркай. Гэта Чортаў Бацька.

Чортаў Бацька. Горад... Вялікі... Касцёлы гудуць. А паноў! А екі-пажаў!

1-шы праходы. Каго любіш?

Чортаў Бацька. Люблю Беларусь.

1-шы праходы. Цаплін прыехаў у тэатр к пачатку трэцяга акта.

(Ідзе далей.)

Чортаў Бацька. Перадам... Тут ужо на вуліцы п'яны не паспіш, як у нас у вёсцы.

2-гі праходы. Каго любіш?

Чортаў Бацька. Люблю Беларусь.

2-гі праходы. Ландо не падалі. Значыць, з тэатра пойдзе пешы...

Значыць, на вуліцы.

Чортаў Бацька. Паглядзім.

Прайшоў 2-гі праходы.

На вуліцы тую чаплю лавіць, вядо-ома, куды б лепей было.

Падыходзіць Караліна.

Караліна. Што чуваць, Чортаў Бацька?

Чортаў Бацька. Загадана, каб перадала, што палкоўнік той у тэатр спазніўся — грошай яму, відаць, не шкада, што пад канец прыязджае. Але прыехаў такі: уганорыў той тэатр сваёй прысутнасцю... А на балъ пойдзе пехатю — для мацыёну і яшчэ таму, што гэтую... ну... ланду яму не падалі.

Караліна. Добра... Зараз пайду перадам.

Набліжаецца Вітаўт Парафіяновіч.

Чортаў Бацька. Паненачка, шляхцюк той ідзе...

Караліна. Бог ты мой. Вось яшчэ.

Вітаўт. Караліна... Пастой...

Караліна. Я спяшаюся, Вітаўт, слова гонару, вельмі спяшаюся.

Вітаўт. Два дні ты... спяшаешся. А ты ж ведаеш, што ўжо год...

Караліна. Я сапраўды спяшаюся.

Вітаўт *(з глыбокай узрушанасцю, амаль груба)*. Гэтыя твае крокі... могуць каштаваць жыцця. Чуеш? Аддай мне пяць хвілін. Нічога, пачаюць.

Караліна. Я слухаю цябе, Вітаўт.

Вітаўт. Слухай, дзяўчынка. Я стаяў на фарпосце, і зямля мая была за мной. Ты была за мной. І калі я хаця трэшкі хацеў жыць у тыя страшныя часы — я хацеў гэтага таму, што была ты.

Караліна. Вітаўт, мілы, ты ведаеш: гэта ўсё дарэмна.

Вітаўт. Я ведаю. Але пасля майго вяртання ты горшая са мной.

Караліна. Не. Мне шкада цябе, Вітаўт.

Вітаўт. Сябры сталі горшыя са мной. І ты... Я разумею вас.

Караліна. Не.

Вітаўт. Але я ішоў бараніць цябе. І не мая віна, што яны задушылі нас сілай.

Караліна (*ціха*). Ты не ведаў, што яны мацнейшыя? Нашто тады ішоў у паўстанне?

Паўза.

Падыходзіць Каліноўскі ў чорным плашчы.

Вітаўт. Ты не спяшаешся?

Караліна. Мне цяпер няма куды спяшацца.

Крутнуўся, усё хутчэй і хутчэй пайшоў у цэму Вітаўт.

Кастусь...

Кастусь. Што чуваць?

Караліна. Ён у тэатры. Да губернатарскага палаца пойдзе пешшу.

Кастусь. Значыць — па дарозе будзем браць. Пархвен, папярэздз Марцявічуса.

Пархвен зусім быў сабраўся ісці, але тут з'яляецца 1-шы прахожы.

1-шы прахожы. Люблю Беларусь...

Кастусь. Узаемна...

1-шы прахожы. Выйшлі з тэатра. Ён ідзе не адзін. З ім Мураўёў, дэ Салье, яшчэ людзі. Яны ідуць пад аховай салдат...

Чортаў Бацька. Гэ-эх... Сарвалася.

Паўза.

Кастусь. Не... На вуліцы яго вартуюць салдаты...

Чортаў Бацька. Ну.

Кастусь. Але ж на бале яны, пэўна, не будуць яго вартаваць... Уявіце сабе, кружыцца ў вальсе Цаплін, а вакол вальсуюць шэсць салдат... З прымкнёнымі штыкамі...

Караліна (*у нейкім дзіўным, пакутным лікаванні*). І гэта азначае?..

Кастусь. І гэта азначае, што мы выкрадзем яго на балі. (*Лягнуў Чортавага Бацьку па плячы.*) Бяжы да Марцявічуса. Хай ідзе туды. Скажы — баль... (*Да прахожэга.*) Ты — апрануты. Бяры другога і ідзі на дапамогу жмудзіну... Караліна...

Караліна. Але...

Кастусь. Ідзі дадому, сланечнік... Ідзі да Яневіч... Вазьмі там най-лепшы бальны ўбор... І адразу, на рамізніку, да палаца... У мяне будзе на гэтым балі дама... Найлепшая прыгажуня зямлі... На цэлы вечар... *(Вочы ў яго гарэзлівыя і адначасова страшныя.)* Скажы, ты ніколі не бачыш у сне, што танцуеш?

Караліна. Часта... Кастусь. І гэта такое шчасце!

Кастусь. І мы будзем танцаваць. Мы натанцуемся на сто год наперад, сланечнік... Мы будзем танцаваць... Ідзі.

Караліна. Ах-х... Кастусь.

Пайшла. Кастусь глядзіць ёй услед.

Кастусь

Натоўп кіпіць. Гудзе, віруе горад,
А ты, прыкуты да яго цянін,
З трывогаю няўлоўнай адчуваеш
Няўмольны лёс, што абступіў цябе.
І побач светлая мая, святая,
Якой не смерць — сусвет бы падарыў...
Прыслухайся да шуму: горад спіць.
Прыслухайся да шуму: спіць Зямля.
Спіць воля ў турмах, праўда — ў катавальнях,
І людзі спяць, абпіўшыся хлуснёй...
Нічога... Ёсць такія, што не дрэмлюць.
Такія не даюць сабе дазволу
Любіць што-небудзь, акрамя свабоды.
Няшчасна закаханья ў яе.
Адрывутыя ёю ў смерць і ў турмы,
Яны пажнуць найлепшых закаханых
Праз трыста год. У новы вольны час,
Калі прамовіць нейкая дзяўчына:
«Чаму я не жыла тады, матуля?
Чаму не йшла на бітву сярод іх?»
Ты будзеш жыць і танцаваць, дзяўчына,
Кахаць... А ў нас крык гневу рвецца з вуснаў...
Сланечнік мой, прамень мой светлы, добры...
Гляджу услед, і ад пяшчоты сэрца
Спыняецца. А ты, мая зямля,
Глядзіш мне ў вочы змрочнымі вачыма,
І нема замірае мой язык.

Паўза.

Ідзе... З Дамініканскага завулка,
Дзе мураўёўскі, чорны той засценак,
Святло касое падае пшчотна
На плечы, твар і золата касы...
О, як ты будзеш танцаваць сягоння,
Якім жывым і цёплым захапленнем
Заззяюць вочы мілыя. І руку
Адчую я ў сваёй руцэ. І вочы
Ніжэй сваіх вачэй убачу я.
І вусны мне раскрыюцца насустрач,
Як кветка цёплая насустрач сонцу...
А потым... Што казаць аб тым, што потым...
Дадому з балю разам не паедзеш...
І я ў святле бягучых ліхтароў
Не буду цалаваць тваіх вачэй...
Ідзі далей, маленькая вясёлка,
Свяці над добрай, змучанай зямлёй,
Што ў нетрах цёплых парасткі раджае.
Жывую рунь апошніх нашых дум.

Паўза.

Ідзі далей, маленькая вясёлка,
Гары над светам. Я не пазаву.

Большае людзей на вуліцы. Паўз Кастуся прабег, звонячы вяртыгмі,
гарадскі юрод Агей Блажэнны.

Агей (*Кастусю*). Дай што-небудзь Блажэннаму Агею... Не... Не грошы... Душу дай...

Кастусь (*сумна*). Аддам, Агей.

Юрод. Дай каму трэба. (*Робіць пальцамі вілы*.) У-у... Ані дня, ані часу... Ястрабы над табой. Крылатыя.

Кастусь. Бог з табою, Агей.

Юрод. З табою, з табою... (*Адбег убок і сеў на кукішкі, як ідал*.) Вось. Лятуць.

Выходзіць варта. За ёю Мураўёў, Цаплін, дэ Салье, Тызенгаўзен.

К а с т у с ь. Дык вось ён, Цаплін... З Мурашом побач.

Дэ Салье. Б'яніні проста выключны Агэла. Такі раўнівы! Як гляне на мяне — сэрца падае... Як гэта можна так душыць?!

Мураўёў (*змрачнавата*). Калі патрэбна, дык усё можна.

Цаплін. Гэта не так складана, як мадам думае.

Дэ Салье. Уявіце, які жаж! Чытаю сёння раніцай французскі часопіс — і там пра вас, граф, такія словы... «Рыцар пяньковай вяроўкі...»

Усім няёмка.

Мураўёў (з усмешкай). Нядрэнна! Яна абдымае моцна... І рэзультаты някепскія. Лепш, чым у Атэла.

Юрод. Міхал! Міхал! Мі-ха-ха-хал!

Спыніліся.

Мураўёў. Чаго табе?

У руцэ юрода вялізны кавалак сырога мяса.

Юрод. На. З'еш. На.

Паўза.

На вуснах Мураўёва з'яўляецца нацягнутая ўсмешка.

Мураўёў. Сёння пост. Серада. Я мяса не ем.

Юрод амаль пяхчотна ўсміхаецца.

Юрод. А кроў п'еш? Не, ты вазьмі... Вазьмі...

Цаплін. М-гух!

Ён кінуўся быў на юрода з палашом. Мураўёў спыняе яго.

Юрод, усміхаючыся, трымае звісаючае мяса. Доўгая страшная паўза.

Мураўёў. Улада з вар'ятамі не ваюе.

Карціна пятая

Задні фасад мураўёўскага палаца. Святло падае з дзвярэй і люстраных акон на балюстраду, на шырокія бэльыя сходы, што спускаюцца ў парк. На адзін бок сходаў, злева, агароджа з лаўкай. Правей фасада — арка, частка аркадаў, што акружаюць парк. За ёю зорнае неба... Урачыстыя гукі паланэза. За цэльным шклом акон плывуць пары.

Па сходах ідзе Каліноўскі, апрануты ў бездакорны фрак. Насустрэч яму Арсень.

Кастусь (ціха). Ну што?

Арсень. Марцявічус п'е з ім.

Кастусь. Бедны... І лёгка ідзе?

Арсень. Цаплін пасля сустрэчы з намі шмат п'е... Можаш ісці спайна.

Кастусь ідзе далей. У гэты момант з'явілася ля балюстрады Марыя Грэгатовіч.

Сустрэліся позіркамі.

Марыя. Пан Макарэвіч, добры вечар.

Кастусь аглянупаўся, і на хвіліну нешта дрогнула ў яго вачах.

Кастусь. Прабачце, не маю гонару.

Марыя. Вы жылі ў флігелі дома маёй маці, у Зарэччы. Я — Марыя Грэгатовіч.

Кастусь. Зап’яўніваю вас, вы памыляецеся. Я — князь Мсціслаўскі. Але я хацеў бы быць гэтым невядомым Макарэвічам, каб мець шчасце хаця зрэдку бачыць вас...

Марыя. І Вітаўта Парафіяновіча не памятаеце? І як мы ўтраіх сядзелі ў нашым садзе... Вы... так нечакана з’ехалі ад нас у сакавіку.

Кастусь. Вы абазналіся... Прабачце.

Ідзе далей. Насустрач яму ідзе Караліна.

Караліна. Ідуць. Заўважыў мяне і захапіўся. Такая брыда!

Кастусь. Стой непадалёку, калі... ласка...

Змрочны, маўклівы і доўгі, як Мефістофель, Марцявічус вядзе Цапліна.

Цаплін не хістаецца, але ён цяжка, трагічна п’яны.

Цаплін (*жмудзіну*). Сядзіш тут сярод дам і кветак... як самая непатрэбная радзіме кветка. А ці быў ты на полі, дзе дабіваюць... Я таго мужыка з віламі... не забуду... Аблічча бледнае... як пры ўсплёску бліскавіцы... Хочаш, падару на шчасце вяроўку павешанага?

Марцявічус. Не.

Цаплін. Тады — мармуровы бюст імператара. Я люблю бюсты імператара.

Да Каліноўскага падыходзіць дэ Салье.

Дэ Салье. Вымушана была пакінуць вас, князь. (*Угледзеўшыся*.) З вамі нешта здарылася?

Каліноўскі. Пачаў губляць галаву, мадам. (*На Караліну*.) Мая стрыечная сястра, княжна Надзея Загорская... Я прашу вашай апекі над ёй.

Дэ Салье. Якая мілая... На выданні?

Кастусь. Самая багатая нявеста Прыдняпроўя.

Караліна (*з дакорам*). Юры...

Дэ Салье. Пры такіх вачах пасаг — зусім лішняя справа. Мяркую, часам вы шкадуеце, што яна — сястра вам.

Кастусь. Часам... вельмі шкадую.

Караліна. Юры...

Кастусь. Вядома, калі вас няма побач.

Дэ Салье. Я схільна палюбіць вашу кузіну... Дарэчы, вось князь Стоцкі... Мілы...

Кастусь. Паляк? Яны так сур’ёзна паўстаюць, палякі...

Дэ Салье. Сто-оцкі...

Кастусь. Ф-фу... Мне здалося — Друцкі... Гэта яшчэ горш, чым палякі... Гэта нашы радзінныя ворагі... Забабоны мацней за нас. Мне

давлялося б, не адчуваючы ніякай варожасці да беднага маладога чалавека, справацыраваць яго на сварку... Так недарэчна!..

Мураўёў падышоў да балюстрады. Пакуль дэ Салье знаёміць Караліну са Стоцкім, змрочны, як Мефістофель, Марцявічус торгае Цапліна.

Марцявічус. Хадзем.

Цаплін. Не, я да графа. Я люблю графа. Мы з графам — два чаравікі — пара. Мы з графам і з табой — тры чаравікі пара. (*Ідзе да графа.*)

Дэ Салье зноў з Кастусём, які відавочна кампліментуе з ёю. Караліна кідае ва Кастуса ўмольны позірк. Кастусь непрыкметна паказвае ёй язык.

Караліна ўсміхаецца. Стоцкі відавочна ў захапленні.

Дэ Салье (*Кастусю, нібы вядучы далей размову*). І вам не шкада райскіх птушак?

Кастусь. Ім мяне не шкада.

Дэ Салье. Бедны. Няўжо зусім?

Кастусь. Адной.

Цаплін. Ваша сіяцельства. Тут адзін сказаў, што вы сякі і такі. Я не веру. Мы з вамі — тры чаравікі пара. Я вам падару гіпсавы бюст Каліноўскага.

Кастусь (*да Салье*). І, з-за адсутнасці мадэлі, закажа бюст з мяне.

Дэ Салье смяецца.

Цаплін. І вы будзеце ўспамінаць нябожчыкаў Каліноўскага і Цапліна. Мураўёў. Калі вы будзеце так піць, вы станеце нябожчыкам хутчэй, чым трэба... Ідзіце дамоў...

Змрочны жмудзін вядзе Цапліна па сходах паўз Каліноўскага.

Цаплін спыніўся.

Цаплін. А я вас... пазнаю.

Кастусь. Мне прыемна, што вы ў такім стане яшчэ здольны пазнаць кагосьці.

Цаплін. Дык ты... у модных панталонах?

Збіраюцца да іх людзі.

Кастусь (*Стоцкаму*). Малады чалавек, адвядзіце яе. Яна... спалохаецца...

Караліна. Не!

Кастусь (*да Цапліна*). Я не нашу спадніцы. Я не шатландзец. Хаця з ахвотаю стаў бы ім на хвіліну, каб вы з задавальненнем канстатавалі гэта і пайшлі дамоў.

Цаплін. Дзе твае пісталеты?

Кастусь. Яны дома. Па іх лёгка паслаць.

Марыя глядзіць на сварку пашыранымі вачыма.

Цаплін хапае Каліноўскага за плечы.

Цаплін. Мяцежнік!

Кастусь. Працягнуце ўздоўж тулава вашы рукі, калі не хочаце працягнуць ногі.

Арсень. Па-мойму, яму зараз стане дрэнна.

Цаплін *(да Арсена)*. І ты мяцежнік... *(Да Караліны.)* І вы. Уся зала ў мяцежніках, як пры ўсплёску бліскавіцы.

Махнуў рукою, пайшоў да садовай лаўкі Мураўёў.

Кастусь. Не навучыліся суразмерваць сілы з колькасцю віна на стала... Мяркую, і не паспееце. Дэ Салье. Выдаліце яго хто-небудзь!

Ля Цапліна выраслі 1-шы і 2-гі прахожыя.

Марцявічус. Хадзем, галубчык. Дапамажыце мне, панове.

Цаплін. Выдаляюць цвярозага!

Кастусь. Цвярозыя маюць дастаткова здаровага розуму, каб разумець, што ва ўсякім іншым месцы ім будзе зручней.

Павялі Цапліна.

Цаплін. Панове, мяне выносяць!

Голас. Бачым.

Цаплін. Мы яшчэ сустрэнемся... пры святле маланкі!

Кастусь. І пры секундантах... *(Падае картку Марцявічусу.)* Перадайце яму маю візітную картку... калі ён, вядома, мае звычай хоць калі-небудзь выходзіць з такога вось стану.

Вывелі Цапліна.

Марыя *(ціха)*. Князь Мсціслаўскі?

Кастусь. Уф-ф! *(Да Караліны.)* Раю вам, сястрычка, запасціся верай, што не ўсе мужчыны падобныя да палкоўніка. Зрэдку трапляюцца і іншыя.

Караліна. Веру.

Смяшок. Людзі разыходзяцца.

Дэ Салье. Мілы князь, граф хоча пазнаёміцца з вамі... Вас я вазьму з сабой, дарагая княжна. Вы ўбачыце графа, а тады я аддам яе вам, князь Стоцкі.

Падыходзяць да Мураўёва. Дэ Салье рэкамендуе Кастуса і Караліну.

Мураўёў (*Караліне*). У вас адухоўленыя вочы, княжна. Вы непадобная на большасць свецкіх паненак.

Караліна. Мне прыемна чуць гэта, граф.

Дэ Салье. Хадземце, дарагая... (*Мураўёву*.) Спадзяюся, вы будзеце ў захапленні ад князя... Як я...

Мураўёў. Мне часта даводзіцца захапляцца вольна так... Адаюць перавагу маладому Нуліну, які толькі што прыехаў з Парыжа, а не мне, які «в сраженьях изувечен».

Кастусь. «И вас за то ласкает двор».

Караліна і Дэ Салье пайшлі.

Мураўёў. Ласкі двара не ласкі жанчын... Мсціслаўскі... Я ведаў аднаго па Магілёўшчыне.

Кастусь. Наш радзінны край, граф.

Мураўёў. Н-нулін... *Непрыемны* выпадак, га?

Кастусь. Відаць, вам дрэнна, калі сярод гэтых жырандоляў і калон людзям блюзняцца цені паўстанцаў.

Паўза. І раптам Каліноўскі рассяяўся.

Цікавая ідэя. Уявіце сабе, што я сапраўды паўстанец. І сустракаюся з чалавекам, які мяне ведае... Бр-р...

Мураўёў. А вы пайшлі б у паўстанцы, князь?

Кастусь. Пайшоў бы. Каб імператару прыйшла ў галаву ідэя адмяніць гасудараў радасловец.

Мураўёў. Дзікая ідэя. Хіба ён можа?

Кастусь. Радасловец — небяспечная кніга.

Мураўёў. Чаму?

Кастусь. З яго вынікае, што першыя — мы, а Раманавы — мелката.

Мураўёў. Сказалі б гэта ў вочы?

Кастусь. Прывілей арыстакратаў — праўда.

Мураўёў. Нават на эшафоце?

Кастусь. Э-э! Столькі сапраўдных дваран за апошнія гады можна стаялі на ім. Я не горшы. Толькі мне хацелася б ведаць... навошта вам усе гэтыя страты, граф? Якая вам патрэба знішчаць?

Мураўёў. Таму што толькі на імперыю, на ўцёс у збаламучаным моры спадзяюцца сёння высакародныя людзі ўсёй зямлі.

Кастусь. А нашто нам апраўдваць іх спадзяванні, ратаваць іх?

Мураўёў. Для сябе. Бунт мужыка — заканамерны. Ён воўк і глядзіць у лес. Калі ж дваранін стае на бок мужыка, здраджвае саслоўю, хоча ў свінапасы — такога нельга літаваць.

Кастусь. А такія ёсць?

Мураўёў. Ёсць.

Кастусь. Хто яны?

Мураўёў. Ну вось напрыклад, Каліноўскі...

Кастусь. Хто ён?

Мураўёў. Самы небяспечны і самы дастойны мой вораг.

Кастусь. Тады гэта, відаць, фігура. Хацелася б мне ўбачыць яго.

Я з цікавасцю паціснуў бы яму руку. Гэта, ці ведаеце, сустрэча не з тых, якія забываюць.

Мураўёў. Я не магу забыць аб ім ужо некалькі месяцаў.

Кастусь. Цікава, які ён?

Мураўёў. Кажуць, русыя, вельмі пышныя, хвалістыя валасы.

Кастусь. Гэта не прыкмета. На жаль, мода псуе валасы мужчын памадай.

Мураўёў. І вялікія выразныя вочы.

Кастусь. У беларусаў наогул выразныя вочы. Нямнога... Чакайце, чакайце, як, вы казалі, прозвішча?

Мураўёў. Каліноўскі.

Кастусь. Я ведаў аднаго па Пецярбургу. Як яго зваць?

Мураўёў. Канстанцін.

Кастусь. Н-не. Таго звалі Віктар... Сядзеў у Публічнай бібліятэцы днямі і начаі.

Мураўёў. Гэта яго старэйшы брат. Ідэйны выхаваўца. Кажуць, быў яшчэ горшы якабінец. На шчасце, не дачакаўся перамогі ўлюбёнага браціка. Здох ад сухотаў.

Паўза. Кастусь устае.

Кастусь. Я вымушаны адвітацца, граф.

Мураўёў. У чым справа?

Кастусь. Мне няма аб чым размаўляць з вамі. І не хочацца.

Мураўёў. Князь, вы няветлівы!

Кастусь. Магчыма. Але затое — прамы. І выхаваны ў правілах дваранскага ганаровага кодэкса. А ў прыдняпроўцаў, у мяне... ёсць цвёрдае перакананне ў тым, што павінен і чаго не павінен рабіць дваранін... Чалавек. Што ён павінен мець.

Мураўёў (*з жудаснай іроніяй*). Прасвятціце старога. Што?

Кастусь. Толькі душу для праўды, жыццё — для сапраўдных людзей, сэрца — для жанчыны... І яшчэ гонар. Чуеце? Гонар... для самога сябе і ні для каго на свеце больш.

Мураўёў. У чым жа ён, калі не сакрэт?

Кастусь. У тым, каб быць незалежным з моцнымі, роўным з роўнымі, памяркоўным для ніжэйшых. У тым, каб быць добрым для жанчын, дзя-

цей, слабых, пераможаных. У тым, каб быць літасцівым да звяроў... І яшчэ ў тым, каб *ніколі* не лаяць мёртвых, якія не могуць адказваць: ні дрэнныя, ні высакародныя.

Паўза.

Калі мой субяседнік не трымаецца такога — я ў праве пайсці ад яго. Калі так робяць многія — тады няхай хутчэй ставяць гільяціны на ўсіх плошчах... Такому панству — туды і дарога.

Мураўёў. Сядайце, князь... *Сур'ёзна*... Я не думаў, што ў свеце ёсць хаця адзін чалавек з іншымі паняццямі. Цікава. Небяспечна.

Кастусь. Чаму небяспечна?

Мураўёў. Таму што такія людзі — дзейныя людзі. А свет непадобны на космас іхняй душы. І яны ў гардыні пачынаюць думаць, што пераробяць вялікі свет па вобразу і падабенству свайго... малога. А адсюль — адзін крок да фронды... Бунту... эшафота.

Кастусь. Вы мяркуеце?

Мураўёў. Я *ведаю*... Я ведаў у маладосці шмат такіх... У-у, якая ў іх была сатанінская гардыня! І смеласць пры няправільным шляху.

Кастусь. Хто яны былі?

Мураўёў. Ну хаця б... Сяргей Мураўёў-Апостал.

Кастусь. Той, каго павесілі?

Мураўёў. Ну вядома ж не той, хто вешаў... А пайшлі б да нас?

Кастусь. Не.

Падыходзіць дэ Салье.

Мураўёў. Чаму?

Кастусь. Вешаць дваран, як піратаў! Фу!

Мураўёў. З усіх людзей — *вы* першы, хто сказаў мне аб гэтым у вочы. І *вы* не думалі, што дзяржава — *вышэйшая* праўда і таму несправядліва знішчаных няма?

Кастусь. Ваша сіяцельства, *вы* маеце на ўвазе Хрыста?

Мураўёў. Дайце мне зірнуць у *вашы* вочы.

Ён кладзе руку на плячо Кастуся. Рука ўспаўзае на шыю.

Гэта так страшна, што дэ Салье ўскрыкае.

Дэ Салье. Граф!

Кастусь (*з адценнем насмешкі*). Супакойцеся, гэта інтымны жэст. Граф прыдатны мне ў бацькі.

І тут у голасе Мураўёва загучала незвычайная, страшная, вострая пяшчота.

Мураўёў. Сынok... Смелы... Не любіш старога... Не баішся... Першы з усіх.

Дэ Салье. Не выключаючы гасудара?
Мураўёў. Не выключаючы і яго... Смела... Люблю... Не хацеў бы
я сустрэчы з табой на страшнай сцежцы.

Бярэ Кастуся за скроні і цалуе ў лоб. Пайшоў з дэ Салье.
Хвіліну Кастусь стаіць моўчкі. Потым Стоцкі падводзіць да яго Караліну.

Стоцкі. На жаль, мяне патрабуе служба, князь... Вось... Я прывёў...
Нешта здарылася... Шукаюць некалькіх афіцэраў. І Цапліна шукаюць.
Я спадзяюся, я вельмі спадзяюся.

Адкланяўся. Пайшоў. Караліна ўздыхнула.

Караліна. Вызвалі майго князіньку...
Кастусь. Сумуеш, бедная сястрычка. Пойдзеш, можа, у княгіні?
Караліна. Бог з ім, з княствам і з князем. Фігурай — нажніцы, розу-
мам — сушаная траска.

Да Каліноўскага падыходзіць афіцэр.

Афіцэр. Цапліна не бачылі? Тэрмінова выклікае камендант.
Кастусь. Яго адправілі дамоў.
Госць. Ён набадаўся, як сорак тысяч пустэльнікаў.
Афіцэр. Ды няма яго дома.
Арсень. Значыць, не давезлі.

Збіраецца натоўп. Непаразумелыя выгукі.

Афіцэр. І дома няма.
Кастусь. І дома няма? Ну, панове, тады застаецца выказаць адно
меркаванне.

Госць. Якое?

Кастусь. Яго ўкралі. Ён выкрадзены.

Госць. Кім?

Кастусь. А вось тут самае шырокае поле для вашых меркаванняў,
ад паўстанцаў і нячыстай сілы да спакусніц нізкага гатунку і тайнай
паліцыі.

Смех.

Асабіста я схільны падазраваць цыганоў.

Арсень. Хіба ён дзіця ў пяшчотным узросце?

Кастусь. У самым пяшчотным, панове. Настолькі пяшчотным, што
я не ведаю, ці можа ён сказаць слова «мама».

Зайграла музыка.

(Гучна.) Вось мы і танцуем свой танец, сланечнік... Гэты вальс — наш.

АКТ ДРУГІ

Карціна шостая

Заслона з чынаватага палатна. Перад ёй бульбочка крынічка.
Спачатку здалёк, а потым усё мацней і мацней чуюцца гукі ліры:
струны гудуць, як чмялі. Гучыць «Дарота».

А Дарота крыж нясе
Па сцюдзёнай па расе,
Па папёлах стылых,
Па пажарах дымных
Нясе...
Нясе...

З'яўляецца жабрачка-плакальшчыца ў распатланай чорнай вопратцы.
З ёй нямы Ян, хлопчык год чатырнаццаці, ва ўсім белым. У яго дзіўнай
тонкасці прыгажосць... Ён торгае жанчыну за прыпол.

Плакальшчыца. Скора, дзетка, скоро нашы Бахарэвічы. Горачка маё
нямое. Ніхто цябе не разумее. Адна я.

Бульбочка, звініць з перападамі крынічка.

Блякочаш нешта, як тая крынічка, а людзі сабе ідуць...

Ян. Мм-м...

Плакальшчыца. Ну, прысядзем.

Сядваюць.

Я з-за цябе на ўсіх, хто адвеку маўчыць, як на знімелых, глядзець
стала. Нібы ўсё ведаюць, а не могуць сказаць. Камень. А раптам і ён?
Сабака пярхае «пхла, пхла» — ясна, на блох скардзіцца.

Ян дзікавата засмяўся.

Другі раз ты смяешся з таго самага часу.

Зазвінела крынічка.

Што табе, маленькая крынічка?

Звон.

Ведаць хочаш? Пра хлопчыка? І ведаць няма чаго. Жабравалі. Залез
дурнічка ў магнацкі сад. Залатога яблычка захацелася. А там на яго хор-
тых спусцілі: цюга яго! Цю-га! І хто з іх за гэта спытае?

Мыкае Ян.

Правільна. Сабакі. Страшныя сабакі. З перапуду завязала яму язык.
Так шэсьць год ходзім. Цяпер вось дамоў.

Мяккі звон. Жабрачка ўстае.

Ну добра, добра, крынічка. Ты заставайся, мы пойдзем.

Ідуць. Жужжаць струны ліры.

За ўсіх бедных людзей

Па палёх яна ідзе...

Ідзе...

Ідзе...

Знікаюць. Уздымаецца заслона. Бахарэвічы. Густы сад пры хаце Яўхіма.

Апошнія дні жніўня. Пад дрэвамі, на лавах, проста на зямлі сядзяць людзі. Тут Кастусь, які гладзіць па галаве нямога Яна, Яўхім з жонкай, Гарэліха, Марцявічус, Чортаў Башка, Арсень, Вастравух, Заруба, Караліна ў сялянскім адзенні. Трохі ўбаку — Чорная Плакальшчыца. Вочы людзей глядзяць на адну постаць, наводшыбе ад усіх. Гэта Цаплін.

Арсень. Імем нашага народа я, старшынствуючы Арсень Станевіч, абвінавачваю палкоўніка царскай арміі Цапліна ў незлічонах ліхадзействах, якія ён чыніў тут і на магілёўскай зямлі, як супраць мірнага народа, так і супраць людзей, якія законна паўсталі за сваю волю, веру, бацькаўшчыну.

Вастравух. То праўда.

Арсень. Мы выкралі яго і прывезлі сюды, каб людзі наваколля ўбачылі самі, хто ім вораг... Цаплін, устань, адказвай.

Цаплін (*з гонарам*). Не ваша справа мяне судзіць, бандыты. Я сумленна выконваў загады майго цара.

Яўхім (*уздымаецца*). Ца-ра?!

Яўхіміха. Нясе немаведама што.

Гарэліха. Цыганская твая праўда, пане. Мілуе цар, ды не мілуе псар.

Цаплін (*Арсеню*). Мне здаецца, вы адукаваны чалавек. Скажыце гэтым тубыльцам, што калі рука ўздымае палаш, то абавязкова павінна быць галава, якая загадала ёй зрабіць гэта.

Заруба. Ясна. А мы ж вам казалі...

Крык. Арсень ударае малатком па стале. Цішыня.

Арсень. Яны паўсюль такія. Слугі аднаго пана... У чым вінаваціць гэтых слуг тваё наваколле, Яўхім?

Яўхім. Яны не далі нам зямлю. Калі народ пачаў шумець — чатыры вёскі выселілі ў Сібір ды ў Туркестан, у пустэчу. З немаўлятамі. Сэрца наша ад крыўды запыклося крывёй.

Яўхіміха. Вінавачу ў пажары Ганова.
Гарэліха. Дзетачак шкада. На гнаішчы ляжалі...
Арсень. Ты, Вастравух.
Вастравух. Тапілі паўстанцаў у балотах. Вешалі за ногі.
Плакальшчыца. Грушы бачыла... Грушы на вербах... Доўгія... На вяр-
роўках... Гайдаюцца...
Арсень. Ты, Заруба.
Заруба. Ды халера на іх. Усё б нічога, але нашто яны нас абылгалі
перад народамі. Мы, бачыце, прыгон вярнуць хацелі.
Арсень. Ты, Пархвен Бабаед па мянушцы Чортаў Бацька.
Чортаў Бацька. Язык яшчэ мазаліць аб падла тое... Спытайце за-
мест мяне лукішскія шыбеніцы. Колькі соцень людзей яны жэрлі.
Арсень. Ты, Караліна.
Караліна. Што я магу сказаць? Зямля плача.
Плакальшчыца.

Швы патаптанья,
Дрэвы пассяканыя.
Гнёзды раскатаныя,
Свінец...
Свінец...
А дзедзі без хлеба,
А пажары — у неба,
Шыбеніцы ў неба.
Канец...
Канец...

Арсень. Ты слухаеш, Цаплін?

Цаплін (*з гонарам*). Я паўтараю. Ваша быдла яшчэ мала вучылі.

Паўза.

Арсень. Устань... Кажы...

Устае Марцявічус, на якога страшна глядзець.

Марцявічус. Я вінавачу яго ад імя магилёўскай зямлі. На ёй цяпер
сапраўды адны магільны. На дне Дняпра, безыменныя, ляжаць браты...
Усё...

Кастусь. Ён вам, палкоўнік, нічога не сказаў пра свайго бацьку, яко-
га вы павесілі...

Арсень (*да нямога Яна*). Гавары.

Кастусь. Я скажу... За яго...

Паўза.

(Устае і кладзе руку на галаву Яна.) Я нямы, як мая зямля і як народ яе... Як кожны, народжаны ў свет, я хацеў шчасця. Я хацеў плесці вянкi, біць нагамі ваду на мелкаводдзі, вучыць літары ў школе, спяваць песні, араць нівы, пакрыкваць на коней. Хацеў абгаворваць з жонкай, ці не пара касіць. Хацеў благаславіць перад канчынай дзяцей на сваёй мове.

Ян хоча сказаць нешта.

Адна раніца адняла ў мяне ўсё гэта. Яблык свяціўся над агароджай, як маленькае сонца. Я пацягнуўся за ім, забыўшыся, што сонца таксама не для мяне... Я ўцякаў, адчуваючы спіною гарачае дыханне сабак. Я хацеў крыкнуць — крыку не было...

Ян мыкае, хітаючы галавой.

Я нямы, як мая зямля і як народ яе... І калі за мяне хацелі ўступіцца — з'явіліся людзі ў мундзірах і пачалі страляць...

Цаплін. Досьць! Даволі ўжо! Даволі!

Нямы цалуе руку Кастуся. Кастусь адказвае пацалункам у галаву.

Кастусь. Ты як мой сын. І для цябе я клянуся: ніколі ў жыцці ў мяне не будзе іншых сыноў, акрамя такіх, як ты. Я чалавек, я люблю, але пакуль я за адзін твой язык не вырву языкоў ва ўсіх тых, што цкуюць людзей сабакамі, — да таго часу я не буду ведаць ні сну, ні спакою, ні любові.

Уздымае нямога. Паўза.

Арсень. Што хочаце сказаць?

Цаплін (глуха). Я нічога не хачу сказаць.

У цішыні Арсень кладзе на стол пісталет. Марцявічус бярэ яго.

Марцявічус. Ідзі.

Выходзіць следам за палкоўнікам. Паўза.

І тут з-за хаты выбягае задыханы хлопчык.

Хлопчык. Дзядзька Яўхім! Салдаты з Ганова! Абходам!

Яўхім. Дзе?

Хлопчык. У вёску заходзяць! З капітанам.

Яўхім. У яшчур загуляліся, вартаўнікі!

Паўза.

А збірацца больш трох... цар забараніў.

Паўза. І тут раптам Яўхім махнуў рукою.

Жаніцца і быдлу можна... Хлопцы, борзда!

Натоўп завіраваў. Людзі ўскочылі з месца, кінуліся ў розныя бакі. Нехта ўзмахнуў у паветры абрусам, і вось, нібы гэты абрус — абрус-самабранка, на сталах пачалі з'яўляцца ежа і «пітво». Бразгаюць боханы хлеба, цвёрдыя тараны, коцяцца яблыкі, нехта высыпае рэштата вогненных ракаў.

Людзі цягнуць пустыя сулей, і Заруба, хэхэкаючы, налівае іх вадою з цэбра ля студні.

Заруба. А вось крынічнай... каб ад п'янства аж вочы вылезлі!

Сталы нагадваюць ужо галандскі нацюрморт, а людзі цягнуць і цягнуць «пітво» і ежу. Здалёк далятаюць крокі і песня.

Вастравух. Сто-ой! Што ж гэта за стол, каб вы спруцянелі! (*Бярэ ракаў і растрасае іх на стале, ламаючы. Бярэ суляю з вадой і кроніць стол.*) Дзе п'юць, там і льюць...

Крокі зусім блізка. І тут Яўхім ляпае далонню па лбе.

Яўхім. А жаніх?

Заруба. На вяселле паехалі, а жаніха ў гуме забылі. Малоціць!

Вастравух. Людцы! Абы выпіць!

Яўхім (*глядзіць на Пархвена*). Вось яно... Знайшліся... (*Хапае за рукі Пархвена і Гарэліху*.) Марш у галаву стала!

Чортаў Бацька. Што ты!.. Што ты!.. Ды я? Ды з ёю? То Зарубу, то мяне! Жар-гач-кі?!

Арсень. Трэ было не высоўвацца!

Вастравух. Пацягнулі бычка.

Гарэліха. Каб я, сумленняя ўдава?! Ды з гэтым эфіёпам?!

Крокі ўжо зусім блізка. Пархвена і Гарэліху пасадзілі сілком, змайстравалі вэлюм, вянок з галінкі. Пархвену паклалі за вуха кветку. Выгляд у «пары» надта смешны.

Заруба. Семярых прыжыла, а ўсё дзеўкай была.

Людзі размясціліся ў маляўнічых паставах.

І вось ужо гэта сапраўды вяселле. Яўхіміха падае Кастусю кол.

Яўхіміха (*Кастусю*). А ты вастры кол!

Кастусь вострыць. І тут з-за хаты з'яўляецца капітан фон Юнген з салдатамі.

Натоўп за сталом прыйшоў у рух. Людзі п'юць і відавочна «п'янеюць».

Яўхім. Бяседа ніш-то сабе!

Арсень. Ты цёшчу на другі дзень набі, чым пад руку трапіць.

Чортаў Бацька. Дзеля чаго?

Арсень. Так... Каб ведала.

Яўхіміха (*да Гарэліхі*). Плач, кажу табе. Плач.

Гарэліха (*галосіць*). А-а родная ж мая матачка! А-а сама ж ты йшла за роднага татачку! А-а мяне ж ты аддаеш за чужога мужыка!

Гамонка робіцца бязладнай, твары — чырвонымі. Ідзе геніяльная містыфікацыя.

Гульны, п'яны, шалёны натоўп не звяртае аніякай увагі на афіцэра і салдат.

Яўхіміха. Горка!

«Маладыя», вагаючыся, цалуюцца. Гарэліха непрыкметна сплёўвае. Шум сціхае.

Арсень. Пі, кажу, пі, каб ты дзэгцю ўжо дзе была напілася!

Яўхіміха. Вой, упілася!

Вастравух. Пі!

Заруба. Білі мяне... малацілі... Вось вам і свята.

Арсень (*суцяшае*). Ну і чорт з ім, што набілі. Свята без мучаніка не бывае.

Юнген. Ці-ха!

Шум сціхае.

Чаму зборышча? Якая прычына? Чаму з сякерай?

Чортаў Бацька. Жанюся, паночак, выпі, не пагрэбуй. (*Падносіць Юнгену чарку.*)

Вастравух (*шэптам*). Здурэў, ёмашнік стары... Вада ж...

Юнген (*жорстка ўсміхаецца*). Каму прапануеш, хам? Стайню забуй? П'яныя напіліся, халеры.

Чортаў Бацька далікатна дыхае ўбок.

Хто чалавек з сякерай? Што робіць?

Гарэліха (*падкаціўшыся да яго*). Госць... Аднадворац! Калок вострыць!

Юнген. Нашто?

Гарэліха. А л-любенькі. Вядома нашто... (*І засаромелася.*)

Яўхіміха. Забіваць ля хаты жаніха будзем. Каб трымаўся моцна, як кол, — усё жыццё, аж пакуль не спарэхнее.

Юнген. Дзікуны.

І тут успыхвае сумная, прыгожая песня.

Яўхіміха.

Прывяжу я свайго каня
Да ліповага кола...

Яўхім.

А сам пайду да каханай
У вясёлае кола.

Яўхіміха.

Прывяжу я свайго коня
Да адырнай плятушкі...

Вастравух.

А сам пайдуду да каханай
На белы падушкі.

Юнген. Ціха! Што за тлум? Які кол, мужыцкія морды? Як забіваць?

Каліноўскі падносіць кол блізка да салдат, торкае ў зямлю — у вачах ягоных
небяспечная гарэзліваць — і абухам пачынае заганяць яго глыбей.

Кастусь. Вось як!

У вачах у Яўхіма злосць змянілася чымсьці чартоўскім, помсліва-вясёлым.
Ён падыходзіць, нахіляе кол.

Яўхім. Не лезе! Вады падліць.

Яўхім хапае цэбар і вылівае пад кол. Цяпер яны б'юць з Кастусём
у дзве сякеры. Пасля першага ж удару пырскае гразь. Удары мацнеюць.
І раптам страшэнны струмень гразі ляціць на салдат і афіцэра.

Юнген. Но!

Толькі хвіліну людзі стаяць страшна і сурова. Потым натоўп завірае.
А гразь пырскае і пырскае.

Чортаў Бацька. Жыве-е! Каб вам, бабачкі, Барданос сасніўся.

Закруцілася кола. Вяршыцца язычаскі страсны абрад «калка».
Урэшце ўсё змяшалася. Хто скача, хто коціцца па зямлі. Вось ужо
ўтварылася «куча малая». І грукаюць, грукаюць сякеры, пырскае гразь.
І староняцца, староняцца салдаты і Юнген. І раптам, у той момант, калі
салдаты ўжо зусім збіраліся пайсці, — глухі далёкі стрэл перарваў і выселле,
і музыку, і ўсё. Людзі застылі хто як быў.

Юнген. Што гэта?

Паўза.

Салдаты, у ружжо!

Салдаты выбеглі.

Яўхім. Ну, хлопцы, іншай дарогі нам цяпер няма... У ружжо!!!

Карціна сёмая

Кабінет Аляксандра ў Зімнім палацы. За вокнамі пахмурая асенняя Нява. Гарыць камін. Мякка прабіў недзе англійскі гадзіннік. У кабінэце граф Мураўёў і жандарскі палкоўнік Лосеў... І раптам варухнуўся, зрабіў крок наперад чалавек на партрэце цара. Толькі тады, толькі ў гэты момант мы разумеем, што перад намі не партрэт, а дзверы і жывы імператар, які заходзіць у пакой.

Аляксандр. Сядайце, панове. *(У яго завучаны ветліва-абыякавы тон і сляпуча халодная ўсмешка.)* Я задаволены разведкай і не задаволены ўладай. Я задаволены вамі, палкоўнік Лосеў, і не задаволены вамі, граф.

Лосеў. Я раблю сваю справу для вас, ваша вялікасць.

Мураўёў *(паморшчыўся)*. А я раблю сваю справу не для вас, ваша вялікасць. Я раблю яе для ідэі імператарскай улады, якая — увесь ваш род і, адначасова, ніхто з вас... Магчыма, палкоўніку будзе няёмка чуць такое, але яна вышэй, бо яна — сімвал, ідэя.

Лосеў пачаў пакручвацца на месцы.

І таму я, напэўна, дрэнна раблю сваю справу для вас, але для яе — добра.

Аляксандр. Ідэйны чалавек... Прадстаўнік дзяржаўнай ідэі ў Заходнім краі... І ён кажа: «Хацелі неба на зямлі. Цяпер палова з іх у зямлі, а палова — паміж небам і зямлёй».

Мураўёў. Кажыце далей, ваша вялікасць. Скажаў жа Пётр Валугеў, што бедным беларускім балотам дастаўся ва ўладары не бусел і не цурбан, а помесь таго і другога.

Аляксандр. Што гэта?

Мураўёў *(накасіўся на Лосева)*. Па-мойму, гэта дыскрэдытацыя той улады, якая прызначае намеснікам такую помесь... Па-мойму, гэта распушта...

Паўза. Лосеў глядзіць на Мураўёва з жахам і здзіўленнем.

Аляксандр. Міністр Валугеў сваё атрымае. Але караць можна і без вашых цынічных выхадак. Я зрабіўся прыгчай ва языцах усёй Еўропы... Дзякуючы вам... Я, цараванне якога называюць добрым, які вызваліў народ... І вы... вы шуміце пра шыбеніцы ва ўсіх газетах... Я, урэшце, за-ба-ра-няю вам гэта.

Мураўёў. Шыбеніцы? Тады заадно забараніце паўстанцаў.

Лосеў шумна пацягнуў ротам паветра.

Ваша вялікасць, вы, за якога я сто разоў рызыкаваў жыццём, зганьбіў сваё імя, зразумейце, мы на краі прорвы. Папярэдняе жорсткае

цараванне павесіла пяць чалавек. Наша, добрае, распачало трэцюю тысячу... І правільна робіць... Таму што паўстанне на Беларусі і Літве робіцца мужыцкім паўстаннем. Каб не я, каб не памылкі іхняга ранейшага камітэта — сёння існавала б ужо літоўска-беларуская рэспубліка. Аляксандр. Я не дзіця, якое палохаюць букай.

Мураўёў. Гэта не бука... Гэта пажар...

Аляксандр (*тонам загаду*). І мне хацелася б, каб мае слугі усё ж не злоўжывалі пятлёй. Існуе Сібір.

Мураўёў. Я выселіў туды трыццаць тысяч чалавек, я сяку лясы, я выпальваю заразу. Але гэтага цяпер ма-ла. Бо гэта ўжо не дваране, а народ! І калі Балуеву, Пятру-малому, малому нават у жорсткасці, не хочацца помесі бусла і цурбана — хай ведае: гаспадаром у гэтых балотах стане леў... Імя яго — Кастусь Каліноўскі...

Аляксандр. Мяне не абыходзяць вашы папяровыя львы... Мяне замучае ваша палітыка. Разгул катаў! Даносыць! Падкідаюць зброю з мэтай правакацыі!

Лосеў устае і на дыбачках адыходзіць трохі далей.

Мураўёў (*сумна*). Куды вы? Мяркую, вы, Лосеў, не будзеце падобныя да тых, што перанеслі мой жарт гасудару?

Лосеў. Пастараюся...

Мураўёў. Пастарайцеся. Тым больш, што гэта не зусім смешны жарт.

Аляксандр. Гуляць маім імем сапраўды не зусім смешны жарт...

Мураўёў. Я прывык за доўгае жыццё разграбаць грязь, каб рукі іншых былі чыстыя. Я нічога не саромлюся. Сілу апраўдваюць. Вучоныя, паэты — уся гэтая сволач. Вас — абеляць. Мяне — ніхто. Я не баяўся гэтага. Але цяпер мне кажуць, каб пальчаткі для гразі былі белыя. Я стары чалавек, і мне позна перавучвацца... Я патрабую адстаўкі.

Паўза.

Аляксандр. Вы не смееце нічога патрабаваць. Гэта я патрабаваў у вас. Аднаго. Менш публічнасці.

Мураўёў. Тады не трэба вешаць. Усе пяць з паловай мільёнаў павінны ведаць: вось што чакае таго, хто паўстае... Перадайце гэта, калі ласка, майму намесніку...

Аляксандр (*мени рашуча*). Гэта кажа хрысціянін.

Мураўёў. Хрысціянін не той, хто плача, чытаючы Евангелле. Хрысціянін — гэта воін той армады, што завецца *ваяўнічай царквой*... Ён павінен сячы галовы, іначай — беларусы пачалі ўжо клапаціцца аб гэтым — не будзе ні хрысціян, ні вас, гасудар.

Паўза. У голасе графа іронія.

Цяпер я стану хрысціянінам у *вашым* разуменні. Усе стануць мяне хваліць. Нехта мяне заменіць. А можа, самі згодзіцеся запэцкаць рукі ў крыві?

Лосеў. Граф!..

Мураўёў. Што, Лосеў... Я не саромлюся маіх слоў. І запамятайце іх... для сябе... Я нічога не баюся, гасудар, акрамя Бога і сустрэчы з *вашым* святым бацькам на тым свеце. Ён з мяне спагоніць. Ён спагоніць і з вас. За *вашы* ўчынкi. За царства... Дагаворым там, гасудар.

Паўза.

Аляксандр. Як, вы казалі, прозвішча таго чалавека?

Мураўёў. Кастусь Каліноўскі.

Аляксандр. Паляк?

Мураўёў. Беларус, *ваша* вялікасць. Ён паставіў пад ружжо сто тысяч мяцежнікаў. Хай мой намеснік помніць, што дзяржава, вы — нічога не можаце яму зрабіць, а ён хістае імперыю, як хоча.

Аляксандр. Хто ён... Лосеў?

Лосеў. Амаль нічога не ведаем. Але ў кожным стрэле — яго рука.

Мураўёў. Гэта ўтрапёны фанатык, чалавек каменнай волі, вялікага розуму, таленту...

Аляксандр. Розум, талент... Колькі іх было?!

Мураўёў. Былі і да яго, але гэта асоба нечалавечай нянавісці да вас...

Аляксандр. І што?

Мураўёў. Ён таленавіты арганізатар, ваявода, публіцыст. Ён любіць сваю ідэю... Перадайце гэта майму намесніку, прызначце пенсію яго дзецям і развітайцеся з ім. Бо, калі так пойдзе, намеснік праз месяц будзе вісець пад Вострай Брамай.

Аляксандр. Ён хто?

Мураўёў. Мой намеснік? Не магу ведаць.

Аляксандр (*глуха*). Не жартуйце... Я пытаю пра Каліноўскага.

Лосеў. Выхаванец Пецярбургскага ўніверсітэта... Дваранін... Паэт...

Аляксандр. І Пушкін пісаў вершы. Гэта — як хвароба.

Лосеў. Ён піша, вядома, куды горш.

Мураўёў. Але кожны нумар яго газеты — выбух. Перадайце гэта...

Аляксандр (*ціха*). Вы амаль давяршылі свой подзвіг... Што б вы ні рабілі — вы павялічваеце гэтым маю нязменную прыхільнасць да вас.

Мураўёў. Дзякуй вам... гасудар!

Аляксандр. І злавіце, злавіце гэтага чалавека... Знішчыце гэты зброд... Павялічце ўдвай штат Лосева.

Мураўёў. Я — зраблю.

Лосеў. Вы зробіце, ваша сіяцельства.

Мураўёў. Іх мала знішчыць. Іх трэба яшчэ і прынізіць. Мёртвыя — жывуць.

Лосеў. Віленскі камендант скардзіўся: на полі, дзе хаваюць пакараных смерцю, — маўклівыя маніфестацыі... Магілы мы раўняем. І ўсё адно, кожны дзень стаяць людзі ў чорным. Моўчкі стаяць. Не плачуць... Страляць?

Мураўёў. Нашто? Проста зрабіце ім фізічна немагчымымі гэтыя наведванні.

Лосеў. Як?

Мураўёў. Ну... хаця б ачысціце за ноч усе прыбіральні Вільні і заліце гэтыя магілы слоем... Дастаткова чвэрць сажня... Прабачце, ваша вялікасьць.

Лосеў. Ваша вялікасьць...

Мураўёў. Нявіннасць не дазваляе? А гэта лепш чым кулі. Статак не хоча быць смешным.

Аляксандр. Ён ведае людзей, Лосеў. Трэба ўгноіць Заходні край для будучага пасеву.

Паўза.

Задайце... задайце ім.

Карціна восьмая

Яшчэ да падняцця заслоны чуваць гарматныя стрэлы, залпы, воклічы. Калі заслона паднялася — мы бачым скарэжаную зямлю, на ёй сям-там трупы, кінутыя косы, апракінутыя гарматы і — далёка! — вёску ў агні. Гараць Бахарэвічы. На першым плане абгарэлы шкілет дрэва, на другім — некалькі салдат капаюць чарговую яму. Пад дрэвам сядзіць капітан фон Юнген, піша.

Салдат. Дзявютую капаем.

Юнген. Пэўна, досыць, па дваццаць шэсць на яму. Капец. (*Анусціў Note bene ў скураной вокладцы.*) Ну што данясеш? Разбілі пераможна палком — пагана ўзброены атрад.

Салдат. Вядуць.

З левага боку салдаты выганяюць на сцэну невялікі натоўп жыхароў спаленай вёскі. Пераважна і старыя і жанчыны.

Сярод апошніх — Яўхіміха, баба Гарэліха.

Юнген. Ну што, мужыкі. Дастукаліся... Давядзецца замест сваіх бяроз чужыя піхты пілаваць... А замест торфу — біць кіркой у рудніках руду чужому дзядзьку.

Натоўп маўчыць. І раптам вокліч. З правага боку канвой выводзіць пана Зарубу, Вастравуха і Яўхіма Барданоса. Вастравух паранены ў галаву: праз павязку выступае кроў. Заруба і Барданос вядуць яго. Палонных паставілі перад Юнгенам. Левая рука Яўхіма бязвольна звісае.

Юнген. Ну?.. Што?..

Яўхім. Нічога, пагулялі ладна.

Юнген. А як наконт расплаты?

Яўхім. Мы людзі з гонарам. Карчму разнеслі, то неяк і за чарапкі заплцім.

Злавесная цішыня. Парушае яе салдат, звяртаючыся да фон Юнгена.

Салдат. Мы зносім трупы.

Юнген.

Паглыбей
Забітых закапайце, каб ваўкі
Касцей не расцягнулі.

Вастравух (*злосна*).

Воўк нічога.
Прынамсі, ён хлуслівым чорным словам
Не пэцкае імён герояў.
Ўсё гэта людзі зрабляць...
Зробіш ты, Халуй.

Юнген (*іранічна*).

Зараз упадзе,
А брэша, недабіты, гнойны пёс.

Вастравух адштурхоўвае сяброў.

Вастравух. Пусціце!.. Сам... (*Пахіснуўшыся трохі, ён умацаваўся і стаў цвёрда.*)

А то яшчэ ён збрэша,
Што я, калі мяне на смерць вялі,
Пручаўся і нагамі дзве дарожкі
Да месца праараў.

Юнген.

Ты, Вастравух,
Падумай: варта заплаціць жыццём
За слова вострае, за жарт дурны?

Вастравух.

Хай будзе слова, як няма кінжала.

Юнген.

Мне ад цябе не вельмі многа трэба.
Скажы адно: хто вамі кіраваў,
Хто прысылаў для вас наказы з Вільні,
Хто ўгаварыў вас падтрымаць мяцеж?

Яўхім.

Да сэрца дабіраюцца — маўчы.

Юнген.

Адно імя... І я тады палонных
І ўсіх сялян адразу адпушчу.

Яўхім.

Да сэрца дабіраюцца — маўчы!

Яўхіміха.

Угаварыла беднасць. А наказы
Нам голад прысылаў.

Вастравух.

А кіравала
Усімі намі ярасць. Вось і ўсё.

Юнген *(да Яўхіміхі)*.

У беднасці вы самі вінаваты.
Народзіце дзяцей — а потым лямант:
«Зямлі няма!», «Галеча!», «Усё паны!»
Як быццам вам паны дапамагалі
У гэтай справе.

Яўхіміха.

Гэ-эй, панок... панок...
Бог любіць нас і дорыць нашы хаты
Дзіцячым крыкам і дзіцячым смехам.
І ганарыцца вам прычын няма.
Усё жыццё вы плавалі ў крыві,
А Бог вас пакараў за грэх ваш цяжкі.
Таму яны й пустыя, вашы хаты,
І рэдка ў іх гучыць дзіцячы смех.

Салдат (Юнгену). Ваша высакароддзе казалі па дваццаць шэсць...

Юнген. Ну.

Салдат. Памылачка атрымалася. Выкапалі лішнюю магілу.

Юнген. Чакай, колькі забітых?

Салдат. Іхніх — восемдзсят. Нашых — сто дваццаць восем.

Заруба. Дрэнная прапорцыя.

Юнген. Што?

Заруба. Ваюем дрэнна. Шэлег нам цана. Нас на Гродзеншчыне не больш дзвюх тысяч са зброяй. Вас — дзесяць.

Юнген. Апошні раз пытаю: хто?

Вастравух. Голад! Рабства!

Паўза.

Юнген. Салдаты, слухай маю каманду!

Паўза.

Магіла пустой не застанецца. Гэтых трох — туды.

Агульны ўздых.

Салдат. Ваша высакароддзе...

Юнген. Шпіцрутэнаў захацелі... Вядзіце.

Заруба. Нашто весці? Мы — самі. Мы скакаць будзем, туды ідучы.

З асуджанай рашучасцю ўзяліся за плечы. Павольна закруцілася,
пачало рухацца да ямы страшнае кола. Ногі намацаваюць такт.

Знайшлі. І толькі тады прыходзіць музыка, хуткая, але грозная,
падобная і не падобная на звычайныя гукі «Мяцеліцы».

Курыць, вее мяцеліца,
Чаму стары не жэніцца.
— Як жа яму жаніціся?
Усе будуць дзівіціся.
Ух, ух, уха-ху!
Янкi галава ў снягу.
— А як гэта дый не снег,
Тады людзям будзе смех!

Яны на краі ямы. Яўхім скокнуў у яе сам. Цяпер відаць толькі іхнія плечы.

Ім цесна, але яны рухаюцца, але галасы спяваюць.

Ух, ух, уха-ху!
Гэта ж быў я на таку.
— А як гэта дый не пыл,
Дык ад дзеўкі будзе тыл.

— А хоць стары — не паганы,
Яшчэ дужы і румяны.
А што каму да таго?
Можа, я пайду ды за яго.

Голас з натоўпу. Даволі!

Спыніўся танец.

Яўхім.

Сапраўды даволі, браце...
Занадта... Не павераць... Стой, Заруба.
Мацуйся, любы браце Вастравух.

Яўхіміха.

Трымайцеся спакойна, мужыкі!
Хрыстос над вамі. Ён, пакутных, вас
Каля сябе пасадзіць.

Яўхім.

Ціху табе
З тваім Хрыстом. Не мог падмогі даць
На памагатых д'ябла.

Яўхіміха.

Не блюзнер!

Яўхім.

Чаго блюзнерыць? Я яшчэ не знаю,
Ці ёсць ён, Бог?

Юнген.

А што ты, хаме, звездаў?

Яўхім.

А тое! Краем правіць Сатана.
Ты, капітан, і твой Мураш паскудны,
І ваша банда, і царок ваш снулы.
Ты пачакай, яму яшчэ за нас
Павытаргаюць ногі са... спіны.

Вастравух. То спраўдзіцца.

Юнген. Салдаты! Закапаць!

Паступова сыплецца з-пад рыдлёўкі зямля. Загаласілі бабы.

Яўхім.

Цыц, бабы, не рвіце наша сэрца.
Спакойна дайце нам сустрэць канец
І весела...

Гарэліха. Змоўч, людзі... з імі Бог...

Яўхіміха.

А гэтым — гонару занадта многа,
Каб перад імі плакаць... Змоўч, народ.

Цяпер цішыня вісіць над галовамі людзей.
Зямля дастае смяротнікам амаль да плячэй.

Вастравух (*Яўхіму*). Бачыш, а ты мяне засячы хацеў... «Пан, пан...»
У адной зямлі... стаяць будзем.

Яўхім. А можа, табе і лягчэй было б?

Вастравух. Ну не. Памерці растаптаным, як я тады? Так я хаця чосу
ім даў...

Заруба вышэй за ўсіх, астатнім зямля дастае да рота.

Яўхім. Гэй, Заруба, ты й тут выгадаў... каб я табе прысніўся.

Заруба. Прысніся, брат, я тады адразу ўваскрэсну. Ад жаху.

Зямля падае Зарубу на галаву. Ён адплёўваецца.

Гэй, афіцэр, каўбаса гарохава... Можа быць у смяротніка апошняя
жаданне?

Юнген. Ну?

Заруба. Я служыў паручнікам. Ты — капітан. Ці нельга саступіць
сваё месца старэйшаму па чыну?

І ўсё. Замест людзей — капец зямлі.

Юнген (*да натоўпу*). Ну як?

Маўчанне.

Карціна дзявятая

Задні пакой за модным магазінам, які належыць Юзэфе Яневіч.

Пад манекенамі доўгія рагожныя цюкі са зброяй. Тут жа сядзіць Арсень,
узброены лупай; рэжа на гуме штамп, робячы пробныя водціскі.

Кастусь сядзіць за сталом, гамонячы з Каралінай, Чортавым Бацькам,
Марцявічусам. Кастусь скандуе.

Кастусь. Сачыніцель папулярных баек, з камітэта адказны таварыш,
паважаны Арсенька Станевіч.

Арсень. Чаго табе?

Кастусь. Маніфест аб зямлі, які вы адрэдагавалі, на-дру-ка-ва-ны...
вось... Трыста экзэмпляраў на Міншчыну.

Чортаў Бацька (*уздыхае*). Зямля-зямля...

Арсень. Добра.

Кастусь. Як пячаць?

Арсень. Зараз скажу. Будзе — хоць падарожныя фельд'егерам ад-
мечай.

Кастусь (*скандуе*). Паважаны фальшываманетчык і падробнік дзяр-
жаўных пячацяў. Да чаго ж ты, браток, дакаціўся?

Арсень. Змоўч, чапяла.

Чортаў Бацька. Сапраўды, як дзіця малое.

Караліна (*з дакорам*). Хлопцы... Вы ж ведаеце, калі ён вершы піша,
вершамі гамоніць...

Яневіч. Вершамі жартуе.

Арсень. Знайшоў час жартаваць...

Кастусь. Лягчэй вам стане, калі я плакаць буду? Жартуйце, хлопцы,
жартуйце... Каб не вершы, не жарты — эта ж проста нам усім пера-
вешацца трэба было б... самім... не чакаючы мураўёўскай ласкі... От,
пэўна, узрадаваўся б! (*Цытуе.*) «З-за адсутнасці здаровага смеху ўрад
паўстання перавешаўся ў поўным складзе».

Караліна. Каліна, не трэба...

Кастусь. Сонца з месяцам ззяе на небе. На зямлі — адно толькі сон-
ца. Каралінай яно завецца... Подлых змоўшчыкаў святлом сагравае.

Яневіч (*ціха*). Сэрца збалелася, на цябе глядзячы... Не забыў жа... Не...

Паўза.

Кастусь. Я, матулечка, усё помню... Я — не з тых, што забываюць...

Паўза.

Рыгнецца ім яшчэ за жыўцом закапаных, за дзярмо на святых магі-
лах... Адальюцца кошцы мышчыны слёзкі... І не дзярмом — крывёю.
Вось яно як.

Паўза.

І таму працаваць, хлопцы, працаваць.

Званочак. Яневіч выйшла. Кастусь выняў з цюка штучэр, прыцэліўся.

Дзіва штучэры. Адвязём на Слонімшчыну.

Марцявічус. Згода.

Кастусь. А тыя няхай зэльвенцы возьмуць.

Заходзіць Яневіч.

Яневіч. Ф-фу-у. Удружыў ты мне, Кастусь, дружок, гэтым магазінам...
Бабы прыходзяць дурныя, як курыцы.

Кастусь. Гаспадыня моднага салона, найяснейшая пані Яневіч, пацярпіце дзянёк, калі ласка, накіруем мы вас у Варшаву: аднаўляец з «чырвонымі» сувязь.

Яневіч. Праўда?

Кастусь. І «чырвоныя» ў Варшаве — праўда. І паездка — праўда...
Караліна!

Караліна. Што?

Кастусь. Добра ты гукі вымаўляеш. (*Хітнуў галавою.*) Справа для цябе.

Караліна. Ну...

Кастусь. Імператар Аляксандр Другі, вялікі князь Самагіцкі, гасудар і вялікі князь Абдорскі і Кандзійскі, наследнік Нарвежскі, Дзітмарсенскі і прочая і прочая зволілі прыняць катэгарычны імператры графа Мураўёва, вялікага князя Самаедскага, гасудара Шыбеніцкай зямлі, Лобных месцаў і прочая, — аб разгроме і рэпрэсіях. (*Ідзе да непрыкметных дзверцаў і дастае адтуль два чамаданы.*) У адказ на гэта найбольш небяспечная з калматых нігілістак беларускіх, Караліна, памянушы Крывавы Кінжал, павязе ў горад Мінск гэтыя шрыфты.

Караліна. Нашто?

Кастусь. Каб падкласці іх пад трон начальніка мінскага акцыза.

Чортаў Бацька. Хай узрываецца.

Марцявічус. О, выбуховая моц беларускага вольнага слова!.. Гекзаграм трам загаварыў.

Караліна. Сур'ёзна.

Кастусь. Дрэнна... (*Голас ягоны сеў.*) Рэпрэсіі. Сярод калег — слабына... Трэба зноў звязваць людзей... як сноп... дарагое маё перавясла...

Званок ля дзвярэй магазіна.

Яневіч. Зноў... Адны гускі ды аслы ходзяць... (*Выйшла.*)

Караліна. Я зраблю.

Кастусь. Ведаю... (*Да Арсеня.*) Падрыхтуй, Арсень, загад. На кожнага павешанага паўстанца падпольны ўрад адкажа ўдарам кінжала... Няўхільна... Няўмольна... Адразу...

Марцявічус. Даўно пара...

Яневіч (*у дзвярах*). Кажу, нельга.

У дзвярах Вітаўт і Марыя Грэгатовіч.

Вітаўт. Свае. Трэба.

Зайшлі. Паўза.

Кастусь. Ах-ха, вось яшчэ не было... Вітаўт!.. (*Ціха.*) Нашто прывёў старонняга?

Вітаўт. Ну-у!.. В-ведаеш! Табе ўнаравіць... як графскаму сабаку... Табе што, жыццё сваё — капейка?.. Я прый-шоў, каб вы-ра-та-ваць яго... Мала гэтага?.. Зразумеў? І ўсё! І досыць!

Кастусь. Зразумеў... Але гэта канспіратыўная кватэра. Я магу памерці — камітэт павінен жыць...

Вітаўт. То і памрэш...

Марыя. Пан Макарэвіч... Не трэба яго... Я ў адчай прыйшла, пакуль яго адшукала... Горад аббегала...

Кастусь. Спакойна, Марыя. Што такое?

Марыя. Надвячоркам зайшла суседка... Прасіла не выдаваць... Па сакрэту сказала, што ўжо ва ўсіх на тым баку вуліцы правяралі дамавыя кнігі, што заўтра будуць у астатніх... У нас... Я пайшла да мадам Салье... (*У адчай.*) Выявілася, што ўлады шукаюць слядоў Макарэвіча... Яны ведаюць, што ён і Каліноўскі — адно...

Чортаў Бацька. М-маем.

Арсень. Значыць, табе нельга вяртацца на Антокаль, Кастусь.

Паўза.

Марыя (*зусім ціха*). Вы на Антокалі? І не магли знайсці... Што ж, я зрабіла ўсё, што магла: заліла чарнілам ліст у дамавой кнізе маці.

Арсень. Чортаў Бацька, давай бланк.

Чортаў Бацька дастае з-пад маснічыны нейкія паперы.

Чортаў Бацька. На.

Караліна падышла яшчэ бліжэй да Кастуся і Марыі.

Марыя. Я ненавіджу гэтую вашу... справу. Але я зрабіла гэта.

Кастусь. За што ненавідзіце?

Марыя. Яна адбірае вас ад мяне. Якраз у той дзень, калі я зразумела, што... кахаю вас... — вы зніклі з флігеля на Антокалі: пайшлі, відаць, у гэтую сваю... справу... Яна і цяпер адбірае вас, дае мне замест шчасця штодзённае гора.

Кастусь. Марыя...

Марыя. Бо я кахаю вас. І я слабейшая за яе, праклятую. Што яна зрабіла з горадам, з краінай, са шчасцем, ваша справа?! А я — слабейшая. Я не магу змагацца супраць яе... Гора маё! Бяда мая! (*Плача.*)

Караліна. Сочаць... Падбіраюцца. Як пальцы да горла.

Марцявічус (*змрочна*). Не лезь, Мураш, да горла мяцяжу, бо атрымаеш ты... па пысе... Не, я не Пушкін... Але па пысе ён атрымае.

Вітаўт. Не ўсё ж каб шанцавала ды шанцавала. Паўсюль. Ва ўсім. У вайне, выкраданнях, каханні... у картах... чорце, д'ябле.

Арсень са здзіўленнем азірнуўся.

Арсень. У якіх картах?

Вітаўт. Скажам, у «стратэгічных картах».

Марцявічус. З імі некаторым, прама скажам, не шанцуе...

Арсень (*нудна*). Ты, Вітаўт, нуда японская... Астабрыдзіў мне. (*Думае над бланкам пашпарта.*) Якое б табе прозвішча, Кастусь?

Вітаўт (*сам сабе, вельмі змрочна*). Банапарт ядрэннае прозвішча... Пугачоў.

Чортаў Бацька. Відны...

Арсень. Нешчаслівае для нашага брата прозвішча... Гм... Не, там людзі дрэнныя, паскудзь дробная, а не людзі... Спасаіконапрэабражэнскі? Пузам для такога прозвішча не выйшаў... А што, калі тваё, Пархвен, прозвішча? Ды не, які ён Бабаед... Унь бабы яго, гаротнага, поедам ядуць... Ага, ад лацінскага «віта» — жыццё... Шчаслівае прозвішча — Ві-та-жэнец.

Яневіч. А жыць яму, святому дурню, у святым месцы. У Свентаянскіх мурах.

Чортаў Бацька. Праўдачка. Да Мурашоўскага палаца адтуль — д-даплюнуць можна. Хто стане шукаць?

Кастусь (*да Марыі*). Але я не ўводзіў вас у зман.

Марыя. Але я кахаю.

Кастусь (*мякка*). Мне шкада, Марыя. Вельмі шкада.

Паўза.

Але я не магу быць побач. Не думайце, што прычына таму — вы. Проста мы ўсе тут — жаніхі радзімы, свабоды... Калі гэта цябе супакоіць — супакойся.

Караліна апускае галаву.

Калі можаш дараваць — даруй.

Караліна. Досыць... Не трэба слоў... Яна ж — ну проста... (*Робіць жэст адчаю.*) Маўчы. (*Бярэ Марыю за плечы, адводзіць.*)

Марыя. Ты таксама кахаеш... (*Дапытліва глядзіць на Караліну.*) Нічога. Я цябе не баюся. Я баюся — той... Бывай, Кастусь.

Кастусь. Бывай.

Марыя (*ціха*). Да сустрэчы... як прыйдзе «свабода». (*Горка.*) Не думала, што буду яе чакаць.

Чортаў Бацька. Чакай, дзетухна, чакай светлую нашу.

Пайшла Марыя.

Караліна (*ціха*). Нясцерпна ёй.

Яневіч. Ты ўжо маўчы!.. Ты ўжо маўчы!.. Як аперазяю, не гледзячы.

Арсень бярэ стары пашпарт Кастуся, паліць на запалках. Падае яму новы.

Арсень. Усё. Вітаю з хрышчэннем, пан Вітажэнец, прыватны настаўнік.

Марцявічус. Пан настаўнік, пан настаўнік, у вас бяда!

Кастусь (*змрочна*). Што?! Кабан здох?

Марцявічус. Горш... інспектар прыехаў.

Усе засмяяліся, не вельмі весела.

Вітаўт (*голасна*). Жарцікі... А ты на полі страчаных быў, а-та-ман?

Арсень. А ты лічыў, гінуць са сцягам? Так і гінуць.

Вітаўт. Ты быў, што жартуеш?

Яневіч. Змоўч, псіх... Выгляд твой пахмуры — свята светлае побач з ягонымі... жартамі, імяніны сэрца...

Кастусь. Не трэба яго крыўдзіць... Вітаўт, я ж не таму сказаў табе папрок, што ў мяне дрэнны характар, што я дрэнна стаўлюся да цябе. Проста, нават калі справа ідзе аб жыцці аднаго з нас — на канспіратыўную кватэру нельга весці старонніх. Ты гэта — запомні.

Вітаўт. Яна ж твая кватэрная гаспадыня. Ты ж з ёю ды са мною аб зорах гаварыў.

Кастусь. Зоры — справа іншая. На іх яшчэ мураўёўскія сышчыкі не паспелі залезці.

Вітаўт. Я ж думаў, у яе толькі справа. Я ж не ведаў, што яна яшчэ і куры з табой строіць.

Кастусь. Не буду я з табой біцца, Вітаўт мілы.

Вітаўт (*непрытомна*). Ух-х, да чаго ж цябе пашанцаванне любіць!

Кастусь. Скончу, значыць, дрэнна.

Чортаў Бацька. Тых бунтаўшычкоў, якім шанцуе, улады асабліва не любяць.

Вітаўт (*у ціхай раз'юшанасці*). І ваявода ты, і трасца, і хвароба... і паэт... «І акадэмік, і герой...»

Кастусь. Разнастайны чалавек... І цесля... Калок аднойчы зачасаў. І скончылася — страшна. Хіба што не мараплаўца... Вітаўт, што з табой?

Вітаўт. Мараплаўца... І каламутнае яно, тое мора, у якім плаваеш. Плывец ты — нічога. Толькі замест залатога ветразя ў цябе — ануча. Чужым зрабіў нам мора. Не ведаю, з якой прычыны. Са славалюбства?

Кастусь. Я не адмірал. Я грабу дзень і ноч, ратуючы карабель. У мяне ад напругі — кроў з-пад пазногцяў. Ты гэтага хочаш?

Вітаўт. Адмірал... хамаў...

Кастусь. За сябе я не крыўдую... хаця я любіў цябе... (Грозна.) Але гэтага, але людзей, братоў маіх — ты не чапай... Мы за гэта за-капанымі заплацілі... Іх... жывымі... а ты мне тут... тэарэтычныя антраша вырабляеш, зміеў шып папалам з істэрыкай.

Доўгая паўза.

Досьць аб гэтым.

Вітаўт. Не, не досьць... Ты чаму мяне да вялікай справы не дапускаеш?! Чаму?

Кастусь. Ты ўдзельнічаў. У многіх.

Вітаўт. Ах, справы... Тэарыст, экспрапрыятар, трасца, хвароба... А мне змыць, змыць з сябе трэба...

Кастусь (пасля паўзы). Добра... Караліна не паедзе на Міншчыну...

Караліна. А хто?

Кастусь. Ён...

Вітаўт. Туды? Дзе развал?

Кастусь. Больш цяжкай працы няма... Не ўпэўнены — не едзь.

Вітаўт. Вось... Вось яе... толькі яе...

Кастусь. І ўлічы, там сапраўды цяжка.

Вітаўт. Зробім... Не ўсё ж ты ды другія... Мы таксама не шапкай боршч ямо, не ў нерат узімку хутаемся, не нагою нос выбіваем...

Паўза.

Кастусь. Едзь. Марыш аб славе? Законна для тваіх год. Хочаш нябеспекі? Таксама. Працаваць хочаш? Працуй. Вось табе Міншчына. Рабі там што хочаш. Але каб праз месяц быў стальны парадак. Не зробіш — адкажаш. Будзем ведаць: крыкі твае — шчанюкоў віск. Зробіш — вось табе твая слава і памяць у пакаленнях.

І тут раптам устае пані Юзэфа.

Яневіч. Не! Агойтайся, Кастусь! Нельга!

Кастусь. Чаму?

Яневіч. Панства яго! Сённяшняя яго выхадка...

Кастусь. Ён заўсёды быў смелы... І ён зразумее сваю няслушнасьць. Усім нам іншай дарогі няма: або перамога, або пятля... Мяне ён не абразіць, Юзэфа. І потым, ён хлопец з хворым сумленнем, яму сапраўды трэба верыць у сябе...

Яневіч. Нішто сабе гусь! Ну і ну! Яму дзевятнаццаць, табе — дваццаць пяць, а ты за яго не разумнейшы...

Кастусь. Чаго гэта я гусь, цётка Юзэфа?

Яневіч. А тое... Не любоў галоўнае ў ім. Зайздрасць!

Кастусь. Рэўнасць, цётка... Рэўнасць да катаржнай працы... Хай працуе.

Яневіч. Не вер!

Кастусь. Ён — чалавек. Я не магу не верыць чалавеку.

Паўза.

Кастусь (*паказвае на чамаданы.*) Бяры. Чакай на кватэры інструкцый. Вітаўт. Дзякуй... Кастусь.

Пайшоў Вітаўт.

Арсень. Позна ўжо. Нам — час.

Яневіч. Ідзіце... Я вас — выведу.

Усе пайшлі. Толькі Караліна трохі затрымалася.

Караліна. Ты добра падумаў?

Кастусь. Трэба ратаваць чалавека... Як яно радзее, кола сяброў... Але *гэтага* я адчаю і злосці — не дам.

Караліна збіраецца ісці.

Скажы мне, сланечнік... Ты мне з самага таго дня не гаварыла.

Караліна. Што?

Кастусь. Ты ведаеш, што...

І тады Караліна традыцыйным жэстам прыкладае кулачок сагнутай левай рукі да сэрца.

Караліна. Люблю... Беларусь...

Кастусь. То ўзаемна... узаемна...

Карціна дзясятая

Канцылярыя ў мінскай жандармерыі. Ноч. Гарыць толькі адна свечка.

Стол падзяляе дзве фігуры. Гэта Лосеў і Парафіяновіч. Ідзе допыт.

Вітаўт. Вы нічога ў мяне не знайшлі... Я пратэстую супраць арышту!

Лосеў. Усе гэта патроху робяць.

Вітаўт. Я — гэта не ўсе.

Лосеў. У вас — як ва ўсіх — дзве нагі... Цалкам прыдатныя, каб мераць камеру... Усе — мераюць. То чым гэта вы такі адметны перад дзяржавай?

Вітаўт. Без здзекаў!.. Я вам — не хлоп-чык!

Паўза. Лосеў раптам усміхаецца... Усмешка страшнаватая.

Лосеў. Гм... Магчыма... А я вось здзіўляўся, нашто арыштавалі такое дзіця?... Дурасць!.. Што яно магло небяспечнага нарабіць у сваім узросце?

Вітаўт (*з гневам*). То чаму арыштавалі?

Лосеў. Таму што, калі ідзе звычайная праверка, невінаваты не шукае чорнага ходу з кафэ. Чаму б гэта?

Вітаўт. У вас жа прынцып: вінаватага і дурань пакарае. Ты невінаватага пакарай — вось у чым сапраўдная дзяржаўная веліч.

Лосеў. І тое праўда... Прымітыўна — па ўзросту, — але ўмеецца думаць. Глядзіце вы! Можна, вы сапраўды большая асоба, чым я меркаваў?

Вітаўт. І што?

Лосеў. А тут яшчэ пашпарт на ваша імя знайшлі сярод папер забітага паўстанца Далейскага. Чаму б гэта?

Вітаўт. Адзін Гаўрыла ў Полацку... Аднафамілец.

Лосеў. І тое... Другі аднафамілец, па чутках, Магілёўшчынай кіраваў.

Вітаўт. Парафіяновіч — распаўсюджанае прозвішча.

Лосеў. Канечне. Хіба мог юнец кіраваць такой махінай? Вам колькі?

Вітаўт (*праз зубы*). Дзевятнаццаць.

Лосеў. Небяспечныя бываюць цёзкі... хлопчык... Вы — не з тых. Вам, дзіця маё, трэба славу любіць... жанчын... Карыстацца іх узаемнасцю. Вы — прыгожы... хлопчык.

Вітаўт. Я магу вас папрасіць адмовіцца ад гэтага ідыёцкага звароту?

Лосеў. Так... Канечне... мой юны друг...

Паўза.

Дык вось, я наконт пашпарта магу вам паверыць... Але сістэма — не. Трэба зрабіць лянiвай яе бязлітасную памяць. Можна, ведаеце хаця што-небудзь?

Вітаўт. Адкуль?

Лосеў. Ну, не ведаеце — не трэба... Я гэта пра дробязь... Каб улады маглі праявіць звычайную мяккую паблаглівасць і аддаць вас на парукі бацькам... малады чалавек.

Вітаўт. Лічыце, што маладосць перашкаджае рабіць вялікія... (*Асекся*.)

Лосеў глядзіць на яго.

Лосеў. Т-так... То бок — не... Я проста лічу, што вашаму ўзросту не вялікія справы, а каханне... Жанчыны, што праўда, любяць моцных, нязломных мужчын, але і ваша тонкая... тандэтная прыгажосць павінна ім падабацца...

Вітаўт (*гледзячы ва ўтор*). Гэта да чаго?

Лосеў (*усміхаючыся*). Ні да чаго. (*Канфідэнцыяльна.*) Шукайце жанчыну — кажа мая сістэма. І вось я, стары сыскны сабака, не ведаю, як гэта дастасаваць да вас... Якія вакол вас могуць быць жанчыны? Так, паненкі. Яны пішуць у альбомах, мараць аб прынцах і таму... павінны любіць вас.

Вітаўт. Канечне. Што я, пачвара?

Лосеў. *Та-ак...* Вельмі павінны. (*Скоса глядзіць на Вітаўта, які нервеўца.*) Шкада мне! Хаця б трошачкі ведалі... Хаця глупства... Ад сістэмы адчапіцца.

Вітаўт. Я нікога не ведаю.

Лосеў. Шкада... Таму што гульня скончана, хлопчык... А ўлады ў такіх выпадках не жартуюць. На Магілёўшчыне — правал, пад Бархрэвічамі — правал, Белы жонд ад... вас адхіснуўся. Разумныя... Не з хамамі ж ім блакіравацца?.. Хаця б нехта... Скажаць аб ім — і ўсё...

Вітаўт. Я нікога не выдам.

Лосеў. Стоп! Як так не выдам? Вы ж толькі што казалі, што нікога не ведаеце... Га?

Паўза.

Вітаўт. Я гэта... у тым сэнсе, што... не ведаю.

Лосеў (*са знішчальнай пагардай*). Фінціць пачынаеце... шчанюк? Выкручваецеся, баязлівец... Трус! Насцеражылі свае маленькія, мякенькія вушкі... мужчына, які так і не адбыўся? Лічылі, пэўна, што велічны. А вам сапраўды паненкам у альбомы пісаць.

Паўза.

Вітаўт (*з гонарам*). Досьць, вы!.. Даўно мне хочацца кінучь у вашу... пысу пару сапраўдных слоў. Але зарубіце на сваім фіскальным носе, што я... я адзін буду адказваць... Што я ні-ко-га не прадам, бо я не з бітых кантаністаў, як вы, і не з хамскіх падпявал, як іншыя...

Лосеў (*ціха*). *Хм...*

Вітаўт. Я дваранін, я рыцар, і ў мяне свой саслоўны гонар... Так што можаце не нюхаць далей мяне. Дарэмна стараецеся.

Паўза.

«Мой юны друг...» «Хлопчык». Вас у мае дзевятнаццаць год розгамі хвасталі... Вы тады для фельдфебеляў па піва бегалі... хам... А я баталёны, палкі вашы, як трусікаў, ганяў... Я... Трус... Я — Парафіяновіч, камісар Магілёўскай губерні.

Лосеў (*з удаванай уражанасцю*). То гэта — вы?

Вітаўт. Я!

Паўза.

Лосеў. Каледа старая... То гэ-та, значыць, вы?.. Сапраўды рыцар.
Муж... І гэта пры такой маладосці.

За тонам бязмернай павагі ў яго словах гучыць страшны, бадай непрыкметны здзек, але Вітаўт яго не заўважае. Вочы яго гараць, твар амаль прыўкрасны.

Я памыліўся з альбомнымі паненкамі. *Такога вас* і Жанна д'Арк пакахала б...

Паўза.

Чым жа вы маглі стаць, калі ўжо зараз?!

Вітаўт (*глуха, горда і спакойна*). Цяпер ужо нічым.

Лосеў. Талент дзяржаўнага мужа. У яго дзевятнаццаць год?

Вітаўт. Мы — усе маладыя.

Лосеў. *Т-так*... І пры такіх здольнасцях увогуле — другарадная роля. Інспектар малаважнай губерні. Нейчы папіхайла... Паштальён чужых загадаў.

Вітаўт. Я паштальён, і я... ганаруся гэтым.

Лосеў (*пільна глядзячы на яго*). *Т-так*... Другі раз у самыя небяспечныя месцы. Фарпост Магілёўшчыны. Асуджаны на смерць Мінск... Як знарок...

Вітаўт. Значыць, вераць: магу.

Лосеў (*узважаючы словы*). Ой не-е... Нешта не тое. Вы што, не ведалі, едучы, што тут — усё... што ехаць сюды можа толькі смяротнік?

Вітаўт. Не.

Лосеў. Скажыце, а ў кіраўніцтве — я не пытаюся пра імёны — не было нікога, з кім у вас былі старыя звады?

Вітаўт. У мяне няма ворагаў.

Лосеў. У кожнага ёсць ворагі... Толькі высакародны іх не заўважае. Няўжо вы думаеце, што я, напрыклад, аддаў бы заваяванае мною месца без барацьбы?.. Нават больш вартаму яго...

Вітаўт. То — вы...

Лосеў. О-ой, друг... Па-адумайце над прычынай, чаму вас піхаюць у небяспечныя месцы, як цар Давід — Урыю... Ну, там зразумела, жонка Урыі спадабалася цару... А вы?

Вітаўт здрыгануўся, і Лосеў заўважыў гэта.

А можа, і сапраўды жанчына. Вы ж малады, прыгожы, адважны... словам, небяспечны.

Вітаўт (*з ноткай хістання*). Не.

Лосеў. *Т-та-ак*... Жанчын вы не дзя-лі-лі... А як наконт славы?

Вітаўт. Мы не кар'ерысты.

Лосеў. Рэвалюцыя — адна з самых хуткіх кар'ер. Няхай за кошт рызыкі... І раптам — побач мацнейшая фігура...

Вітаўт. Н-не...

Лосеў (*з узрастаючай упэўненасцю*). Ён мог заўважыць, што пешка стала прахадною і можа зрабіцца ферзём паўстання.

Вітаўт. Не хлусіце на высакародных людзей.

Лосеў. Крыў божа. Я ж і не пытаюся імён... Не скажаце. Не з тых... Скончым допыт... Толькі ў пратакол запішу. (*Піша.*)

На Вітаўта з кожнай хвілінай страшней глядзець.

(*Разважліва.*) Подла... Адкупіліся вашай галавой... Прахадная пешка. Ведалі, што не прадасце, загінеце адзін... І загінеце адзін... І загінеце... Слаўны, мужны вы чалавек. (*Піша.*) Стары метад гнюсных палітыкаў. Урыю — пад стрэлы, лаўры ягоныя — на чало, жанчыну — да сябе ў ложак... (*Амаль пад нос.*) Магчыма, якраз цяпер... Такія гэта ўмеюць...

Вітаўт. Не! Не! Не!

І тут Лосеў устае, нагінаецца, у вачніцах яго цені.

Лосеў. І-мя?!

Вітаўт. Я ненавіджу! Я заўсёды ненавідзеў яго!

Лосеў. І-мя-а!

Вітаўт. Жыў пад прозвішчам Макарэвіча. Цяпер? Здаецца... Ві-та-жэ-нец.

Лосеў. Імя!

Вітаўт. Жыве ў Свентаянскіх мурах.

Лосеў. Імя.

Вітаўт. Кастусь Каліноўскі.

АКТ ТРЭЦІ

Карціна адзінаццатая

Абсерваторыя ў Свентаянскіх мурах. Старадаўнія зорныя сферы, бронзавы секстант, тэлескопы. У цёмных кутах таямніча пабліскваюць сімвалы знакаў задзяка. На ўсім пячаць занядбанасці. За вокнамі начны заснежаны дворык

Пачобута. Сходы вядуць на падмосткі да двух тэлескопаў у невялічкіх вежах з купаламі. Створкі аднаго купала трошкі рассунутыя, і ў шчыліну відаць зімовае зорнае неба. Вызарыла буйна. На мароз... У абсерваторыі Каліноўскі, Чортаў Бацька і Марцявічус. Пархвен гадуе жмудзіна.

Кастусь. Ціха ў цябе. А я за два крокі, а шум.

Марцявічус. Чаму сапраўды ціха?

Кастусь. Былы ўніверсітэт. Мікалай яго закрыў. І абсерваторыя пасля пажару не працуе.

Марцявічус. Такая безліч залаў — і на замку...

Кастусь. То і добра. Табе тут бяспечна, хоць «Бітву» танцуй.

Марцявічус. Не кажы... Быццам людзі вымерлі на зямлі... Нават зоры — непатрэбны... Нібы паўсюль пустыня, адзін я жывы.

Кастусь. Яны гэтага і хочуць, пустыні... Дай ім волю — яны нас назаўжды ад зор адвадзяць.

Паўза.

Маеш рацыю: пустыня... Адвучылі на зоры глядзець... Час такі...

Чортаў Бацька. А будзе іншы час?

Кастусь. Павінен быць.

Марцявічус (*лёг на спіну*). А я ўсімі начамі гляджу на зоры... Тысячы светаў... Часам гляджу ў тую трубу: Стажары, Батыеў Шлях... А месяц такі васпаваты.

Чортаў Бацька. Ёсць там людзі?

Кастусь. Ніхто не ведае. Можа, і ёсць.

Марцявічус. Цікава, ці так дрэнна яны жывуць, як мы тут, на зямлі.

Кастусь. Напэўна, не. Так дрэнна, як мы, людзі жыць не павінны... Караліна нешта спазняецца...

Аднекуль знадворку, як воўчае вышчэ, чуюцца галасы. Першы да спуду блізка, іншыя — далей і далей. «Слухай! Слу-хай! Слу-ха-а-й!»

Вакол палаца пераклічка.

Вось пачнеш ты храпіць, а Мураш пачуе. Ты, Бронюс, не храпі... Баюся за яе...

Марцявічус. Вакол яны, сволачы. Абклалі.

Кастусь. Нічога. Будзе час: яны будуць усярэдзіне, а мы — вакол.

Марцявічус. А пакуль нам як выйсця няма.

Кастусь. Ёсць. (*Паказвае на неба.*) Гэтага яны ў нас не адбяруць.

Марцявічус. А калі ў падвал?

Кастусь. І над падвалам — неба...

Марцявічус. Чорт ведае чым людзі займаюцца: стрэлы, шыбеніцы, подласць. А тут... такое дзіва... І ці думаў я, што мой апошні дом будзе такі прыўкрасны, што апынуся сам-насам з небам.

Кастусь. Як то там Вігаўт?

Марцявічус. У такую хвіліну ўсе павінны глядзець на зоры. Пархвен! А ты глядзіш?

Чортаў Бацька. Гляджу. Унь Зорны Воз. Сем зорак — сем кабылак. Адна ажарабілася. Унь ля яе мале-нечкая зорка. І ўсе кабылкі спакойна стаяць, толькі ўздрыгваюць часамі ад зайздрасці да той... (Глуха.) Як ты, Кастусёк, калі часам на скверы дзяцей бачыш.

Кастусь (амаль груба). Ты змоўч... паэт.

Чортаў Бацька. Гэта вы... паэты... Са зброяй спіцё... Без жонак, без дзяцей, без грошай. Так, за народнае дзякуй.

Марцявічус. Вось прыйдзе светлае заўтра — яно цябе здзівіць.

Чортаў Бацька. Чым?

Марцявічус. А тым, што грошай зусім не будзе.

Чортаў Бацька. І там не будзе? Варта было паўставаць.

Паўза.

А я, каб мне плацілі, усякую работу рабіў бы. Сказаў бы мне той... «Работа твая, Чортаў Бацька, будзе брахаць. За кожнага абрэханага прахожага — рубель». Калі ласачка... Сеў бы сабе, як пан, з газеткай ля варот, на траўку, і як толькі нехта пройдзе, то я на яго: «Гаў... Гаў» — і ні разу больш.

Кастусь. Чаму?

Чортаў Бацька. Голас бярог бы. «Гаў» — і рубель. «Гаў» — і рубель.

Кастусь. Гэта, брат, за цябе журналісты робяць. З таго часу, як газеты з'явіліся. Не адбывай чужога хлеба.

Паўза.

Чортаў Бацька (раптам). Не хачу я гаўкаць. Сорамна нібы тут... перад нечым.

Кастусь. Правільна.

Чортаў Бацька. Во каб у кожнай хаце такія дахі.

Марцявічус. Нашто?

Чортаў Бацька. Нельга сварыцца, калі над табой такое. Не можа быць забойстваў, злосці, несправядлівасці... Ледзь нехта закіпае няправедна — расунь дах.

Паўза.

Кастусь. Пераможам — узбагацеем — зробім.

Стрэл пракаціўся рэхам у далёкіх завулках.

Чортаў Бацька. Што такое?

Кастусь. Пэўна, вартавому здалосся... І чаму не ідзе?

Паўза.

Чортаў Бацька. Кажуць, зорка падае — душа падае.

Кастусь. То што?

Чортаў Бацька. У-у, які гэтай восенню быў зарапад... Падалі, падалі, канца не відно.

Марцявічус. З людзьмі пра такое нельга... Пархвен.

Чортаў Бацька. Ведаю. Гэта я — з вамі.

Паўза.

Марцявічус. І вось я ляжаў і думаў. А зоры кружыліся ў вечным абегу. І праходзілі перада мной пакаленні. У-у, якая далячынь... Што людзі будучага перад намі? Нікога не здзівіць чалавек сярод людзей. А вось чалавек сярод ваўкоў, свіней, гіен — вось што варта здзіўлення. А нараджаецца, жыве чалавекам сярод поскудзі. Значыць, ад прыроды — харошы... А я раней не бачыў неба... як многія...

Уваходзіць Караліна ў футравай шапачцы з вэлюмам.

Караліна. Кастусь.

Кастусь. Нарэшце... Божа мой... У-ух...

Караліна. Вось. Трыццаць два пашпарты для ўцекачоў... У Лібава іх адразу, на караблі і — шукай іх за мяжой.

Кастусь. Нарэшце.

Караліна. Кастусь, мне трэба пагаварыць сам-насам.

Марцявічус. То я ў дворык выйду... Пад зоры... *(Выйшаў.)*

Чортаў Бацька адышоў у далёкі кут, за вялізны зорны глобус. Сеў там.

Караліна. Ішла сюды паўз губернатарскі палац... Там некалькі рот пад ружжом. Такія сілы яны выводзяць толькі супраць небяспечных аградаў.

Кастусь. Даведаемся. Што яшчэ?

Караліна. Трывожна мне. Ты жывеш тут так доўга... Пакінь Вільню... Прашу.

Кастусь. Вільня — сэрца. Мне нельга ад яго.

Караліна. Вазьмі пашпарт.

Кастусь. Не.

Караліна. Чаму?

Кастусь. У мяне — надзейны. Я вазьму, а ў другога не будзе.

Караліна. Цяжка мне... Як душыць мяне усё гэта... Вежкі... Знакі...

Кастусь. Супакойся. Я змяню кватэру, хаця гэта — надзейная. Хочаш зараз? Ты не думай, мне трэба берагчы сябе. Дзясятага сакавіка зноў пачнём.

Караліна. То я — па рамізніка.

Кастусь. Пачакай... Не ідзі... Тут пераклікаліся... Стрэл быў...
За гэты час нібы крывёй сэрца сплыло.

Караліна. І ў мяне за цябе.

Кастусь. Жывём, як на вастрыі маланкі. Вось блісне аб скалу...

Караліна. Цемра для цябе.

Кастусь. Што я? Я і живу толькі таму, што для іншых.

Караліна. Толькі?

Кастусь. А для каго яшчэ?

Караліна. Для Яневіч... мяне...

Кастусь. Было б у мяне сто жыццяў — усе аддаў бы вам.
Ты дзяўчынкай хадзіла босая?

Караліна. І цяпер хацела б.

Кастусь. То я іх аддаў бы... каб пылок ад кветак асядаў на твае
ногі...

Караліна. Сто? Хаця адно жыццё сабе пакінь.

Кастусь. Хіба гэта здрада, калі я ведаю на другім канцы горада, што
табе дрэнна? Калі я падумаю — і ты побач? І сілы мае так узрастаюць,
што я магу ўсё. І ты ж таксама?

Караліна. Але.

Кастусь. І няхай нехта палічыць здрадай... І чорт з імі.

Крок. Яшчэ крок у глухой цішыні. Засталося чатыры... тры... два...

Караліна! *(Голас яго гучыць так, быццам ён заклінае.)* Не думай
ні аб чым... Кінь усё... Толькі не адштурхні дзеля нейкіх там мер-
каванняў, бо я ўжо больш — не ма-гу... *(І тут ён кінуўся да яе, абняў
і, як непрытомны, як смяртэльна паранены, споўз да яе ног, абняў іх,
прынік галавою. Глыбокі, вызвалены, страшны ўздых вырваўся з яго
грудзей.)*

Ты мне — дождж яснавокі над полем і борам,

Без цябе я ні дыхаць, ні жыць не магу.

Ты мне сонца і зоры,

Ты мне — цёплае мора,

Ты мне ветрык, што з майскай лістотай гаворыць,

Ты мне — зорныя іскры на мурагу.

Караліна. Устань, хлопчык мой. Устань, яркае сонца маё. *(Заплюшчыўшы вочы, яна гладзіць яго валасы.)* Залатая павуціна. Веі апушча-
ны... *(Глуха.)* Слёзы? Ты?!

Кастусь. Стрымаць... не магу... Я пятнаццаць год не плакаў...

Караліна. Рвуцца, як дождж вясной? Бедны...

Кастусь. Буду з табой вельмі верны, вельмі пшчотны.

Караліна. Ведаю... Нашто ты так мучыўся?.. Нашто, калі няма нічога на свеце, чаго б я не зрабіла, каб табе было светла жыць? Калі ўся твая пакута — вось яна. Знішчы. Адкінь з дарогі... Застанься... Спі ціха...

Паўза.

Нашто, калі ўсё адно ахвяраваць? Учора. Сёння. Заўтра. Заўсёды.

Паўза.

(Глуха.) Ты мне скажы, як ты мяне любіш... Скажы нарэшце.

Кастусь. Паўсюль — ты. Спявае жаўрук — і гэта твой смех... Стронг б'е ў патоку — і гэта твой гнеў. Вясёлка гарыць у расе — і гэта калі ты смяешся праз слёзы. Уся ты, з усім, стала нада мной — яе святло нябёс... як радзіма.

Караліна. Кажы.

Кастусь. Я блытаю вашы імёны. Успомню — радзіма — і прад вачыма ты на квітнеючым поплаве, ты спіш у пушчы на сонечнай зачай капусце, ты пад ліпай у мокрай сукенцы, а вакол залатыя завесы дажджу... Ты... ты... ты...

Караліна. Вельмі буду цябе кахаць.

Кастусь. Усё жыццё... як рака, над якой ніколі не бывае сонца. І вось... Мне здаецца, я ўліваюся ў цябе. З усіх пустынь, праз якія я працякаў... Нарэшце... Як рака ў акіян... (Прыціснуў яе да сябе. Вусны сустрэліся ў не вельмі ўмелым, але моцным-моцным, нібы ад адчаю, пацалунку.) Няма дарогі.

Караліна. Не хачу...

Заплюшчыўшы вочы, прыпаўшы адно да аднаго, яны стаяць.

Неразлітна. Вызвалена. Адно... Увайшла Яневіч. Спынілася.

Да Пархвена, які пахмура круціць пальцам зорны глобус.

Яневіч. Яны?

Чортаў Бацька. Але...

Яневіч. Матка боска... Дзякуй табе, Божа... Ёсць ты на зямлі.

Кастусь. Хто там?

Яневіч. Я... я рада за вас... за сябе...

Кастусь. Калі думаеш, што больш узрадавана, чым я, то памыляешся. (Абхапіў за плечы Яневіч і Караліну, закружыў па пакоі.)

Чортаў Бацька. То, можа, ужо разам і мяне?

Кастусь. Давай і ты... Дав-вай, стары, любы...

Яневіч. Хлапчына...

Кастусь. А што, грэх? Мне на дзесяць год менш. Мне шаснаццаць. Я кахаю!

Караліна (*мякка*). Кастусь, любы... Ты не адмовіўся ад думкі пайсці адсюль?

Кастусь. *Ты кажаш. То як я магу?*

Яневіч. Кватэра ёсць. На Георгіеўскім. Хадзем па рамізніка, Караліна.

Кастусь. Стой... Ты не знікнеш?

Караліна. Я вярнуся праз гадзіну. І нікуды, ніколі больш не пайду.

Кастусь. І тады я скажу... Я тады ўсё, усё табе скажу. *Як я люблю.*

Караліна. І я... я табе скажу потым.

Пайшлі разам з Чортавым Бацькам. Кастусь агледзеўся вакол, глыбока ўдыхнуў і раптам пайшоў па абсерваторыі, вырабляючы нейкія прыгожыя, надзвычай пластычныя рухі. Дарагою накіраваў секстант у другі бок.

Кастусь. Ты, брат, у той бок глядзець не смей. (*Раскруціў глобус.*) Круціся, пузан, круціся, як загадана, хутчэй, хутчэй. (*Шчасна засмяяўся, кінуўся на рыштаванні і з грукатам шырока рассунуў створкі абодвух купалоў. Бязмежнае неба ўварвалася ў запылены пакой. І чалавек стаў на фоне зор і ўзняў рукі, як крылы.*)

Пусціце зоры ў мой пакой шырокі!

Пусці ў пакой сузор'і, чалавек!

Нічога не палохайся. Пад сонцам

Ёсць толькі ты і светлыя сузор'і.

Нічога, акрамя цябе і іх.

Каханне, зорка чыстая, ў глыбінях

Бязмежнага сусвету ты гарыш

Святлом далёкім, цёплым, нездрадлівым.

О колькі год я да цябе ляцеў,

Раскрыліўшы свае слабыя рукі,

І сек сваім мячом мячы камет!

Я знемагаў, я паміраў у муках,

І ты пачула мой апошні крык.

Сама прыйшла, наблізілася, ўпала

Ў маю далонь. І стала ўсім на свеце.

Ўсё — ты. Маё чаканне — гэта ты,

Маё змаганне, і душа, і вочы,

Любоў, нянавіць, вера і сумненне —

Ўсё гэта ты. І праўда, і дыханне,

І... нават смерць. Нічога не баюся.

Бо космас неўміручы ў гэтым сэрцы,

Бо космас не заб'еш. І я лячу,

Лячу ў сусвет.

Зоры паплылі назад, і чалавечая фігура нібы сапраўды ляціць між іх.

Мінаюць ночы, дні.
Гады мінаюць. Дзе зямное гора?
Дзе кроў, пажары, смерць? Адна свабода
Пануе на зямлі, пабраўшы ў жонкі
Багіню шчасця. І зямныя людзі
Звярнулі вочы да далёкіх зор.
Я вас люблю, браты! Люблю! Люблю!
Лячу ў сусвет. І сотні мангальф'ераў,
І караваны зорных караблёў,
Пад ветразямі сінімі, ў сусвет
Лятуць за мною. Гэта ты, планета
Любові запаветнай? Божа! Божа!
Якое шчасце ўсім, якая мара,
Які гарачы, радасны, вясёлы,
І залацісты, і бязмежны свет!!!

Цяпер у цемры толькі дзве плямы святла: чалавек на фоне зор і скупа асветлены пераход да адной з лясвіц, што вядзе на падмосткі. У ніжняй пляме з'яўляюцца постаці. Гэта капітан з салдатамі. Глухія, неразборлівыя, бы ў студні, гучаць галасы.

Капітан. Акружылі квартал?

Салдат. Але.

Цемра і крокі. Кастусь на пляцоўцы чуе іх.

Кастусь. Яна... Вяртаецца. Трэба сустрэць са святлом. (*Запальвае свечку.*) Якая шчаслівая ноч!

Цемра і крокі. Маленькі, як іскрынка, агеньчык: чалавек ідзе са свечкай.

Ціхі голас спявае, вядзе без слоў нейкую ясную і радасную мелодыю. Спускаецца ўніз, робіцца ўсё больш яркім агеньчык свечкі. Цемра маўчыць.

Капітан. Гэй, хто са святлом?

У цемры асвятляецца твар Кастуся.

Кастусь. Я са святлом.

Блік ад ягонай свечкі ўпаў на твар капітана.

Капітан. Ваша прозвішча?

Кастусь (*проста*). Вітажэнец.

У той жа момант яго схпілі за рукі. Свечка ўпала на прыступкі і пакацілася па іх. Меркне агеньчык. Коціцца свечка. Прыступка... другая... трэцяя... Згасла. Насунуўся змрок.

Карціна дванаццатая

Пакой, у якім засядае асобая следчая камісія. Цяпер яна ў поўным складзе: шэсць чалавек. Старшыня, палкоўнік Шалгуноў, гартае справы.

Астатнія моўчкі глядзяць у акно, за якім падае снег. Сядзяць па старшынству: штабс-капітан, два паручнікі, обер-аўдытар.

Адзін з паручнікаў, у артылерыйскай форме, Гогель.

Гогель. Я часам шкадую, пан палкоўнік, што катаванні выйшлі з моды.

Шалгуноў. А тое, што мы робім, — не катаванне? Ён не спіць ужо некалькі начэй.

Гогель. І ён не будзе спаць столькі, колькі спатрэбіцца.

Шалгуноў. Пры такіх метадах людзі гавораць на сябе невядома што.

Гогель. Гэты? З ягонай закарanelасцю?

Шалгуноў. Добра. Прывядзіце арыштаванага... Было б значна прасцей, каб Парафіяновіч апазнаў, ён ці не ён.

Гогель. Парафіяновіч заявіў, што на вочных стаўках нікога апазнаваць у твар не будзе.

Шалгуноў. Баіцца сустрэчы, заяц.

Гогель. У нас фактычна нічога няма ў руках. Лосеў — спрытныга, але на яго месцы я жыва выбіў бы з Парафіяновіча ўсё, што трэба.

Шалгуноў. На яго месцы вы і ў сто год не дабіліся б прызнання. Маўчыце ўжо...

Салдаты прыводзяць Кастуся.

Ён змарнеў, але вочы ўсё яшчэ свецяцца ранейшым цёплым агнём.

Вы не надумалі?

Паўза.

Хто вы?

Гогель. Камісар Літвы...

Кастусь. Я Вітажэнец, настаўнік. Займаўся распрацоўкай матэрыялаў гістарычнага характару. Гэта ўсё.

Гогель. І гэта ўсё?

Кастусь. Усё.

Шалгуноў. Шоціка сюды.

Салдаты прыводзяць Ігнася Шоціка.

Ігнась Шоцік, сорок год, католік, з казённых сялян Віленскага павета, пяць год як дворнік пры гімназіі. Так?

Шоцік. Какурат так.

Шалгуноў. Ведаеце гэтага чалавека?

Шоцік. Ды я яму... сумяшчальна, значыцца, прыслугоўваў, кватэру прыбіраў. За два рублі штотомсяц. Гро-ошы!

Гогель. Што падазронага заўважылі?

Шоцік (*хітруе*). Ды яно, як жа ж бо яно і сказаць... Калі б нешта такое, то яно, можа б, і так, а каб гэткае нешта, то яно і, дальбог, нічога. (*Падумаў*.) Пан харошы. Добры. Грошы заўсёды наперад плаціў. Я ж кажу, каб нешта тут такое, то, дальбог, не тое, што паны думаюць.

Вочы Кастуся смяюцца.

Гогель. Не паяснічай!

Шоцік. Ды ў мяне, пане, паяса і няма. Людзі простыя, матузком абыходзімся.

Гогель. Што рабіў арыштаваны, мужыцкая морда? Ён што, купіў цябе?

Шоцік. Не. Ён мэблю купляў. У гандляроў-яўрэяў. Ніштаватая мэбля. Купляў вось чалавек, спадзяваўся. А яго замест канапы на турэмны тапчан. Так вось і не ведаеш, дзе цябе па кабаку грукне.

Гогель. Што рабіў?

Шоцік. Уставалі яны каля дзевяцёх, кушалі чаю ў ахвотку, у сваю насалоду, ды ішлі сабе ў горад. У дванаццаць прыходзілі ды абедалі. Любілі строганага быка. (*Хітруе і выкручваецца як можа*.)

Шалгуноў. Якога строганага быка?

Шоцік. Ну, мяса такое настраганае. З бульбай. Каровіна мяса. Словам, хаця строганы, але ўсё адно бык.

Гогель (*здагадаўся*). Беф-строганаў.

Шоцік. Потым зноў гулялі. У шэсць амаль заўсёды дома. Зноў чай пілі... Дасхочу.

Гогель. У сваю насалоду?

Шоцік. У сваю, паночак, насалоду. Чай — справа сур'ёзная. Потым зноў ішоў. А ключоў ён мне, галубочкі вы мае, ніколі не пакідаў.

Гогель (*прагна*). Чаму?

Шоцік. Мы ж людзі не высакародныя. Ці мала гэта выпадкаў, што дворнікі рабуюць? Унь у нас нават будачнік адзін, проша пана, прахожлага абдзёр. Зняў паліто і гадзіннік. Дык нам і Бог загадаў.

Гогель. Або ты здзекуешся са следства, або ты дурань.

Шоцік. А нашто нам разумнымі быць? Мы не паны. Хамуйлы, проша, вароны.

Паўза. Шалгуноў схіліўся да суседа. Шэпча.

Шалгуноў. Нічога, відаць, не зробім.

Гогель. Т-так...

Я думаю, трэба вочную стаўку з тымі... домаўласнікамі. Памятаеце, затрымалі ўсіх тых, у каго папсуцці ў кнігах домаўласнікаў за сакавік мінулага года?.. Калі Макарэвіч жыў у Вільні.

Шалгуноў. Лухта. Я яшчэ тады казаў — гэта беззаконне... І тут будзе — без-за-конне.

Гогель. Але зразумейце, гэта адзін... бадай што адзін шанс... Дазвольце мне.

Шалгуноў. Гм... Колькі затрыманых домаўласнікаў?

Гогель. Тры... І яшчэ дачка адной домаўласніцы... Во тая — хворая... Яны — тут.

Гогель. Ну хаця б тую. Усё ж жанчына.

Шалгуноў. Каб вы былі ў маім узросце — вы б ведалі, што з жанчынамі цяжэй... Нязмерна... Вядзіце...

Гогель ідзе да дзвярэй, шэпча нешта салдату і вяртаецца на сваё месца.

Гогель. Слухай, Шоцік. Слухай і паспрабуй толькі падманваць. Га-спадар кватэры Жэброўскі казаў, што бачыў аднойчы, як у кватэру пана прыходзіла дзяўчына.

Шоцік (*няўпэўнена*). Ды яно... было...

Салдаты прыводзяць Марыю.

І тады Гогель рэзка нахіляецца да Шоціка і амаль крычыць.

Гогель. Гэтая?!

Шоцік. Што?

Гогель. Яна?! Яна, я пытаю, ці не яна? Яна наведвала падследнага?!

Шоцік (*зайважжае позірк, якім абмяняліся Марыя і Кастусь, і зноў пачынае круціць*). Крыў божа, пане. Гэтая не хадзіла. Другая хадзіла. Ну, можа, больш чым некалькі разоў.

Гогель (*да Марыі*). Вы ведаеце гэтага чалавека? Вітажэнца?

Марыя. Не.

Гогель. Ну не Вітажэнца, дык Макарэвіча?

Марыя. Не.

Гогель. Глядзіце на яе, Шоцік! Яшчэ раз: яна?!

Шоцік. Не, тая была іншая.

Гогель. Якая?

Шоцік. Светлая такая. Ці Янінай яе зваць, ці, можа, Марынай... ці... Нешта так.

Марыя (*сама сабе*). Караліна...

Гогель. Нашто гэтая ваша... «Іна» хадзіла да падследнага?

Шоціку пакутліва шкада пана. Ён муляецца, думаючы,
як лепей яго выгарадзіць. Знайшоў, як яму здаецца, выйсце.

Шоцік. Справы.

Гогель. Па мяцязу?

Шоцік. Што вы? Якая мяцежніца? Светлая такая дзяўчынка? Два-
ранка.

Гогель. То якія справы?

Шоцік (*вочы яго неспакойныя*). М-м... Справы... маладыя. Маладая,
значыцца, справа, вось што. (*І натхнёна брэша.*) Каханне ў іх было.

Рукі Марыі ўчапіліся ў стол.

З гэтага моманту глядач павінен глядзець толькі на яе і Кастуся,
на маўклівую дуэль іхніх вачэй.

Гогель. Вы гэта ведаеце ці толькі мяркуеце?

Шоцік. Хто гэта можа ведаць?.. Але ён вельмі ласкавы быў да яе.
Мяккі. Мяркую так... Канечне, каханне...

Паўза. І тут Марыя ўстае, занадта прама трымаючыся на нагах.

Марыя. Я ведаю гэтага чалавека. Ён жыве ў доме маёй маці пад
прозвішчам Макарэвіча. Яго імя — Кастусь Каліноўскі... Ён...

Гогель. ...вярхоўны ваявода Беларусі і Літвы.

Страшная паўза. Потым Шалгуноў гаворыць ціха.

Шалгуноў. Вы не шкадуеце маці?

Марыя. Я не шкадую сябе.

Шалгуноў. Ён — мой вораг. Вораг маёй вялікай імперыі, цара, маёй
радымы. Я шчаслівы, што ён тут. Але ці ведаеце вы, што падпісалі яму
і вашай маці смяротны прысуд?.. Мая справа падрыхтаваць для яго
шыбеніцу. Але як вы маглі дапамагчы мне ў гэтым, нізкая вы жанчына?
(*Салдатам.*) Адвядзіце яе. Такія вартыя толькі нашай святой мужчын-
скай пагарды... Гадзіна! (*Гогелю.*) І такія сцэрвы дастаюцца большасці
сапраўдных, чыстых мужчын.

Салдаты вядуць Марыю. Ля дзвярэй яна спынілася.

Марыя. Кастусь...

Кастусь. Што табе, жанчына?

Марыя. Кастусь... Кастусь. (*Нечакана яна падае на калені.*) Даруй
мне, Кастусь!

Кастусь. Ідзі з Богам.

Шоцік (*у ярасці*). Пабойся Бога! Такую гадаўку?!

Шалгуноў. Святы ідыёт.

Кастусь. Ідзі з Богам. Каб табе было лягчэй — ведай: я сапраўды любіў, люблю і буду любіць яе да канца. Недалёкага канца. Але я не казаў ёй аб гэтым... Да мінулай ночы... Магчыма, гэта для цябе занадта жорсткая аплявуха. Але з ёю табе будзе лягчэй.

Гэтыя словы як надламлі нешта ў жанчыне. Яна паўзе да яго на каленях.

Марыя. Даруй мне, даруй!

Салдаты выводзяць яе. За дзвярыма чуцен немы крык: «Кастусь!». І цішыня.

Шалгуноў. Адвядзіце і гэтага.

Шоціка цягнуць.

Шоцік. Даруйце, пан... Каліноўскі. Я не хацеў.

Кастусь. Жыві шчасліва, Ігнась.

Паўза.

Гогель (*амаль крычыць*). Цяпер вы будзеце гаварыць. Іначай я не дам і шлёга за вашу шкуру. Дзе тая дзяўчына?

Кастусь. Як вам не сорамна, паручнік?

Гогель. Ці не хочаце вы сказаць, што дзейнічалі адзін?

Кастусь. Чаму адзін? У мяне былі сябры. Лянгевіч, Тышка, Стася-кевіч, Далёўскі, Серакоўскі... і іншыя.

Гогель. Менавіта «былі». Ніводнага з гэтых людзей не засталася ў жывых.

Кастусь (*з усмешкай*). Для вас у мяне няма жывых сяброў. Я ж сам мёртвы... Ужо дзесяць хвілін. Аб мёртвых я магу напісаць вам усё.

Шалгуноў. Жадаеце пакінуць след? Не дапаможа. Архіў — гэта магіла. Шмат вы ведаеце пра Пугачова?

Кастусь. Скора адкрыюцца ўсе магілы. Нават магілы папер.

Шалгуноў. Я... загадаю даць вам паперу.

Кастусь. Вось і ўсё. Мёртвы аб мёртвых — не больш.

Шалгуноў. Паспрабуйце ўсё ж не стаць мёртвым. Гэта лёгка.

Кастусь. Мяне выходзілі ў тых правілах, што грамадзянская адкрытасць з'яўляецца дабрачыннасцю, а шпіёнства апаганьвае чалавека.

Шалгуноў. Я вас... паважаю. Пашкадуйце сябе.

Гогель. Вы тупы, вузкі артадокс. Фанатык, які лічыць, што ягоныя мужыкі дараслі да парламента са сваімі мазніцамі, нераспрацаванай гаворкай і бруднымі, як каровы, бабамі. Сярод усіх колераў вы адрозніваеце толькі чорны і белы. Пакінь вам зямлю — вы заб'яце і блакітны, і аранжавы...

Кастусь. Вы дрэнна ведаеце фізіку, паручнік. Каб вы скончылі... хаця чатыры класы гімназіі — вы б ведалі, што ўсю радасць, усю шматкаляровасць свету складае адзін колер, белы. І гэта мы. А вы, чорны колер, вы нават не колер. Вы — проста адсутнасць святла, смярдзючая чорная яма і гразь.

Паўза.

Шалгуноў (*цixa*). Вы ўяўляеце, чым усё гэта вам пагражае?

Кастусь. Уяўляю.

Шалгуноў (*зусім цixa*). Трыбуналам.

Кастусь. Ведаю. І мне страшна. Але пачуццё ўласнай годнасці і месца, якое я займаў, не дазваляюць мне рабіць іначай.

Карціна трынаццатая

Цемра. Асветлены толькі невялічкі кавалак сцэны. Гэта камера ў Дамініканах.

За вокнамі ноч. Куты камеры хаваюцца ў цемры... На ложку сядзіць Кастусь.

Ля стала з аркушам паперы ў руцэ стаіць Тызенгаўзен.

Тызенгаўзен. Вы мяне слухаць?

Кастусь. Нашто? Я і так усё ведаю... Барабаньце хутчэй вашу экценню, калі без гэтага нельга, пан загадчык над катамі, і пасля пльвіце адсюль. Дальбог, у мяне ёсць больш важныя заняткі, чым сузіраць вашу остзейскую парсуну.

Тызенгаўзен (*чытае далей*). ...прыгаворвае двараніна Канстанціна Каліноўскага... дваццаці шасці год, за здраду дзяржаве на падставе ваенна-крымінальнага ўстава...

У цемры, у куце, нешта варухнулася. Прамень святла ўпаў на мёртвыя, нібы ў медузы, вочы. Граф Мураўёў выступіў з цемры і нячутна прысеў на табурэт ля сценкі.

...пакараць смяротнай карай — расстралянем... (Склаў паперу.)
Гэта было другога сакавіка падпісана. Дзявятага сёння. Вы словы аб магчымасць абскарджання не схапіць?

Кастусь. Гэта дарэмна. І не мне прасіць даравання ў рознай сволачы.

Мураўёў робіць знак выйсці. Тызенгаўзен паціснуў плячыма, выйшаў.

Бразнуў замок. Кастусь не бачыць Мураўёва. Задумаўся. Цішыня.

За акном густым вэлюмам пачаў падаць снег.

Мураўёў (*цixa*). Падымі свае вочы і слухай мяне.

Кастусь здрыгануўся ад нечаканасці, павярнуўся на голас. Глядзіць.

Кастусь. А-а, вось хто. Другі раз спадабіўся ліцэзрэць.

Мураўёў. Другі... Князь Мсціслаўскі.

Уся размова, да самага канца, ідзе ціха і спакойна.

Я прыйшоў пагаварыць... Дзіўна, але так.

Кастусь (*міжвольна адкінуў прастату і гаворыць цяпер сапраўды як князь*). Я слухаю вас, граф.

Мураўёў. Ці думалі вы, супраць чаго паўстаяце? Ці думалі, што тысячу год кожны разбіваў аб нас галаву? Былі бунты, рэвалюцыі — а мы заставаліся, і зноў аб нас разбівалі галаву. Таму што мы — парадак, дзяржава, таму што за нас вера, забабоны, філасофія, культура. Таму, што за нас — жах. Людзі не могуць жыць свабоднымі сярод руін. Яны ўзрываюць дом, кідаюцца трохкі сярод каменя са сваімі добрымі намерамі, а потым будуюць новы, яшчэ горшы. І кожны раз льецца кроў. І гінуць лепшыя, а не горшыя. І пасля кожнага такога эксперымента сярод жывых застаецца больш і больш мярзотнікаў.

Кастусь. Я думаў над гэтым. Чаго вы хочаце?

Мураўёў. Бачыш муры? Ты можаш з іх выйсці. Зараз. Я хачу гэтага. Ведаеш, каб людзі жылі — трэба, каб лепшыя з лепшых не бунтавалі, а ішлі да паборнікаў парадку і магутнасці айчыны... Я абяцаю вам словам двараніна волю і месца пры мне... Я вам абяцаю. Не Аляксандр — я.

Кастусь. Гэта важыць больш. Ведаю... Чаму прапаноўваеце?

Мураўёў. Хачу, каб вы сталі членам дзяржаўнага савета ў пяцьдзясят год.

Кастусь. У дваццаць пяць я быў вярхоўны ваявода Беларусі і Літвы.

Мураўёў. А ў дваццаць шэсць можаш не быць нікім.

Кастусь. Ведаю.

Мураўёў. А паслухаеш — можаш жыць, кахаць...

Аблічча Каліноўскага нібы засвяцілася ў змроку.

Кастусь. Кахаць...

Мураўёў. Так... Бачыш?

За акном густым вэлюмам падае снег.

Гэта падае апошні снег у тваім жыцці. Я памятаю адзін такі, калі я кахаў...

Кастусь (*спяхмурнеўшы*). Гэта забаронены ўдар, граф. Я адкажу такім самым: невядома яшчэ, колькі снегападаў засталася ўбачыць вам.

Мураўёў. Я пажыў...

Кастусь. Як пажыў?... І чаму прапаноўваеце гэта мне?

Мураўёў. Сынok... Ты не ведаеш. Вакол мяне адны нягоднікі і дурні...

Кастусь. Сімтаматычна.

Мураўёў. У вас блакітная сонечная кроў. Вы — сапраўдны дваранін, рыцар — не тое што гэтыя вырадкі. І вы са сволаччу.

Кастусь. Калі за вас парадак, то чаму сярод вас столькі нягоднікаў? Чаму з пакалення ў пакаленне лепшае — гіне, а ўсё адно ідзе да нас, да «сволачы»?

Паўза.

Я вам скажу, чаму. Кожны раз чалавецтва бліжэй да шчасця... на вышыню нашых магіл. З крывёю, са зрывамі на дно прорвы, яно, здыхаючы, паўзе да праўды.

Мураўёў. Гэта фатальная, жахлівая памылка маладосці. А маладосць праходзіць. Я ведаю гэта... сыноч. Ты, магчыма, не ведаеш, які быў я, пакуль не зразумеў.

Кастусь. Вы заўсёды былі такі.

Мураўёў. А я быў такі, як ты.

Паўза.

Такі, а магчыма, і горшы бунтар. Я быў адзін з самых першых дзекабрыстаў. Нас было чацвёрка.

Маўчанне.

Гэта я прыняў у тайнае таварыства Івана Пушчына... Так, таго самага, лепшага сябра забітага паэта.

Маўчанне.

Потым я зразумеў — у гэтым няма праўды. Праўда не там. Я выпадкова не трапіў на шыбеніцу, хаця не скардзіўся б, нават трапіўшы. І вось я служу айчыне. І хачу зрабіць для маладога, чыстага, бліскуча таленавітага чалавека тое, што калісь зрабіў для мяне выпадковы лёс.

І раптам Кастусь засмяяўся ціхім, горкім смехам.

Кастусь. Вы? *Мой лёс?* Жывы, з крыві і плоці, з дзвесце сарака васьмю касцямі і некалькімі аршынамі кішак... Ох, як доўга гэта яшчэ будзе!.. Любіць гэта чалавек: захапіць уладу над жыццём і смерцю, назваць сябе лёсам, Богам, з усёй сваёй вузасцю, тупасцю, капрызамі.

Мураўёў. Не смейся з мудрасці... сыне.

Кастусь устае і адыходзіць ад Мураўёва.

Кастусь (*ціха*). Я зразумеў вас. У вас дагэтуль смыліць і пячэ ў сэрцы, калі вы параўноўваеце сваё жыццё з чужой чыстай смерцю... Вы... нібы хочаце перавешаць пакаленне, што бачыла ўсю вашу непрыглядную галізну... Бачыла пяць пакутнікаў на верхках Петрапаўлаўкі і вас... вось такога... живога... Праўда?.. Праўда.

Мураўёў устае і ўдарае ў дзверы. На яго страшна глядзець.

Я думаў, вы больш мужны... Я разумею, я проста першы, хто зразумеў вас да самага нутра. Да таго, у чым вы самі, можа, толькі аднойчы, у дрымоце, калі воля ўжо спіць, прызналіся сабе.

Паўза.

Рэнегат. Вам трэба для заспакаення рабіць другіх падобнымі да сябе... Але я гэтага... апошняга... вам не падару... *граф-вешальнік*.

У камеру заходзіць Тызенгаўзен.

Мураўёў. Скажыце членам часовага палявога аўдытарыяту, што я прапаную ім *замяніць расстрэл — павешаннем*.

Згасае святло. Калі яно загараецца зноў — Кастусь адзін.

Сядзіць за сталом. Піша.

Кастусь. «Браты мае родныя, мужыкі! З-пад... шыбеніцы прыходзіцца мне вам пісаць. І, можа, у апошні раз. Горка пакінуць родную зямельку і цябе, дарагі мой народзе. Застогнуць грудзі, забаліць сэрца, але не шкада загінуць за тваю праўду.

Бывай здаровы, мужыцкі народзе!
Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе
І часам спамяні пра Яську свайго,
Што згінуў за праўду для дабра твайго.
І калі слова пяройдзе ў дзела,
Тагды за праўду станавіся смела...

Ты, аднак, народзе, не чакай і з чым можаш ідзі ваяваць за свайго Бога, за сваё права, за сваю славу, за сваю бацькаўшчыну». Усё... Усё?.. Так, усё... (*Устае і ідзе да акна, за якім няспынна варушыцца снег і бязвольна схіляецца заснежаная галіна яблыні*.) У мяне былі тры каханья ў адной: ты, Караліна... Ты, радзіма... Ты, воля... Я амаль нічога не паспеў...

Падае, падае снег. Ніжэй згінаецца галіна.

Снег... Снег... Варушыцца. Падае. Апошні снег гэтай зімы.

Апускаецца на ложка. Засынае. Цьмянее над ім святло. І ў змроку з шлохам, адчаем і маленнем пралятаюць галасы: «Воля... Во-о-о-ля!.. Радзіма!.. Караліна!.. Вас клічуць! Мы клічам! Клічам!» Паступова святлее. Ля ложка Кастуся стаіць жанчына ў чорным. Толькі цень, які паступова набірае рэальнасць.

Цень. Уставай, Кастусь. Уставай, сыноч. Пагаворым. У нас мала часу. Кастусь. Гэта ты... маці? Чаму я пазнаю твае вочы? Ты так рана памерла. Я ж ніколі ў жыцці не бачыў цябе.

Жанчына скідае з галавы шаль. Гэта Беларусь.

Ніколі не бачыў, а пазнаю... адразу. Ты ж мая маці?

Беларусь. Але.

Кастусь. Якое шчасце, што ты прыйшла.

Беларусь. Я не магла не прыйсці.

Кастусь. Чаму ж ты раней ні разу не прыходзіла? За ўсе дваццаць шэсць... год... і два месяцы?!

Яна маўчыць. І ён зразумеў маўчанне.

На імгненне ў яго перахапіла дыханне, ён правёў тылам далоні па вачах.

Так... Разумею... Не кажы нічога. Якое шчасце, што ты ўсё ж прыйшла, мама.

Беларусь. Ты маўчы. Ты не кажы нічога, не думай ні аб чым. Ты проста пакладзі мне галаву на калені і паплач... Ну. (*Бярэ яго галаву і кладзе на калені, гладзіць валасы.*) Супакойся... супакойся... Пакуль ты жывы — я з табою. З усімі лясамі, рэкамі, людзьмі. З небам і вясёлкамі, з начнымі зарніцамі. Спі.

Голас заводзіць калыханку.

Люлі-люлі-люленькі,
Зашумелі лазнякі,
Гнуткія трысцінкі,
Тонкія націнкі.
Спі-і, спі.

Кастусь спіць. Яна гладзіць яго валасы. І раптам, праз калыханку, з вуснаў яе прарываюцца гнеўныя, смутныя, жалобныя словы.

Зямля маўчыць. Яна ў пажары ўся.
Парваліся на ліры сонца струны,
Застратлівай не даспяваўшы руны
Пра смерць і неўміручасць Кастуса...

(Яна не можа стрымаць сябе. Яна тужыць, яна вяшчае.)

О, мой народ, зачаты для бяссмерця
Так, як і ўсе народы на зямлі.
Мужайся, ў кулаку зацісні сэрца
І рабства ў ім навекі спапялі.

Варухнуўся Кастусь.

І тады яна, глушачы словы і рыданні, вядзе калыханку далей.

Над зямлёй-балесніцай
Тонкі чоўнік месяца.

Ў хвалях мясячык скакаў,
З плаўняў чоўнік выплываў,
З плаўняў чоўнік выплываў,
Князя ціха калыхаў...
Натаміўся жывучы,
Нахадзіўся уначы,
Столькі стрэл параскідаў,
Столькі нівак заараў.

(І зноў вырваліся глухія словы.)

Бо сонца шчасця немінуца ўстане,
Калі яго чакаць і зваць, як мы,
Сярод цямноцця і сярод рыданняў,
Сярод бязлітаснай, як смерць, зімы.

Заснежаная галіна яблыні, вырастаючы, пранікла ў камеру,
працягнулася над ложкам, сіняя, зорная ад іскраў. Кастусь застагнаў у сне.

Люлі-люлі-люленькі,
Не шуміце лазнякі,
Божыя націнкі,
Моцныя трысцінкі...

Яна ўстае і цалуе яго ў лоб. Ён усміхаецца ў сне.
Святло цьмянее паўсюль, акрамя сіняга-сіняга ззяння на заснежанай галіне.

Спі... Сярод бязлітаснай, як смерць, зімы...

Спіць Кастусь. Постаць знікла, але недзе вядуць і вядуць напеў калыханкі
скрыпкі. Цяпер ужо не змрочна, а з праніклівым, палкім сумам... І вось
на галіне ўжо не снег, вось ужо ўся яна ўсыпана, заліта не сінім снегам,
а ружова-белай, магутнай квеценню. І над ёю, у празрыстым сяйве, па чарзе
з'яўляюцца постаці людзей... Кастусь прыўстае, глядзячы на іх.

Караліна. Бачыш, яблыні цвітуць... Я ніколі не думала, што я так не
магу без цябе... Уначы блішчыць раса на пялёстках, як зоры.

Кастусь. То хадзем туды...

Караліна. Я ніяк не магу дацягнуцца, падаць табе руку.

Кастусь. Нічога... Усё адно дзякуй. Бо я блытаю імя тваё і радзімы.
Бо я працякаў праз пустыні. Бо толькі з табой я паверыў у вясну.

Караліна. Сэрца згарае ад любові... Я не магу без цябе... Каб ты
толькі ведаў, як я не магу без цябе.

Кастусь. Яблыня, яблыня... Абсып яе пялёсткамі... Бяжым, сланеч-
нік... Глядзі, якая цвецень.

Знікае Караліна. З'яўляецца Яневіч.

Яневіч. Я дапамагу вам. Вось месяц-чоўнік дрыжыць ля берага. За ракой зорны сад. Ён чакае. Плывіце. А тых, хто асуджае такіх, як ты, — заўсёды будуць глытаць чорныя воды... Бывай, сыноч... А рукі мае сумавалі-такі па тваім сыне... Бывай... Плыві.

На месцы яе Чортаў Бацька.

Чортаў Бацька (*на твары ягоным слёзы*). Я табе такое вясельца выстругаю... хаця... каркадзілаў ганяй. Я, сыноч, для цябе — усё. Толькі і святла, разумееш, убачыў, што з табою... Бывай...

Устаў Марцявічус.

Марцявічус. Трымайся, светлы мой... Было б магчыма — я б за цябе... Тым, хто катуе такіх, як ты, ніколі ў вяках не зазьяе сонца. Ну вась... Бывай...

Узнік Арсень.

Арсень. Мужчыны — маўклівы народ. Але я... вельмі люблю цябе... Сёння дзясятае сакавіка. Пачнём... Бывай... І няхай для ворагаў волі не існуе вялікага жыцця.

Знік. І тут, трохі наводдаль, устала постаць Вітаўта.

Вітаўт. А для... такіх... як я, не існуе вялікай смерці...

Кастусь. І ты тут?

Вітаўт. І я... Хаця мне гэта ўжо непатрэбна.

Кастусь. Ты памёр?

Вітаўт. Я ўсё адно што памёр. Я горш чым памёр... Я не прашу «даруй», не зайздросчу табе... Я зайздросчу забітым. Тут над табой стаяў мужык. Яны засталіся вернымі. Яны. Хто б падумаў?... Калі ты хацеў гэтага — ты перамог...

Кастусь. Як было б добра, каб ты раней гэта зразумеў.

Вітаўт. Позна... Бывай...

Знік. Караліна ўстае.

Караліна. Вось... Я зноў... Цяпер толькі два словы... Мала часу... Разумееш, гэта *для мяне* мала часу... Бо ты — вечны. Такіх, як ты, нельга не любіць... Я спяшаюся сказаць. Што сказаць? Ага... Для ўсіх тых жанчын, што калі-небудзь, аж да канца дзён людскіх, будуць з нейкіх там меркаванняў... кроіць сэрца такім, як ты... не жадаць іх адпусціць і баяцца забыць дзеля іх усё... з-за спакою, з-за вартых жалю даброт... — для ўсіх тых жанчын ніколі не будуць цвісці яблыні... Гэта мой праклён. Праклён сапраўднай жанчыны, якая... стала ўдавою, не пабачыўшы жаніха...

Кастусь. Ты — бессмяротная... Лепшая... Сапраўдная... Ты — зямля мая...

Караліна. Што яшчэ? Ага. Ва ўсіх найлепшых мужчынах, аж пакуль не згасне сонца, будзе частка цябе. Гэта — запавет жанчыны. Яны будуць... вось такія. Як прамень. Хто не разумее — тым горш для іх. Я шчаслівая, што ты быў у маім жыцці... Бывай... цвецень мая!..

Знікае. Сінеюць кветкі яблыні. І вось гэта ўжо снег. І цьмянее святло... Потым яно ўспыхвае, нібы ад таго, што недзе — вельмі далёка — пачалі ракатаць барабаны. Успыхвае, асвяціўшы пустую, бязлюдную камеру, чатыры сценкі і пусты ложак... І — цемра. Цьмяныя сілуэты дрэў. Гола, страшна, трывожна шумяць дрэвы, і ў пошум уплятаюцца жудасны матыў «Дароты» і далёкі барабанны пошчак... Слаба асветленыя толькі некалькі постацей: юрод, плакальшчыца, нямы Ян.

Голас з цемры. Прыгавор! Па ўказу яго Імператарскай Вялікасці ваенны суд, заснаваны пры Віленскім ардананс-гаўзе... прыгаворвае двараніна Каліноўскага...

Голас Кастуся. У нас няма дваран. У нас усе роўныя.

Цемра. Пошчак. Шум дрэў.

Плакальшчыца. Зямля наша, беспрытульная наша... Рукі нашы, як зямля, у вачах змрок... Не хацеў ты гэтага, белы наш коннік, Юры наш, пераможны наш... Вось яны цябе і скруцілі падманам... Глядзіце ж толькі, каты, глядзіце... Лятуць між хмар рыцары... Мячы іхнія — маланкі, вочы іх — стрэлы смертаносныя... Белыя коні... Залатыя коні... Гоняцца за ноччу.

Голас з цемры. А маёмасць яго — канфіскаваць.

Юрод. Был-ла хата ў арла... Был-ла шата ў арла... Галгофа! Адзенне дзеляць!..

Расце барабанны пошчак. Плакальшчыца заламіла над галавой рукі.

Плакальшчыца. А і гало-о-вачка наша... Па-асівела ж яна за нас, бедных... Ра-а-са на ве-ечкі пала, як слёзы... Яне, Яне мой... Скардзіся... Цяпер няма каму за цябе... Скардзіся.

Нямы крычыць. Лямант страшэннага абурэння і злосці ляціць над людзьмі. Аблічча Яна — нібы аблічча анёла гневу. Крычыць нямы. І раптам з рота яго...

Нямы. Не-е-е... усё яшчэ... Не-е ўсё! Не-е ўсё!!!

Гукі «Дароты» цяпер пагрозлівыя і магутныя. Ракочуць барабаны. Мацней. Мацней. Нясцерпна. І на самай вышэйшай мяжы пошчаку з яго вырываецца, адсекшы ўсё астатняе, — страшны жаночы лямант...

Голас. А-а-а!

Змрок. У цемры гола і трывожна шумяць дрэвы.

Голас Беларусі (*ясны і нечакана спакойны*). Не!.. Не!.. Не!.. Вы — гэта я. Хіба я магу памерці? Устаньце з зямлі. Той, хто памёр, як вы, — не памірае.

Яснее святло. Некалькі вялізных, на ўсю сцэну, кратаў. За апошнімі ўсё яснее постаць. Гэта Кастусь. Яснее срэбнае святло, і ўрэшце ўся фігура Каліноўскага праявіцца срэбрам — нібы знутры. Ён ідзе проста на краты, і краты бяссіла падымаюцца перад ім... Адны... другія... трэція. Паступова мацнеюць барвяныя адбіткі зарыва на постаці Кастуся.

Кастусь

Вялікі мой народ, зямля мая.
Гняздо пакут, змагання і свабоды,
Зямля маіх нябёс, маёй каханай,
Маіх сяброў, маёй спявучай мовы...
Я толькі што памёр. І ў гэты час
Адаў табе, зямля, сябе самога,
Каб ведала, як я цябе люблю.
Адаў азёрам — вочы, чуб — ільнам,
Смех — ручаінам, песні — цёмным пушчам,
Закатам — кроў, мужыцкім бунтам — гнеў.
А душу — кожнаму з братоў сапраўдных,
Каб кожны меў хоць трохі ад мяне.
Што бачу я ўдалечыні? Пажары,
Паўстанні, сечы, зарыва, нашэсці.
Меч ворага амаль ля сэрца пройдзе,
Ты будзеш паміраць. Ды толькі ведай,
Бяссмертны ты, як фенікс, мой народ...

Кратаў няма. І, нібы ў адказ на словы, вырастаюць з зямлі, побач з постаццю Каліноўскага, іншыя постаці. Стаяць, абняўшыся, як стаялі ў яме, Заруба, Яўхім, Вастравух. Барвяны пажар залівае іх абліччы. Яшчэ, і яшчэ, і яшчэ постаці. Арсень, Яневіч, Марцявічус з кінжалам. Побач з Кастусём вырасла постаць Караліны. Устаюць нямы Ян, плакальшчыца, Гарэліха, Яўхіміха, Агей... Народ! Яны збліжаюцца моўчкі, сурова. І вось яны — адно. Адна маса, адлітая з расплаўленай медзі... Яны вырастаюць, яны высяцца над зямлёй... Чырвонае зарыва скача па іх абліччах.

Заслона

1963

1862 ГОД.
СЛОВА КАЛІНОЎСКАГА

Ты, народ мой, — не слабы.
Дзецюкі!

Слязу сагрыце,
для вялікае касьбы
свае косы навастрыце.

Біце ў звон ва ўсе канцы
ў непахіснасці і веры.
Сёння вы яшчэ касцы,
заўтра вы — касіянеры.

Заўтра — з крыўдай змагары,
ганьбаю, жыццём ярмовым
і, Бог дасць, гаспадары
і зямлі сваёй, і мовы.

А не дасць... Не знікне след.
Жыць надзея застанеца,
гулкім рэхам пойдзе ў свет,
з хаты ў хату, з сэрца ў сэрца.

Адгукнеца не адзін
ваш і сын і ўнук;
над краем
нават серпік-маладзкік
пра касу ім нагадае...

Яны скажуць, дзецюкі,
імя новых пакаленняў:
«Таго роду мы, які
назаўсёды ўстаў з каленяў!»

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ

З маленства —
Айчына, мяне ты на подзвіг гукала,
Гарачую радасць кідала ў лятунак хлапцоўскі, —
І ў сэрцы гучала,
І ў песні зіхотна ўставала
Вялікасным клічам —
Кастусь Каліноўскі, Кастусь Каліноўскі.
Кастусь Каліноўскі —
нязмерная мужнасць Радзімы,
Кастусь Каліноўскі —
адвагі прачыстая мова.
Змаганне,
Што гэткага сына вякам нарадзіла,
Было —
Як нашчадкам
Ад горкай нядолі замова!
Заўсёды ў легендах —
Жывы, недасяжны для катаў...
Заўсёды — як мара, —
Нямеркнучы, слыжны і званы...
То ў ззянні падсонечным —
велічны сокал крылаты...
То ў світцы сялянскай —
Што ў строй наш прыйшоў з Мастаўлянаў...
У штурмах Айчыннай —
і дні баявыя і ночы —
Як першы між першых
у мужных шарэнгах байцоўскіх
І славу прарочыў,
І ў наступе вогненна крочыў —
Кастусь Каліноўскі, Кастусь Каліноўскі!..
Гады адыходзяць, а ў сэрцы агонь не сціхае,
Бунтоўнаю радасцю б'ецца, шугае, крынічыць.
Кастусь Каліноўскі —
присягай бацькоўскаму краю

І нас, і ўсё новых
змаганцаў на подзвігі кліча.
Хачу і сягоння, нібы да святыні, прыпасці
Да чыстай крыніцы любові —
і піць, не напіцца...
У празе няспыннай да непаўторнага шчасця,
Кастусь Каліноўскі,
табою жыццё ганарыцца.
І чуе ўвесь свет — пакаленням
старэйшым і новым
Гаворыць Радзіма,
у шлях свой выходзім мы
зноў з кім:
І матчыным словам,
І светлым лятункам вясновым
Вядзе нашы сэрцы —
Кастусь Каліноўскі, Кастусь Каліноўскі!..

1988

* * *

Каліноўскі,
Адзіны,
Кастусь...
На спатканне бягу баравінай.
Кветку белую — Беларусь
Прытуліла да сэрца жанчына.
Касінерамі дрэвы ля іх,
На галіне гайдаецца ветах.
Гэты вечар адзін на дваіх,
Песня лісця і стомленых кветак.
Каліноўскі,
Каханы,
Са мной...
Ты — калісьці, я — сёння ў трывозе.
Пад сустрэчы высокай сасной
Дзень стаіць на гарачым пакосе.

ХАМУЦІУС

Паэма

Ствараючы аблічча свету новага,
Ствараем мы і новае аблічча
Тым, хто загінуў.

М. Бануш

«Мой родны брат! Я пакідаю свет.
Пішу табе не ліст, а заповіт...
Узняўшы бунт, народу-жабраку
Мы камень падалі, а не руку.
Мы гінем ад таго, што абяцалі
Зямлю яму, а не далі ні цалі.
Калі затрубіць новай бітвы рог,
Паўстанец пакладзе на твой парог
Мой заповіт, а ў ім — зямлю магната:
Тваю, маю... Раздай жа долю брата
Тым, хто яе арэ. На гэта права
Не я табе даю, а наша справа».

З ліста Юрася Старжыцкага

Пад вячыстай хвой

Год 1862. Гасціная ў засяняковым доме. Летняя раніца. Хвоя за акном.

Гаспадыня Гелена Ямант услухоўваецца ў яе вячысты пошум.

Уваходзіць сястра Гелены — Рагнеда Старжыцкая, маладая, зграбная жанчына.

Гелена

Рагнеда, ты? Ні свет і ні зара...

Рагнеда

Навіны ёсць... Геленачка, сястра,
Як маешся?

Гелена

Як верны пёс руіны,
Вартую дом, дзе мы з табой раслі,
Крыжы бацькоў ды ўласныя ўспаміны.

Рагнеда

Здароўе як?

Гелена

Тапчуся па зямлі.
А дзе ж твой муж?

Рагнеда

Пацеха! Пан маршалак
Не страціў спрыт да выразання палак,
Прабач яго за гэтыя дзівосы —
З карэты злез і паймчаўся, босы,
У твой ляшчыннік. Я трымаць не стала.

Гелена

А што, яму сваіх лясоў замала? —
Не выхадзіш за тыдзень.

Рагнеда

Гэты кут
Ён любіць. А яшчэ — сцяжынкi тыя,
Што некалі таптаў са мною тут.

Гелена

Разбяр па дрэву... Забаўкі пустыя,
Магната дурасць.

Рагнеда

Бога не гняві.
У графа дурасць гэтая ў крыві.
Хіба, скажы, не стаў бы мастаком
Ягоны брат, каб не паўстання гром?
Ты пазмрачнела. Можа, нам не рада?

Гелена

Не ўспамінай, Рагнеда, чорных дзён,
Боль непазбыты.
Нас трывожыць ён.
Нядаўна муж ліст атрымаў ад брата.

Гелена

Ад Юрася? Як гэта так? Дальбог,
Не разумею... Што за ліст?

Рагнеда

Мы самі
Здзіўляемся. Не ўласнымі ж рукамі
Паклаў нябожчык графу на парог

Ліст, што гучыць сягоння як паданне...
Граф быў малы, калі мяцежны рог
Паклікаў Юрася...

Гелена

Правоў і звання
Пазбавілі няшчаснага бацькі
За гэта.

Рагнеда

А яшчэ... тваёй рукі.

Гелена

Юрась мяне з сабою на паўстанне
Зваў... Не пайшла.

Рагнеда

Не варта шкадаваць.

Гелена

Шкадуе памяць.

Рагнеда

Муж хацеў бы знаць,
Як жыў Юрась пасля?

Гелена

Аб тым, відаць,
Вядома толькі кірмашам і пушчам,
Дзе ён старцом відушчым, невідущым
Хадзіў, быў ганчаром, быў багамазам,
Быў цыганом, — жыў з цыганамі разам.

Рагнеда

Ах, бедны! Лепей катарга, палон,
Чым лёс такі. Сюды прыходзіў ён?

Гелена

Жыў... У сялян. Хаваўся ў іх зімой
З Анэляй — спадарожніцай сваёй.
Вясной ён маляваў з яе партрэт,
Сам, як вясна, шчаслівы, закаханы,
Не багамаз, а Бог, мастак, паэт.

Рагнеда

Але! Так пачынаюцца раманы.

Гелена

Трагедыі, старыя, быццам свет:
Пралог лірычны, дзеі нечаканы
Канец, а там — і змрочны эпілог
Паўстання і блукання па народзе.

Рагнеда

З табою толькі ў сорок трэцім годзе
Ён бачыўся?

Гелена

Дзіця на мой парог
Прынёс Юрась, як Бог забраў Анэлю
З пасцелі парадзіхі ды ў пасцелю
Бязведамную.

Рагнеда

Пухам ёй зямля!

Гелена

Жыццё было ўжо Юрасю няміла.
У лес сышоў і там прапаў пасля.

Рагнеда

Пад прозвішчам сваім удачарыла
Малую ты... Марыська праўду знае?

Гелена

Я ёй сказала, што яна дачка
Старжыцкага. Паўстанца. Мастака.

Рагнеда

А больш... А пра Анэлю?

Гелена

Не пытае,
А можа, і сама не хоча знаць.
Яна — дзіця бясшлюбнае, я — маці
Яе, пасмешышча мясцовай знаці,
Што трэба больш? Аб чым яшчэ пытаць?
Яна маўчала, я не гаварыла,
Язык — замок, калі душа — магіла.

Рагнеда

Даруй, сястра, яшчэ не ўсё спытала:
Як быць з Марыскай? Пра яе так мала

Я думала. Ёй колькі год? Відаць,
Вясельны ўзрост? Ёсць на прыкмеце зяць?

Гелена

Не смейся. Хто палічыць за выгоду
Ісці за Нёман, не спытаўшы броду.

Рагнеда

Марыська не без племені і роду.
Старжыцкі дзядзька ёй, а не вараг.
Я гаварыла з ім. Ён дасць пасаг.
Мы так рашылі. Што Гелена скажа?
Ці, можа быць, не верыць?

Гелена

Воля ваша,
А толькі...

Рагнеда

Што?

Гелена

Пранёсся слых такі,
Што хоча граф раздаць зямлю сялянам.

Рагнеда

Той слых, сястра, і нас трывожыць з панам.
Хлусня!

Гелена

А ўжо на графа мужыкі,
Як на святога, моляцца ў касцёле,
Дый у царкве.

Рагнеда

Пустое нехта меле.
Няпэўны час! Турбацыя адна.

(Падыходзіць да акна.)

А вунь і муж ідзе. Шчаслівы, босы,
І не адзін... З Марыськаю?

Гелена

Яна.

Рагнеда

Вянок на галаве. А што за косы,
Як вырасла! Якія ножкі, стан!

Пры кавалеры... Гэта што за пан?
Прыемны з выгляду...

Гелена

Адукаваны.
Зваць Кастусём.

Рагнеда

Хто пазнаёміў іх?

Гелена

Вядома хто — выпадак нечаканы,
Спрадвечны спадарожнік маладых,
Стрэч і разлук нязведаная сіла.

Рагнеда

Гасцюе ў вас?

Гелена

Марыська запрасіла.

Рагнеда

Даўно ён тут?

Гелена

Ды ўжо чатыры дні.

Рагнеда

А ён ёй падабаецца. Зірні:
Між ім і ёй ідзе вачэй размова,
Пан русы, а дзяўчына чарнаброва...

Уваходзіць граф Віктор Старжыцкі. Босы, кашуля на ім расхрыстана, у руках кіёк з ляшчыніны. Следам ідуць Марыська і Кастусь Каліноўскі.

Старжыцкі

Гелена, добры дзень!

(Цалуе руку, звяртаецца да ўсіх.)

Хачу я ўсім

Прысутным абвясціць, у добрым часе,
Аб змене той, якая адбылася
У лёсе брата, вашым і маім.

Дык слухайце, што я скажу вам... Згодна
Хадайніцтва майго, маіх сяброў,
Самім царом, за даўнасю гадоў,
Грэх брату дараваны пасмяротна.

Яго імя не пахаваў гушчар,
Ягоны род не згінуў... Не загіне.
Марыся — больш не Ямант, а графіня
Старжыцкая. А я — не гаспадар
Таго маёнтку, што мяжуе з вамі.
Не я, а лёс яго вяртае вам.
Гелена, плачаш ты? Не плач. Слязамі
Не вернеш Юрася. Хай лепей нам
Накрые стол доўгацярплівы дом!
Наш дом!.. З вячыстай хвояй за акном.

Знаёмства

Жанчыны, а следам за імі Марыська, праходзяць у суседні пакой.
Там яны займаюцца гаспадарчай справай — накрываюць стол.
Мы бачым іх, але не чуем, бо ўвагай скіраваны на гасціную, дзе ў гэты час
размаўляюць Віктор Старжыцкі і Кастусь Каліноўскі.

Каліноўскі

Нябожчыкам не трэба даравання
Былых грахоў. Калі ім сніцца сон,
То сніцца ім не тытул, а паўстанне
Наступнае. Яго набатны звон.
З марудных дылжансаў на чыгунку
Час перасеў і ў тым імчыць кірунку,
Якога час мінулы не дасяг.
Паўстанне ўжо не за гарамі, вашаць...
А выбухне — што тытул будзе важыць,
Пазбаўлены мінулых пераваг?
Што граф? Што князь?

Старжыцкі

Прашу вас, дзеля Бога,
Цара хоць не чапайце.

Каліноўскі

Засцярога?

Старжыцкі

Так. Я ж — маршалак.

Каліноўскі

Вас мы не чапаем.
Але ж і вы, і я хіба не знаем,

Што ўвесь наш бедны край прыйшоў у рух.
Цара і канцылярыю ўсім краем
Клянучь... А мы тут баімося ўдвух.

Старжыцкі

Вам лёгка. Вы ад царскіх слуг далёка.
А я? Я — знатны лёкай для паслуг,
Нядрэмнае за каркам чую вока.
Дзе ні ступлю, хлусню на слых лаўлю,
Ліхія чуткі, быццам я зямлю
Хачу раздаць...

Каліноўскі

Я чуў. Але не верыў.
Не веру ў філантропію намераў.
Калі б намер сур'ёзны быў у пана,
То здзейсніў бы яго ён нечакана
У зручны момант, улічыўшы ўмовы,
А не для слоў пустых.

Старжыцкі

Святыя словы!
Ніхто не стане жартаваць з пятлёю
Намыленай.

Каліноўскі

Аднак, я чуў другое...
Не знаю, ці казаць?

Старжыцкі

Чаму б і не?

Каліноўскі

Пра нейкую наяўнасць запавету...
Нібы яго пакінуў брат ваш.

Старжыцкі

Мне?

Каліноўскі

Хто кажа — вам, хто кажа — камітэту
Паўстанцкаму.

Старжыцкі

А хіба ёсць такі?

Каліноўскі

Ды рознае гавораць дзецюкі
Пра камітэт той самы і пра справу.
Нібыта граф Старжыцкі ў пэўны час,
Паўстанца-брата помнячы наказ,
Не стане спадзявацца на Варшаву
З няпэўнасцю яе, ні на Парыж,
Сам панясе пачэснай справы крыж.
Яму, гавораць, наш давер і зброя.
Ён сам герой, не толькі брат героя!

Словы Каліноўскага ўразілі графа. Страх маршалка і адвага паўстанца адбіваюцца на ягоным твары. Што пераважыць — адвага ці страх — невядома.

Старжыцкі

Як бачыце, зусім нядобры слых.

Каліноўскі

На рэха слых падобны: быў і сціх.

Старжыцкі

Вось брата ліст! Пасланне дзён былых,
Паслухайце... «Я пакідаю свет.
Пішу табе не ліст, а запавет...
Узняўшы бунт, народу-жабраку
Мы камень падалі, а не руку,
Мы гінем ад таго, што абяцалі
Зямлю яму, а не далі ні цалі».
Так напісаў Юрась!

Каліноўскі

Тут праўда ўся.

Старжыцкі

Яна і вас, як бачу, ўсхвалявала.
Яна яму магілы каштавала,
А нам — заўчаснай смерці Юрася.
Фінал трагічны!

Каліноўскі

Не!.. Хутчэй завязка
Для новых дзей.

Марыська *(уваходзячы)*.

Прашу вас. Калі ласка!

Заклапочаны граф ідзе следам за Марыскай і Каліноўскім.
Паступова настрой ягоны ўраўнаважваецца. І вось ужо Старжыцкі —
ранейшы маршалак, задаволены госць і гаспадар. Ён падыходзіць да стала
і налівае па поўнай чарцы спачатку дамам і пляменніцы Марысі,
а потым — Каліноўскаму і сабе.

Старжыцкі

Я ўсцешаны за ціхі дом, які
Сабраў нас тут, між сцен сваіх утульных.
Мы ўсе з яго гасціннае рукі, —
Хто выразаў кійкі, хто плёў вянкi, —
Адна сям'я... Па родзічах агульных.
А з Кастусём — па думках сваякі.

Рагнеда

Чаму па думках толькі? Ён жа госць
Марыскі.

Старжыцкі

Знаю. Густ у пана ёсць!
Да гэтага ж і хіліцца гаворка,
Каб тут жаданы госць не быў гасцём.
За шчасце!

Рагнеда

За Марыську з Кастусём.

(Усе вытываюць.)

Старжыцкі

Ну, што ж вы, маладыя... Горка!

Рагнеда

Горка!
Рашайцеся. Смялей, такой бяды!

Каліноўскі

Не згодны мы.

Старжыцкі

Між вамі nelaды?

Каліноўскі

Казаць, Марыська?

Марыська

Так.

Каліноўскі

Раскрываем карты.
Мы гэты тост, які не жартаў варты,
Адтэрміноўваем на два гады.

Рагнеда

Вар'яты вы!

Каліноўскі

Для тых, хто сэрцу люб,
Не тэрмін, нават вечнасць.

Рагнеда

Глупства — вечнасць!
Для шчасця асцярожнасць — недарэчнасць.

Каліноўскі

А можа, шлюб?

Рагнеда

Хто зганіць шчыры шлюб? —
Яе пасаг — зямля, а ваш — асвета.

Каліноўскі

У нашы дні так мала значыць гэта!

Рагнеда

Дзе пан Кастусь вучыўся, не сакрэт?

Каліноўскі

У Пецябургскім універсітэце.

Старжыцкі

Пан скончыў юрыдычны факультэт.

Рагнеда

Ёсць служба?

Каліноўскі

Ёсць — бадзяюся па свеце.

Рагнеда

Ну як-то можна жыць без пэўных спраў?
Ах, дарагі, бацькі вас білі мала.
Як можна так?

Каліноўскі

Спытайце генерала
Назімава. Прашэнне падаваў.
Адмовілі.

Гелена

Без жоднае прычыны?

Каліноўскі

Адна прычына — патрыёт айчыны,
Якіх цяпер — лічыць і не злічыць
У Вільні, Гродні, тут.

Старжыцкі

Ах, паважаны,
Я разумею вас. Нялёгка жыць,
Калі і чалавек адукаваны
Не мае дзе свой талент прылажыць...
За жарт прабачце, маладыя, нас.
Забаве час, але і справе — час.
Чакаюць коні, гасне ў небе дзень,
Чырвоны сонца кідае прамень,
Даўжэе цень, глыбее ў лесе рэха,
Пара і нам. Дык вып'ем стшэменнэго!

Усе выпіваюць.

Першай пакідае пакой Рагнеда, за ёю, пабраўшыся за рукі, —
Марыська і Каліноўскі. Затрымліваецца толькі Гелена і граф.

Гелена

Я слухаю. Вы нешта мне сказаць
Хацелі?

Старжыцкі

Каліноўскі — вам не зяць.

Гелена

Як можна, граф? Адзін другому слова
Яны далі.

Старжыцкі

Ён меціць у царкі
Мужыцкія, на месца Пугачова,
Крывавай пласе просіцца ў зяцькі.

Юрась — мой брат. Аб шлюбе сам падбаю.
Яшчэ адно сказаць Гелене маю
Для пільнасці... Даходзяць да мяне
У Гродню чуткі, пэўныя даволі,
Што нехта тут адозвы сее ў полі,
Мужык знаходзіць іх у збажыне.
І нехта ўжо чытаў іх на млыне.
Гасця свайго, Марыську папярэдзь:
Чытаць іх нельга, можна загрымець,
Ды як яшчэ!.. Мне дораг ваш спакой.

(Выходзіць.)

Гелена

Граф помніць нас! Паводзіўся, як свой.

ДОПЫТ

Дом Гелены Ямант. Пакой, дзе жыве Каліноўскі. Вокны ў сад.
За сталом жандарскі афіцэр. Ён вядзе допыт. Каля дзвярэй узброены салдат.
Капітан удакладняе пратакол.

Капітан

Завуць вас Каліноўскі Канстанцін,
З дваран.

Каліноўскі

Дробнапамесны дваранін.

Капітан

Сюды вы з Ваўкавыскага павету
Прыехалі... Якую мае мэту
Прыезд?

Каліноўскі

Не разумею капітана:
Спачатку арышт, потым пратакол,
Хоць для каго — такое нечакана.
Між тым, мне не належыць тут ні стол,
Ні гвалтам растрыбушаная шафа.

Капітан

Што гэта дом сваячаніцы графа,
Я ведаю, аднак...

Каліноўскі

Вы ні ў стале
Нічога не знайшлі, ні пад падлогай.
Прыстойны дом такою мерай строгай
Вы крыўдзіце.

Капітан

Не крыўдзіў бы... Але,
На жаль, мы маем факт найдакладнейшы,
Што чалавек прыезжы, не тутэйшы,
Чытаў лісток крамольны на млыне.
Па справе следства строгае вязецца.
Ёсць сведкі адпаведныя ў мяне.

Каліноўскі

Пры чым тут я?

Капітан

Лісток, які завецца
«Мужыцкай праўдай», кліча дзецюкоў
Ісці з касой, з сякерай на паноў.
Не ўсё так нечакана, як здаецца.
Вы ў ролі бунтара, а я — судзі.

Каліноўскі

Дзе ж сведкі?

Капітан

Тут. Гаўрылаў, прывядзі.
Ды не марудзь!

Салдат

Ёсць, ваша блagarоддзе!
(Салдат казырае і выходзіць з пакоя.)

Капітан

Не апазнаюць вас, вы на свабодзе.
Хаджу пад Богам, пад царом жыву.
Нікому не раблю я выключэння.
Не вінаваты — дом без прабачэння
Я не пакіну. Пратакол парву.

Уваходзяць салдат і сяляне. Тут і маладыя дзецюкі і сталейшага веку людзі.

Хто тут старэйшы?

Арцём

Я. Арцём Яцына.

Капітан

Уважліва глядзі на гаспадзіна.
З-пад Вільні Яська? Той?

Арцём

Не той.

Дзяцюк

Не той.

Другі дзяцюк

Чарнейшы той, з калматай барадой,
У світцы быў.

Капітан

А што чытаў з лістка
Вам Яська-гаспадар?

Арцём

Пра мужыка.

Дзяцюк

Аб вольнай волі.

Другі дзяцюк

Аб сярмяжнай долі.

Капітан

І не змаглі звязаць бунтаўшчыка?

Арцём

Збаяліся.

Дзяцюк

А раптам пры пістолі.
Яшчэ нам пра цара казаў...

Капітан

Даволі!

Вы вольныя.

Салдат адпускае сялян і ўслед за імі выходзіць сам.
Капітан ірве пратакол на дробныя шматкі і кідае іх у кошык.

Раблю, як абяцаў.
Жадаю вам прыемных сноў і спраў.
Даруйце... Ёсць яшчэ адно пытанне:
Марыся Ямант запрасіла вас
У госці?

Каліноўскі

Так.

Капітан

Знаёмства ці каханне?
Маўчыце. Красамоўней за адказ
Мужчынскае маўчанне.

Каліноўскі

Новы допыт?

Капітан

Паверце, не. Хутчэй — службовы клопат,
Міжвольная даніна пекнаце
Марысі Ямант... Круглай сіраце...
Вы здзіўлены? Так, так, не ў гэтай хаце
Яе, а ў лесе нарадзіла маці,
Сама ж памерла. Круглай сіратой
Расло дзяўчо.

Каліноўскі

Гелена Ямант ёй
Не маці?.. Глупства нейкае.

Капітан

Ну што вы!
Не мог архіў сакрэтны спудлаваць.
З прычыны гэтай — клопат мой службовы:
Я вам не раю масла падліваць
У той агонь, што выбухнуць гатовы.
Палітыка, дальбог, не для кахання,
Яна — цяжкі ланцуг для светлых мар.
Ёсць прыклады... Трагедыі паўстання...

Каліноўскі

Пры гэтым вы так мнагазначна ў твар
Зірнулі мне.

Капітан

Што зробіш, я — жандар.

Каліноўскі

Не... Гэтак на нябожчыка трунар
Глядзіць, калі з яго здымае мерку
Для справы: на чарзе — труна і дол.

Капітан

Шкадую я.

Каліноўскі

Каго?

Капітан

Не вас. Паперку,
Што ў кошыку... Парваны пратакол.
Шкадую я, што выканаў фармальна
Свой доўг. Усіх не вычарпаў да дна
Магчымасцяў. А следчага віна,
Як правіла, канчаецца фатальна.
Баюся я, што і для вас яна
Так скончыцца... Прызнайцеся мне шчыра,
Прадухіліце горшую бяду.

Каліноўскі

І што далей?

Капітан

Паклічу канваіра,
На год, на два за краты адвяду.
Год альбо два і нават тры — не кара,
Грашок юнацтва спішаце ў архіў.
Дзеля Марысі, не дзеля жандара
Вы вернецеся зноў да гэтых ніў.
Вам не зашкодзяць строгія парадкі:
Лепш змрок турмы, чым чорны гвалт пятлі.
Хіба не так?.. А горкія выпадкі
У практыцы маёй, на жаль, былі.
Пад шыбеніцай, як ратунку, моляць
У суддзяў — пажыццёвых ланцугоў...

Каліноўскі

Я б не прасіў.

Капітан

Ну, што ж... Ах, моладзь, моладзь,
Шкадую вас! Бывайце. Я пайшоў.

Капітан пакідае пакой. Праз некалькі хвілін уваходзіць устрывожаная Гелена Ямант.

Гелена

Што адбылося?

Каліноўскі

Непаразуменне.

Жандар прасіў у пані прабачэння?

Гелена

Але, прасіў... Нішто сабе манера:

Пад выглядам гасця і кавалера

Ашукваць дом. Не сорам, ягамосць?

Я так мяркую: вы для нас — не госць,

А мы для вас — не тайная кватэра.

Каліноўскі

Прабачце.

Гелена

Прабачэння не прымаю.

Былі вы на млыне?

Каліноўскі

Не адмаўляю.

Не ашуканец я. Не вораг вам.

Дазвольце мне, я тлумачэнне дам

Марысі, як не вам.

Гелена

Забараняю.

Каліноўскі

Як можна?

Гелена

Каліноўскі Канстанцін,

Не я вас разлучаю з ёй, а — млын!

Абураная Гелена выходзіць. Каліноўскі паволі асоўваецца на канапу. Да яго паціху падыходзіць Арцём Яцына. Зазірнуў у твар. Падобна на тое, што Кастусь прыдрамнуў. Арцём здзіўлена паківаў галавой, пасля асцярожна вынес з-за стала крэсла. Так яны і сядзяць: Кастусь, а насупраць яго ў крэсле — Яцына. Але вось Каліноўскі ачнуўся.

Каліноўскі

Хто гэта тут?

Арцём

Пан не пазнаў Арцёма?
Яцыну?

Каліноўскі

Ты?.. Пазнаў, пазнаў, вядома.
Яшчэ тут нехта быў...

Арцём

Хто ж быў?.. Сяляне,
Жандарскі афіцэр. Ён вёў дазнанне,
Пасля яго была Гелена ў вас.

Каліноўскі

Я не пра іх... Мне гэта сном якраз
Здаецца ўжо... А іншае яскравай,
Хоць і далёкай, падаецца явай.
Тут лес шумеў... Тут чалавек між дрэў
Стаяў. Ды на мяне ён не глядзеў,
А на магілу свежую, і слёзы
Яго цяклі на крыж, на ліст бярозы,
Што ўжо жаўцеў на тым лясным грудку.
Дзіцё грудное, стоячы ўбаку,
Трымала бабка... Пэўна, павітуха.
А лес шумеў так безнадзейна глуха...
Ты пабляднеў, Арцём? Цябе здзіўляе
Мой прывід?.. То не прывід, а такая
Хвароба... Нервы... Нечаканы ўдар.

Арцём

Ах, Яська, Яська! Яська-гаспадар
З-пад Вільні! Хіба жартаваць так можна
З жыццём... Лісткі чытаць неасцярожна.
Каб мы не згаварыліся гуртом,
Гарэў бы, Яська!

Каліноўскі

Ведаю, Арцём.

Арцём

Хадзем са мной. Жаню я заўтра сына.
Пасля хаўтур, што стацца тут маглі,
Вяселле Яську памагчы павінна.

Каліноўскі
Але ж, збірацца трэба.
Арцём
Дык пайшлі.

Дажджавік

Ганак хаты Арцёма Яцыны. Падворак. З трох бакоў яго абступілі хвоі, якія далей пераходзяць у бор. Праз расчыненыя вокны далятае людская гамана, песні, музыка. Вяселле. З хаты выходзяць, а пасля ідуць падворкам Марыська і Каліноўскі.

Каліноўскі
Прыйшла!

Марыська
Ад нас да гэтай хаты блізка,
Вярста, не больш, калі ісці напрост.

Каліноўскі
Адна вярста? Не! Тысячаю вёрст
Учора мне мой кожны крок, Марыська,
Здаваўся, калі я пакінуў дом
З тваім акном, што над маім акном.
Не думаў я, хоць мне сказаў Арцём,
Што ты таксама прыйдзеш на вяселле.
А ты прыйшла. Якраз насупраць села.
Не верыў я... Не ведаў, што скажу,
Пакуль сляза твая не паглядзела
Праз дым застоля на маю слязу.
Я ўдзячны ёй.

Марыська
За што?

Каліноўскі
Слязе маёй
Твая сляза сказала без вагання,
Што, варты ганьбавання і выгнання,
Я ўсё ж не вінаваты перад ёй.

Марыська
Я ведаю, што не ліхі намер
Цябе ў наш дом прывёў, куды цяпер

Табе навек заказана дарога.
А ўсё ж, Кастусь, чаму ты мне нічога
Не гаварыў?

Каліноўскі

Для рызыкаўных спраў
Разумная не шкодзіць засцярога.

Марыська

Пра млын маўчаў.

Каліноўскі

Я хіба не казаў
Табе аб грознай навальнічнай хвалі,
Якая можа знішчыць караблі,
Не толькі човен той, што мы абралі?
А слова, а зарок, што мы далі
На два гады з табой адзін другому,
Хіба яны — не прадчуванне грому
Таго, які над намі прагрымеў?
Дык радуйся. Яшчэ маланка дрэў
Не спапяліла! Нельга вінаваціць
За гэта лёс.

Марыська

Ты не баяўся страціць
Мяне.

Каліноўскі

Прабач. Я сам таму не рад.

Марыська

То як нам быць? Як мне пазбыцца страт
Невідавочных... тых, якіх нямала
Вакол мяне? Хіба не бачыш ты,
Не заўважаеш — я ўжо іншай стала.
Душу рассеклі мне на два пласты.
На зоркі дзве. Адна з іх счэзне знічкай...
Але якая?.. Я табе мілей
Графіняю, Кастусь, альбо мужычкай?

Каліноўскі

Ты для мяне адна, як і раней.
Як і раней, ты для мяне — дзяўчына,
Якую навучаў Арцём Яцына

Зямлю араць і слаць у лузе лён.
З якой гуляў ягоны сын Лявон
У хованкі на бацькавым гарышчы
Тады, як быў, як ты, яшчэ малым,
З якім ты бульбу ў вогнішчы лясным
Пякла і танцавала на ігрышчы.

Марыська

Я так і знала. Сядзем.

Каліноўскі

Пасядзім.

Яны садзяцца на паграбню.

Земляны верх яе зарос густой, наўмысля не пакошанай травой.

Зацішна тут і ўтульна пад зялёным крылом бярозы.

Марыська

Нам не зашкодзіць даўняе суседства
Ляснога дрэва, цёплай паграбні.
Я тут сядзеццэ любіла з малалецтва,
З бярозкай размаўляць у цішыні.
З ёй уяўлялі мы гушчар глыбокі
І племя невядомых нам бяроз,
Дзе, можа быць, і мой пачаўся лёс,
Для сэрца блізкі, для вачэй далёкі,
І таямнічы — для міжвольных слёз.
Да дрэў, як да калысак, цягне, браце,
Народжаных у лесе, а не ў хаце.

Каліноўскі

Ты пра сябе гаворыш?

Марыська

Не. То — сон,

А можа, летуценне даўніх дзён.

Мне плакаць бы цяпер, ды я не плачу,

Хоць і выразна ў цёмных хмарах бачу

Наступны дзень... Ужо ахутаў змрок

Сланечнікі... Хадзем туды, мой любы,

Каб іх пялёсткі апалілі губы,

А іх пылок мне вочы завалок,

Марыся Ямант не баіцца згубы.

Каліноўскі

Ты не павінна гэтак гаварыць.
Пылок... пялёсткі... Што яшчэ за спевы?
Адкуль такія?

Марыська

Ад прабабкі Евы,
Хутчэй за ўсё. Адкуль яшчэ ім быць?

Каліноўскі

Забудзь іх. Супакойся. Прытуліся
Да сэрца, як да цёплай паграбні.
Пабудзь са мной, як у былыя дні.
Ты для мяне адна... адна... Марыся.

Дагарэла ў небе зара. Праспявалі пеўні. Змаўкае вясельная музыка,
і ў вокнах гасне святло. Ноч ахутала падворак, але ненадоўга. Пачынае світаць.
Першыя промні сонца застаюць Марыську і Каліноўскага на тым жа месцы.
Яны цалуюцца.

Марыська

Нас бачыць сонца — сорам! Час дадому.

Каліноўскі

Пара і мне.

Марыська

А можа б, пачакаў?..

Каліноўскі

Не зручна мне.

Марыська

Чаму?

Каліноўскі

Казаў Арцёму
Я, што пайду.

Марыська

Аднекуль, з-пад Пастаў,
Вандроўныя прыехалі музыкі.
У іх, я чула, танцаў кошт вялікі!
Застанься! Не адзін гуляюць дзень
Вяселле ў нас.

Каліноўскі

Я на яго наклікаць
Магу бяду, як з'явіцца мой цень —
Нядрэмны каштан, яго Вялікасць
Жандар...

(Цалуе Марыську.)

Пайду!

Марыська

А сонечны прамень
Так і цікуе нас праз рэдкалесе.
Ах, бедны, бедны! — я яму скажу...
Сачы за намі, сонца, колькі ўлезе,
Не бойся, я прыстойнасці мяжу
Не перайшла! Ад сораму ніколі,
Як не згарэла ўжо, то не згару.

Каліноўскі

Няўжо?

Марыська

Маўчы. Я з сонцам гавару!

Каліноўскі

Пагавары са мной. А з ім — даволі.

Марыська

Ты ж ведаеш і сам, які цяжар
На плечы мне ўзвалілі. Я — тавар,
А мой пасаг — разменная манета.
Мне ўжо сватоў падшуквае Рагнеда.

Каліноўскі

Раздай зямлю сялянам. Жаніхі
Адваліяцца, як п'яўкі... У спакоі
Пакінуць кут, што пад аховай хвоі.

Марыська

Зямля, зямля... Як гром на лес сухі,
Як костка ў горле! Я лічыцца мушу
Са згодай маці, будучага мужа...
Абмежавалі круг маіх правоў
Казённыя паперы і атрамант.
Лягчэй было нашмат Марысі Ямант

Не мець зямлі, не думаць пра сватоў.
Паны не для давання, а для брання...

Каліноўскі

Нічога, пачакай... І наш ланцуг
Не вечны, рассячэ яго паўстанне,
Мяжу пераарэ мяцежны плуг.

Марыська

Ці ж будзе так?

Каліноўскі

А іншага ў нас выйсця
Няма. Надзей на іншае няма.

Марыська

А раптам... Раптам катарга, турма —
Яны часцей здараліся калісьці.
Зрабі прасцей. Забудзь няпэўны шлях
Дзеля мяне, калі я сэрцу міла.
Пажэнімся, я б маці ўгаварыла.

Каліноўскі

Мне трэба ты, а не чужы пасаг.
Мне без Марысі Ямант свет — магіла.

Марыська

Маўчы. Яе ты ўчора пахаваў,
Як пачуццю адкрытаму не даў
Быць не цнатлівым, грэшным і шчаслівым.
Яе ты зблытаў з полем неўрадлівым,
Яна ж магла б раджаць на зайздрасць нівам,
Калыскі калыхаць, як каласкі.
Чым лепш ты за цара таго, які
Даў ёй зямлю, але пазбавіў долі,
Сялянам волю даў — зямлі не даў.
Ты не яе, сябе пашкадаваў,
Збаяўся, што апынешся ў няволі
Сланечнікаў яе. Не ганарыся
Бязгрэшнасцю, ты не Хрыстос.

Каліноўскі

Марыся!
За што мяне ты крыўдзіш? Сэрца стыне
Ад слоў такіх.

Марыська

Яны мае, аднак.

Каліноўскі

Не веру я. Гаворыць іх графіня
Старжыцкая.

Марыська

Няхай сабе і так!

Ты ўлады прагнеш. Не баішся кары.
Што ж мне рабіць?.. Чуваць грымот удары,
За хмары сонца свой хавае твар.
Мне час дамоў! Там ходзіць адзінота
З кута ў куток, чарнейшая ад хмар.
Ну што ж, праводзь мяне, калі ахвота.
Не, лепш не трэба... Лепей пустата
У вокнах засцяянковых, як і ў лёсе.
Сама дайду! Тут усяго вярста,
Не тысяча — як некаму здалося.

Каліноўскі

Я правяду!

Марыська

Праз два гады прыходзь.

Каліноўскі

Прыйду раней, насуперак парогу...

Марыська

Бывай, Кастусь!

Марыська пакідае падворак. Да Каліноўскага падышоў Арцём Яцына.

Арцём

Куды так рана госць
Сабраўся ўжо?

Каліноўскі

Куды ж, як не ў дарогу.

Арцём

Чаму так хутка? Бражка ёсць яшчэ...

Каліноўскі

Вы ж знаеце прычыну.

Арцём

Глупства, Яська!
Прычына ўбачыць гурт, сама ўцячэ.
Грымяць грымоты... Недзе дождж сячэ...

Каліноўскі

Зайду пасля вяселля.

Арцём

Калі ласка!

Каліноўскі

Я не адзін прыйду. Мы цішыню
Парушыць можам.

Арцём

Я не праганю.

Каліноўскі падаўся на лясную дарогу.
З супрацьлеглага боку спяшаецца Марыська. У руках дажджавік.
Задыхалася. Ubачыла Арцёма.

Марыська

Пайшоў?

Арцём

Пайшоў.

Марыська

А я вось дажджавік
Нясу... Даўно пайшоў?

Арцём

Нядаўна.

Марыська

Знік!..

О дзядзечка, як можаш, дагані!

Арцём

Не даганю ўжо.

Марыська

Дзядзечка мой шчыры!
Не ён пайшоў — майго юнацтва дні.
Іх менш, чым пальчыкаў на пяцярні
Было... Чатыры дні... ўсяго чатыры...

Калі не іх, дык хоць яго вярні.
Я, дзядзечка, люблю яго, дурная.
Не вернецца... Яму я брыдкіх слоў
Нагаварыла.

(Марыська прыпадае да грудзей Арцёма. Плача.)

Арцём

Сціхні. Раз такая
Бяда... То, можа, лепш, каб не прыйшоў.

З хаты на ганак выйшлі музыкі. Зайгралі запрашалыны марш.
Немаведама адкуль пачалі збягацца хлапчукі і падлеткі, сыходзяцца
хлопцы і дзяўчаты. Паважна ўзышоў на падворак жандарскі афіцэр і салдат
Гаўрылаў. На нейкі момант музыкі пакінулі іграць. Але тут жа, нібы не
заўважыўшы няпрошаных гасцей, хвацка ўрэзалі танец-песню «Каробушку».
Пад гэтую музыку, якая прыйшла здалёк і, пэўна, не так даўно бытуе тут,
пайшлі танцаваць людзі. Капітан заўважыў Марыську, што самотна стаіць
каля прасла. Падшоў, запрасіў. Усё гучней і гучней чуваць удары грому,
бліжэй і бліжэй насоўваецца хмара. Вяселле танцуе «Каробушку».

Арцём Яцына

У хаце Яцыны. Гаспадар сядзіць на ўслоне, побач з ім салдат Гаўрылаў.
За сталом жандарскі афіцэр.

Капітан

Ты не марудзь лепш, падпішы паперу,
Праўдзівым патрабуе быць закон.

Арцём

Не згодны я... «Мужыцкай праўды» ён
Нам не чытаў.

Капітан

Чытаў. Я вам не веру.
Не забывайся, я не на гулянку
Сюды з'явіўся.

Арцём

Знаю, не п'яны.

Капітан

Гаўрылаў, выйдзі! Пасядзі на ганку!

(Салдат выходзіць.)

Не хочаш сведак? Мы цяпер адны.
Падпісвайся.

Арцём

Не ўмею я.

Капітан

Здарэнні
Былі й такія... Закапчу пятак
Над свечкаю... Пакінеш пальцаў знак
Пад дакументам.

Арцём

Плямы на сумленні
Поп не даруе.

Капітан

Крыжычак пастаў.
Царква даруе богаўгодні вышук.
Бяры пяро...

Арцём

Баюся, каб той крыжык
Вялікім крыжам нада мной не стаў.

Капітан

Хітруеш... На свае не хочаш плечы
Адказнасць браць. Ну што ж, ты не адзін
Быў на млыне... Былі браты... Дарэчы,
Вы прышлыя? Адкуль, з якіх мясцін
Вы збеглі? Ад каго?

Арцём

Уласнай воляй
Мне і братам маім даў волю князь.
Ёсць грамата.

Капітан

А часам не Юрась
Старжыцкі прыгразіў яму пістоляй?
Ці не былі і вы ў яго атрадзе?
Мне хтось казаў...

Арцём

А пан і веры даў?

Капітан

Падпісвай лепш, пакуль мінулых спраў
Не варухнуў я. То ў маёй уладзе.
Я ўжо дазнаўся: трыццаць год назад,
Тады, як быў разбіты ўшчэнт атрад
Старжыцкага, з'явіўся тут Яцына
Арцём з братамі...

Арцём

Для таго прычына
Была ў нас.

Капітан

Так. Я ж і кажу — была.
Гелена Ямант лесу вам дала
На хаты.

Арцём

Мы за лес сплацілі працай.

Капітан

Зямлю ў арэнду... Без рэкамендацый
Хіба? Адкуль такая дабрата?
Тут нешта ёсць... Я чуў, былі сябрамі
Гелена і Юрась.

Арцём

Як у Хрыста
За пазухай, яна жыла за намі.
Мужык апошні хлеб свой аддае
За дабрату.

Капітан

Шануючы яе,
Паверыў я. Не даў падзеям ходу,
Бунтаўшчыка не затрымаў дарма.
Зрабіў не на карысць вам, а на шкоду...
Памылка... Каліноўскага сама
Прагнала Ямант. Ты аб гэтым знаеш?
Горш, калі госць зноў прынясе лісткі...

Арцём

Не прынясе. Мы з ім не сваякі.
Адчыняюцца дзверы. На парозе — Каліноўскі.

Капітан

А!.. Вось і той, каго ты не чакаеш.

Каліноўскі

Не да яго, да вас я, капітан.
Я аб візіце вашым да сялян
Даведаўся нядаўна выпадкова.

Капітан

Прыемна ведаць — на лаўца і звер...

Каліноўскі

Не, капітан. Вы не лавец цяпер,
На гэты раз са мной мая ахова.

Узброеныя людзі вядуць у хату салдата. Рукі ў Гаўрылава звязаны.
Капітан схапіўся за зброю, але пісталет у яго адабралі.
Каліноўскі бярэ са стала пратакол допыту.

Каліноўскі

Зноў пратакол. Знаёмая размова,
Запозненыя пошукі ахвяр.

Праатакол перадаецца з рук у рукі. Людзі чытаюць, абураюцца.

Малады паўстанец

Чаго тут думаць. Гада на асіну!

Пажылы

Спакою людзям не дае жандар.
Звязаць яго!

Каліноўскі

Чакайце. Я Яцыну
Хачу спытаць.

Арцём

Ён — чалавек службовы,
Па справе тут.

Малады паўстанец

У багну і — канец!
Шкадуеш маскаля?

Арцём

Пустыя словы.
Ёсць жонка, дзеці ў пана...

Капітан

Я ўдавец.
Дзяцей не маю. Смерць прыняць гатовы.

Каліноўскі

Не, капітан... Я не магу пятлёй
Вам пагражаць. Гуляць у жмуркі годзе:
Я з вашай ласкі сёння на свабодзе.
Салдат Гаўрылаў помніць арышт мой.

Салдат

Так точна. Помню, ваша блagarоддзе!

Каліноўскі

Мяне з-пад варты вызвалілі вы.
За дабрату плачу я дабратою.

(Да людзей.)

Частуйце іх віном! Вярніце зброю!
Глядзіце, каб не ўпала з галавы
Ні валаска, ні гузіка — з мундзіра.
Мы не забойцы.

Людзі Каліноўскага развязалі рукі салдату.

Салдат

Дзякую вам шчыра.

Каліноўскі *(да капітана)*

Разыдземся, як даўнія сябры.
А хто рашыў, што — вось яно! — паўстанне,
Той памыліўся... Мы на паляванні
Ішлі, ды заблудзіліся ў бары.

(Дружны смех.)

Вядзіце іх, частуйце на двары!

Хата апусцела. Засталіся толькі Каліноўскі і Валеры Урублеўскі.

Урублеўскі

Дакладваю: ўсе сотнікі са мною,
Паўстанцы ў пушчы.

Каліноўскі

Вольна, генерал.

Каліноўскі і Урублеўскі абдымаюцца, смяюцца.

Урублеўскі
Ты з Гродні?

Каліноўскі
Так.

Урублеўскі
Які даваць сігнал?
Рубіць у рог?

Каліноўскі
Іграць сігнал адбою.

Урублеўскі
Хто так распарадзіўся? Не сакрэт?
Каліноўскі

Цэнтральны Народовы Камітэт.
Ганец з Варшавы зразумець мне даў,
Што план, які Дамброўскі Яраслаў
Распрацаваў, быў ЦНК сарваны...
Змяніўся склад яго, а з ім — і планы.
Рух, скіраваны на сумесны рух
Сіл вызваленчых Польшчы і Расіі,
Ярмо царызму меўся скінуць з шыі.
Мяцеж у войску, поціск братніх рук —
Такі быў план.

Урублеўскі
Дамброўскага ідэя?

Каліноўскі
Дамброўскага і Патабні Андрэя.

Урублеўскі
Наш аднадумец?

Каліноўскі
Рускі афіцэр.
Прыхільнік Герцэна, «Зямлі і Волі».
Я сустракаўся з ім.

Урублеўскі
Дзе ён цяпер?

Каліноўскі
Ад арышту хаваецца ў падполлі...
План гэты скасаваны.

Урублеўскі

Недаверам,
Адрасаваным рускім афіцэрам?..

Каліноўскі

Але.

Урублеўскі

Хіба, паўстанню на бяду,
Заняўся хтось гульнёй у чахарду
Амбіцый, намінацый, дэкларацый?
Няўжо не зразумеў бяспечны пан
Пасля мінулагадніх дэманстрацый,
Што Польшча — не курган, а ўжо — вулкан?
Так, так, вулкан, які дыміцца зноў
Над кратамі польскіх гарадоў!
Вулкан, які рукамі дэманстрантаў
Шпурляў каменне ў твар паліцыянтаў.

Каліноўскі

Уздым патрыятычны, то — не рэч
Для забавак.

Урублеўскі

Вулкан дыміць пагрозна,
А выбухне не ў час, то будзе позна
Накіраваць Агонь яго і Меч
У рэчышча Свабоды.

Каліноўскі

Так, Валеры,
Стыхійны рух, які не знае меры,
Служыць і праўдзе можа і мане.
Што станецца, калі ён захлісне
Сваім атрутным старапольскім чадам
Славянскае яднанне брата з братам?
Калі да ўлады той жа ЦНК
Запросіць графа, а не мужыка?

Урублеўскі

Братэрства, роўнасць і свабода нам
Дэклараваны.

Каліноўскі

Кім дэклараваны?

Урублеўскі

Варшаваю.

Каліноўскі

Што парушае планы?

Дзеля чаго?.. Каб дагадзіць панам, —

З іх марамі аб адраджэнні славы,

Што некалі грымела на ўвесь свет, —

Альбо народу?.. Мне ганец з Варшавы

Прагаварыўся, што прывёз пакет

Ад князя Н... Старжыцкаму Віктору.

Я думаў, граф староніцца падзей,

А ён, хутчэй, за спінамі людзей

Хаваецца, падобна рэжысёру.

Рыхтуюць бой... Рыхтуйся да адпору...

У Вільню еду я.

Урублеўскі

Які загад

Мне пакідаеш?

Каліноўскі

Распускай аград.

Без шуму толькі.

Урублеўскі

Што сказаць, не знаю,

Мне людзям тым, якіх пазваў я ў бор?

Каліноўскі

Скажы, была праверка баявая,

Агляд наяўных сіл... Ваенны збор...

Падзякуй за парадак, дысцыпліну...

Урублеўскі

Да хуткіх стрэч!

Каліноўскі

У лепшую гадзіну!

Яны развітваюцца. Каліноўскі зморана апускаецца на ўслон.

На сэрцы блага... Нудны боль, тупы...

Арцём *(уваходзячы)*

Па хатах раз'язджаюцца паўстанцы.

Каліноўскі

Адкуль вядома?

Арцём

Бачу, не сляпы.

Каліноўскі

Дзе капітан?.. Салдат?

Арцём

Іх на фурманцы
Павезлі п'яных. Недзе на палянцы
Пакінуць спаць, як на мяжы снапы.

Каліноўскі

Прачнецца капітан, то на дазнанне
Не прыйдзе ўжо... Ад сораму згарыць.

Арцём

Перахітрылі, што і гаварыць.
А толькі зноў няпэўнасць. Зноў чаканне.

Каліноўскі

Хіба Арцём чакае на паўстанне?

Арцём

Каб хто сказаў: твая зямля... бяры,
Не ўседзеў бы і я, хоць і стары.

Партрэт Анэлі

Хата Яцыны. Гаспадар і Каліноўскі працягваюць размову.

Арцём

Хто я? Адкуль? — цікавіўся жандар.
То я рашыў, хай лепей спавядае
Арцёма Яська...

Каліноўскі

Дзякуй, гаспадар.
А граф, як ён?..

Арцём

Вяльможны пан не знае,
Што ліст ад брата на яго парог

Я палажыў... Я ўсё зрабіў, што мог
Вось ліст яшчэ...

(Перадае Каліноўскаму ліст.)

Каліноўскі

«Народ абрабаваны!
Мой ліст да брата, гербам змацаваны, —
Той запавет, які ты знойдзеш тут. —
Перадае на твой вышэйшы суд
Паўстанец мой...» Хіба Арцём не рады,
Што граф Марысі даў пасаг?

Арцём

Мана
Яго пасаг. Пазбавіў ён улады
Марысю над маёнткам і зямлёй.
Я ўсё скажу... Гелена Ямант ёй
Не маці. Граф забыўся аб Анэлі.

Каліноўскі

Ты знаў яе?

Арцём

Яна мая сястра!
Не для Гелены Ямант мы гібелі...
Ды што тлумачыць, волю даць пара
Нявольніцы, замкнёнай у куфэрку.

Арцём дастае з куфэрка партрэт Анэлі.

Гэта карціна, маляваная масленымі фарбамі. На ёй можна пазнаць двор Яцыны,
паграбню і — яшчэ малую — бярозку, каля якой стаіць сястра Арцёма.

Арцём

Сястра!.. Хто на партрэт зірне хоць раз,
Марыську ўбачыць быццам у люстэрку.

Каліноўскі

Якая пекната!

Арцём

Чым не абраз?
Пісаў Юрась.

Каліноўскі

Мастак, не багамаз!

Арцём

Так, так...

Каліноўскі *(гледзячы на карціну)*
Заходзяць і ўзыходзяць дні
Над паграбнёй... Бярозка карані
Пускае ў грунт. У зрэбнай даматканцы
Стаіць каханне! За яго спіной
Вясна-красуня крочыць па палянцы,
Зграбаючы зіму пад засень хвой.
Прабач мне, гаспадар... Хоць пяць хвілін
Хачу пры ім я пасядзець адзін.

Арцём на дыбачках выходзіць з хаты. Каліноўскі абапёрся рукой на стол, глядзіць на карціну. Але нечакана ён задрамаў. Заходзіць сонца. Промні яго падаюць праз расчыненае акно на падлогу, дзелячы хату на дзве палавіны: светлую і цямнейшую. У зацменнай паласе вырысоўваецца лясная палянка. Відаць засыпаны снегам магільны грудок з крыжам і бярозамі над ім. А побач, стоячы ў яме, чалавек сячэ рыдлёўкай мёрзлы грунт. На снезе ляжыць ягоны кажух і пісталет... Гэта ўсё прымроілася Кастусю Каліноўскаму.

Каліноўскі

Цяпер я знаю, хто ты. Ты — Юрась,
Каму каля Анэлінай магілы
Капаеш дол?

Юрась

Сабе на гэты раз.
Капаю дол, бо жыць не маю сілы.

Каліноўскі

Я б не рабіў так. Шкода белы свет,
Зямлю, людзей з іх доляю жабрачай.
На снезе твой кажух і пісталет...
Страляцца будзеш?

Юрась

Я рашыў іначай.
У ямку лягу. Зверху кажухом
Накрыюся. Засну пад спеў мяцелі,
І думаць буду — гэта спеў Анэлі.

Каліноўскі

Хто ж пахавае?

Юрась

Можа быць, Арцём.

Каліноўскі

А як не знойдзе?

Юрась

То бяда малая...—

Засыпле снег, а цёплы дождж вясной

Абмые, грунт размые, пахавае

І прашуміць травой над галавой.

Хто субяседнік мой? Чаго жадае?

Каліноўскі

Ты — час былы, я — час наступны твой,

Нас падзяліў рубаж святла і ценю.

Ты не пакінуў мне і зерня жменю...

Юрась

Пакінуў я...

Каліноўскі

Не шмат. Адзін партрэт

Анэлі.

Юрась

Я пакінуў заповіт.

Каліноўскі

Ты заповіт не мне пісаў, а брату.

Юрась

Як брат адмовіцца, то на расплату

З адступнікам я даў табе дазвол.

Са зброяй разам пакладзі на стол,

Адхілены, аддадзены знявазе,

Мой ліст!

Каліноўскі

Твой заповіт — адчаю крык.

Юрась

Я знаю: брат мой — пан, а ты — мужык.

Варожасць паміж вамі пачалася

Не сёння і заціхне не цяпер,

І, можа быць, перажыве цябе.

Хто ведае? А можа, ёй і ў часе
Канца няма?... Маўчыш? Не забывай:
Калі адчай, то ў гэтым — мой адчай.

Каліноўскі ачнуўся. Побач з ім на ўслоне сядзіць гаспадар.

Каліноўскі

Яцына?

Арцём

Я.

Каліноўскі

Нядаўна тут са мной
Хтось размаўляў?

Арцём

Не. Яська сам з сабой
Тут гаварыў. Так, як у сне гавораць.
Стаміўся... Сном кароткім не агораць
Дарог, трывог з відна і да цямна.

Каліноўскі

Марыська дома?..

Арцём

Тут яшчэ яна.
З маёнтку наязджае рэпетытар,
Што граф наняў. Цалюткі дзень амаль
Чытае кніжкі... Так... З-за чорных літар
Не бачыць свету белага, на жаль.

Каліноўскі

Выходзіць, не ў настроі.

Арцём

Не ў настроі.
Сланяецца змрачнейшая ад хмар.
Перасялілася, жыве ў пакоі
Тым самым, дзе дазнанне веў жандар.

Каліноўскі

Як нам сустрэцца з ёй?.. Хоць на паўслова.

Арцём

Крый Божа! Не карай яе сурова!

Яна, як пакахае, то ні вір
Не страшны ёй, ні жвір, ні манастыр.
Яна, як маці... Свет забыць гатова.
Ты пашкадуў яе, мой камандзір!
Я ўжо на ты, як свой... і прабачэння
Не папрасіў...

Каліноўскі

Кажы, Арцём, кажы...

Арцём

Я ведаю, у Яські ёсць сумленне.
Не пераходзьце страшнае мяжы...
Перачакай, яна перачакае,
А можа, і забудзецца.

Каліноўскі

Наўрад.

Арцём

Не кліч.

Каліноўскі

Хай так!.. А пра мяне спытае,
Скажы — я слова не бяру назад!

*«Ледзь толькі мы склікаць на бой атрады,
Варшаву падтрымаўшы, пачалі,
Інтрыгамі і коштам чорнай здрады
Да ўлады ў Вільні белыя прыйшлі.
Яны застацца прагнуць на чале
Паўстання, намі ўзнятага... Але
Хамуціус, хоць змушаны панамі
Пакінуць Вільню, праз сваіх людзей
Падтрымлівае з Гродні сувязь з намі,
Мы — з вамі. Так і будзе надалей.
Не трацім мы надзей у абцугі
Дваранства ўзяць. Хамуціус Другі».*

З ліста Малахоўскага ў атрад Віславуха

Змова

Канец лютага, год 1863. Вільня. Касцёл. У захрысным пакоі сабраліся на нелегальную сустрэчу прадстаўнікі камітэта «белых» — Гейштар, Аскерка, Яленскі, і камітэта «чырвоных» — Каліноўскі, Малахоўскі, Чаховіч.
Сход вядзе камісар з Варшавы — Дзюлеран.

Дзюлеран

Цішэй, сябры! Адну мы варым кашу.

Малахоўскі

Але ядзім з катла не аднаго.

Дзюлеран

Пан Малахоўскі, на сустрэчу нашу

Я вас паклікаў не дзеля таго,

Каб зноў распачынаць старыя спрэчкі.

Час, ведаеце самі, не такі...

Пан Гейштар, пан Яленскі не ваўкі,

А вы і Каліноўскі не авечкі.

Паўстанне ўзняўшы, вы не свой урад

У Вільні абвясцілі, а — разлад!

Я вас пазваў... Чаму не ў поўным складзе

Ваш камітэт? Дзе Длускі Баляслаў?

Каліноўскі

У Ковенскіх атрадах. На пасадзе

Начальніка.

Дзюлеран

Дзе Козел?

Каліноўскі

Я паслаў

У Пецярбург яго па ваяводу.

Гейштар *(да Дзюлерана)*

Хто ж гэта?

Дзюлеран

Серакоўскі. Даў ён згоду

Заняць у нас пачэсны свой пасад.

Гейштар

Дзяржаўны муж.

Аскерка

Герой!

Яленскі

Я вельмі рад.

Дзюлеран

Дзе ксёндз Мацквявічус?

Каліноўскі

У Панявежы.

Малахоўскі

Адтуль чакаем мы на вецер свежы...

Пазваў да лесу шляхту і сялян

Карэва ў Троках. Круціць завіруха

Пад Лідаю. Паўстанцы Віславуха

Сутычку з войскам мелі ля Свянцян.

Дзюлеран

Дык вось... Я склікаў вас не для нарады.

Малахоўскі

А для чаго?

Дзюлеран

Для перадачы ўлады.

Каліноўскі

Вам?

Дзюлеран

Гейштару. Чытайце, ёсць загад

З Варшавы — распусціць Часовы ўрад,

Стварыць «Аддзел».

Каліноўскі *(бярэ загад)*

А кіраваць «Аддзелам»

Не нам прапанавана тут, а белым.

Дзюлеран

Іначай, Каліноўскі, не магло

І быць. І вам лічыцца трэба з фактам.

Аскерка

«Чырвонае», ці левае, ці, як там

Яшчэ, — рэвалюцыйнае крыло

Для справы адраджэння — костка ў горле.

Яленскі

Традыцыі шляхецкія не ўмёрлі,

Зноў будзе так, як некалі было.

Каліноўскі

Не прызнаём!

Аскерка

Як так? То воля ўрада
Цэнтральнага.

Каліноўскі

То ганьба!

Малахоўскі

Здрада!

Чаховіч

Здрада!

То гвалт!

Гейштар

Прашу зважаць на цішыню.
Мне загадана — быць за старшыню!

Каліноўскі

А пану Дзюлерану пры «Адзеле»
За камісара. Ён і тут, як свой:
«Чырвоныя» раптоўна «пабялелі».
Ці не за вашай, старшыня, спіной
Адбыўся суд свяцейшы ў афарбоўцы?

Малахоўскі

Пан Дзюлеран прыслугачам у іх!

Каліноўскі

Але, як гаварылі ў Якушоўцы,
Няма дурных, паны!.. Няма дурных!
Заместа Малахоўскага — Аскерка...
Вось ваш загад! Бярыце, Дзюлеран!
Я чуў, што не здароў на шлунак пан,
Яму згадзіцца тонкая паперка.

Дзюлеран

Ну, гэта ўжо — нахабства!

Аскерка

Крымінал!

Яленскі

Як слухаць можна, я не разумею!
Адступніка аддаць пад трыбунал!

Дзюлеран

Адаць!

Каліноўскі

Судзіць сабраліся ідэю
Братэрства, роўнасці... Чаму б і не?
Любы прысуд ваш — гонар для мяне.
Судзіце. За братэрства я гатовы
На той памост, дзе кат сячэ галовы.

Гейштар

Вы супраць нас?

Малахоўскі

Мы супраць чорнай змовы.

Гейштар

Адступніцтва не сыдзе гладка з рук
Адступнікам. Ёсць жорсткія законы
На гэты конт. Пра вашыя імёны
Мы знаць дадзім праз наш, замежны друк.

Каліноўскі, які нешта піша, седзячы за столікам насцярожваецца.

Каліноўскі

Выходзіць, нас — жандарам на расправу,
А нашыя імёны — на няславу?

Гейштар

Выходзіць, так! На гэта ёсць правы.
Мы з вамі памянліся на ролі:
Мы — штаб паўстання, радавыя — вы.
Закон ваенны парушаць даволі!
Што скажа Каліноўскі?

Каліноўскі

Я не стану
Адказваць пану. Я на гэты раз
Варшаве, не яму, даю адказ.
І трапіць ён не вам, а Дзюлерану
У рукі, Гейштар!

Гейштар

Красамоўны жэст!

Каліноўскі

Вазьміце, Дзюлеран. Тут наш пратэст!
З ім разам выпраўляецца ў дарогу
Паўстання лёс.

(Да Гейштара.)

А вас прашу к парогу,
Шаноўныя.

Яленскі

Вы чулі?

Аскерка

Што за тон!

Каліноўскі

Так, так, паны... Я застаюся Богу
Маліцца тут. Я дзіўны бачыў сон...
Хто разгадаць яго мне дапаможа,
Ды так, каб сон нядобры — не ў руку?
Па Вільні ехаў на чацверыку,
Хто б думалі? — вядомы ўсім вяльможа.
Сядзеў на козлах знакамiты пан...
Яленскі з Гейштарам караннікамі
Былі ў яго, і, стрыгучы вушамі,
Аскерка — справа, злева — Дзюлеран.
А ззаду воз жандар штурхаў рукамі.
На возе — дамавіна. У труне
Ляжаў мужык, даўно знаёмы мне.
Ён, бедны, век галеў, зямлі чакаў,
А дабрадзеі, што коней паганяў,
Рашыў яму адмераць тры аршыны.
О, Божа літасцівы мой, адзіны,
Перакулі на брук жалобны воз,
Зрабі, каб крэўны брат мой уваскрос!

Абураныя Гейштар, Яленскі, Аскерка і Дзюлеран пакідаюць касцёл.
З бакавых дзвярэй уваходзяць ксёндз і Антанас Мацквявічус, таксама
ў адзенні ксяндза. Яны спыніліся, слухаюць Каліноўскага.

Уваскрасай, народзе мой сярмяжны,
З маўклівых курганоў і дамавін.
Паўстань для новай бітвы, дух адважны,
Як з каменю агонь, як дым з агню.

Мацкявічус

Амін!

Каліноўскі

Мацкявічус? Адкуль ты?

Мацкявічус

Костас, браце,

Што за скандал у богаўгоднай хаце?

Выходзячы, паны крычалі: — Хам!

Хто іх пакрыўдзіў?

Каліноўскі

Негасцінны храм.

Малахоўскі

Не так было. Тут хам самога Бога,

Каб выгнаць іх, хаўруснікам зрабіў.

Мацкявічус

Хамуціусам грэшніка такога

Я б за кашчунны ўчынак ахрысціў.

Хамуціус і Хам — не проста цёзкі.

Хамуціус! Хіба не выклік дзёрзкі!

У гэтым імені?

Каліноўскі

Яно нашмат

Гучнейшае.

Мацкявічус

Ну так!

(Да ксяндза.)

Ідзі, мой брат,

У спіс касцельнай кнігі спавядальнай

Хамуціуса прозвішча ўпішы.

Ён грэх прызнаў. Здымі з душы апальнай

Той грэх. Дай супакой яго душы!

Ксёндз

Іду!..

Ксёндз выходзіць.

Каліноўскі

Ты з Панявежа? З поля бітвы?

Мацкявічус

Яшчэ ў нас ціха. Я для пільных спраў
Сюды прыехаў... Бог, відаць, малітвы
Твае пачуў і вось мяне прыслаў.
Я з весткай, што замежныя дзяржавы
Рашылі падтрымаць нас і дэмарш
Цару рыхтуюць.

Каліноўскі

Гэта слых?

Мацкявічус

З Варшавы
Прывёз такую вестку біскуп наш,
Што ў Ворні.

Каліноўскі

Што ж, цяпер мне зразумела,
Чаму паны спяшаліся ў касцёл,
А Дзюлеран паводзіўся так смела.
З замежнымі дзяржавамі за стол
Жадаюць сесці! Не благія планы!

Малахоўскі

Стаць на чале паўстання, то — разлік!..

Каліноўскі

Яны не спадзяюцца, што мужык
Для іх пачне цягаць з агню каштаны.
Дык вось адкуль — высакародны гнеў,
Паток патрыятычных слоў узнёслых!

Малахоўскі

А ты, Кастусь, як у ваду глядзеў...

Каліноўскі

Так... Так... Іх падганяючы, сядзеў
Сам граф Старжыцкі на высокіх козлах!

Граф

Апошнія дні красавіка. Дом Старжыцкага ў Гродні. Кабінет на першым паверсе з выхадам на тэрасу. За сталікам каля каміна сядзяць граф Старжыцкі і Аскерка. Старжыцкі дачытвае ліст, які толькі што прынёс яму слуга.

Старжыцкі

Хто ліст прынёс?

Слуга

Чарноцкі.

Старжыцкі

Я такога

Не знаю.

Аскерка

Знаеце.

Аскерка нахіляецца да графа і нешта шэпча яму на вуха.

Старжыцкі

Не можа быць!

Аскерка

Я запэўняю... Горай чорт нічога

Не мог прыдумаць.

Слуга

Што сказаць?

Старжыцкі

Прасіць.

Слуга

Цяпер прасіць?

Старжыцкі

Пасля таго, як дам

На тое знаць.

Слуга выходзіць.

Аскерка

Шаноўны граф, не раю

Прымаць яго. Ён несусветны хам!..

Фанатык!

Старжыцкі

Фанатычных паважаю.

Аскерка

Што ён для вас?.. Звычайны камісар,
Што скача ў брычцы з гушчару ў гушчар.
Мы ў Вільні ўсе яго апале рады.
Пазбаўлены былой сваёй улады,
Ён нам намнога карысней, дальбог,
На Гродзеншчыне... Тут... На полі бою.

Старжыцкі

Ён думаў, што за вашаю спіною
Я веў з ім несумленны дыялог.
Ён кінуў выклік. Выклік я прымаю.

Аскерка

Адкіньце гонар. Ваша хата — з краю.
Я хама не пусціў бы на парог.

Старжыцкі

Я змушаны. Не будзем траціць часу.

Аскерка

То лепей мне прайсціся на тэрасу.

Старжыцкі

Як хочаце.

Аскерка *(адчыняе дзверы на тэрасу)*

На Гродзеншчыне ў вас
Ужо сады цвітуць... Цудоўны час!
Цвітуць, цвітуць — на ўдачу ці няўдачу?
Я пагуляю, граф. Прайдуся ў сад.

Аскерка прычыніў за сабою дзверы. Старжыцкі падышоў да каміна, пачакаў, пасля падняў над сталом званок і пазваніў. У кабінет заходзіць Каліноўскі.

Старжыцкі *(ідучы насустрач)*

Прызнацца, не чакаў! Каго тут бачу,
Вось дык сустрача! Вельмі, вельмі рад.
Сам-насам з панам мы не размаўлялі
Даўно.

Каліноўскі

Даўно.

Старжыцкі

Амаль што год назад.
Дзе ж пан цяпер?

Каліноўскі

Хіба вы не чыталі
Ліст Юрася, што я падаў?

Старжыцкі

Чытаў.
Я, помніцца, калісьці цытаваў
Па памяці яго.

Каліноўскі

Так. Цытавалі,
Але не ўвесь.

Старжыцкі

Бываюць дні, што век
Нам помняцца... Хадзілі мы па жыце,
Марыся, вы і я... На глум, на здзек
Усё пайшло. Дзе дзелася, скажыце?
Марысю заручае лёс з другім,
А вам — усватаў прозвішча другое.
Але, калі не думайце пра благое,
Той дзень, напэўна, дораг нам усім.

Каліноўскі

Не знаю, граф. Сюды я не за тым
Наведаўся, каб варушыць старое.
Той дзень асобна ад мяне жыве,
Як сонца ў хмарах, як рака ў тумане.
Я сёння — там, дзе па былой траве
Свой след крывавы валачэ паўстанне,
А месяца танюцькі веташок
Знікае з неба ў праглядны змрок.
Адтуль — і ліст...

Старжыцкі *(чытае ўслых)*

«Народ абрабаваны!
Мой ліст да брата, гербам змацаваны, —
Той заповіт, які ты знойдзеш тут, —
Перадае на твой вышэйшы суд...»
То пан Чарноцкі, можа быць, мяне
Судзіць сабраўся?

Каліноўскі

Не.

Старжыцкі

Няславіць?

Каліноўскі

Не...

Хоць гэты ліст, калі б надрукаваны
Ён быў, здзівіў бы Лондан і Парыж
І пэўны ўплыў зрабіў бы на прэстыж...

Старжыцкі

Дазвол на ганьбаванне, паважаны,
Патрэбна мець.

Каліноўскі

Юрась нам даў дазвол,
Са зброяй разам палажыць на стол
Свой заповіт. А друг сягоння — зброя.
Граф знае гэта. І не горш, чым я.
Хіба не так?

Старжыцкі

Я памяці героя
Не зганьбаваў: пляменніца мая
У спадчыну маёнтка атрымала
Я над яе зямлёй не гаспадар.

Каліноўскі

Не аб героі ваша светласць дбала,
Аб іншым... Турбаваўся граф, што цар
За дзейнасць недазволенаю можа
Адаць пад суд Старжыцкага — крый Божа!
Тады — ланцуг, тады — сям'я ў бядзе,
Тады зямля ўся — невядома дзе,
Тады Марысі спадчына — дарэчы...
Я разумею ўчынак чалавечы:
Граф год назад радню застрахаваў
Ад грозных дзён.

Старжыцкі

У вас няма падстаў
Так разважаць.

Каліноўскі

Няўжо князь Ч. з Парыжа
Ужо лістоў Старжыцкаму не піша?
Няўжо князь Н. таксама перастаў
Яму з ганцом навіны слаць з Варшавы?

Старжыцкі

Цішэй... Цішэй...

Размову перапыняе слуга.

Ён ставіць на столік перад камінам каву і каньяк і выходзіць з кабінета.

Старжыцкі

Прашу гасця да кавы.

Каліноўскі

Не той настрой.

Старжыцкі

То зараз будзе той.

(Налівае ў чаркі каньяк.)

Давайце... Каб палепшала ў настроі,
Як некалі, пад шум вячystай хвоі,
За Кастуся!

Каліноўскі

Хіба што па адной.

(Выпіваюць.)

Старжыцкі

Хто ўласнай ахвяруе галавой,
Той аб сям'і падумаць права мае.
Я рад, што пан Чарноцкі гэта знае.

Каліноўскі

Ён знае больш.

Старжыцкі

Дык, пэўна, скажа мне?

Каліноўскі

Хаўтурны звон у гэтай навіне...
Разбіты Серакоўскага паўстанцы,
Не ўзята імі крэпасць Дынабург,
Французскі корпус не прыйшоў на Буг,
Не высадзілі свой дэсант брытанцы.

Старжыцкі

Дзе Серакоўскі, ваявода наш?

Каліноўскі

Цяпер ужо не наш ён і не ваш.

Ён у цяжкім палоне... А ў ахвяры

Двайны палон: турмы і дум аб кары.

Старжыцкі

Бяда ўслед за бядой! За звонам звон

Хаўтурны!..

Каліноўскі

Там, дзе мяцяжу пажары

Шугаюць, ліхаманкава закон

Касуе паншчыну. Цар думае, што ён

Тым самым пераб'е паўстанню ногі.

Старжыцкі

Ход змушаны.

Каліноўскі

Але разумны ход.

Граф, калі вы сапраўдны патрыёт,

Не з-за мяжы чакайце дапамогі.

Старжыцкі

Хто ж гэты край пазбавіць змрочных крат?

Каліноўскі

Ліст Юрася — у ім адказ. Ваш брат

Сваю руку падаў вам для ратунку,

Не адхіляйце верную руку.

Век перасеў даўно ўжо на чыгунку,

Яго не абагнаць чацверыку.

Ад зрэбнай світкі бітвы лёс залежа.

Тых, што хітруюць з ёй, народ кляне,

Асудзіць час — аддасць зямлю казне,

А ім ланцуг — казённае жалеза.

Падумаць раю!

Старжыцкі

Як звязацца з вамі?

Каліноўскі

У графа ёсць падручны — Дзюлеран.
Ён звязацца, як не са мной, з сябрамі
Маімі ў Вільні.

Каліноўскі выходзіць з кабінета. Праз тэрасу.

Старжыцкі

Моц адчуў! Мужлан.
Ён знае: мужыкі панам на слова
Не вераць больш. Надзелы наразаць
Ён хоча іх дварам, адначасова
З паўстаннем. Хоча ім зямлю раздаць
Без выкупу, без чыншаў, без аброкаў.
Галетнікаў склікае, абібокаў!
Мы астраўкі ў іх цёмным акіяне,
Аазісы ў халодных іх пясках.
Нас хваля змые, смерч засыпле прах.
Што станецца на свеце, як паўстане
Нястрымная стыхія ў поўны рост?
Не, лепш зямлю — казне, чарцям пад хвост
Маёнткі ўсе, чым злыбяда ліхая!
Я напішу ў Варшаву... Князю Н.

(Садзіцца за стол. Піша.)

«Шаноўны князь! Для адбудовы сцен
Прышліце мне — была такая ўмова! —
Шэсць дужых дзецюкоў з-пад Аўгустова,
Дасведчаных умельцаў і майстроў,
Такіх, каб тысячы адзін быў варты.
Дом старажытны рушыцца. Не жарты...
Выдаткі ўзяць я на сябе гатоў».
Князь зразумее, ратнікаў прышле —
Шэсць тысяч! А не знойдзе ваяводу
Для іх, то сам я стаяў на чале
Змагання!

Адчыняюцца дзверы, што вядуць на тэрасу. Уваходзіць разгублены Аскерка.

Аскерка

Граф, я трапіў у прыгоду
Найпрыкрую. Мяне заўважыў ён
Ды так зірнуў, што горшага нічога...

Старжыцкі

Пан Аляксандр! Бывае горш намнога
Тады, калі трапляюць у палон.
Вы гаварылі — едзеце ў Варшаву...
Нялёгкаю вам даручаю справу.
Ліст тэрміновы князю Н...

Аскерка

Сакрэт?

Старжыцкі

Пан будзе заўтра знаць яго з газет.

Аскерка

Няшчасце?

Старжыцкі

Так. Пан вернецца — адразу
Хай знаць дае... Выходзьце праз тэрасу,
Пасля — праз сад. Там ёсць патайны лаз.

Аскерка *(выходзячы)*

Я ведаю.

Старжыцкі

Чакаю на адказ!
Няпраўда, Каліноўскі! Мы яшчэ
Жывём!.. З Парыжа мне той самы Ч.,
Шаноўны, урачыста пацвярджае,
Што ў чэрвені — праз месяц! — наш Арол,
Як роўны, сядзе за агульны стол
З брытанскім Львом, з аўстрыйскаю каронай,
А над былой дзяржаваю ягонай
Не будзе больш ні бур, ні чорных хмар.
Так, так, шаноўны!

Слуга *(уваходзячы)*

Граф, да вас жандар!

І не адзін...

Слуга прыбірае на паднос чаркі, каньяк, накрывае іх сурвэткай.

У дзвярах ён сутыкаецца з жандарскім афіцэрам.

Гэта той самы капітан, які некалі дапытваў Каліноўскага.

Капітан

Дзень добры, паважаны
Віктор Старжыцкі! Вы арыштаваны.
Вышэйшай канцылярыяй была
На гэты конт інструкцыя даслана:
Трымаць пад хатнім арыштам васпана.
І дапытаць. Прашу вас да стала!
Што гэта за пісьмо?

Капітан заўважыў на стале ліст, які не паспеў прыбраць слуга.

Старжыцкі

Слугу спытайце.

Капітан

Чыё пісьмо?

Слуга

Не знаю. Праз акно,
Я думаю, падкінута яно.

Капітан

Пісьмо ад Юрася... Так, так... Ступайце!

Слуга выходзіць.

Пакуль гарыць камін, я знішчыць вам,
Граф, дазваляю падазроны хлам.

Старжыцкі

Нішто сабе дазвол. Нязграбна сеці
Пляце павук.

Капітан

Шаноўны, мы не дзеці.
Я следчы ваш, а вы, я чуў, мастак,
Разьбяр па дрэву.

Старжыцкі

Дылетант. Амаатар.

Капітан

Кіёчкі выразаеце?

Старжыцкі

Ну так.
Які ж тут грэх?

Капітан

Не грэх. Сам губернагар
Назімаў іх прымаў не раз, як дар...

Старжыцкі

Сардэчны дар, па зручнаму выпадку...
То ў чым бяда?

Капітан

З кійкамі ўсё ў парадку.
Яны сяброўскі дар, пакуль разбяр
Пад арыштам. Пакуль не на вяроўцы!
А трапіць на вяроўку — па галоўцы
Жазлом сваім паглядзіць гасудар
Назімава за слабасць да кійкоў.
У тайніках уласнымі рукамі
Зрабіце вобыск, граф.

Старжыцкі

Я тайнікоў
Для выпадку такога не завёў.

Капітан

Тым лепш, тым лепш... А пісьмяцо часамі
Прынёс не Каліноўскі Канстанцін?
Ён і Марыся некалі сябрамі
Лічыліся.

Старжыцкі

Пакуль гарыць камін,
Ліст, што турбуе вас, спаліце самі.

Капітан

Наадварот! Пісьмо, то — козыр наш!
Падкінулі паўстанцы... Вымаганне
Ад графа — далучыцца да паўстання.
Кваліфікую гэта як шантаж...
У следчага ў руках закон, як дышла...
Марыся замужам?

Старжыцкі

Яшчэ не выйшла.
Вы з ёй хіба знаёмы?

Капітан

Вельмі рад
Быў пазнаёміцца... Выпадак мелі
Шчаслівы... Танцавалі на вяселлі.

Старжыцкі

Вось які Пан не жанаты?

Капітан

Быў жанат,
Ды аўдавеў... Так, так... Не галадранцам,
Марысі Ямант граф аддаў зямлю.
Факт гэты ў следстве будзе новым шанцам
Для вас. Марысі зла я не зраблю!

Думкі

Дом Гелены Ямант. Сад глядзіць у вокны таго пакоя, дзе некалі жыў Каліноўскі.
Ён і цяпер тут: нешта піша за сталом. На канапе сядзіць Арцём Яцына.

Каліноўскі

Зямлю!.. Людзей спакою пазбаўляе
Яна на гэтым свеце і на тым.
Зямлёю стаўшы, на зямлю жывым
Свае правы нябожчык прад'яўляе.
Вядуць за ўласнасць цёмную вайну
Нашчадкі між сабой на свеце гэтым,
Сумленне, што пярэчыць прагным мэтам,
Шляхетны гонар кладучы ў труну.
Паны зямлю сваім прыгонным хлудам, —
Ад мора і да мора даўжынёй, —
Зрабілі, падзялілі між сабой.
Зямля!.. Адным хіба цыганскім будам
Яна яшчэ здаецца нічыёй —
Гвалтоўным межам непадлеглым цудам.

Арцём

Здарожыўся?.. Змарыўся?..

Каліноўскі

Не, Арцём,
Мне шлях — не страх. Стамляюць думкі толькі.
Іх больш, чым вёрст, пад коламі двухколкі

Намерана за тья дні, што сном
Здаюцца неадчэпным... Ноччу, днём
Крывёй сцякалі думкі, як атрады,
Што даць бядзе сваёй не могуць рады.
Не спыніш думак, не пераімчыш...

Арцём

Дзе Яська быў?

Каліноўскі

Гуляў са смерцю ў жмуркі,
На рызманах паўстання латаў дзюркі
То там, то тут... За ўсім не даглядзіш...
Наведаў бацьку, родныя мясціны,
Магілу маці, брата свежы крыж.
Адтуль сюды прыехаў. Да Яцыны.
Ці не пара братам яго пачаць
Дзяліць на трох зямлю Гелены Ямант?
Маўчыш? Не хочаш, каб пачаўся лямант
І гвалт?.. Вось акт. Пад ім стаіць пячаць
Паўстанцкая.

Арцём

Без гвалту дамагліся
Мы праўды.

Каліноўскі

Як?

Арцём

Гелена і Марыся
Братам паабяцалі, што зямлёй
Надзеляць іх... Жадаюць за сабой
Пакінуць толькі хвою векавую
Ды старажытны дом, што я вартую.

Каліноўскі

Вартуеш дом... А можа быць, Арцём
У ім захоча жыць?

Арцём

Я мужыком
Радзіўся і памру.

Каліноўскі

А сын, Лявон?

Арцём

Пакуль жыву, таго не зробіць ён.
І ўнук мой не зняважыць памяць дзеда
Мянушкай графа альбо міраеда.
На звод пайшлі паны!

Каліноўскі

О не, Арцём!
Магната ўнук, зямлю прадаўшы, стане,
Як не ранейшым панам, то купцом.
Махлярскае адродзіць панаванне
Над мужыком яго гандлярскі дом.
Мужык і пан. Пан і мужьк. Не ў слове
Хаваецца іх сутнасць, а ў аснове,
З якой яны, як з плесені грыбы,
Растуць... Дзе ўладары, там — і рабы.
О не, Арцём! Зямля яшчэ не ваша.
З Геленай Ямант я пагавару.
А раптам перадумае, дакажа
Жандарам дабрадзеяка, не ў пару, —
Хто вы такія тут? Скуль узяліся?

Арцём

Не зробіць так!

Каліноўскі

Глядзі не пралічыся.
Ёсць пэўнасць?

Арцём

Поўнай пэўнасці няма.
Хіба што проста так, для інтарэсу,
Пастраш, пакуль паны баяцца лесу...
Пагавары, каб знаць, што недарма
Гнаў Яська брычку да майго парога.

Каліноўскі

Пагавару. Пабачыш веставага
Майго, то загадай, каб запрасіў
Гелену да мяне.

Арцём

Ледзь не забыў,
Дэпешу ён мне даў... Прабач старога...

Арцём дастае з кішэні пакет і, аддаўшы яго, выходзіць.

Каліноўскі

Зямля, зямля!.. Хвалюецца стары.

Зямля — непрачытаная дэпеша.

(Распячатаў пакет. Прачытаў ліст.)

У Вільню зноў завуць мяне сябры!

Так! Лёс змагання болей не залежа

Ад тых, хто чорнай змоваю сваёй

Прыйшлі да ўлады. Толькі я не рады

Няшчасцю іх... Цяпер за іх спіной

Не графа цень, а Мураўёва краты.

Стараліся, каб не аддаць зямлі

Аратаму. А што ўзамен знайшлі?

Здань шыбеніцы ў іх над галавою,

А пад нагамі бездань. За сабою

Яны астатніх цягнуць... Памагчы

Паўстанню цяжка. Кружаць крумкачы

Над полем бою. Яська, нам з табою

Вядома тое!.. У глухой начы

То здрада нас пільнуе, то няўдача.

А час — шалёны конь — нястрымна скача...

Каліноўскі расчыніў насцеж акно і зняможана сеў на канапу. Падобна на тое, што яму не хапае паветра... У пакоі паступова цямнее. З паўзмку вырысоўваюцца галіны саду. Расхінуўшы іх, да акна набліжаецца цыганка. Села на падаконнік і не зводзіць вачэй з Каліноўскага... Але гэта ўжо не ява, а сон.

Каліноўскі

Цыганка Стэфа?... Зноў паваражыць

Прыйшла? На жаль, я звонкае манеты

Не маю, каб руку пазалаціць.

Як і раней, не скажаш праўды мне ты.

Стэфа

Не Стэфа я. Мяне дарэмна з ёй

Ты блытаеш. Я з табару другога.

Вандроўніца. Я — неадчэпны рой

Тых дум, што растрывожыла дарога.

Каліноўскі

Ты прывід... Да мяне з імглы зімы

Юрась прыходзіў так.

Стэфа

Мы не хімеры,
Не прывіды, а думкі. Ты за дзверы
Нас гоніш, праз акно заходзім мы.
Юрась і я, мы — з аднае кібіткі,
Якой кіруе час.

Каліноўскі

Чаму ж тады,
Зацьміўшы дзень, з'явілася сюды
Ты ў вобразе знаёмай варажбіткі?

Стэфа

Дзівак. А сам ты пад мянушкай Світкі
Не вандраваў? А Яська-гаспадар,
Хамовіч, Макарэвіч, камісар
Чарноцкі — хто?

Каліноўскі

То прозвішчы мае.

Стэфа

Пяць прозвішчаў, як пяць падсудных лёсаў...

Каліноўскі

Ты чуеш, недзе жаўранак пяе,
Раллю ўслаўляе пад страхой нябёсаў?
Пяць прозвішчаў — пяць жаўранкаў, іх ніць
Не рвецца і ўначы.

Стэфа

То запрашэнне
У вечны змрок.

Каліноўскі

О не! На ўваскрашэнне
Жыцця. Хоць ноч, а жаўранак звініць,
Свігальнай песняй славячы зямлю!
Пакінь мяне. Пад спеў яго пасплю
Перад дарогай.

Стэфа

Засынай шчасліва
З надзеяю. Няхай і ў змрочны час
Той жаўранак не пакідае нас.

Каліноўскі ачнуўся. Летні дзень за акном.
Побач з Кастусём на канапе сядзіць Марыська.

Каліноўскі

Марыська!

Марыська

Я.

Каліноўскі

Адкуль ты?.. Вось дык дзіва!
Няўжо са мной нядаўна ты вяла
Размову тут, як не было святла?

Марыська

Ты сам сабе тут задаваў пытанні.

Каліноўскі

Якія?

Марыська

Разабраць я не магла.

Каліноўскі

І жаўранак спяваў, як на святанні?

Марыська

Спяваў, я чула, за акном тваім.

Каліноўскі

А можа, ты — не ты, а прывід з пушчы?

Марыська

Заплюшчы вочы! Так. Цяпер расплюшчы.

Пазнаў Марысю Ямант?

Каліноўскі

Не зусім.

Яна, са мной заручаная ўчора,

Сягоння заручаецца з другім.

Марыська

Адкуль такія чуткі?

Каліноўскі

Ад Віктора

Старжыцкага. Ад графа. Так ці не?..

Марыська

Граф пад замком. Пасаг мой не ў цане.
Зноў я з табой. Зноў сэрцы нашы з намі.
Маё — за год адбіла пяць атак
Рагнеды на чале з яе сватамі.
Ты да мяне, Кастусь? Ці проста так,
Каб глянуць на забыты дом дзявочы,
Наведаць той пакой, дзе жыў раней,
І пакаціць далей?

Каліноўскі

Заплюшчы вочы.
Ну, а цяпер расплюшчы іх хутчэй.
Пазнала?

Марыська

Не.

(Каліноўскі цалуе Марыську.)

О, родны мой! Той самы...

Каліноўскі

Хто?

Марыська

Пацалунак. Паліць, як агонь...
Ад хмелю галава ў Марысі Ямант
Зноў кружыцца і кроў штурхае ў скронь.
Цвіце сланечнік... Помніш?

Каліноўскі

Я нічога
Не забываў. Той самы я, што быў...
Ты толькі прозвішча майго былога
Не ўспамінай. Забудзь. Як я забыў!

Марыська

Забыць яго? Навекі?

Каліноўскі

Мне паўстанне
Вярнуць яго павінна.

Марыська

Альбо суд
Ваенна-палявы праз пакаранне?

Застанься тут. Сібіры ржавых пут
Ты не парвеш.

Каліноўскі

Бяры вышэй!.. Збаіцца
Пад свой нагляд прыняць мяне Сібір.

(Падыходзіць да шафы.)

Пакойчык ціхі... Кніжная паліца...
Твая?

Марыська

Мая. Тут Гётэ і Шэкспір.

Каліноўскі

Тут лёсы нашы... Каб маглі праліцца
Слязьмі, то затапілі б паўзямлі.
Хто мы з табой? Бед непазбытых дзеці.
Мантэкі гнеў, нянавісьць Капулеці
Вякі з парогаў нашых не змялі.

Марыська

Няшчасці пагражаюць нам расправай...
За грэх які? За шчасце спаць на правай
Тваёй руцэ. Спаць бесклапотным сном.
Мой любы! Я сама прыйшла ў твой дом,
На двор шырокі — лёгкаю хмарынкай,
На ціхі ганак — дробненькім дажджом,
У ложак твой — маленькаю дзяўчынкай.
Цяпер ты гаспадар мой, а не госьць.
Пакойчык наш утульны прыбірала
Не я, а служка верная — мілосць.
Цябе чакала я... і прычакала,
Кастусь!

Каліноўскі

Я за Геленай пасылаў
Ганца, не за табой.

Марыська

Мне ўсё вядома.
Ганец твой запрашэнне перадаў
Мне, а не ёй... Не асуджай Арцёма...

Каліноўскі

Арцём асудзіць нас.

Марыська

Няхай. Маўчы.

Лёс не для слоў прызначыў нам спатканне.

Я дзверы ўсе замкнула, а ключы

Каханню аддала на захаванне.

Каліноўскі

Ты плачаш?

Марыська

Глупства. То замілаванне,

Мой любы, а не горыч льецца з воч.

Каб ты не бачыў слёз, мы зробім ноч:

Акно зачынім і апусцім шторы,

Насуперак Старжыцкаму Віктору.

Сватанне

Той жа пакой. Акно расчынена. Марыська і Кастусь сядзяць на падаконніку.

Яны развітваюцца.

Каліноўскі

Звініць паветра ад чмялёў і пчол!

Марыська

Спакой.

Каліноўскі

Лясная ціхая старонка...

У Вільні будзеш, з'явішся ў касцёл,

І скажаш:

— Я Хамуціуса жонка.

Марыська

Хамуціус! Хто ён такі — латыш?

Ці, можа, грэк?

Каліноўскі

Пад гэтай клічкай знае

Ксёндз Кастуся. Табе ён, дарагая,

Дасць адрас мой. Прыедзеш?.. Што ж маўчыш?

Марыська

Кастусь!.. Ты чуеш, пошчак барабанны?

Салдаты.

Каліноўскі

Так.

Марыська

Спяшайся, мой каханы!

Каліноўскі

Я не паспею. Брычка на двары.

Марыська

Бяжы праз сад! Майго каня бяры,
За брамкаю стаіць ён, асядланы.

Кастусь пацалаваў Марыську. Саскочыў з падаконніка ў сад.

Ідзе спакойна. Куляй пагарджае.
За брамку выйшаў. Конь яго вітае
Іржаннем ціхім, тыцкае ў далонь
Вільготнай пысай. Пэўна, чуе конь,
Што ўжо — сваім жыццём і новай доляй —
Тутэйшым нівам не належыць болей.

Уваходзіць Арцём.

У руках ягоных куфэрак, які ён асцярожна ставіць на стол.

Арцём

Пакінуў нас Кастусь. Марыська, з ім
Так гаварыла?

Марыська

Дзядзечка, аб чым?

Арцём

Няўжо ты выйдзеш замуж за другога?

Марыська

То клопат мой... Граф піша, што ў пятлю
Сваёй нязгодай я яго пашлю.
Рагнеда, як жабрачка ля парога,
Ратунку просіць... Сёння сам жаніх
З Геленай будзе тут. Я мушу іх
Прыняць.

Арцём

Не схіб. Яны жадаюць долю
Тваю распяць на графавым крыжы.

Марыська

Свой крыж нясу. Цягнуць на крыж чужы,
Хаця б і залаты, я не дазволю
Сябе, Арцём.

(Заўважыла куфэрак.)

Прынёс куфэрак ты?

Арцём

Як абяцаў... Дар Юрася святы...
Жадаў ён, каб вісеў партрэт Анэлі
Залогам шчасця на тваім вяселлі.
У горкі час такі даваў наказ
Мне бацька твой.

Марыська

Арцём, здымі абраз,
Павесь партрэт. Бог крыўды на мужычку
Не будзе мець.

Арцём здымае абраз і на яго месцы вешае партрэт Анэлі.
Адыходзіць. Хрысціцца.

Арцём

Абраз!

Марыська

Цяпер, Арцём,
Пакуль няма Гелены з жаніхом,
Паўстанца Кастуся каня і брычку
Ад іх вачэй дапытлівых схавай.

Арцём выходзіць. Марыська глядзіць на карціну.

Пад засень дрэў зіму зганяе май...
Стаіць каханне ў зрэбнай дамацканцы!
Жыццё мне даўшы, на лясной палянцы,
Анэля, ты бязведамнай зямлёй
Не стала. Ты жывеш!.. Нібы паўстанцы,
На варце хвоі за тваёй спіной
Стаяць.

Уваходзяць Гелена і жандарскі афіцэр.
Капітан вітаецца, цалуючы руку Марыські.

Капітан

Марыі Юр'еўне сардэчны
Праз следчага прывет перадае
Віктор Старжыцкі, апякун яе!

Марыська

Як граф?

Капітан

Нішто... Перыяд небяспечны
Не скончыўся. Але міне, дасць Бог.
Віктор, нарэшце, трапіў у астрог.

Гелена

Ён вінаваты?

Капітан

Доказаў няма
У следчага.

Гелена

Чаму ж тады турма?

Капітан

Граф сувязь меў, гаворачы між намі,
З даволі падазронымі сябрамі,
Так, так... Быў пад наглядам асабняк...
А хатні арышт, то не ўвагі знак
Да графа, а капкан, падрыхтаваны
Для доказаў магчымых, ад якіх
Своечасова граф ізаляваны
Законнай мерай, што ў руках маіх.
Цяпер, калі Назімаў Мураўёву
Здаў справы, вам — не да сяброў былых.

Гелена

Пайду. А вы працягвайце размову.

Гелена выходзіць.

Капітан

Марысі дваццаць. Мне ўжо трыццаць пяць.
Ёсць розніца ва ўзросце. Разумею.
Але прашу, пакіньце мне надзею.
Хоць год, хоць два гатовы я чакаць...

Марыська

Пытанне можна, капітан, задаць?

Капітан

Прашу.

Марыська

Кар'ера следчага ў зеніце...

Навошта рызыкуеце?

Капітан

Лічыце,

Што я люблю вас болей, чым цара.

Марыська

Даўно?

Капітан

З тых пор, як пасярод двара

Сялянскага ў шалёнай каруселі

З Марысяй мы кружылі на вяселлі.

Ні дождж спыніць не мог нас, ні віхор.

Калі маланка асвятляла двор,

Я вочы бачыў, што з тужой глядзелі

У змрок... Не кропелькі дажджу на іх

Былі, а слёзы.

Марыська

Той віхор не сціх

Дагэтуль.

Капітан

Знаю, знаю... Ах, Марыя

Свет Юр'еўна, абранцу вашых мар

Зайздросціў я тады, хоць і жандар.

Але, паверце, грозных дзён стыхія

Усё змяце. Яму не абмінуць

Дарог, дзе косіць дрэвы навальніца.

Магчыма, потым будзе ганарыцца

Ім свет, аднак не зможа свет вярнуць

Таго, што пад сабою пахавае

Дрыгва, дзірван, бур'ян, халодны жвір.

Няўжо Марыся спадзяванне мае

На нейкі чуд?

Марыська

О не! На манастыр.

Капітан

Прашу вас: маладосці не губіце!
Як любіце другога, то любіце.
Я не рашэнне выслухаць прыйшоў,
Пабачыцца... Як раб, чакаць гатоў
Я волі неба, што кіруе намі.

Марыська

Надзей няма ў вас, ведаеце самі.
Другому слова я дала даўно
На ўсё жыццё. Не зменіцца яно.
Бывайце, капітан!

Капітан

Ну, што ж, прызнанне
Чыстасардэчнае перад судом
Суровае змяншае пакаранне.
Як і раней, пакорлівым рабом
Я застаюся.

Капітан казырае і выходзіць. З'яўляецца Гелена.

Гелена

Што ты нарабіла!

Марыська

Адмовіла.

Гелена

Ён змрочны, як магіла,
Быў з выгляду. Віктора пагубіла
Твая нязгода, жорсткі твой адказ.
Граф наш сваяк. Мы хлеб ягоны елі,
Так, так... Ты не дачка мне!

Марыська

На абраз
Зірніце.

Гелена

Божа мой! Партрэт Анэлі...

Марыська

Купляюць, прадаюць маю душу.
Я чалавек? О не! Я — горш, чым быдла.
Не плачце, маці. Вам самой абрыдла
Глядзець на гнюсны торг. Я адпішу
Маёнтак вам. За гэта папрашу,
Не крыўдзячы крыжы сваіх бацькоў,
Пакіньце ім для вечнага спакою
Язмін і бэз, і гучных салаўёў,
А жаўранкаў над даллю палявою —
Маім дзядзькам: Арцёму і братам...

Гелена

А ты?

Марыська

Бог знае, ды не скажа нам.

Сустрэча з генералам

Куча хворасту на краі ляснога балота. З супрацьлеглага берага далятае страляніна.
Пасецца ў бары конь. Хвоя. Да яе прывязаны Каліноўскі. На паляну выходзяць
рускія салдаты і афіцэр.

Першы салдат

Балота непразнае...

Другі салдат

Чароту,

Дрыгве — канца і краю не відаць.

Паручнік

Ад хвоі чалавека адвязаць!

Першы салдат

Ёсць адвязаць!

Салдаты выконваюць загад.

Паручнік

Цяпер ідзіце ў роту!

Салдаты выходзяць.

Уласны конь?

Каліноўскі

Уласны.

Паручнік

Мой патруль

Гаспадара прызнаў за канакрада.

Я спадзяюся: вы з таго атрада,

Што гіне за балоцінай ад куль?

Каліноўскі

Паручнік здагадаўся. Я адтуль.

А вы той афіцэр, што памагчы

Жадае нам?..

Паручнік

На гэты бераг выйсці

Ці зможа пад аховаю начы

Атрад? Калі не зможа, то карысці

Не прынясе намер мой.

Каліноўскі

План такі

Не проста здзейсніць.

Паручнік

Тут праваднікі

Патрэбны, знаю. З багны і трыся

Без іх не выйдзеш.

Каліноўскі

Прага да жыцця,

Адвага і адчай праваднікамі

Былі заўсёды, ведаеце самі.

Прывесці можна прыклад не адзін...

Паручнік

Я адыду. Мая на маршы рота.

Не будзем траціць дарагіх хвілін.

Каліноўскі

Паручнік знае, што за ўзнагарода

Яго чакае?

Паручнік

Братняга народа

Падзяка.

Каліноўскі

Альбо куля ад цара.

Паручнік

Тут назбірана хвораству гара...

Каб даць сігнал?

Каліноўскі

Але.

Паручнік *(падпальваючы хвораст)*

Няхай шугае

Агонь, хай людзям, што на тым баку,

Працягвае гарачую руку,

На вольны бераг кладкі асвятляе.

Бывайце!

Каліноўскі

Дарагі грамадзянін,

Як ваша імя?

Паручнік

Крупскі Канстанцін.

Паручнік пакідае паляну. Да Каліноўскага падыходзіць веставы.

Веставы

Як кажуць, свет вялік і ўсё бывае.

На захад афіцэр салдат правёў.

Пашчасціла!

Каліноўскі

Як бачыш.

Веставы

Галубоў

Паштовых з данясеннем ад разведкі

Час, мусіць, выпускаць на волю з клеткі?

З атрадам так умоўлена было.

Каліноўскі

Спяшайся, покуль сонца не зайшло

За край зямлі, а шчасце за палеткі

Не адышло раптоўна ў змрочны цень.

Спяшайся! Вестка даляцець павінна

Да берага таго, дзе трэці дзень

Надзеі нашы косіць страляніна.
Героі там! Атрад перадавы
Гісторыі. Спяшайся, веставы,
Атрад чакае!

Веставы выходзіць. На лясной паляне з'яўляюцца цыганы. Кожны нясе пасільную
ношу на агонь. Да Каліноўскага падыходзіць цыганка Стэфа.

Стэфа

Слухай, гаспадар,
Ты — хто?

Каліноўскі

Не пазнаеш?

Стэфа

Не помню ў твар...

Каліноўскі

Забылася?

Стэфа

Знаёмыя — не коні,
Я не па выгляду, а па далоні
Іх пазнаю.

Каліноўскі

Як выгляду майго
Не помніш, то далонь не дапаможа.

Стэфа *(разглядаючы далонь)*

Пабачым... Лінія жыцця твайго
Кароткая. Ды быць даўжэйшай можа.
Ты хочаш жыць і хочаш вольным быць...
Змяні галоп на ціхі рып калёсаў
Цыганскіх, змрочны брук — на сіль нябёсаў,
Тлум — на спакой, як хочаш вольна жыць.

Каліноўскі

Не ўводзь у зман. Былых дзяцей прыроды
Па свеце гоніць, як гусей са шкоды,
Землеўладання хлуд. Бізун даўгі.

Стэфа

Успомніла. Табе на пастаялым
Двары я варажыла... Там другі

Дзяцюк з табою быў... Ён генералам
Не стаў?

Каліноўскі

Не стаў.

Стэфа

Няпраўда. Не мані.
Ты разам з ім па стромкай кручы скачаш,
Я знаю. На далонь сваю зірні,
На ёй, як на зямлі, не перайначыш
Ні сцежак шчасця, ні шляхоў пакут,
Ні рысак смерці.

Каліноўскі

Хутка будзе тут
Твой генерал. Сама яго пабачыш.
Прыслухайся, ідуць...

Першы цыган (*гучна*)

Ідуць!

Другі цыган (*змрочна*)

Ідуць.

Веставы (*падыходзячы да Каліноўскага*)

Ідуць.

Першы цыган

Жывыя раненых нясуць.

Другі цыган

Нябожчыкаў.

Першая цыганка

На бераг іх кладуць.

Другая цыганка

О, Божа, колькі іх! Што ж гэта будзе?

Першая цыганка

Вяртаюцца дадому з кірмаша...
Яшчэ душа... Яшчэ адна душа...

Першы цыган

Апошняга нясуць.

Другі цыган

Паклалі.

Урублеўскі *(падыходзячы да агню)*

Людзі!

Мы на сабе прынеслі сто магіл.
Але ні часу, ні лапат, ні сіл
Няма ў нас развітацца з дзецюкамі
Так, як належыць...

Першы цыган

Пахаваем самі.

Урублеўскі

Мы пакідаем іх без дамавін
І без крыжоў. Капайце дол глыбокі
Адзін на ўсіх. Як зможаце, адзін
На ўсіх пастаўце крыж.

Другі цыган

Паставім крыж.

Урублеўскі

Зрабіце ласку. Пахавайце. Мы ж
Ісці павінны, хоць цяжкія крокі
І раны не даюць далей ісці.
Як толькі мясам нашыя шкілеты,
А раны скурай змогуць абрасці,
Атрад — людзьмі, — мы ўспомнім бераг гэты.
Успомнім, каб не сцежкай па трысці
Прайсці, а ў ногі пакланіцца хвой,
Дзе дзецюкі ў абдымках лесу спяць,
Каб небу, як не хоча іх прыняць.
У твар халодны выпусціць набоі.
Мы іх не пакідаем. Не зямлі
Іх аддаём, а песням, а цымбалам,
А водгуллю ў бары.

(Да паўстанцаў.)

Цяпер пайшлі
Далей, сябры!

Стэфа *(гледзячы ўслед)*

Ён будзе генералам.

.....

На шырокім лясным пні сядзяць Каліноўскі і Стэфа.

Каліноўскі *(устаючы)*

Развіднела. Паўзе з трысця туман...
Ну вось і ўсё. Няма смяротных ран,
Вачэй, зашклёных смерцю. Пад сабою
Сто лёсаў пахаваў нямы курган.

Стэф а

Чакай. Минулагодняю вясною,
Варожачы табе, я ў варажбе.
Праўдзівай не была, дзяцюк, з табою.

Каліноўскі

Пашкадавала, мусіць?

Стэф а

Не цябе,
Дзяўчыну, што была ў дарозе з вамі.
Хоць і варожым мы, але і самі
Жахаемся, чытаючы ў вачах
Дзявочых за людзей любімых страх.
Ах, людзі, людзі, каб наперад зналі
Вы шлях, крывёй наліты і слязьмі,
То не пакутавалі б і не кахалі,
Не плакалі і не былі б людзьмі.

Каліноўскі

Навошта ж знаць табе?

Стэф а

Здымі калоду!
Хачу я паглядзець на абразкі,
Што іншы раз выказваюць Нязгоду
З тым, што паказвае пісьмо рукі.

Каліноўскі здымае калоду. Пакідае палянчу.

Стэф а

Панёсся, уцякае на кані
Ад дум сваіх, як быццам ад пагоні,
Ад слоў маіх. Ад лёсу, што на пні
Перада мной ляжыць, як на далоні.

(Глядзіць на карты.)

Дарога... Конь, які дарогу чуе...
Кароль... І дом казённы караля

Бубновага, якога карануе,
На трон дашчаны ведучы, пятля.

*«Марыська чарнабровая мая,
Дзе шчасце, доля ясная твая?
Усё прайшло і не збылося ў часе,
Адна страшэнна горыч засталася
І каменем на сэрца смутак лёг.
Калі ўжо нас за нашу праўду Бог
Пачаў караць і, з вісельняй у згодзе,
Нам прападаць прызначыў пры уваходзе
У вечны сад, то мы хутчэй загінем,
Чым скардзіца пачнем на марны лёс,
Хутчэй ад шчасця і саміх нябёс
Адмовімся, а праўды не пакінем».*

З ліста Каліноўскага да Марысі

Канец следства

Турма ў Вільні. Камера. За сталом разьбярыць Старжыцкі.
Наглядчык упускае ў камеру наведвальніка, апранутага ў цывільную вопратку.

Наведвальнік

Дзень добры!.. Выразаеце кійкі
У вольны час? Разьбярыце?

Старжыцкі

Разьбяру.

Наведвальнік

Вітаю майстра ходкага тавару.

Старжыцкі

Прабачце, хто вы?

Наведвальнік

Прыяцель, які
З'явіўся, каб палепшыць вязню ўмовы.

Старжыцкі

Няйначай, следчы новы?

Наведвальнік

Што вы, што вы,
Не маю дачынення. Я з купцоў.

(Паказвае пропуск.)

Чытайце.

Старжыцкі

Пропуск.

Наведвальнік

Подпіс?

Старжыцкі

Мураўёў.

Наведвальнік

Як бачыце, вядома ў коле вузкім

Маё імя.

Старжыцкі

То чым магу служыць?

Наведвальнік

Хацеў бы на маёнтак пад Бабруйскам

Я з панам пагадненне заключыць.

Граф не супроць?

Старжыцкі

Супроць не я, а краты.

Наведвальнік

Яснавяльможны пан не вінаваты,

Вядома мне, ні ў чым, апроч размоў.

Старжыцкі

Аднак я тут.

Наведвальнік

Часова. Хто не веў

Пустых размоў за шклянкаю гарбаты?

Хай не здзіўляе графа мой прыход...

Я — той, хто рыхтаваў для следства глебу,

Як сейбіт для раллі. Дазнання ход

Спрыяльны быў... Дык дзякуйце не небу,

Не следчаму... Ён радавы салдат,

Рабіў і робіць тое, што дыктуе

Вышэйшы чын, мой кампаньён — Загад.

Старжыцкі

Не можа быць!

Наведвальнік

То колькі двор каштуе?
Сто тысяч? Болей?.. Сотні паўтары?

(Старжыцкі маўчыць.)

Належыць суму гэтую на тры
Дзяліць. За трыццаць тысяч я куплю
Маёнтак пана. Згодны?

Старжыцкі

На грабеж?

Наведвальнік

На клопат.

Старжыцкі

Я не набіваўся.

Наведвальнік

Знаю.

Прыкіньце, я не парушаю меж
Магчымага. Барыш дзялю законна,
Не ганьбачы прафесію сваю:
Не крыўджу ні сябе, ні кампаньёна,
Зямлю купляю, волю прадаю.
Яна не тысяч вартая. Мільёна!

Старжыцкі

Хто ён, нябачны цень ваш — кампаньён?

Наведвальнік

Не трэба турбавацца, граф: не ён,
А я, гаворачы на вашай мове,
Ягоны цень.

Старжыцкі

А ён?

Наведвальнік

Пры Мураўёве,
Як я — пры ім... Рашайцеся хутчэй.

Старжыцкі

На волі пагаворым.

Наведвальнік

Тут зручней.

Старжыцкі

Не для мяне.

Наведвальнік

Баюся, каб размовы,
Што вы з Аскеркам, з Гейштарам вялі,
У выніку разваг, не набылі
Характар пратакольны, папяровы.
Сягоння канчатковае рашэнне
Па справе графа прыме Мураўёў.
То як?

Старжыцкі

Я — вязень.

Наведвальнік

Пойдзецце дамоў
Сягоння.

Старжыцкі

Калі так, то пагадненне,
Хоць з ведзьмаром, я падпісаць гатоў.

Наведвальнік

Усё яшчэ не верыце? Паверце,
Такім, як вы, дзяцей калышуць чэрці.
Ёсць ром?

Старжыцкі

Няма.

Наведвальнік

Шкада! Абмылі б справу
У друк мясцовы неадкладна я
Аб продажы маёнтка дам аб'яву...—
Вядома, граф, ад вашага імя.

Старжыцкі

Як хочаце.

Наведвальнік

Сем тысяч. Мой задатак
Для пэўнасці. Парадак ёсць парадак.

Кладзе на стол пачак грошай. Выходзіць, Старжыцкі хавае грошы ў тумбачку.
Дастае адтуль бутэльку рому і дзве чаркі. На парозе з'яўляецца наглядчык.

Старжыцкі

Прашу на чарку!

Наглядчык *(нерашуча)*

Граф, я пры пістолі.

Старжыцкі

Не першы раз!.. Што новага на волі?

Старжыцкі налівае чарку наглядчыку і сабе. Чокаюцца. П'юць.

Наглядчык

У горадзе аблавы. Ноччу, днём.

Старжыцкі

Злавілі ваяводу?

Наглядчык

На свабодзе.

Цяпер яго іначай у народзе

Завуць.

Старжыцкі

Ну, ну!..

Наглядчык *(пераходзячы на шэпт)*

Мяцежным каралём!

Дыктатарам Літвы і Белай Русі.

Старжыцкі

За што такая чэсць?

Наглядчык

Не дабярўся

Паняція...

Старжыцкі *(наліваючы чаркі)*

Яшчэ?

Наглядчык

Магу.

Старжыцкі

А ўсё ж?

(Чокаюцца. Выпіваюць.)

Наглядчык

Закон дыктуе свой: за здраду — нож,

Кінжалы ў ход пусціў...

Старжыцкі *(хмялеючы)*

Кароль, Дыктатар!..
Яшчэ?

Наглядчык

Магу... З ног збіўся губернатар,
Злучаецца... Калі гэтая напасць, —
Гаворыць, — пакрысе з паўгода,
То цар абвесціць роўнасць для народа...
Усе маёнткі мужыкам раздасць.

Старжыцкі *(н'е)*

Як імя караля?

Наглядчык

Цішэй.

(П'е.)

Хто знае?

Старжыцкі

А прозвішча?

Наглядчык

Бог ведае адзін.

Старжыцкі

Відаць, часцей, чым падышах жанчын,
Імёны ён і прозвішчы мяняе.

Наглядчык

То я пайду.

Старжыцкі

Чакай.

Капітан *(уваходзячы)*

Прынёс загад!

Старжыцкі

Свабода?

Капітан

Так!

Старжыцкі

Не думайце, што рад
Я навіне.

(Налівае чарку капітану, потым — сабе.)

Капітан

Забараняю. Досыць.

Старжыцкі

Ах, любы капітан! Мой дом — астрог.

Не сам іду, мяне адсюль выносіць

Гісторыя... Нагамі за парог.

Асабняк у Вільні

Кабінет на другім паверсе. Гарыць камін.

Каля яго, седзячы ў крэсле, вяжа Рагнеда. У крэсле насупраць яе — Віктор.

Старжыцкі

Сябры ў бядзе. Не можна адкупіцца

Ад мук сумлення. «Годзе ныць, Віктор», —

Шапчу, а ў сэрцы пуста. Я — званіца

Нямая. Языкі званам віхор

Павыдзіраў. Я — абабраны двор,

Пастух без пугі, посуд без палуды.

Заместа чарады, ля ачага

Сямейнага пасу свае пакуты.

А нехта кайданы там, дзе тайга,

Пасе і двор мой на Беразіне,

Што я прадаў, каб вольным быць, кляне...

Як свішча сівер у ягоных словах!

Рагнеда

Беразіна!.. Мы страцілі, на жаль,

Не грошы — тры вярсты бароў сасновых

І больш чым тры вярсты нястрымных хваль.

Старжыцкі

Гісторыя!.. Патокам дзён імклівых

Яна падобна сёння на раку —

Імчыць, нас пакідаючы ўбаку,

Ад нас хавае твар у неўрадлівых

Сялянскіх нівах... Некалі была

Пакорлівай, цяпер грыміць: скарыся!..

Адзін свой двор я сам аддаў Марысі,

Другі — турма гвалтоўна адняла,

Не зняўшы з твару марадзёрскай маскі.

Як не было маёнткаў — двух з пяці!

Рагнеда

Жыццё пражыць — не поле перайсці.

Старжыцкі

Яшчэ не ўсё. З чыёй, Рагнеда, ласкі

Цураюцца, як чорнае чумы —

Так, так! — знаёмыя майго парога?

Рагнеда

Баяцца крат. Тут дзіўнага нічога

Няма.

Старжыцкі

Яшчэ не ўсё. Калі з турмы

Выходзіў я, рукамі капітана,

Гісторыя свой ліст перадала

На подпіс мне. Аж белы свет імгла

Ахутала! Чытай жа. Рана, рана

Нам баляваць.

(Перадае ліст.)

Уважліва чытай.

Рагнеда

Ты падпісаць павінен адрачэнне

Ад мяцяжу? Для друку?

Старжыцкі

Мне сумленне

Не дазваляе цераз ганьбы край

Пераступіць. Лепш ланцугом па бруку

Звінец, чым бачыць сорам свой у друку.

Што скажуць людзі?

Рагнеда

Праўда. Божа мой,

Што скажуць тут? Што скажуць за мяжой?

Прыкінься хворым.

(Вяртае ліст.)

Можа, ўсё тым часам

Міне.

Старжыцкі

Сягоння зойдуць за адказам.

Рагнеда
Твой следчы?
Старжыцкі
Іншы распарадчык лёсаў.
Ад Мураўёва.

Рагнеда
Хто?

Старжыцкі
Палкоўнік Лосеў.
Слуга (*уваходзячы*)
Да вас!

Старжыцкі
Ну вось!
Слуга
Купец... Па важнай справе.

Рагнеда, прыбраўшы з крэсла вязанне, ідзе ў суседні пакой.

Старжыцкі
Ты б мог сказаць: — Няма гаспадара...
Ён — захварэў.

Слуга
Не сцяміў.
Старжыцкі
А пара.

Слуга выходзіць, прапускаючы ў кабінет Каліноўскага.

Каліноўскі
Граф, бачу, не чакаў. Я — па аб'яве
Аб продажы Бабруйскага двара.
Старжыцкі (*разгублена*)
Двор куплены... Атрыманы задатак...
Сем тысяч.

Каліноўскі
Усяго? Куш не вялік.
Мне трэба больш.

Старжыцкі
Чарноцкі — рабаўнік?
Забаўна.

Каліноўскі
Прыкусице, граф, язык.

Старжыцкі
Не разумею.

Каліноўскі
Я прыйшоў падатак
Рэвалюцыйны з пана спаганяць.

Старжыцкі
Не разумею... Цішыня ды гладзь
На моры. Улягліся хваляванні
Мінулыя, а новых — не відно.

Каліноўскі
Яшчэ судно не канула на дно,
А ўжо з яго ўцякаюць спадзяванні,
Як пацукі, трымаючы ў зубах
Паперачкі свае аб пакаянні,
Прашэнні аб не гучных ланцугах.
А ці не так і графа спадзяванне
За стырнавога быць на караблі
Не здзейснена?.. Французы, англічане
Надзей не апраўдалі. Падвялі.

Старжыцкі
Няпраўда... Ходзіць слых аб каралі
Мяцежным. Хіба гэта не надзея?
Хвала таму, хто з палубы не ўцёк.
Вы, часам, — не кароль?

Каліноўскі
За казначэя
Я ў караля. Выкладвайце даўжок!..

Старжыцкі дастае з шуфляды стала пачак грошай і перадае яго Каліноўскаму.

Старжыцкі
Сем тысяч тут.

Каліноўскі *(уручаючы распіску)*

Нам трэба болей. Дзесяць.

Наяўнымі.

Старжыцкі *(садзіцца за стол, піша)*

Паверце, я гатоў

За крыўды незлічоныя павесіць

Цара ў пятлі мужыцкай між слупоў —

Каб першы слуп быў Гродняй, а другі

Быў Вільняю. Сам рваў бы ланцугі

Для гэтай мэты.

Каліноўскі

Для яе замала,

Граф, двух слупоў. Ёй трэба, каб шугала

Народная рашучасць, гнеў жывы,

Каб ён на часткі рваў турэмны кратар

Імперыі... Так думае дыктатар

Сярмяжнай Беларусі і Літвы,

А казначэй яго дае распіскі

У тым.

Старжыцкі

Ён — на кані, а пад канём

Яго даўжнік. Трымайце.

(Дае Каліноўскаму запіску.)

Аканом

Аплоціць доўг мой падаўцу запіскі.

Куды ж вы? Пачакайце.

Каліноўскі

Час ісці.

Старжыцкі

Мне сорак год. У кожнага ў жыцці

Ёсць свой палын. Цяпер, пасля астрога,

Калі майго цураюцца парога,

Свабода — мой палын... Сяджу адзін,

Спрабую размаўляць, — калі камін

Гарыць, — з гісторыяй. Не пазнае

Мяне яна чамусьці, я — яе.

Знаць хочаце, аб чым у нас размова?..

Каліноўскі

Не, граф. Ёй важна справа больш, чым слова.

(Выходзіць.)

Старжыцкі

Рагнеда!

Рагнеда *(уваходзячы)*

Я. Што ты хацеў сказаць?

Старжыцкі

Я — нуль для іх! Я —дойная карова,
Горш нават — шалудзівая каза.
Хто б думаць мог? О не! Я прычакаю
Сваёй чаргі. Тады і пагляджу,
Чаго іх гонар варты, як адчаю
Апошняга пяройдзе ён мяжу.
Пабачу: спадзяванні іх ці — самі
Яны ў тым труме стануць пацукамі.
Каб так мяне зняважыць!

Рагнеда

Ты аб кім,
Віктор? Аб чым?

Старжыцкі

Аб чым?.. Ды ўсё аб тым,
Што дарагім было, што не збылося,
Не збудзецца.

Уваходзіць слуга.

Слуга

Да вас палкоўнік Лосеў.

Старжыцкі

Прасі!

Слуга выходзіць.

Рагнеда *(перад тым, як выйсці)*

Віктор, ты знаеш: я чакаю
Дзіця... Не забывай...

Старжыцкі

Ідзі. Я знаю,
Як мне трымацца. Госць непажаданы
Цяпер не страшны мне.

Лосеў (*уваходзячы*)

Вы ўсхваляваны,
Шаноўны граф. Хацеў бы ведаць чым?
Візітамі?

Старжыцкі

Становішчам сваім.
Няпэўнасцю.

Лосеў

Няпэўнасць і адмова
Нам паспрыяць — сюрпрыз для Мураўёва,
А за сюрпрыз — сюрпрыз: ланцуг, Сібір.

Старжыцкі

У нас вайна, палкоўнік, а не мір.
Я паспрыяю вам, і я — нябожчык:
Злачынны акт! На вуліцах, на плошчах
І ў друку — палітычны рэзананс,
Патрэбны вам...

Лосеў

Не думайце за нас.

Старжыцкі

Я за сябе... Вы ж чалавек, палкоўнік.

Лосеў

Я дома чалавек, а тут чыноўнік.

Старжыцкі

Я паміж двух агнёў.

Лосеў

Не засталося
Кінжальшчыкаў. Усе яны ў пятлі,
Кінжалы ў шафах.

Старжыцкі

Ах, палкоўнік Лосеў,
Каб так!.. Яны нядаўна тут былі.

Лосеў

Жартуеце. Марудзіце з адказам,
Забылі, хто мяне прыслаў сюды.
Я вас згнаю ў астросе з жартам разам.
Дзе доказ? Доказ!

Старжыцкі (*працягваючы распіску*)
Вось яго сляды.

Лосеў

Як прозвішча?

Старжыцкі

Не знаю. Не пытаўся.

Лосеў

Рост?

Старжыцкі

Я не мераў.

Лосеў

Твар?

Старжыцкі

Не прыглядаўся.

Лосеў

Узяў сем тысяч?

Старжыцкі

Роўна. У мяне.

Больш не было.

Лосеў

За рэштаю, вядома,

Ён з'явіцца сюды?

Старжыцкі

Да аканомы

Майго. Маёнтак — на Беразіне.

Лосеў

Распіска. А пад ёй стаіць пячаць:

Літоўскі камітэт. Свабода. Роўнасць.

Старжыцкі

Грашовы дакумент.

Лосеў

Я захаваць
Хачу для Справы гэткую каштоўнасць.
Не пашкадуеце... Даю ўзамен
Дазвол, паперцы гэтай раўназначны —
У Гродню ехаць, падалей ад сцен
Турэмных, што на твары вашым значны.
Гаспадара чакае родны дом,
І вольны Нёман, і сцяжынкi ў садзе.

Старжыцкі

А ліст для друку? Подпіс пад лістом?..

Лосеў *(спяшаючыся)*

Пасля, пасля... Няхай сабе ў шуфлядзе
Да лепшых дзён спакойна адпачне,
Пакуль маёнтак на Беразіне
Не дапаможа мне, маёй засадзе
Па тонкай нітцы разматаць клубок,
На віленскі натрапіць адрасок...

Лосеў выходзіць з кабінета.

Старжыцкі падкідае паліва ў камін.

Вяргасца Рагнеда і займае сваё месца ў крэсле. Вяжа.

Старжыцкі

Што новага?

Рагнеда

Ёсць вестка ад Гелены.

Старжыцкі

Турботная?

Рагнеда

Там адбыліся змены —

Марыся ёй маёнтак адпісала.

Старжыцкі

Ну што ж, ну што ж. Турбацыі тут мала.

Рагнеда

Марыся ў Вільню едзе. Асабняк.

Належыць ёй... Ты ж ведаеш...

Старжыцкі

Так, так.

Ну што ж, і гэты клопат не вялік.

Нас заўтра ў Гродню паімчыць ямшчык.

Рагнеда

Віктор, няўжо?!

Старжыцкі

Вяртаемся назад

Да дарагіх лясоў, палёў, прастораў!..

Пазбавіцца б хутчэй ад Вільні... Ад

Кінжальшчыкаў, жандараў, марадзёраў.

За брамай, на якой вісіць замок —

Жалезны знак кандальнае эпохі,

Ты будзеш зноў вязаць свае панчохі,

А я размотваць змрочных дзён клубок.

Напярэдадні Новага года

Касцёл. Захрысны пакой. Каліноўскі і Парфіяновіч, паўстанцкі камісар
па Магілёўскай губерні.

Каліноўскі

Лес чорны ў снежні. Луг у снежні белы.

Зіма. Дрымотны сон намнога дзён.

Араты сніць мізэрныя надзелы,

Якія са стала свайго прыгон,

Што костку, кінуў згаладалым вёскам.

Абшар дваранскі мроіцца палоскам

І думкам іх спакою не дае.

Тым думкам зброю даць — і стануць войскам.

Парфіяновіч

Такіх салдат нам сёння нестасе!..

Каліноўскі

Пад кіраваннем белага «Аддзела»

Паўстанне ў нас, як мокры хмыз гарэла.

Зракліся справы, безнадзейна хворай,

Прэлаты каталіцкіх кансісторый.

Вернападданніцкія адрасы

Падпісвае здрадлівай рукою

Цару дваранства. Надышлі часы
Цяжкія. Сівер агаліў лясы —
Пяць тысяч інсургентаў склалі зброю.

Парфіяновіч

А іншыя?..

Каліноўскі

Літоўскі камітэт
Паспеў ім выдаць адпускны білет,
Як восень — птушкам. З выраю вясною
Яны да гнёздаў вернуцца назад.
Пакуль жывём, для іх і наш загад
Жыве. Аднак, чакаючы на гэта,
Не маем права ў цёплы колер лета
Мы фарбаваць халодны снегапад.
Даводзіцца ўсё аднаўляць спачатку:
Паролі, яўкі, апарат, пячатку.
Расце графа выдаткаў, як на грэх.
Збірайце грошы... Неабходны сродкі
Нам, як паветра, гэтак жа, як снег
Патрэбны вольным рэкам для паводкі...
Рад касу Магілёва падтрымаць,
А чым? Хоць горад свой, але — не блізкі.
Запіска ёсць... Праз падаўца запіскі
Ці зможаце тры тысячы спагнаць?

Парфіяновіч *(беручы запіску)*

Маёнтак графа. На Беразіне.
Знаёмы двор. Ён па дарозе мне.
Мяркуеце, што гэта небяспечна?
На візіцёра могуць там чакаць
Не грошы, а наручнікі?

Каліноўскі

Бясспрэчна,
Ёсць рызыка.

Парфіяновіч

Гатоў рызыкаваць.

Каліноўскі

Ад пастак, ад жандарскага этапу
Нікога я, на жаль, не ўсцерагу,
Таксама, як нікога не магу

Зрабіць мядзведзем, каб смактаў ён лапу
Зімовых сноў у цёплым берлагу.

Парфіяновіч

Я сёння ад'язджаю.

Каліноўскі

Год стары
Мінае. Можа, на маім парозе
Адзначым Новы год?

Парфіяновіч

Яго ў дарозе
Я прывітаю бомамі ў бары.
Згадаю Светаянскія муры,
Парог далёкі вашае кватэры,
Храм гэты.

Каліноўскі

Што ж, тады я адамкну
Касцёла дзверы ў добрыя намеры,
У Новы год, і ў новую вясну.
Фарсіруйце ж хутчэй Беразіну!

Каліноўскі выпускае з касцёла Парфіяновіча.
З бакавых дзвярэй заходзіць ксёндз.

Ксёндз

На вуліцах спакойна. Паступова
Жыццё старыя рэчышчы свае
Знаходзіць, ёлкі дзецям дастае,
Танцуе пад аркестры Мураўёва,
Наладжвае патрыярхальны быт.
Няўжо канец?

Каліноўскі

Сягоння расстраляны
Не пад аркестры, а пад барабаны,
Былы папличнік мой Далеўскі Ціт.
Нядаўна ў Коўне смерцю пакараны
Мацкявічус.

Ксёндз

А летам — ксёндз Ішора,
Калышка, Серакоўскі. Слёз і гора
Не бачыць Бог!

Каліноўскі

Не ўмею суцяшаць.
Але магу, пакуль не позна, зняць
З таго, хто суцяшае, даручэнне
Па справе нашай ехаць за мяжу.
Служыце Богу, дбайце пра імшу!
Ад бізуна патрэбна суцяшэнне
Пакорлівай спіне.

Ксёндз

Я не прашу
Збавення для сябе. Адна бяда нас
Звязала. За адступніцтва Антанас
Мацкевічус мяне б пракляў навек
На свеце тым. О, гэта чалавек
Вялікі быў! Зямелька паглынула,
На жаль, яго. Не верыў ён панам,
Не давяраўся членам капітула,
Хоць быў ксяндзом. Ён верыў толькі вам.
Не раз, не два мой небагаты храм
Чуў ад яго: «Каб міліён талераў
Я меў, то, Божы занядбаўшы сан,
Наймаў бы генералаў, каб сялян
Вучылі за мяжой на афіцэраў...»
Здагадвацца магу, што даручэнне
У Кёнігсберг паехаць, дачынення
Не мае да маіх духоўных спраў.

Каліноўскі

Так... Малахоўскі, Длускі Баляслаў
Чакаюць сродкаў, неабходных школе
Ваеннай.

Ксёндз

І яны ў маім касцёле
Былі не раз!.. Цяпер мы толькі ўтрох
Тут засталіся: вы, ды я, ды Бог.

Каліноўскі

Бог, кажаце? Не, пробашч! Я мяркую,
Што ён даўно аглух для нашых слоў,
Аслеп для праўды нашай, за якую

Загінулі найлепшыя з сяброў.
Хіба не іх, бязлітаснай рукою
З яго дазволу вешаў Мураўёў
І засыпаў бязведамнай зямлёю?
Цяпер ім — без магіл і без крыжоў,
Заказана ў спрадвечны сад дарога.
То дзе ж ён, Бог?.. Тут, апроч нас, нікога
Няма, айцец. Бог з храма выгнаў Бога!

Ксёндз

Калі для нас аглух ён і аслеп,
Дык як жа ў Вільні аднаго пакіну
Я ваяводу ў чорную часіну?

Каліноўскі

Якіх выпрабаванняў есці хлеб
Мы будзем праз гадзіну ці хвіліну,
Хто ведае?

Чуваць настойлівы стук у дзверы. Ксёндз зірнуў у акно.

Ксёндз

Грэх нейкую дзяўчыну
На споведзь мне прыслаў.

(Адмыкае дзверы.)

Дачка мая,
Спазніліся. Замкнёны дзверы звонку.
Касцёл ужо закрыты... Хто вы?

Марыська *(уваходзячы)*

Я
Хамуціуса жонка.

Новы год

Асабняк у Вільні. Той жа кабінет. Каліноўскі і Марыська.

Каліноўскі

Хто б спадзявацца мог, што так сустрэнем
З табой мы Новы год?

Марыська

Адны.

Каліноўскі

Але.

Марыська

Зноў ява абнялася з летуценнем.
Гарыць спакойна свечка на стале.
Гарачы пацалунак, стаўшы ценем,
Не астывае на марозным шкле.
Чаму ж, Кастусь, ад саменькага рання
Рвуць кіпцюры цяжкага прадчування
Маю душу?

Каліноўскі

Марыська, доўгі шлях
Стаміў цябе.

Марыська

Шчаслівых падарункаў
Пад нашу ёлку добры Дзед Мароз
Не пакладзе ўжо...

Каліноўскі

З дарагіх малюнкаў
Што-кольвеч ён і нам з табой прынёс.
Ты толькі глянь, як пабяліў ён дахі,
Аздобіў шкло, нябёсы падсініў!

Марыська *(падыходзячы да акна)*

Ва ўзорах шкла вачам вярзуща жажі,
Якіх не бачыў ты, да і не сніў.
Прыгледзься... Паміж дзвюх ямшчыцкіх станцый
Стаіць бяроза.

Каліноўскі

Так.

Марыська

На ёй паўстанцы
Удаўкай задушылі мужыка.

Каліноўскі

Што ты пляцеш?

Марыська

А вунь, з таго ляска,
Вядуць на шлях паўстанца-дзецюка

Пад вартай мужыкі. Заплюшчы вочы,
Каб у святле станцыйных ліхтароў,
Як я, не ўбачыць раптам сярод ночы
Крывавы ланцужок яго слядоў.
А вунь, а вунь... Яшчэ адзін узор
Відаць на шкле акна... Заезны двор.
Той самы дом, дзе некалі, вясною,
Выпадак пазнаёміў нас з табою.
Упершыню ўрублеўскі, я і ты
Там стрэліся... А сёння дом пусты
І непрытульны. Злосны вецер дзверы
Тармосіць дзень і ноч. Глыбокі снег
Замёў мясціну майскую да стрэх.
Дзе ён цяпер, таварыш наш? Валеры?

Каліноўскі

Дзе ж быць салдату, як не на вайне.

Марыська

Жывы?

Каліноўскі

Напэўна.

Марыська

Там яму і мне,
Ды і табе, цыганка варажыла.
Сказала праўду нам, тваю — ўтаіла.
Але, зірнуўшы на мяне, адкрыла
Маім вачам нядобры свой сакрэт.
Я прачытала ў іх... Крывавы след...

Каліноўскі

І ўсё ж мяне ты ў госці запрасіла?

Марыська

Ах, не жаргуй, не смейся, так было...

Каліноўскі

Ты не хвалюйся. Не глядзі на шкло.
Дай мне руку. Я пагашу святло.

(Гасіць свечку. Абдымае Марыську.)

Гарыць камін. Святла яго даволі
Для нас з табой! Няхай у час такі

Падвойны цень наш зыбаюць па столі
Каміна трапяткія языкі,
Малюнкi шкла не смуцяць сэрца скрухай.

Марыська

Не суцяшай мяне, а лепш даслухай...
На тым двары, дзе нас знаёміў май,
На гэты раз мяне да чорнай кавы
Граф запрасіў. Ён быў такі ласкавы
З Марысяй, хоць да раны прыкладай.
Пасля таго, як кампліmentaў міску
Я з'ела, граф Віктор мне расказаў,
Што даў табе грашовую запіску...

Каліноўскі

Пашкадаваў?

Марыська

Ну так... Нібыта з Мінску,
Перад ад'ездам з Вільні, атрымаў
Ад некага ён вестку... аб засадзе
Магчымай...

Каліноўскі *(устрывожана)*

Дзіўна! Ад каго пачуў
Такое граф? Няўжо на вуха здрадзе
Сам аб ліхой магчымасці шапнуў?
Ад'ехаўся — і мучае сумленне?..

Марыська

Дзівак, дзівак!.. Не можа быць сумнення —
Ты ў пастцы! Для цябе, як для ваўка,
Раскідана здрадлівая прынада,
Цікуе шпік, выслежвае засада
Па храмах, па кутках асабняка,
Дзе, рукі склаўшы, я цяпер сяджу,
Не ведаючы, што рабіць з бядою.
Я чула, ёсць дыктатар над табою,
Кароль, які паехаць за мяжу
Дае дазвол? Сама яго ўпрашу...

Каліноўскі

Не трэба. Ён пакінуць поле бою
Дазволіць можа ўсім, апроч мяне.

Марыська

Няўжо кароль адчай мой адштурхне?
Усіх правоў яго Марысі права
Вышэйшае.

Каліноўскі *(прыслухоўваючыся)*
Я чую стук.

Марыська

Аблава!

Каліноўскі *(апранаючы паліто)*
Не бойся. Адчынай.

Марыська

Не адчыню!

Каліноўскі

Я праз акно — на дах. Не ўпершыню!

Каліноўскі вылез ва дах, прычыніў за сабой акно. Запаліўшы свечку,
Марыська ідзе на грукат, які не змаўкае на ніжнім паверсе асабняка.
Вяртаецца ў суправаджэнні жандарскага афіцэра. Капітана.

Марыська

Праходзьце. Не чакала.

Капітан

З Новым годам

Вітаць Марыю Юр'еўну я рад!

Марыська

І не адзін, як бачу, а са ўзводам...

Капітан

Дарэмны страх. Я адпусціў салдат.

Нядаўна я мужчынскі бачыў профіль
На шкле акна. Хто гэта?

Марыська

Мефістофель,

Напэўна.

Капітан

Дзе ж ён?

Марыська

Знік праз дымаход.

То першы цуд яго на Новы год.

Капітан

Адказ хоць і містычны, але шчыры.
Ды я не стану вобыск учыняць.

Марыська

Чаму ж?

Капітан

Мне не выгодна цуд штурхаць
На шлях, які канчаецца ў Сібіры,
А пачынаецца раней — з турмы...
Папераджаю, што шукаем мы
Дыктатара Літвы і Беларусі.
Так. Ён жа — Каліноўскі... Спадзяюся,
Астрог Марыю Юр'еўну міне.
За вас баюся... Пасвяціце мне!

Марыська вядзе капітана на выхад. Кастусь паказаўся ў акне. Адчыніў яго,
саскочыў з падаконніка. Сеў каля каміна. Увайшла Марыська.

Марыська

А ты ўжо тут?

Каліноўскі

Азяб. Вярнуўся з даху,
Што з полюса.

Марыська

Дрыжыш?

Каліноўскі

Але, дрыжу
Ад холаду.

Марыська

І я дрыжу... Ад страху.
Нам трэба ехаць. Ехаць за мяжу!
Нам трэба ашукаць абавязкова
Яе...

Каліноўскі

Каго?

Марыська

Бяззубую каргу,
Якая зноў махнуць касой гатова.
Паедзем. Не пярэч.

Каліноўскі

Я не магу.
Не маю права.

Марыська

Гэта канчаткова? .

Каліноўскі

Але.

Марыська

Сагрэўся?

Каліноўскі

Не.

Марыська

Што ж!.. Чаркай рому
Сагрэем, Яська, кроў... Тут недзе ром
Пакінуў граф... Памінкі па Арцёму
Нам трэба справіць.

Каліноўскі

Як?.. Памёр Арцём?

Марыська

Паўстанцы пакаралі... Так, мінула
Сягоння сорака дзён... Спіць, дзе заснула
Яго Мальвіна непрабудным сном.
Яна мяне калісьці малаком,
Як я маленькаю была, карміла.
Далёкая, забытая магіла!..
Арцём, калі ад кулі паміраў,
То мне і ўсёй радні сваёй жадаў
Жыць доўга, не спяшацца з дамавінай.
Так і сказаў: — Чым будзеце радзей
Вы засяляць клады мае з Мальвінай,
Тым будзе нам з ёй спачываць лягчэй...

Каліноўскі

За што ж яго?

Марыська

Гаўрылава... салдата,
Каб ён не трапіў сотніку ў палон,
Арцём схаваў, пашкадаваў, як брата.
Памянем жа! Мінула сорака дзён.

(Моўчкі выпіваюць.)

Ах, Яська, Яська, дарагі мой госць,
Любіў Яцына паўтараць, бывала.

Каліноўскі

Але, любіў... Чаму ты не сказала
Адразу мне?

Марыська

Бо Яську шкадавала.
Цяпер кажу. Знай праўду ўсю, як ёсць.
Мне Яську шкода. Караля не шкода!..
За ўладу ён усіх панішчыць рад.

Каліноўскі

Пры чым тут я?

Марыська

Не ты, дык твой загад
Штурхнуў Арцёма ў ямку, ваявода!
Адважыўся штурхнуць — трымай адказ!
Я на паўстанне мела спадзяванне
Адзінае. Цяпер само паўстанне,
О, Божа, не за нас, а супраць нас!
Свет — наш Мантэкі, час — наш Капулеці!
Мы ўладай іх асуджаныя дзеці.
Пераараная іх лемяхамі,
Знясіленая злом, стаю адна.
Арцём. Арцём!.. Чаму ты паміж намі
Сцяною вырас? Да нябёс сцяна!
О, Божа, стыне кроў мая ад жаху!

Каліноўскі

Сябе я вінаватым не лічу...

Марыська

Ты барабаншчыку і трубачу,
Якія павядуць цябе на плаху,
Скажы лепш гэта... Ты цяпер караш
Мяне. Сябе. Хацела б знаць віну
Сваю перад табой?

Каліноўскі

Ты праклінаеш
Мяне?

Марыська

Ідзі!.. Не я цябе клянуп,
А дзеці, што каханнем не зачаты,
А сонца, што ўставала над зямлёй,
Калі мы цалаваліся з табой
На паграбні каля зычлівай хаты,
Вяселле, што тады не знала бед,
Грымоты, пад якімі танцавала
Я, плачучы, цябе правёўшы ў свет!
Яшчэ кляне цябе твой кожны след,
Які пасля дажджу я цалавала...
Ідзі хутчэй, пакуль я не клянуп
Сама цябе. Пакінь мяне адну!

Канцылярыя Мураўёва

Мураўёў і чыноўнік Масолаў.

Мураўёў

З цікавасцю чытаў я дзённік ваш.
Мне спадабаўся ў ім запал юначы,
Жывое слова, бойкі карандаш.
Што ж, бласлаўляю і жадаю ўдачы
Далейшай нашаму карандашу,
Каб ён у апісанні мяцязу
Трымаўся летапіснага настрою,
Заходзіў за парадай да мяне.
Дзяржайце!.. Што, дарэчы, за мяжою
Апошнім часам пішуць аб вайне
З паўстанцамі?

Масолаў

З'явілася паэма,
Напісаная прозаю. А тэма
Яе — пакуты інсургентаў. Кроў,
Якая льецца пад выццё ваўкоў,
Свіст куль...

Мураўёў

...І каламбуры Мураўёва.
Чытаў. Не адмаўляю, пачуццёва
Напісана. Ніяк не могуць слоў

Забыць маіх: што я хоць Мураўёў,
А толькі выпаў гонар мне належыць
Да Мураўёвых, не да тых, якіх
Калісьці вешалі, а да жывых,
Прыбыўшых з місіяй караць і вешаць.
Паэма ў прозе... Не заціхла бура
Ваяк-пісак у шклянцы каламбура.
Паэма — што? Была карыкатура,
Дзе над Расіяй я — хто б думаць мог! —
Пяньковую пятлю, як німб, трымаю,
Мяцеж — апірышча яе! — з-пад ног
Пакутніцы абцасам выбіваю.
Ідэя знамянальная!.. Я знаю,
З якіх яна пазычана галоў.
То «Колокол», то Герцэн, Агароў!..
Мяцежных блых набраліся ў іх будцы
Тутэйшыя, чырвоныя дабудцы,
Цяпер вярнуць Расіі хочучь іх.
Запомніце. Не выпадковыя штрых!
Ён нарысіста з важнай думкай звяза...

Уваходзіць ад'ютант.

Ад'ютант

Дазвольце патрывожыць?

Мураўёў

Што там?

Ад'ютант

Ваша

Правасхадзіцельства, ёсць навіна,
Якой даўно чакалі. Вось яна!

(Працягвае тэлеграму.)

Зрабіце ласку глянуць, а таксама
Рашэнне адпаведнае прыняць
Па тэлеграме.

Мураўёў

З Мінска тэлеграма,
Ад Лосева... Ну што ж!.. Удакладняць
Не будзем. Светаянскія муры
Салдатамі надзейна ачапіце.

Бярыце роту, дзве, а мала — тры.
Схапіце Каліноўскага! Судзіце!

(Ад'ютант выходзіць.)

Закончыўся, як быццам, паспяхова
Жандарскага палкоўніка ваяж.
Разблытаўся клубок!.. За вамі слова,
Масолаў. Навастрыце карандаш,
Запісвайце ў свой дзённік, літаратар:
Нарэшце ў сеці трапіў нам Дыктатар,
Кароль мяцежны!.. Я яго злаўлю,
І світы каралеўскае пазбаўлю,
І кропку, што падобна на пятлю,
Ваенна-палявым судом пастаўлю
На аркушы апошнім мяцяжу.
Што трэба больш? Запісвайце.

Масолаў

Пішу.

Камера № 3

Дамініканскі будынак. Камера № 3. Каліноўскі і Масолаў.

Масолаў

Вы знаеце прысуд свой, безумоўна?

Каліноўскі

Але.

Масолаў

Я разумею, не тактоўна,
Ды і не час пытанні задаваць.
Я скромны нарысіст. Хачу пісаць
Пра час наш успаміны.

Каліноўскі

Мне ўсё роўна.
Прывык да следства. Можаце пытаць.

Масолаў

Наш час — арэна боек... Як пасмелі
Вы, раб яго, не Бог, а чалавек,
Адаць жыццё юнацкае на здзек
Уладару вядзьмарскай каруселі?

Дужэйшыя скарыць яго хацелі,
Ды не змаглі. Не выйгралі вайну.

Каліноўскі

Я ім не стаўлю гэтага ў віну.
Яны ляглі ў зямлю, мы следам ляжам.
Ды нехта ж прыйдзе, стаўшы мсціўцам нашым,
І скруціць д'яблу рог, як барану.
Не раджу адпяваць нас канчаткова.
Чакае зерне наша на ўзыход
З ралі.

Масолаў

На ўвазе маеце народ?..

Каліноўскі

Яшчэ свайго не вымавіў ён слова.

Масолаў

Але чаму?.. Пакуль з Варшавай вы
Спрачаліся за ўладу, за правы
Сярмяжнай Беларусі і Літвы,
Па вёсках, пад наглядам Мураўёва,
Цар касаваў прыгонныя правы.

Каліноўскі

Страх касаваў. Тут не цара заслуга:
Збаялася сякер мужыцкіх пуга
Прыгонніцтва. Праз мутны Рубікон
Не цар, паўстанні страшны след праклалі.
Яны крывёю фарбавалі хвалі
Ракі, пад назвай д'ябальскай — Прыгон.
Ён многіх паглынуў. Мы можам згінуць,
Кат можа нам заткнуць зямлёю рот,
Але сякеры, пушчаныя ў ход,
Ужо з крутога берага не скінуць,
Не сцерці наш, на ім прыкметны, знак.

Масолаў

Яшчэ хачу спытаць. Хто вы? Паляк
Альбо літвін? Ці беларус, якога
Не ведае ніхто, апроч лясоў,
Ды лесуноў, ды курнага парога?..
Хто будзеце?

Каліноўскі

Мне дваццаць шэсць гадоў.
Край беларускі, з матчынай калыскі
Да гэтых дзён, мне дарагі і блізкі.
Я сын яго і ганаруся тым,
Што з ім паветрам дыхаю адным.
Я знаю, маюць права ўсе народы
На ўвагу праўды, шчасця і свабоды.
Я зычу ўсім добра.

Масолаў

А рускім, нам?

Каліноўскі

Я прыцель Расіі, той, якая
Добра жадае нам, а не панам
Сваім і польскім, той, што не жадае
Свайму народу згубнага жыцця,
Бурлацкіх стогнаў, катаргі кандальнай.
Яшчэ пытанні ёсць?

Масолаў

Не!.. Спавядальнай
Размовай, бачу, злоўжываю я.
Хто вы — я зразумеў. Вы — сацыяльнай
Сусветнай рэвалюцыі дзіця.

Масолаў выходзіць з камеры. Каліноўскі садзіцца за стол, дзе для яго патрэб
стаіць чарніліца, ляжыць папера. Бярэцца за пяро. Піша. Незаўважаны ім,
у камеру ўвайшоў капітан.

Капітан

Дазвольце прывітаць!

Каліноўскі

А! Капітан!

Капітан

Пазналі?.. Не заслаў яшчэ туман
Стрэч нашых вольных светлыя хвіліны?

Каліноўскі

Няўжо і ў вас таксама выспеў план
Пісаць аб днях мінулых успаміны?

Капітан

Крый Бог!.. Славеснасць, кажучы банальна,
Супрацьпаказана са школы мне.

Каліноўскі

Прыйшлі ў былой пакаяцца віне,
Што скончылася для мяне фатальна?
Прыйшлі, каб дакараць? Не трацце слоў.
Як і раней, магу я капітану
Сказаць, што не прасіў, прасіць не стану
У суддзяў пажыццёвых ланцугоў.
Ці, можа, што суду няясна?

Капітан

Ясна
Усё. Даўно. Ствараючы зямлю,
Бог даў на гора людзям адначасна
Дабро і зло, каханне і пяцлю...
Прышоў, каб вызваліць, пакуль не позна,
З астрога Кастуся... Марыся слёзна
Прасіла. Я адмовіць ёй не мог.

Каліноўскі

Не веру.

Капітан *(паказваючы прадпісанне)*

Што ж, зірніце на паперу.
Загад?

Каліноўскі

Загад.

Капітан

Фальшывы... Бачыць Бог,
Іду дзеля Марысі на падлог,
На крок недаравальны афіцэру.
Я вызваляю вас, мяне яна
Ратуе, як злачынца, за мяжою,
Паабцяўшы жонкай стаць маёю.
Як бачыце, нас трох бяда адна
Звязала непазбежнасцю адною.
Другіх, на жаль, магчымасцяў няма.

Каліноўскі

Узяць Марысю капітан гатовы
У рабства?

Капітан

Папікаеце дарма.
Не я, яна прадыктавала ўмовы,
Я — толькі раб няшчаснай прапановы.
Не я цяпер рашаю лёс яе, —
Заложніцы святой любві свае,
Любві, якой не мне даваць парады, —
Над ёй адказ ваш мае сілу ўлады.
Прымаеце свабоду?

Каліноўскі

Не прыму.

Капітан

Няўжо Марысю кінецце ў турму?
Так, так!.. У манастыр!.. І вам не шкода
Красы, якой аздобіла прырода
Яе?.. А я — гатоў маліцца ёй,
Аб косах марыць, як сляпы аб цудзе!

Каліноўскі

Зазнаўшы лёс нявольніцы, не будзе
Марыся ўжо Марысяю былой.
А я, аддаўшы глуму і пакуце
Усё, што сэрца лічыць дарагім,
Хіба не стану для яе чужым?
Не!.. Хай даруе мне высакародны
Злачынец, толькі ў час перадсмяротны
Я за сваю свабоду не прадам
Яе свабоду!..

Капітан

Што сказаць мне вам?
Я не шкадую, што пабачыў вас,
Шкадую толькі — што ў апошні раз!

Капітан пакідае камеру.
Каліноўскі падыходзіць да закратаванага акна.

Каліноўскі

Там, за акном — абрыс пятлі мае...
Жыцця, што праўдзе я аддаў дазвання,
Не шкода... Шкода толькі ў час расстання
Мне волі ў полі, як народ пяе,
На небе сонца, на зямлі каханья.

(Бярэ са стала ліст да Марысі. Чытае ўслых.)

«Марыська чарнабровая мая,
Дзе шчасце, доля ясная твая?
Усё прайшло і не збылося ў часе.
Адна страшэнна горыч засталася,
І каменем на сэрца смутак лёг.
Калі ўжо нас за нашу праўду Бог
Пачаў караць і, з вісельняй у згодзе,
Нам прападаць прызначыў пры ўваходзе
У вечны сад, то мы хутчэй загінем,
Чым скардзіцца пачнём на марны лёс,
Хутчэй ад шчасця і саміх нябёс
Адмовімся, а праўды не пакінем...»

Каліноўскі зноў сеў за стол. Абапёрся на яго рукой... У камеру, пакінуўшы незачыненымі дзверы, увайшоў малады чалавек... Але гэта ўжо не ява, а сненне.

Каліноўскі

Тут адзіночка, а не прахадны
Двор... Госць дзвярэй, з падвойнымі замкамі,
Не зачыніў.

Малады чалавек

Так. Кастуся яны
Цяпер з астрога выпускаюць самі.
Пайшлі са мной.

Каліноўскі

Куды? Я не ўяўляю
Хто ты такі. Мяне ты знаеш?

Малады чалавек

Знаю
І помню Кастуся даўно, з часоў
Свайго маленства. Я магу паймённа
Пералічыць усіх яго сяброў,

Арцёма, і Мальвіну, і Лявона,
І іншых... Я па сцэжках тых блукаў
Над Нёманам, дзе ён гуляў з Марысяй,
Вянкі і пальцы, як вянкi, сплятаў.
Здзіўляешся? Дарэмна. Не дзівіся.

Каліноўскі

Адкуль ты можаш ведаць гэта?

Малады чалавек

З кніг.

Каліноўскі

А!..

Малады чалавек

І яшчэ са следчых пратаколаў.
Чаму ты пазмрачнеў ад слоў маіх?
Хадзем ад мёртвых продкаў да жывых
Патомкаў! Не схілай на грудзі голаў.

Каліноўскі

Чакай... Жыццё, на жаль, у нас адно...

Малады чалавек

Бяры пяро, паперу, верш прачуты,
Што ты Марысі склаў, а заадно
Вазьмі з сабою і яе пакуты,
Вынось адгэтуль і цяжкі свой крыж,
Нічога тут не пакідай... Ты спіш?
Паспі перад дарогай... Заўтра рана,
Пад гук трубы і пошчак барабана,
Цябе канвой на плошчу павядзе.
Натоўп расступіцца і прагудзе
Трыццацітысячнымі галасамі.
Пасля, калі яго бязладны хор
Пачне сціхаць, бядзе наперакор,
Вясёла страсянуўшы валасамі,
Ты смела ўзыдзеш на круты памост
І станеш перад смерцю ў поўны рост...
Праз мутнае акно сваёй пятлі
Зірнеш у вочы людзям, а калі
Зямлю асвеціць сонца, што ў засадзе

Таілася да гэтае пары,
Ты ўчуеш песню жаўранка ўгары,
Убачыш мужыка на даяляглядзе
З канём і сошкай і шапнеш:
«Ары!..»

Эпілог

1871 год. Парыж. Вясна. У вестыбюлі гасцініцы, то тут то там, спяць на падлозе федэраты — байцы Парыжскай Камуны. Світае. З другога паверха спускаецца Марыська ў апратцы манашкі, з драўляным распяццем на грудзях. Углядаецца ў твары федэратаў, нібы некага шукаючы сярод іх. Заўважыла крэсла, у якім дрэмле чалавек. Адна рука ягоная, як перабітае крыло, звісае долу. Падышла.

Гэта Урублеўскі. Адчуўшы на сабе ўважлівы позірк, ён ачнуўся.

Глядзіць на Марыську.

Марыська

Не можаце пазнаць?.. А я пазнала
Парыжскае Камуны генерала.

Урублеўскі

Няўжо Марыська?..

Марыська

Так.

Урублеўскі

Даруйце, цяжка
Вачам згадзіцца... Не! Вы не манашка
Для іх... А незабыўная радзіма,
Якой да твару не пасуе схіма.
Даруйце... І раскажыце хутчэй,
Ну як там Нёман наш?.. Як і раней,
Ён у Балтыйскае ўпадае мора?

Марыська

Сама хацела б ведаць... Я не ўчора
Прыехала сюды з манастыром
Візантыйскім. Ён цяпер — мой дом,
Мой край, мой Нёман.

Урублеўскі

Што на барыкады
Марыську прывяло?

Марыська *(гледзячы на камунараў)*

Трывожным сном

Спяць перад новым боем федэраты,

З рук стрэльб не выпускаючы сваіх.

Я Кастуся шукаю сярод іх.

Ён, пэўна, тут? Даведацца прыйшла...

(Урублеўскі маўчыць.)

Сем доўгіх год не верыць сэрца страце.

Я Кастуся калісьці пракляла,

Ён мне назад вярнуў маё пракляцце.

Больш, чым сябе, ён грэшных нас любіў..

На злосць манастыру і змрочным ночкам

Не раз мне ў снах з'яўляўся ён Чарноцкім,

А ў ясны дзень у марах — Яськам быў.

Здаецца, што і тут я размаўляю

З ім, як з жывым... Ён не памёр. Я знаю,

Ён тут павінен быць.

Урублеўскі

Каб не прысуд

Смяротны, каб не смерць, ён быў бы тут.

Марыська

Ах, генерал! Маўчыце. Я не веру.

Перадсвітальную цішыню парушыў гул гармат.
Затрымцелі шыбіны ў вокнах. Прахапіліся камунары.

Першы федэрат

Зноў Цьер паспаць не даў.

Другі федэрат

Паспім, сябры,

Пасля, як зубы абламаем Цьеру

Аб форт Іўры.

Урублеўскі

Усе на форт Іўры!

Вестыбюль гасцініцы апусцеў. Недзе непадалёк часцей і часцей кладуцца снарады.

Парахавы дым засцілае вокны.

Марыська *(прыслухоўваючыся да гукаў бою)*

Хамуціус, Хамуціус!..

Некаторыя звесткі пра Кастуся Каліноўскага і яго паплечнікаў

Мужыцкая праўда (1862–1864) — першая нелегальная беларуская газета, якая выдавалася Кастусём Каліноўскім пры ўдзеле Валерыя Урублеўскага. Свае матэрыялы ў газеце Каліноўскі падпісваў псеўданімам «Яська-гаспадар з-пад Вільні». Западозраны ў распаўсюджванні «Мужыцкай праўды», Каліноўскі летам 1862 года пераходзіць на нелегальнае становішча.

Урублеўскі Валеры (1836–1908) — дзеяч міжнароднага рэвалюцыйнага руху. Энергічны паўстанцкі камандзір у 1863–1864 гг. Па прапанове Каліноўскага Урублеўскі быў прызначаны ваяводам Гродзенскай губерні. Урублеўскі ў далейшым — генерал Парыжскай Камуны, член Генсавета Інтэрнацыянала.

Дамброўскі Яраслаў (1836–1871) — польскі рэвалюцыянер, дзеяч міжнароднага рэвалюцыйнага руху. У дні Парыжскай Камуны галоўнакамандуючы ўсіх яе ўзброеных сіл. Загінуў у баі з версальцамі.

Патабня Андрэй (1838–1863) — рускі рэвалюцыянер. Афіцэр. Адзін са стваральнікаў «Камітэта рускіх афіцэраў у Польшчы». Загінуў радавым паўстанцам у баі з царскімі войскамі.

ЦНК — Цэнтральны нацыянальны (нарадовы) камітэт у Варшаве. 22 студзеня 1863 года ЦНК абвясціў сябе Часовым нацыянальным урадам і 29 студзеня звярнуўся са спецыяльнай адозвай да жыхароў Літвы (пад «Літвой») у той час разумелася Літва і Беларусь): «Вузел усёй справы — у Літве, і паўстанне Літвы вырашыць пытанне аб уваскрашэнні Польшчы...».

Літоўскі камітэт — рэвалюцыйная арганізацыя ў Вільні, якую ўзначальваў Каліноўскі і яго сябры «чырвоныя».

1 лютага 1863 г. Літоўскі камітэт абвясціў сябе паўстанцкім Часовым правінцыяльным урадам Літвы і Беларусі.

Камітэт «белых» у Вільні — арганізацыя буйных і сярэдніх землеўладальнікаў. Члены гэтага камітэта, напалоханыя рэвалюцыйна-дэмакратычным кірункам паўстання ў Літве і Беларусі, змовіліся з прадстаўніком паўстанцкага ўрада Варшавы, камісарам Несцерам Дзюлеранам. Дзюлеран, які раней супрацоўнічаў з «чырвонымі», перакінуўся на бок «белых».

Літоўскі камітэт загадам з Варшавы быў распушчаны, створаны замест яго «Аддзел» кіраўніцтва правінцыямі Літвы ўзначаліў Я. Гейштар.

Крупскі Канстанцін (1838–1883) — рускі афіцэр, удзельнік рэвалюцыйнага руху ў арміі. Бацька Н. К. Крупскай. У 1863 г., будучы камандзірам роты, дапамагаў паўстанцам.

Хамуціус (ад «хам», у значэнні — мужык, прасталюдзін) — адна з нелегальных, хутчэй за ўсё сяброўска-жартоўных, мянушак Каліноўскага.

Серакоўскі Сігізмунд (1826–1863) — дзеяч польскага і рускага рэвалюцыйнага руху.

Мацкявічус Антанас (1828–1863) — літоўскі рэвалюцыянер. Вёў рэвалюцыйную прапаганду ў народзе, будучы ксяндзом. На пачатку паўстання ўзначаліў шматлікі сялянскі атрад. Пасля гібелі Серакоўскага Каліноўскі прызначыў яго паўстанцкім ваяводам Ковенскай губерні. Быў схоплены і расстраляны.

Малахоўскі Уладзіслаў — папличнік Каліноўскага, паўстанцкі начальнік горада Вільні. У 1871 г. — удзельнік Парыжскай Камуны.

Звесткі ўзяты з розных крыніц.

Галоўная з іх — кніга Г. В. Кісялёва «З думай пра Беларусь», Мінск, 1966 г.

ЧЭРАП КАЛІНОЎСКАГА

Пасля маланкі, грому і дажджу
разверзлася гара пад Святаянскімі мурамі.
Няслі ў Нёман ручаі і ў Шчару
ля соснаў і бяроз, ля хатаў, летнікаў
слоікі, бутэлькі, розны шырспажыў
і чэрап чалавечы.

Ён падскокваў
на старавечных каранях-вузлах
і біўся чорнымі вачніцамі
аб пень, аб камень, падарожнік, васілёк,
аб крыж Ларысы Геніюш,
аб званы царкоўныя, касцельныя —
званы звінелі.
Каціўся чэрап па зямлі.
Ля Мілавідаў у алешніку спатыкнуўся
аб жалезны крыж.

Настаўнік роднай мовы Грынчык
і дарожны майстра дзед Антончык,
скажыце:
«Калі касілі вы атаву
ля шашы Масква — Варшава,
тут аб косці вашы косы не звінелі?
Тут у травах ногі не блукалі?
І рукі тут да Бога не крычалі?..»
Цяжка Каліноўскаму без іх.

Не завіце на вячэру госьця з Вільні.
Ён даўно не есць, не п'е.
Дайце толькі адпачыць з далёкае дарогі
у мілавідскіх травах.
А вы касіце.

Па чорнай ночы скача белы конь,
па тумане цёплым скача.
Гриву рве халодная далонь.
Перапёлка ў жыце плача.

Па траве раса чырвоная гарыць.
У палях згубілася сцяжына.
Прывід-конь пад месяцам ляціць,
топча капытамі канюшыну.

Сплёўся з белаю грывай белы чуб...
Вялікая сяўба не ўскаласіла...
Конь іржаў — ніхто яго не чуў.
Толькі перапёлка галасіла.

Толькі па рацэ вярба ішла
і ў тумане некага гукала,
некага прасіла, плакала, кляла,
вещце сваё ў распачы ламала.

Спыніўся конь над дымнаю ракой,
прыпаў задумна, цяжка на калена.
Гарэла пад славянскаю рукою
літоўскага каня крутая вена.

А ўжо навокал тупат капытоў...
Грывасты конь з дняпроўскай кручы
з вершнікам лятуць у вір гадоў
каменнай глыбаю падучай.

КАСТУСЮ КАЛІНОЎСКАМУ

Скача, скача новы веснік
на бацькоўскія магілы,
На знявечаныя ветрам,
спаракнелыя крыжы.

«Падымайся,
Ты, забіты,
Падымайся,
Ты, жывы...»
Падымайся, браце кроўны,
Голаў годна падымі!

«Падымайся,
Хто нам роўня,
Падымайся,
Ты, жывы...»
Па чыіх жывеш законах,
Ты чые спяваеш песні!
Лёс, бацькамі надароны,
Адрадзіся,
Уваскрэсні!

Азірніся на дзіцятак —
На якой гавораць мове!
Ад якіх такіх парадкаў
Пазабылі свае словы!
«Мерцвякі, — гукаюць, — спіце,
Сон вам будзе ціхамірны».
Сон ваш — сонейка ў зеніце.
Боль ваш — круціць доля ў віры.

Уваскрэсні,
Боль па мове!
Уваскрэсні,
Памяць продкаў!
Вас прыспалі адмыслоўна
З доляй новаю гаротнай.
Адурманіць не ўдалося —
Пільна сочыце за кожным.
Набрыняе боль з калоссем

Па палетачках,
па пожнях.
Ды вяшчальнік хутка скача
праз бацькоўскія магілы,
Праз знявечаныя ветрам,
спарэхнелыя крыжы:
«Падымайся,
Ты, забіты,
Падымайся,
Ты, жывы...»

ПАЎСТАНЕЦ
Балада 1863 года

Вось і ўсё. Я дайшоў да мэты.
Сеча стала маім каханнем.
Палажыла на дол угрэты,
Хутка вып'е маё дыханне.
.....

Сярод ночы суняўся вецер.
Занялося неба пажарам.
Зоркі, зоры... Мой боль ці месяц
Усплывае барвяным шарам!

І мацнее лучнасць абдоймаў,
Захліпаюцца вусны шчасцем.
Цвердзь зямная... Нябёс прадонне
Закальшацца і пагасне.

Новы свет узарве павекі,
На свядомасць абрыне раці.
Непарушнаю будзь давеку,
Белакрылая наша маці.

Твой вястун, твой ахварны бусел
Ці ўратуе душу сляпую?
Чым ты ёсць? Чым ты заўтра будзеш?
Чым дзяцей сваіх нагадуеш?

Што сягоння апора праўдзе —
Лік, аблічча, свіное рыла?
Пакаянны крык: «Пакарайце!»?
Зло, што пашчу сваю раскрыла?

Перакручаная прастора
Працінае жывое сэрца.
Прычасці мяне, маці, горам,
Ля душы тваёй дай сагрэцца.

Наша сёння настане потым.
Па знявечаных нашых гонях

Сеєм заўтра крывавым потам,
А за намі ляціць пагоня.

Меч на доле. Памру пад небам.
Чую: зноў груганы гарлаюць.
Прарастаю духоўным хлебам.
Хлеб і воля не паміраюць.

Ураган пад радном прасторы.
Не парваць векавую павязь.
Не замкнуць на замок прастору.
Род не згасне, пакуль ён помніць.

.....

Боль дыхання ніхто не верне
Вось і вочы мае застылі.
Быў ахвяраю — буду зернем.
Узмахні, мая маці, крыллем!

КАЛІНОЎЦЫ

Паэма

У сэрца штурхануў электравоз,
затупалі зялёныя вагоны,
перон дрыжыць ад грукату калёс,
мой смутак ён з сабой на захад гоніць.
Адгрукатаў трывожна,
знік зусім.
Сняжок у вочы
мне са жмені трусіць,
а сэрца устрывожанае ім
яшчэ ўсё грукае
да Беларусі.

.....

Не кліч мяне, матуля,
не шукай, сястрыца,
не сварыся, татачка!
Край далёкі, чужы,
ногі ланцуг рэжа,
ножанькі крываваць.
Жорсткі вецер чужыны
ірве маё цела.
Не сварыся, татачка!
Я не вінаваты.
Вінавата кроў мая
маладая, густая,
вінаваты боль мой
па родным краі,
вінаваты ручанькі,
дужыя мужыцкія,
што трымалі косаньку,
што касілі ўзмахамі
не траву, а ворага.
Не кліч мяне, матуля!
Пашкадуйце вочы,
пашкадуйце сэрданька,
мяне не шукайце.

Турэмшчык
 за замкамі крочыць млява,
 вялікі падбухторшчык
 спіць на лаве...
 У зрэбных,
 выбеленых сонейкам, кашулях
 прыходзяць мары,
 і нехта голасна
 з гаёў гаротных кліча.
 Касой мужычай
 месяц вісне,
 а за плячамі жандараў
 хаваюцца
 жахлівыя абліччы.
 Расхрыстанае поле,
 мрояць вёскі,
 да шыбінаў сірочых
 вербы туляцца.
 На холадзе зімы
 стаіць бярозка
 у вышытай сялянкамі кашулі.
 Ізноўку сэрца
 сумным болем сцісне,
 да горла
 датыкаецца нажамі.
 Бяжыць,
 імчыць
 трывожнае дзяцінства,
 адсцёбанае
 роднымі дажджамі.
 Турэмшчык
 за замкамі крочыць млява,
 вялікі падбухторшчык
 спіць на лаве...
 Няхай нарэшце
 адпачынуць ногі
 для самае апошняе дарогі.
 Сястрыца, ноч апошняя,
 браток,

апошні ранак,
апошні вецер
праляцеў таропка,
апошні крок на ганак
смерці.
І туга звітая вяроўка
вузлом апошнім
горла зацягнула.
На хрып яго апошні
грозным гулам
адклікнуліся пушчы Беларусі!
Бо мне на чужыне
век векаваці.
Не шукай, сястрыца,
мяне ля крыніцы!
Звініць не крыніца —
ланцугі кайданаў.
Не чакай мяне, любая,
не шукай бяды мае,
бо не твае ручанькі белыя,
не грудзі гарачыя,
а ў чыстым полі
мяне на чужыне
дол сыры абдыме.
Выбачайце, родныя!
Выбачай мяне, любая!

.....

Мо ніхто так ніколі не плакаў голасна
над сваім лёсам,
так спявала душа песню сумную бяды свае...
Я горды, што ў маім мужыцтве
не нараджаліся князі.
Нас бабы падбіралі ў жыцце,
і ў хаты курныя вязлі.
Дымілася дарога пылам
пад важкім лёскатам падкоў,
а на галовах віўся пырнік
дзіцячых рэдкіх валаскоў.
Вязлі нас полем і гаямі
ў пялюшках белых, як кулькі.

І расцвіталі пад брывямі,
нібы у жыцце, васількі.
А мацеркам
туліць нас рупіць,
вятры шляхі нам падмялі.
Выпутвалі
з пялюшак рукі
да цяжкай працы на зямлі.
.....

Хто страляе збоку,
хто страляе спераду?
Мне не разагнуцца,
мне не паглядзеці.
Спёка соліць спіну,
стома вяжа рукі,
пожня страгне у шпарах,
серп па жыцце шастае,
нудна, безнадзейна
збажына цвіркоча.
Ножанькі парэпаня,
пальцы амярцвелі.
Толькі грудзі дыхаюць,
толькі плечы рухаюць.
Вочы свету белага
цэлы дзень не бачаць.
Людкі, раскажыце мне,
пакажыце сонейка,
развяжыце рукі мне
і абмыйце плечы
вадою сцюдзёнай.
Дайце паляжаць мне
на траве ў дуброве,
доўга марыць буду,
доўга спаці буду,
пакуль на світанку
з туманамі сівымі
твар мне не абмыюць
ранішнія росы.
Хто страляе спераду,
хто страляе збоку?
.....

Трэ вецер вушы
сцюжы на паляне
і расплятае белую касу.
Сярод зімы
ў маёнтак Мастаўляне
буслы на крыллях
хлопчыка нясуць.
Бор на руках зялёных
песню гушкаў.
Каб хлопчыка малага спавіваць,
мароз развесіў
белыя пялюшкі
на стрэхі
і ля хатаў на загаць.
Такое цуда!
Выбягаюць з хатаў
і сыплюць смех вясёлы галасы.
Вясковыя цікаўцы-хлапчаняты
да шыбаў
прымарозілі насы.
Спусціліся, нябачныя нікому,
буслы і адляцелі за лясы.
Калі яго спускалі цераз комін,
пафарбавалі сажай валасы.
Яны прапалі ціха між аблокаў,
па хаце бегает
ўсхвалёваны татусь.
А дзеці слухаюць
далёкі клёкат,
а вецер вые ў коміне: «Кастусь».

.....

А віры на Свіслачы,
ямачкі глыбокія!
Вось струменьчык выскачыў
і бруіцца збоку.
Ён бяжыць, падскоквае,
круціцца, не спыніцца,
з берагу высокага
галавою кінецца.
Дожджык з неба шэрага
тут напіцца хоча.

Пад зялёным берагам
бульбаўкі булькочуць.
Пырскаюць над сёламі.
Пры усім народзе
хай дажджы вясёлыя
пляскаюцца ў бродзе.
Лозы ў лузе млеюць,
звоніць жыта спелае.
Вір бярэмя цэлае
наірваў лілеяў.

.....

Ва ўсе бакі ад Белавежы
лясы,
як астравы у акіяне.
Іх акаціў расою свежай
з мядніцы неба
дуб плячысты,
а сонца ўстане,
ўсё патане ў тумане.
То не лясы —
плывуць зялёныя аквалангісты.
На кожным дрэўцы
тлее вецер,
варушыць мускулы.
Галіны-вещце,
усюды вещьце,
сцяжыны мулкія.
Вірамі круціць рэчка дзіўная,
і хмара звісла.
Сялянскай буйнаю
плыве слязінаю
рачулка Свіслач.
У полі спеючым
з сухім асотам
праз сенакосы
цякуць у Свіслач
з плячэй сялянскіх
рачулкі поту.

.....

Касі, каса-косанька,
вузкія палосанькі,

касі не журыся,
касі не таміся!
Мах — цару-ўладару,
мах — пану паўпаляны,
а каб конік не слабеў,
чвэрць пакосу сабе.

.....

Галіны — вецце,
галіны — вецце,
касі, не трусць:
у калысцы плеченай
на ўсю Беларусь
плача хлопчык Кастусь —
падбухторшчык вялікі.
Паклаўшы жыта на спадак,
ды тое-сее зелле,
паехаў дбайны гаспадар
кірмашаваць у Зэльву.
Паехаў — Бог дапамажы!
Каня ад спёкі пеніць.
Чубацяць макі на мяжы,
нібы на жэрдцы пеўні.
Гудзе над вухам авадзень,
трухціць каняга з горкі,
і разамлеў,
і дрэмле дзень
у палынах прагорклых.
А ліпень хмару
зняў з плячэй
і сушыць на сасонцы,
і лету латва сам пляце
з лазы праменняў сонца.
Вязе прадаць апошні хлеб,
а сам ідзе пехатою.
Стракаты дол зусім аслеп
курынай слепатою.
Духота.
Дзядзька успацеў.
Ідзе зусім не рады,
знайшоў ў курынай слепаце
лісток

«крамольнай»

праўды.

Ішоў ля воза, не чытаў,
а бэкаў па-вяскову...
У Зэльве ўвесь кірмаш шаптаў
пра праўду мужыкову.
Усё прадаў,
што з хаты браў,
мужык той гаспадарскі,
у скрутках крамнага дабра
прывёз папер бунтарскіх.
Здзіўлены сам да нематы,
чытаць суседа кліча
папер з курынай слепаты
ад слепаты мужычай.
Схапіўшы вілы лоўка,
набок узбіў ён шапку.
За паясной вяроўкай
дубіна, нібы шабля.
І хітра вочы плюшчыць,
хліснуў паветра гушчу,
цецеруковай ноччу
кудлач падаўся ў Пушчу.
Сухоты душаць грудзі,
не доўга жыць пад небам.
Ён жыць у Пушчы будзе
адным сялянскім гневам.
З ім цацкацца не сталі,
паны не бедавалі,
калі яму на стайні
пячонкі адбівалі.
Вось на маёнтак цэляцца
сябры яго з віламі —
паны ядуць відэльцамі —
пакормім іх віламі!
Грудзьмі ад кашлю цеснымі
між пушчамі-барамі
кудлач спявае песню
з сябрамі-лесунамі:
Выйду я на рэчаньку,
гляну на сяло —
усе людкі гуляюць,
а мне не весяло.
Усе людкі гуляюць,
усе людкі пяюць —

мяне маладога
на стайню жануць.
Прыжануць на стайню,
гумамі паб'юць —
крыві ручаёчкі
з плячэй цякуць.
З бароў дарогай простаю,
пагрукваючы чобатам,
ішла ў маёнткі помста
за песняй кудлачовай.

.....

Я ведаў дзядзьку-барадача,
то барада барадзе бародка!
Тры пядзі добрыя ў плячах,
язык — лязо,
а рука — калодка!
Такому лепей не супярэч,
любога лэхту слаўцом абрэжа,
паставіць хату,
зладкуе печ,
сівы увесь,
а уваччу — бязмежжа.
Былі ў бародах
дзядзькі-дужакі,
мудрасць
гняздо звіла ў іх.
Колісь Кастусь
адчайных такіх
на бой за праўду вадзіў з віламі.
Чаны, гразюка і маркота.
Прапахлі дзёгцем фартухі.
У лёгкіх дыхае хрыпота,
нібы кавальскія мяхі.
І твары белыя, як вапна,
і дух іржавы, як абруч,
і б'е па чэрапу кувалдай
цяжкая стома аберуч.
Нялёгка тут даюцца грошы:
таўчы, круці, цягай кулі,
і хоць грызуць
пад пахай вошы,

пачухацца няма калі.
Тут робяць доўга —
мала кураць.
Ад куксачоў баляць бакі.
На боты вырабляюць скуры
у лапцях драных мужыкі.
Вусаты майстар
злосна кланяў,
падсоўваў нюхаць важкі кій,
калі яны на скуры клалі
свае кувалды-кулакі.
А потым браў той кій
пад пахі:
тут зыркаў гнеў
з усіх бакоў.
Нядобрым нечым моцна пахла
ад гэтых важкіх кулакоў.
Стаіць збялелы у дубільні,
хавае кулакі свае.
На сэрцы жаж! —
Ён Яську з Вільні
у тварах гэтых пазнае.
І ён у тлушчы вочы плюшчыць,
бо помсты бачыць ён агонь,
калі басота пойдзе ў Пушчу —
на боты вырабіць яго.

.....

Мужыцкая праўда такая:
латка на дзірцы
і дзірка ў латцы,
хлеб на мякінцы,
посная бульба,
квасок у кадцы,
вадзіца святая,
таму што апошні кавалак сала
аддалі папу на каляды.
Жменька круп была, дык
яшчэ ўчора крупнік зварылі.
Хіба ж вось гэтай праўды мала?
Праўда?

Яна з хвасточкам:
адна паночкам —
мужыкам другая.
Хочаш хлеба —
бяры лейцы.
Замест хлеба
даюць бізун ці лазу,
а мужыку ўсё гніся,
едзе паночак —
знімай кудлы
і да зямлі хіліся,
кладзі іх на пясочак.
Мужыкам абрыдла
быць вечна быдлам.
А вось нядаўна
ля Верацейкі-змейкі
мужыкі знайшлі
паперак нейкі:
З лязом касы
ідзі ў лясы,
бяры з касой мянціла —
вось гэта будзе сіла!
У гушчары-гушчару
скосім галаву цару,
а за густым лясочкам —
галовы ўсім паночкам!
Хай падаюць ад кары
кырававыя жандары!
Мужыцкая праўда-воля:
шырокае поле —
казаў так мой прадзед,
вычытаўшы праўду
ў «Мужыцкай праўдзе».

.....

Цягнулі вёрсты
на сабе шляхі,
далечыня цягнула душу
як зубра раненага з пушчу.
Вось палыном папар парос.
Сцяжыны між жытоў, як жылы.

З салдачыны ідзе матрос,
вяртаецца дамоў служывы.
Ён быў служака не благі,
біў крокі «цвёрда па уставу»,
а тут, між вербаў дарагіх,
яго чамусьці захістала.
І толькі ў роце гармата,
здаецца, зноў гармата грымне —
то ўсё ад грукату атак,
што засталіся недзе ў Крыме.
Высока хмара праплыла,
і салавей, як куля, свішча.
Бугор ля роднага сяла,
і хаты роднай папялішча.
Раскукаваліся палі,
згарэлы хлеб
прапах аерам.
Грудзі ўслаўлены былі
трыма крыжамі кавалера.
Ад жудасці перахапіла дых,
на могілках забітых постаці.
І над крыжом бацькоў сваіх
узняў кулак пякучай помсты.
.....

Паўкузні высвечана горнам
ад бэлькі ў кут наперакос.
Буіць, бялее вугаль чорны:
пачнецца хутка куцце кос.
А ля кавадлы ўсё клапоча
стары каваль зусім глухі,
і аберуч мурзаты хлопчык
цягае кій, хрыпяць мяхі.
Каваль паціху шмыгне носам,
прыкуруць і пачне рабіць.
Цяпер у ходзе сталі косы,
хоць і няма чаго касіць.
Каваль куе, гартуе, менціць,
а людзі ўсё нясуць, нясуць.
І нават галадранец Мэцька
прасіў зрабіць яму касу.

Жыла касьбы трывога ў сёлах,
куруў туман цераз палі,
здаецца, хтось раздзьмухаў золак,
каб там жалеза напаліць.
Абуджаны аднойчы громам,
пачуў ён стрэлы ля ракі.
Здалося кавалю старому:
кляпуць там косы мужыкі.

.....

Насуплена шумелі сосны,
праскочыў ветрык скразняком.
Над дзятліцай бзыялі восы,
жабрачка йшла кудысь з кійком.
А каля крушні дзічка-груша,
пад ёй ужо цвіце гарох.
На камянях
світэрку сушыць
стары лахмач — ссівелы мох.
А трошкі ніжай,
у даліне
мяжу арэшнік хрумстка скуб,
і пацягнулі каляіны
фурманкі поўныя пяску.
Атаве дождж дзябёлы сніцца,
дубам у сне
гырочка гром.
А хмарак белья капіцы
хтось гаспадарліва нагроб.
А у глушы,
дзе воўк не бегаў,
дзе нават сцежка не пыліць,
мужык старанна крымсаў гегай,
каб навальніцу падпаліць.
У бяроз
ад ягадаў рот чорны,
дубкі трывогу зацялі,
а на дарозе
шпаркі чорцік
выкручваў з пылу круцялі.
Лазняк
з балот напіўся кавы,

шуміць у лахманах галля.
Чагосьці жудасна чакала
у долях родная зямля.
А на дарозе местачковай
дзяржаўны бубен выбіў шрот,
і грозна цокаюць падковы.
Загады,
як калючы дрот.
Прышлі даведацца,
як маюцца
у гэтых вёсках мужыкі.
У бор
па купінах ківаюцца
пяхтай гранёныя штыкі.
Птушыны спеў
змаўкаў пакрысе,
бо выбух
абтрасаў кусты.
І кінуў дзядзька
гегай крымсаць,
і косы узялі касцы.
Пот даланямі
з твараў сцерлі
і у размеранай хадзе
пайшлі касіць
густыя стрэлы,
што даставалі да грудзей.
Жанкі, сіроты галасілі,
а бор аглух,
а бор маўчыць.
Усё жыццё касцы касілі —
ляглі нарэшце адпачыць.
І ні маланак,
ні грымотаў,
і цягне халадком
з віроў.
Зямлю яны
паілі потам —
цяпер жа
адалі і кроў.
.....

Што за дрэнда,
што за хлус?
Чыноўнік стаў
паспешліва, насмешліва жагнацца
«Современник»
знайшоў Беларусь
і выдае за нейкую нацыю...
Гэта тая зямля,
дзе цвітуць вербалозы
і пяскі толькі бульбу родзяць,
дзе каўтае ў азёрах
бядакія слёзы
і мужыцкае племя плодзіць.
Гэта тая зямля,
ля шляхетных палацаў,
дзе гавораць:
мужык сыты Богам,
дзе ад зоркі да зоркі,
счарнеўшы на працы,
ад гультайства
не есць нічога.
Дзе такія марныя, дымныя хаткі,
дзе гразюкі,
бяды па вушы,
дзе аднойчы, аддаўшы
усе падаткі,
аддаюць часта Богу душу.
Цар чыноўную раць
на даведках упарыў,
боль шчымела
на сэрцах сёлаў,
што ніяк не ўмяшчалі
галовы жандараў,
умясціў
кулак Кастусёвы!

.....

О, як быў Лосеў рады
узнагародзе здрады!
Аж расхадзіліся сквіцы:
Вікенці Каліноўскі
ў Бераставіцы!

Васпане,
вельмі танне.
Пот сцёр,
нібы жыццё:
Схапіце на світанні,
каб ноччу не ўцёк.
Мышынай норкі хопіць,
каб Кастуся прахлопаць!
Ці ў пушчы,
ці ў жыце,
што не мужык — Кастусь,
хапайце і вяжыце
за горла Беларусь!
Нарэшце-то дазналіся,
нарэшце дапыталіся
крывавых слоў сугучча
Кастусь
і Беларусь.
Не з саноўным камфортам,
а па-за гародамі
едзе ў брычцы патрэсянай
Беларусі сын горды.
На калдобнай дарозе
пад цокат падковаў
строга піша загады
і пастановы.
Доўга жыць,
добры шлях вам!
Косы дзёрзкія звоняць
супраць белае шляхты,
супраць царскай чарноты
за праўду чырвоных!
У пушчанскім суцішшы
жаўнеры не трусяць!
Каліноўскі ўсё піша
боль Беларусі.
А шляхі грукацелі,
неслі гордую брычку,
нібы коні хацелі
даімчаць у Кастрычнік!..

КЛІЧ 3-ПАД ШЫБЕНИЦЫ

Дваццаць шэсць,
Перакрэсленых кратамі...
Дваццаць шэсць
Узвіхураных год,
Панявечаных царскімі катамі,
Узышлі
На круты эшафот.

Дэмакрат,
Камісар рэвалюцыі
Ды «Мужыцкае праўды» спадар,
Бачыць ён,
Як шыпшынай калючаю
Крывянее
Зарослы папар.

Гэта сілы зышліся няроўныя —
Мураўёўскага войска сцяна.
І паўстанцы,
Рашучасці поўныя,
Келіх смерці — нагбом і да дна.

— Зрынь з рамянаў
Цара і памешчыкаў! —
Вешчы кліч твой лунае, Кастусь.
Нават Богам
У свеце абвешчана
Наша воля.
Жыве Беларусь!

* * *

Іду я на мітынг,
На шумную плошчу,
У бела-чырвонае
Польмя крочу,
У мора адчаю,
У мора эмоцый,
І я вас вітаю,
Адчайныя хлопцы!

Я вам — незнаёмы,
Ці мала знаёмы,
Вы дзесьці на версе,
А я — каля стромы...
Сваёю Айчынай
І я ганаруся,
І я быць Скарынам
Па духу імкнуся.
І я Каліноўскага кліч адчуваю,
Але не хапае мяне, не хапае.

Мяне не хапае на смелыя словы,
І шлях мой занадта марудна-нервовы.
Але без сумнення кажу, без сумнення:
— Мяне не паставіць ужо на калені!

* * *

Памяці Кастуся Каліноўскага

Вісяць асеннія дажджы
Над шэрай змрочнаю дарогай,
З-пад хмараў чорнай паранджы
Свіціцца дыск святла нямога.

Здаецца, плача Беларусь
Над чорнай доляю праклятай
І праз гады змагар Кастусь
Глядзіць з адчаем, як праз краты...

ГАРАЧАЕ СЭРЦА

Гарачае сэрца матуля дала,
Крынічнай вадой успаіла зямля,
Нядоля людская паклікала ў бой,
І лепшых сыноў ён павёў за сабой.

Мужыцкую праўду хацеў ён здабыць,
Каб брат беларус меў зямлю і мог жыць,
Не верыў цару і ніякім панам,
Каб папараць-кветку знайшоў сабе сам.

Свабоду народа ён ставіў вышэй
Багацця князёў і вялікіх чыноў,
Народ беларускі — за ўсё даражэй.
Каб меў шчэ жыццё, то аддаў яму б зноў.

Жыццё і змаганне, змаганне — жыццё
Імгненна, як сполах маланкі, прайшло.
Не канула імя яго ў небыццё,
А славу і веліч яно набыло.

Загінуў наш Яська, як мужны змагар,
Народу прынёсшы жыццё сваё ў дар,
А промні гарачага сэрца яго
Людзей саграваюць ад часу таго.

* Настаўніца беларускай мовы і літаратуры Сідаравіцкай СШ Магілёўскага раёна.

ВОСЕНЬ ПАСЯРОД ВЯСНЫ

Урыўкі з аповесці, сатканай з гістарычных матэрыялаў і мясцовых паданняў

1. І БЫЎ РАНАК

У Вільні, па пустыннаму яшчэ ўзбярэжжу Віліі, насустрач адзін другому ішлі двое мужчын: адзін высокі, падцягнуты, у акуратна падагнанай форме штабс-капітана, другі ж прыкметна ад яго ніжэйшы, паўнейшы і — калі прыгледзецца — гадоў на дзесяць маладзейшы. Апрануты ён быў у венгерку цёмна-шэрага колеру з белымі шнурамі і чорнымі бліскучымі гузікамі. Такая ж чорная хустка была завязана на шыі накшталт нямецкага гальстуха. Шапку маладзейшы чамусьці трымаў у руках, і сіверны вецер развяваў яго кароткія русыя валасы.

— Добры дзень, Людвік, — стрымана, з годнасцю павітаўся маладшы. — Цябе не пазнаць. Вусы адгадаваў. Мяркуючы па аксельбантах, імкліва ідзеш уверх.

— Вітаю цябе, Канстанціне, — падаў абедзве рукі старэйшы. — Вядома, лезу наверх, — па-змоўніцку ўсміхнуўся. — На тое і Акадэмію генеральнага штаба канчаў.

— Даўно мы не сустракаліся. Бадай, з таго пецяўбургскага вечара, на якім прамаўляў Чарнышэўскі.

— Не, нядаўна я бачыў цябе тут, у Вільні. Але падысці не выпадала. Я быў не адзін.

— А цяпер выпадае? — у вачах Канстанціна Каліноўскага на момант успыхнуў халодны, насцярожаны бляск.

— Цяпер выпала пільная патрэба, — спакойна адказаў Людвік Звяждоўскі. — Учора позна вечарам даведаўся, што ты прыехаў са сваёй Якушоўкі і спыніўся ў гатэлі Гружэўскага. То мусіў выклікаць цябе запіскай. Не лепшы гэта спосаб, але іншага не было. Ды аб справе пасля. Лепей раскажы, што новага, як жывецца. Дарэчы, давай прысядзем, а то на нас аглядаюцца.

— Гэт-та я ад цябе хачу даведацца, што ў свеце чуваць. Апошнімі днямі я адарваўся ад людзей. У Якушоўку нават «Кур'ер Віленскі» не даходзіць.

— Што чуваць? Свабоду нарэшце маем, свабоду! Гадамі пра яе марылі. Спрачаліся, як яе, жаданую, здабыць. Ваяваць за яе збіраліся. Збіраліся доўга, асцярожненька. А тут яна раз — і прыйшла. Прыйшла зверху, ад аўгусцейшага імператара, самадзержцы ўсяе Русі. На далонях яе вернаму народу паднёс! Ну і літасцю царскай і Божай развязаўся языкі. Вунь нават урадавы «Кур'ер Віленскі» смела вяшчае: «Привет тебе, возрожденный крестьянин! Позволь пожать твою руку...» Не ведаеш, ці смяяцца тут, ці плакаць...

— Та-ак! Упусцілі мы час, на бясплодныя размовы патрацілі. Паспрабуй цяпер вярнуць давер'е народа.

— Вярнуць можна. Але толькі паказаўшы народу ўсю аблуднасць царскага маніфеста. Усю крывадушнасць. Воля — куцая. Зямля застаўлася ў паноў. Таму і пачынае бунтавацца мужык. Праўда, толькі супраць паноў. Цару ён яшчэ верыць. На змаганне з войскам не дужа ідзе...

— І гэта я чую з вуснаў надзеі рускай арміі!

— Я таксама ведаю, з кім гавару: з выпускніком сталічнага ўніверсітэта, кандыдатам праваў, які абавязаны свята ахоўваць усе стаўпы імперыі.

— Уж-жо ахоўваю, — пазмрачней Каліноўскі. — Падаў прашэнне на імя самога віленскага генерал-губернатара Уладзіміра Іванавіча Назімава. Адказаў кратка і рашуча: «Аб'явіць аб адсутнасці вакансіі».

— Чаго ж ты іншага чакаў?! — Звяждоўскі кінуў падазроны позірк направа, да Зялёнага моста, дзе тырчаў нейкі шэры чалавек. — Так палымяна гаварыў у Пецярбургу — і захацеў, каб за табой шлейф у Вільню не прыцягнуўся! За ўсё трэба плаціць.

— І заплачу! Нянавісцю заплачу.

— Такі ты мне падабаешся!.. Аднак жа недзе працаваць трэба. Хаця б для адводу вачэй.

— Вось таму і прыбыў у Вільню. Што мне — у Гародні спраў не хапіла б? Але рашыў прыехаць і трапіць на аўдыенцыю да гэтага к-крывавага ката Назімава. Толькі ці стрымаюся ў яго к-кабінеце?!

— Ну-ну! Пра крывавага ката — гэта ты, Канстанціне, ужо залішне. Крывавых ты яшчэ, мусіць, не бачыў. І не дай Бог пабачыць. А Уладзімір Іванавіч памяркоўны. Не забывай, што, каб не ён, адмена прыгоннага права зацягнулася б на доўгія гады. Памятаеш, у 1856 годзе, калі маскоўскае дваранства не падтрымала намераў Аляксандра...

— Ведаю. Цар тады яшчэ вымавіў: «Лепш адмяніць прыгоннае права зверху, чым чакаць таго часу, калі яно само сабой пачне адмяняцца знізу». Хітра с-сказана.

— Але ты, Канстанціне, не ведаеш таго, што я даверліва чуў з вуснаў самога Назімава. Калі ў тым жа 1856 годзе цар ехаў з Масквы ў Варшаву,

у Брэсце ён пажаліўся новаму генерал-губернатару Паўночна-Заходняга краю: так, маўляў, і так, не падтрымала мяне маскоўскае дваранства. Назімаў маскоўскае дваранства добра ведаў: у Маскве папячыцелем вучэбнай акругі быў, з самім Граноўскім сябраваў. Таму намякнуў: для сярэдзінных памешчыкаў усё гэта справа нязвыклая. Давайце пачнём лепш адсюль. Тутэйшая шляхта яшчэ ў 1818 годзе хадайнічала аб адмене прыгоннага права. Зноў жа прыклады пад бокам ёсць: Прусія, Царства Польскае, Курляндія. Шкада толькі, маўляў, што з ускраіны рэформа пачнецца: з цэнтра хутчэй пайшло б. На гэта Аляксандр літасціва адказаў: мне не важна, адкуль яно пачнецца, абы толькі было хадайніцтва знізу, ад мясцовага дваранства... Назімаў вярнуўся ў Вільню, параіўся з маршалкамі шляхты: ашмянскім, лідскім, ковенскім — і ў наступным годзе такая папера ў Пецярбург пайшла! Гісторыя гэтага не павінна забыць.

— І ўсё ж не в-веру гэтаму царскаму падлізе, — адчуўшы, што робіцца холадна, Каліноўскі нацягнуў шапку, наставіў каўнер, стуліў рукі. — Проста ён больш дальнабачны, чым іншыя. Разумеў, чым пагражала сітуацыя.

— Або свежы факт, — гнуў сваё Звяждоўскі. — Нядаўна вучні нашага дваранскага інстытута былі заўважаны ў спяванні забароненых гімнаў. Рапарт пайшоў наверх. Назімаў раззлаваўся: выходзіць, рэвалюцыйная зараза ахапіла нават цвет дваранства. І наклаў рэзалюцыю: «Пакараць цялесна!». А ты ж ведаеш, Канстанціне, што такое розга для шляхціца. Знявага гонару! Горай смерці! Таму дырэктар інстытута, ёсць у нас такі Мацвей Іванавіч Падрэн дэ Карнэ, калі да яго прыйшлі з рэзалюцыяй, заўпарціўся: «Пакараць цялесна» яшчэ не абазначае «Пакараць розгамі». Да таго ж статут інстытута, зацверджаны самім імператарам, забараняе сячы розгамі вучняў старэйшых класаў! Пакараць цялесна можна, пасадзіўшы ў карцар на хлеб і на ваду... Хаця нам з табой вядома, які там хлеб: найлепшымі прысмакамі ахвяр закідаюць... Дык вось, даведаўшыся пра гэта, Назімаў не раззлаваўся, што не выканана яго воля, не звольніў дырэктара, а толькі рассямяўся: няхай тады робяць, як там у іх у статуце напісана.

— Але ж...

— Болей таго, мітрапаліт Сямашка ўсім даказвае, што Назімаў звязаны з самім Герцэнам, што толькі ён і ніхто іншы паслаў у «Колокол» копію яго пісьма да обер-пракурора сінода. Тая копія пісьма, дужа гнюснага, ляжала ў патаемнай шуфлядзе генерал-губернатарскага стала.

— Няўжо — сам Назімаў? Звяждоўскі весела засмяўся:

— Я-то ўжо дакладна ведаю, што не сам Назімаў! Але мяне здзівіла іншае. Даведаўшыся пра інсінуацыю, Назімаў не абурўся, а задумаўся.

Разумееш, задумаўся! І ціханька папрасіў дастаць яму той нумар «Ко-локола».

— Т-так. Што ж тады: загадаеш мне дзякаваць Назімаву, ц-цалаваць руку, якая накрэсліла: «Аб'явіць аб адсутнасці вакансіі».

— Цалаваць не трэба. Але і катам яго называць не трэба. Я дзеля чаго ўсё гэта табе, Канстанціне, расказваю. Дзеля таго, што апрача белага і чорнага колераў існуюць яшчэ сотні адценняў. І што нельга ўсіх чыноўнікаў мераць адной меркай. Я разумею: у цябе гэта — ад маладосці, ад максіمالізму.

Шэрая постаць між тым не знікала. Шпацыруючы, нехаця аддалялася, шпарка вярталася — усё бліжэй і бліжэй. Прыкрасць перадалася ўжо і Каліноўскаму:

— Давай, Людвік, лепш пойдзем адсюль. Кудысьці ў горад, дзе болей людзей. І — бліжэй да справы!

— Сапраўды, лепей выбрацца адсюль па праменад, на Вялікую вуліцу. Мож, зойдзем дзе ў кавярню... Справа ж такая. Я не магу сёння пакінуць Вільню. І нікога пад рукой свабоднага ды надзейнага няма. Далейскі ў ад'ездзе... Між тым на Літву прыбыў сувязны. Пошта з Варшавы прымчалася, што рэдка з ёй бывае, раней свайго часу. Сувязны нікога не дачакаўся і, даўшы нам знаць, паехаў на вёску. Чакае там ужо каторы дзень.

— Далёка адсюль?

— Вёрст трыццаць з гакам у бок Мінска па Чорнаму, разбойніцкаму тракту. Не даязджаючы да моста праз Лошу, трэба павярнуць налева, на Астравец. Каля развілкі можна спытаць у карчме.

— Ч-чаму ж ён, эмісар, значыць, не застаўся ў Вільні? Не дачакаўся к-каго?

— Не ён, а яна, — паправіў Звяждоўскі. — Не магла, выходзіць. Занадта яна вядомая асоба, каб заставацца навідавоку ў Вільні. Тут яе кожны ведае. Мог бы ўзнікнуць скандал.

— Хто ж яна? М-маю я права ведаць асобу, да якой ты мяне хочаш скіраваць, ці не маю?! Сітуацыя дужа цьмяная.

— Маеш, безумоўна маеш! — заспакоіў спадарожніка Звяждоўскі. Паварочваючы каля гары Гедыміна да катэдры, кінуў позірк назад: шэрая постаць плялася ззаду, але на вельмі пачцівай адлегласці. — Гэта сама Галена Маеўская!

Але названае прозвішча не зрабіла асаблівага ўражання.

— Не в-ведаю. А хто яна такая?

— Адразу відаць, што ты не ў Вільні вырас. Таму і віленскіх плётак не ведаеш. — Звяждоўскі нехаця аддаў гонары знаёмаму паручніку, што рабіў па Цялятніку ранішні мацыён з дамай у цёмна-зялёнай салопе, з-пад якой віднеўся падол такой жа па колеры крыналіны.

— Бач ты, — ціха звярнуў увагу Звяждоўскі. — І яна надзяваць светлае не наважваецца. Анагдайчы дочкам Назімава за тое, што яны выйшлі на праменад у светлых сукенках, усё адзенне ззаду сернай кіслатой папсавалі. І, уяві сабе, Назімаў не шукаў вінаватых. А дачкі цяпер у цямнейшым з’яўляюцца. Выходзіць, і іх прымусілі насіць жалобу па тых, каго расстралялі ў Варшаве!

— Бог з імі, з губернатарскімі дочкамі, — зморшчыўся Каліноўскі. — Дык ч-чым жа праславілася пані Галена Маеўская?

— Тым... Цяпер магу і гучна гаварыць. Я ж толькі пераказваю табе тое, што ва ўсёй Вільні было на языку гады чатыры назад... Тым, што яна была жонкай Адама Кіркора, цяперашняга рэдактара...

— Пра гэтага ч-чуў. Рознае чуў. І нават адзін раз бачыў у Пецярбургу — паказалі ў тэатры як гарачага патрыёта Літвы.

— ...А потым кінула яго, стала каханкай нашага салаўя Уладзіслава Сыракомлі.

— Што ж тут асаблівага? Гэта іх справа. Ну, я разумею: з аднаго боку — рэдактар, з другога — паэт! Сенсацыя для правінцыяльнага папольштва!

— Не толькі ў гэтым соль. Тут, мусіць, самае важнае — падрабязнасці. Істотныя падрабязнасці. Галена Маеўская — не толькі няверная жонка і няверная каханка, але яшчэ і здольная артыстка, фаварытка віленскай публікі. Прыехала яна ў Вільню... Зрэшты, гэта досыць доўгая гісторыя. Давай зойдем у рэйнскі склеп Венка, сагрэемся хаця б глінтвейнам.

— ...Значыць, прыехала яна ў Вільню... — нагадаў, сеўшы за столік, Каліноўскі. Гаспадар, пабачыўшы на грудзях штабс-капітана ордэн святога Станіслава і медаль у памяць Крымскай вайны, уласнаручна прынёс ім дзве шклянцы гарачага пахучага пітва.

— Прывезлі яе сюды з Варшавы недзе ў пачатку саракавых гадоў. Разам з сяброўкай Аміляй Маркоўскай. Прынялі іх на віленскую сцэну — а віленскі тэатр, ты ж ведаеш, асаблівы. Нідзе так не паважаюць артыстаў, калі яны сапраўдныя артысты, як у Вільні. Маладая і тэмпераментная Маеўская прыйшлася публіцы да густу. Білі ёй брава, кідалі кветкі, пярсцёнкі. Нават зайздросніцы казалі, што быць ёй прымадоннай. Аж тут яна раптоўна знікла са сцэны, выйшла замуж за куды старэйшага Кіркора. Асуджалі, вядома, і яго і яе. Яе — што кінула сцэну, яго — што ён, даволі прыкметны ўжо чыноўнік, звязаў свой лёс з камедыянткай няпэўнага паходжання, да таго ж памылкова запісанай пры хросце на хлапечае імя. Але спачатку жылі яны, кажуць, дружна. Толькі дзяцей не было. Работы ў Кіркора ўсё прыбаўлялася. То ён «Памятную книжку Віленскай губерні» рыхтаваў, то курганы навокал раскопчаў, то музей старажытнасцей ствараў. Недзе ў 1857 годзе паехаў Кіркор

у Пецярбург, каб дабіцца дазволу на выданне «Трыгодніка літэрацкего віленскага». Усе тут з нецярпеннем чакалі, калі ён і з чым вернецца. Ажно прыехаў — без дазволу. І жонкі ў хаце не застаў. Жыла яна ўжо з ягоным лепшым сябрам Сыракомлем у Пашкоўскага, каханка Амілі Маркоўскай. Віленскія дэвоткі ўзнялі гвалт, балотам Галену аднойчы закідалі. Сыракомлю ў лепшых дамах прымаць адмаўляліся. Спрабаваў ён бараніцца. Напісаў паэму «Стэла Фарнарына». Пра Рафаэля і яго каханне да дачкі пекара ці, ужо не помню, цесляра. Усе асуджалі мастака. Аднак гісторыя разважыла інакш. Нашчадкі пачалі славіць Фарнарыну, бо яна стала натхненнем Рафаэля.

— Цяпер разумею, чаму шляхцянкі ў Свіслачы забараняюць сваім дочкам браць у рукі гэту паэму... Ну так, цікава. Што далей?

— А далей было тое, што Вільня паўстала супраць Галены. Не маглі ёй дараваць ні рагатага мужа, ні кінутых Сыракомлем дзяцей. Праўда, Паўліна Кандратовічова трымала сябе годна: не жалілася, не плакала. Разумела, што найлепшы тут лекар — сам час. Але Галена мусіла пакінуць Вільню. Сыракомля звярнуўся да варшаўскіх сяброў, нават кланяўся кракаўскім кансерватарам. І Галену прынялі ў кракаўскі тэатр Пфайфера. Калі той выязджаў на гастролі ў Познань, туды, пазычыўшы грошай, паехаў і Сыракомля. Здаецца, гэта была яго першая вандроўка за рубаж... Публіка авацыйна вітала і Маеўскую, якая іграла галоўную ролю ў сыракомлеўскай п'есе «Хатка ў лесе», і самога аўтара. Вітала не толькі як паэта, але і як пасланца Літвы. Пасля нейкага там акта публіка патрабавала выканаць «Мазурку» Дамброўскага. Пфайфер, натуральна, супрацівіўся. Тады адзін мужчына выскачыў з залы, узяў дырыжора за горла і прымусіў яго іграць! Скандал! Умяшалася паліцыя, ледзь не спыніла гастролі... І вось набліжалася развітанне. Тэатр павінен быў паехаць у адзін бок, Сыракомля — у другі. Тады ў апошнім спектаклі, не помню ўжо ў якім, помню толькі, што Галена іграла там дачку валашскага гаспадара, у сцэне самазабойства яна ўторкнула сабе шылет у грудзі глыбей, чым патрабавалася па ролі, — і з-пад адзення выступіла кроў. Сыракомля спалохаўся, кінуўся за кулісы... Адным словам, закаханыя засталіся разам у Познані яшчэ на некалькі дзён.

Тут да іх нячутна падышоў Венк. Прапанаваў яшчэ па шклянцы. Але яны адмовіліся. Звяждоўскі разлічыўся і першым узяўся з крэсла.

— То ч-чым скончылася ўся рамантычная гісторыя?

— А нічымі. Сыракомля вярнуўся ў Вільню. Блуднага бацьку, здаецца, прынялі ва ўлонне сям'і. Галену Пфайфер урэшце прагнаў з тэатра, і яна пераехала ў Варшаву, зноў выступала на сцэне. З Кіркорам рассталася. І самае дзіўнае ў гэтай гісторыі... — выйшаўшы на вуліцу, Звяждоўскі непрыкметна паглядзеў па баках: шэрай постаці ўжо не

было. — Самае дзіўнае ва ўсёй гэтай гісторыі, што Кіркор не затаіў на Сыракомлю нікай крыўды. Дапамог прыстроіць яго сына ў шляхецкі інстытут. Мусіць, лічыць, што абодва яны сталі ахвярай пекнай, але пранырлівай камедыянткі, якая выкарыстала іх уплывы для дасягнення сваёй мэты. Цяпер Кіркор знайшоў суцяшэнне з былой жонкай Карэвы, ну таго, што «Віленскую губерню» падрыхтаваў. У адрозненне ад Галены яна не артыстка, а паэтка. Галвіяй падпісваецца — ёсць такое возера ці рэчка на яе радзіме, каля Нарачы. У апошнія гады Кіркор стаў уплывовым чалавекам. Яго «Кур'ер Віленскі» мае ўжо каля трох тысяч падпісчыкаў. На Літву гэта многа.

— Значыцца, мне, — яны міналі ўжо прысадзістую цэркаўку, у якой (Каліноўскі памятаў) Пётр I хрысціў Ганібала, — давядзецца мець справу з нейкай шалахвосткай. Ці сур'ёзна гэта было — даручаць ёй важную справу?

— Не ведаю, Канстанціне, не ведаю. Не я ёй даручаў! Глядзі, — Звяждоўскі ўсміхнуўся, — каб і ты не трапіў на яе прынадлівы кручок. Хлопец ты відны. А перад ёй, кажучь, нават святы не ўстаіць...

Яны былі ўжо на Ратушным пляцы. З касцёла якраз выходзілі людзі пасля ранішняй імшы. Чорныя мантылькі і крыналіны. Канфэдэраткі з белага і фіялетавага сукна. Кінулася ў вочы купка мужчын у старых строях — кунтушах і жупанах. На пагоны Звяждоўскага пазіралі коса, варожа.

— Ты зачакай тут хвілінку, — нешта ўспомніўшы, Звяждоўскі раптам спыніўся. — Мне трэба заскочыць у карпусны штаб і аддаць некаторыя распараджэнні. Гэта недалёка адсюль, у палацы Паца. Тым часам паглядзі вунь кніжкі...

Каліноўскі падышоў да вулічнага гандляра, які расклаўся ледзь не на прыступках касцёла, і пачаў разглядаць тавар. Нічога асаблівага: кантычкі, соннікі, новае выданне «Літоўскай гаспадыні».

— Я прадам тавар нядорага, — даверліва звярнуўся да Каліноўскага барадаты кнігар, — няхай ягомасць толькі спытае.

— І спытаю. Ці ёсць што новага пана Сыракомлі або пана Марцінкевіча з Мінска? На беларусінскай гаворцы.

Кнігар змераў пакупніка здзіўленым позірам:

— Пан першы, хто ў мяне сам пытае пра кнігі на беларусінскай гаворцы. Былі раней, але цяпер няма. Чуў ад Завадскага, што пан Марцінкевіч меўся выдаць беларусінскае тлумачэнне «Пана Тадэвуша». Нават першыя быліцы выйшлі з-пад прасы. Аднак цэнзары ўгледзелі там крамолу і знішчылі. Будзе ў мяне яшчэ «Люцынка» пана Марцінкевіча, але ппольску.

— А Сыракомлі?

— Пра што тут казаць. Цяпер толькі на пану Сыракомлі ды на пану Крашэўскім і заробіш... Няма, не хоча пан Сыракомля пісаць. У баварыі на Антокалі сядзіць усё. Пры каўдунах і шнапсе...

— Гэта праўда? — спытаў Каліноўскі Звяждоўскага, які, падышоўшы, чуў канец размовы.

— Сумная праўда, — пацвердзіў той, запрашаючы жэстам прадоўжыць прагулку, — цэлымі днямі з акцёрамі прабывае на Антокалі, у Боля ці Стылера. Або, накупіўшы гарэлкі і каўбасаў, у Барэйкаўшчыну з кім едзе. Гэта ў іх творчымі пакутамі называецца.

— Шкада. Летась я пазнаў яго на кватэры ў Яўстафія Урублеўскага. Сядзеў маўклівы, пануры. Моладзь яго шанавала, але і спрачалася з ім. Бо ён усё заклікаў да прымірэння, гармоніі паміж дваром і вёскай. А студэнты, што панаехалі з Пецярбурга, з Дэрта, з Масквы, узялі яго на смех: якая можа быць гармонія паміж ваўком і авечкай!

— Ёсць гэта ў яго, ёсць. Днямі ў Кіркора, у «Кур’еры Віленьскім», надрукаваў артыкул пра творчасць Вінцэнта Марцінкевіча. Артыкул, увогуле, слушны. Хваліць аўтара за вершыкі, напісаныя на тутэйшай, сярмяжнай гаворцы. Але вось паэму «Гапон» — не ўхваляе. І, што самае дзіўнае, крытыкуе яе не злева, не за лібералізм, не за саладжавасць, а справа — за распальванне саслоўнай нянавісці. Маўляў, Гапон, якога аканом здаў бяспраўна ў рэкруты, павінен быў дараваць свайму крыўдзіцелю, падставіць яму, так сказаць, другую шчаку для аплявухі. Маўляў, паказваючы помслівасць свайго героя, Марцінкевіч узводзіць паклёп на наш сумленны і паслухмяны народ, які ад матухны-натуры надзелены высокай маральнасцю...

— А ведаеш, Людвік, тут нешта ёсць. Ці не ўлавіў тут Сыракомля тую трагічную супярэчлівасць, якая ўласціва і нам з табой? З аднаго боку, мы разумеем, што шляхта жыруе на народнай крыві, што паноў, ну не ўсіх, а дрэнных, вешаць трэба. З другога боку, для нас ясна як божы дзень, што... пажар немагчымы без той жа шляхты, без нас з табой. Без нас цёмны мужык здольны толькі на бунт. Бунты ж — мы ведаем, як яны к-канчаюцца. Усмірэннем.

— Супярэчнасць такая ёсць! Я сам часта адчуваю дваістасць, фальшывасць свайго становішча. І выхаду не бачу.

— Выйсце ёсць! — гарача зашаптаў Каліноўскі пра ўсё тое, што вынасілася, набалела ў якушоўскай адзіноце. — Выйсце такое: спачатку аб’яднанымі сіламі, разумееш: аб’яднанымі, узяўшы і шляхту і сялян, бо паасобку нам не справіцца, — гэтымі сіламі знішчыць с-самаўладства. І тут, дзеля справы, сапраўды прыйдзецца забыць старыя крыўды, аб’яднаць тых, хто маніфестуе ў Варшаве і Гародні, і тых, хто бунтуе ў Ільі і Лаздунах. Цяжка яно, але ў гэтым — адзіны наш

п-паратунак. А потым... Потым, пераступіўшы праз саміх сябе, прымеся і за панства, дамо зямлю сялянам.

— А як жа ты збіраешся павесці за сабой мужыкоў? — Звяждоўскі з павагай глянуў на свайго субяседніка: маладзейшы — а бачыць далей. — Мужыкі не пойдучь супраць цара, бо яшчэ вераць яму. За маніфест удзячны. Польскую справу блытаць з панскай.

— І гэта таксама с-сімптаматычна. Хто на Літве прыгоннікі? Палякі! Апалячаная шляхта. Дык як жа тут не паблытаць адно з другім...

— Цішэй ты, раскрычаўся... Давай звернем пад браму. На базыльянскім двары будзе менш вушэй, — Звяждоўскі паказаў жэстам на стройную белую браму.

— Павесці за сабой мужыка мы здолеем, толькі даказаўшы яму ўсю крывадушнасць царскага м-маніфеста. Даказаўшы так, каб ён зразумеў. На роднай яго мове, літоўскай або беларусінскай. Я думаю, чаму не ўдалося паўстанне ў 1831 годзе. Таму, што паўстанцы не павялі за сабой народ. Ды яны і не збіраліся весці, спадзяваліся толькі на сябе. І таму паўстанцы былі пераможаны. Гэта павінна стаць для нас добрым урокам. Гісторыю ўвогуле трэба паважаць за тое, што яна вучыць нас, як пазбягаць п-памылак.

— Памылкі таксама становяцца традыцыяй, а яе нялёгка пераадолець. Яна ў кожным з нас. Найгоршая з традыцый — вера ў выключнасць шляхты. Толькі, маўляў, яна прадстаўляе народ, толькі яна рухае наступ... Гэта паралізуе сілы.

— І тым в-важней, каб гэтая шляхта звярнулася цяпер да народа на яго ж пагарджанай вякамі мове. Дала б яму ў рукі кніжку ці газету, дзе яна пісалася б, хто прыяцель і хто н-непрыяцель народа.

— А хто дасць?

— Мы з табой п-павінны. Паэты. Такія, як Марцінкевіч, хоць ён і занадта асцярожны, як Вярыга з Віцебска... Яго вершы даваў мне Агрызка ў пецяярбургскім «Слове».

— Дадай сюды Вінцэся Каратынскага, ранейшага сакратара Сыракомлі. Калі ў Вільню прыеджаў Аляксандр, ён надрукаваў беларускі верш «Уставайма, браццы, да дзела, да дзела». Разам з літоўскім вершам Акялайціса гэты твор уклалі ў выдадзены Кіркорам альбом і паднеслі імператару.

— І што? П-прачытаў па-беларуску?

— Не ведаю. Затое на Кіркора напалі львоўскія і кракаўскія патрыёты на чале з Уейскім. Пачалі крычаць: здрадніцтва, угодніцтва! Адкуль ім зразумець, што і Кіркор, і яго сябры ставілі перад сабой высякародную мэту: звярнуўшы ўвагу цара на патрэбы краю, дабіцца дазволу на адкрыццё ўніверсітэта. Ды ў вершы Каратынскага і не было

нічога падданніцкага — толькі скарга на неўрадлівы пясочак, цёмную святліцу, на тое, што раса выядае вочы. І яшчэ вера ва ўзыход сонейка, наступленне лепшага дня...

— Мне здаецца, што гэты верш быў задуманы як п-правакацыя: маўляў, твайму бацьку, Мікалаю Першаму, не падабалася нават само слова «беларускі», а вось ты, яго сын, новы божы п-памазанік, чытай верш на гэтай беларусінскай мове! Прызвычайвайся да думкі, што яна існуе, як і с-сам народ.

— Вось іменна! А іншыя таго не зразумелі. І цяпер не разумеюць — нападаюць на кіркораўскі «Кур'ер», патрабуюць, каб ён ледзь не выступаў супраць цара. Забываюць, дурні, што гэта ўсё ж легальнае, падцэнзурнае выданне. Закрываць «Кур'ер» — не будзе нічога. Сэрцам зразумеў гэта, бадай, адзін Сыракомля. Сам Сыракомля ў альбоме не ўдзельнічаў — спаслаўся на хваробу ці на паездку ў Познань. Але і не асудзіў удзельнікаў. Напісаў верш «Сахар-мароз», дзе высмеяў патрыётаў, якія паверылі, нібы віленскія пісьменнікі былі шчырыя... Вось і цяпер, нягледзячы ні на што, Сыракомля зноў працягнуў Кіркору руку дружбы, публікуецца ў яго «Кур'еры». Праўда, вершаў не друкуе, толькі прозу.

— Не друкуе? Ці не піша зусім?

— Можа, і не піша. За апошні час па руках хадзіў толькі адзін яго верш — «Смерць салоўкі». Пасадзілі птушку ў клетку, прывезлі ў горад. І яна не вынесла шуму, туркатання колаў па бруку, загінула з тугі па свабодзе... Алюзія тут досыць празрыстая.

— Яго б вырваць з гэтага здранцвення. Далучыць да справы! Няхай паехаў бы па гарадах толькі з адным гэтым вершам. Уяўляю, як гэта садзейнічала б кансалідацыі ўсіх аднадумцаў!

— А хто вырве? Я? Ты? Мы нават не ведаем, дзе цяпер знаходзіцца гэты божы салоўка. Занадта даверлівы ён — як дзіця. На розныя кручкі паддаецца, забывае, колькі іх ужо праглынуў. Кожны цернь яго балюча коле — і тады шукае ўцехі ў абдымках Бахуса або Венеры... Не, тут патрэбна нейкае ўзрушэнне, нейкі катарсіс. Дарэчы, ведай, Канстанціне, што ён таксама спрабаваў пісаць на беларусінскай мове. Я маю на ўвазе верш «Добрыя весці», якім ён у 1848 годзе вітаў рэвалюцыйныя падзеі ў Еўропе.

— Тым болей ён быў бы для нас к-карысны! Уяўляю: Сыракомля, з яго талентам, з яго папулярнасцю, чытае беларусінскія вершы ў Свіслачы! Ці ў Г-гародні!

— І тут ён быў бы годным пераемнікам філаматаў. Думаеш, чаму я цябе прывёў у гэтыя муры? — пасля некалькіх кругоў вакол царквы Звяждоўскі спыніў Каліноўскага перад уваходам у трохпавяр-

ховы прысадзісты будынак. — Вось тут, у ператвораным на турму базыльянскім кляштары, не ведаю толькі, у якой цэлі, гісторыя гэта высветліць, сядзелі, чакаючы суда, філаматы і філарэты. Міцкевіч, Чачот, Зан, Малеўскі... Зачынальнікі той справы, якой мы цяпер служым. Дык вось, філаматы любілі на сваіх зборнях, асабліва тут, у турме, чытаць і слухаць беларусінскія, ці — як яны іх называлі — крывіцкія, вершы, спяваць тужлівыя мужыцкія песні. Пра дзікіх гусей, пра цяцеру... Потым эстафету з іх рук пераняў Франц Савіч, паплечнік Канарскага, замардаванага тут, у Вільні. Я чытаў верш Савіча, дзе паляшук, а сам Савіч быў з Палесся, з-пад Мінска, звяртаецца да літвіна і валынца з заклікам падаць рукі — сабе на згоду, а царам на згубу.

— Добра было б узяць той верш і надрукаваць! — вочы Каліноўскага загарэліся і тут жа патухлі. — Аднак няма дзе, няма друкарні.

— Друкарня ёсць! — зашаптаў Звяждоўскі. — Ёсць у нас друкарня. Адзін студэнт прывёз з Пецярбурга. Толькі трэба вывезці яе ў лясы, знайсці надзейнае месца, надзейных людзей.

— Я — знайду! Слова г-гонару даю, што знайду! Каля сваёй Якушоўкі!

— Не цяпер пра гэта гаворка. Іншым разам. Затрымаліся мы з табой, — сцвердзіў Звяждоўскі, глянуўшы на кішэчны гадзіннік. — Вернешся з Анеліна, тады і памяркуем, што і як.

— І ўсё ж з гэтым Анелінам не так проста. Гэта не горад, дзе лёгка знікнуць, а вёска, усё навідавоку. Маеўская да нейкага прыехала, у маёнтку ёсць гаспадар. Што я скажу яму? Чым растлумачу сваё нечаканае з'яўленне? А можа, і заначаваць прыйдзецца.

— Сапраўды загвоздка! Хто там гаспадарыць, не ведаю. Гаварылі мне адно, што ён мае дачыненне да жалезнай калеі. Будаваў яе ці будаваць збіраецца.

— Тады я перадам прывітанне ад нашага Малахоўскага, — усцешыўся Каліноўскі. — Не можа ён яго не ведаць. А калі гэта не паскуткуе, скажу, што прыехаў, каб наняцца на чыгунку на работу. Правазнаўцы ім таксама патрэбны.

— Ото ж то! — ухваліў Звяждоўскі. З базыльянскіх муроў яны зноў выйшлі на тлумную вастрабрамскую вуліцу.

— Застаецца адно: як дабрацца туды. Пошта па Чорнаму тракту наўрад ці ходзіць. Прыйдзецца наняць балагола.

— Не прыйдзецца, — Звяждоўскі задаволена паляпаў субяседніка па плячы. — Я ўжо зрабіў адпаведныя распараджэнні. Вяртайся ў гатэль, а праз паўгадзіны да яго дзвярэй будзе пададзена брычка. Нічога не пытаючыся, вазьмі ў фурмана лейцы — і едзь. Каля Росаў, праз Паплавы, Гуры. А там — прама. У Анеліне ўсё рашай сам, у залежнасці ад людзей

і акалічнасцей. Ну, шчасліва! І... не губляй розуму, пабачыўшы баламутную паню Галену.

— За гэта можаш не хвалявацца. Хутчэй я ёй узбаламучу галаву... Ды гэта ўсё жартачкі. Ну, я пайшоў. Да сустрэчы, да заўтра. Дзе мне загадаеш цябе шукаць?

Звяждоўскі задумаўся:

— Можа, заўтра, гадзін у шэсць вечара на тым жа месцы... Хаця не, не выйдзе. Лепей а сёмай гадзіне ў Вастрабрамскім касцёле. Не так кінецца ў вочы... Яшчэ раз — бывай!

Каліноўскі падаў руку на развітанне, падаў неак дзіўна, выставіўшы ўперад указальны палец і сціснуўшы ўсе астатнія — і тут жа спахапіўся:

— А якім чынам акторка паверыць, што я — гэта я?

Сумеўся і Звяждоўскі:

— Сапраўды, ледзь не забылі пра галоўнае. Ты скажаш: люблю Вільню, сталіцу Гедыміна. А яна павінна адказаць: так, узаемна!

— А сваё прозвішча я абавязаны ёй назваць?

— Не, гэта не абавязкова.

2. І БЫЎ ДЗЕНЬ

Каля крыжа тым часам сабралася купка людзей. За панамі падышла чэлядзь з Анеліна. З супрацьлеглага боку паказаліся расольскія сяяне з дзецьмі. Талочка расклаў складаны столік, а Мальвіна заслала яго вышыванай сурвэткай. Дамініканец дастаў з куфэрачка і паставіў на стол абразок, круглае пуздзерачка са свянцонай вадой.

Сыракомля адышоў крыху ўбок і застыг у чаканні. Яго турбавала прысутнасць Талочкі: павінен быў пайсці ці паехаць насустрач падляшскаму госцю — а ўсё яшчэ на злосць тырчыць тут і, падобна, адыходзіць не збіраецца. Ну, гэты Паўкозіч! Я яшчэ пакажу табе, дзе ракі зімуюць! Ва «Успаміны Касача» ўяду!

Брычка спынілася каля Сыракомлі, і з яе высеў малады прысадзісты мужчына. Мусіць, рашыў памаліцца разам з усімі на пасвянчэнні крыжа. Шапку мужчына, як і належала, трымаў у руках, і лёгкі вецер развязаў яго русыя валасы.

— Добры дзень пану, — ціха павітаўся незнаёмы, — дазвольце п-прадставіцца і п-паціснуць вашу руку. Паляноўскі я, па чыгуначных справах. Ну, дайце ж мне, дайце в-вашу руку, — мужчына неак натуральна працягнуў сваю, высунуўшы наперад указальны палец і сгнуўшы астатнія ледзь не ў кулак.

— То ці не думаеце вы ў Анелін каляю пракласці? — усміхнуўся Сыракомля, успомніўшы нядаўнюю спрэчку. Але не назваць сваё прозвішча

ўсё ж не выпадала, і таму ён працягнуў руку ў адказ: — Усяслаў Варакомля, шляхціц з тутэйшай ваколіцы. Запрошаны на ўрачыстасць.

Мужчына адказаў доўгім поглядам — нібы нешта важнае ўспамінаў. Урэшце ціха спытаў:

— А пан перакананы, што заўсёды насіў гэтае імя? У мінулым годзе на кватэры Урублеўскага пан дыскутаваў з намі пад іншым прозвішчам! Пад вядомым усяму краю прозвішчам Сыракомлі.

— Пачакайце, пачакайце, міленькі мой... То ж і пан таксама быў тады не Паляноўскі, а...

— Тс-с! — Каліноўскі прыклаў палец да вуснаў. — Давайце, не звяртаючы ўвагі, адызем адсюль.

Нібы шпацыруючы, яны абышлі людзей і аддзяліліся ў бок Расолаў. Ішлі насустрач цёпламу сонцу.

— Вось не спадзяваўся, вось не спадзяваўся, — радаваўся Каліноўскі. — Раніцай мы якраз пра вас у Вільні г-гаварылі. Але не спадзяваліся, што вас сёння ж с-сустрэну.

— Хто і што гаварыў, калі можна мне ведаць? — энтузіязм маладога субсяседніка яму здаваўся панібрацтвам. А на панібрацтва ён ішоў не з усімі і не адразу.

— Пра гэта п-потым, крышку пазней. Цяпер жа вы мне павінны паказаць паню К-кіркарову, ну, М-маеўскую.

— А, значыць, вашмосць прыбыў па паперы, — здагадаўся Сыракомля. — У канспірацыю гуляеце.

— Выходзіць, вы ўсё в-ведаеце? — разгубіўся Каліноўскі.

— Не я адзін ведаю! — узарваўся Сыракомля. — Уся вёска ведае! Мужыкі ў корчмах расказваюць! — закашляўся. — І увогуле: пакіньце ў спакой гэтую кволю і даверлівую жанчыну. Па наіўнасці сваёй яна і сама загіне, і вас усіх загубіць. Не для яе канспірацыя!

— М-мога, вы і маеце рацыю, — Каліноўскі заставаўся спакойны, ураўнаважаны. Да таго ж не ў яго інтарэсах было спрачацца з Сыракомлем. — Адзінае маё апраўданне — што не я ўцягнуў яе ў к-канспірацыю. Я прыехаў толькі ратаваць становішча, якое склалася па віне іншых. І вы мне павінны тут дапамагчы. Я не бачу п-прычыны, па якой мы не маглі б быць саюзнікамі ў ратаванні п-пані Галены.

— Добра, — узважыў усё Сыракомля. — Пазнаёмлю вас. Толькі пад якім прозвішчам? Як Паляноўскага?

— Няхай, — пагадзіўся Каліноўскі. — Так бяспечней. А чаму вядомы пэрт рашыў перада мной п-прыкінуцца нейкім Варакомлем? Няўжо таксама к-канспірацыя?

— Не, тут іншае, хоць і з канспірацыяй звязана, — і Сыракомля расказаў, што ён надумаў учыніць з падляшскім госцем.

— Цікава, — прызнаў Каліноўскі. — Толькі са станцыямі — нешта не п-пераканаўча. Маленькую станцыю сапраўды лягчэй захапіць, чым в-вялікую. Але гэта не наша з-здума. Варшаве лепей відаць.

І тут Сыракомлю асяніла: вось хто паможа яму сустрэць графа! Му-жыкаваты з выгляду. І сілу мае: у лазні хвастаць зможа.

— Згода! Будзем саюзнікамі! Толькі дапамажыце мне правучыць гра-фа. Каб ведаў, што такое Літва! І давайце вернемся назад. А то наша адсутнасць можа здацца падазронай... Хаця не, пастаім яшчэ мінутку. Надта прыгожа вясна пачынаецца! Няярка ўсё, сціпла, але па-свойму прыгожа.

Унізе, паміж альшэўніку, яшчэ не зялёнага, але ўжо і не чорнага, вілася, іскрылася на сонцы рачулка. Каля яе стаялі хаты з прыбудовамі. На саламяных стрэхах зелянеў мох. Далей, пад лесам, яшчэ бялелі лапікі снегу. Высока, дзесьці ў сонцы, пераліваўся скаўронак. А ад кры-жа плыла журлівая песня пра вечны супачынак.

— Хочаце, згадаю, аб чым вы цяпер думаеце, — парушыў маўчанне Каліноўскі. — Вы д-думаеце, як увекавечыць у слове гэты момант, за-хаваць яго для іншых.

— Не, вы памыліліся. Я думаў пра песню. Песня суправаджае ча-лавека ад нараджэння і да смерці. І нават пасля смерці. Яна і маці, і нянька, і нарачоная, і апошняя паслуга чалавеку... Што ж датычыцца ўвекавечання словам, — Сыракомля бездапаможна аглянуўся наво-кал, — то аднаго слова тут мала. Словам можна перадаць думку, а як ім перадасі гэту песню, прадчуванне зелені ў дрэвах. Часам мне здаецца, што гукі і фарбы слухаліся б мяне лепш, чым словы, што я не знайшоў сябе як творца.

— Калі так сцвярджаеце вы, то што тады застаецца гаварыць іншым паэтам, меншым па таленту!

— Талент! У мяне бывае такое адчуванне, што не маю я ніякага та-ленту, ніякай іскры божай. Не разумею, за што мяне толькі хваляць... А ўвекавечыць імгненне, данесці яго ва ўсіх фарбах, гуках, водары да нашчадкаў — хіба гэта мажліва? Нежк у дзяцінстве, — Сыракомля вінавата ўсміхнуўся, — я спрабаваў з раніцы запісаць літаральна ўсё, што рабілася ў хаце. Кожнае слова, кожны рух. Калі б усе так зрабілі, па-думалася тады, мы перамаглі б час, перамаглі нашу ўміручасць. І вось, памятаю, маці прынесла дровы, укінула іх у печ. Я запісаў у сшытку: «Мама ўкінула ў печ бярэма дроў». І тут жа засумняваўся: яна ж па ад-наму палену кідала, а не бярэма, і не кідала, а, хутчэй, клала. Адным словам, першы раз у жыцці адчуў недасканаласць, прыблізнасць любо-га слова... Тут маці сказала, каб я ёй нешта дапамог. А я павінен жа быў запісаць, што яна сказала. Яна папракнула мяне, а я павінен быў уве-

кавечыць гэты папрокі Мае першыя творчыя пакуты скончыліся тым, што я атрымаў скарачом па вушах, — ад доўгай размовы Сыракомля закашляўся.

— Аднак п-пойдзем назад!

— З таго часу я зразумеў, што паэт не павінен неадступна трымацца рэчаіснасці, як сляпы плота. Усё ўвекавечыць нельга. Але і адрывацца ад зямлі, жыць аднымі летуценнямі — таксама нельга. Тады — смерць! Увогуле ж... Увогуле толькі чалавеку дадзена перамагаць хуткаплыннасць часу — у творах мастацтва. А вашмосць, — Сыракомля глянуў на Каліноўскага, — часамі не крэмзае паперу? Цяпер усе крэмзаюць.

— Пакуль што не, — даверліва адказаў Каліноўскі. — Але думаю спрабаваць. Чаму не спрабаваць, калі будзе п-патрэба.

Іх адсутнасць, здаецца, заўважыла адна Галена. Яна ўстрывожана выліла насустрэч, нерашуча прыпынілася.

— Мой добры знаёмы пан Ка... Прашу прабачэння, пан Паляноўскі. Прашу трактаваць яго, як мяне самога. Ну, добра, вы мяне выбачце, я пайду, паслухаю, што кажа наш дамініканец.

Брат Антоні, па ўсім было відаць, ужо заканчваў імправізаванае казанне. Але, пабачыўшы сярод слухачоў Сыракомлю, рашыў сказаць нешта значнае і ўзнёслае:

— Давайце ж пазайздросцім душы святой памяці Цэцыліі Ляшчынскай, бо мы ўсе яшчэ ў гасцях на часовым, зямным свеце, а яна ўжо дома! Завяршылася, замкнулася адно кола жыцця. Бо цела чалавечае з небыццём ўзнікае і небыццём канчаецца. Усё ў жыцці ідзе па кругу, усё мае свой пачатак і канец, апроча неўміручай душы, духа чалавечага...

Між тым Каліноўскі стаяў каля Галены і ўсё не рашаўся спытаць пра галоўнае. Гаварыў пра тое, што шукае работы, што вось надламалася кола, а на дварэ пачынае вечарэць. Галена ветліва нудзілася, нават крадком пазяхнула. І тады ён пайшоў напрамік:

— Раніцай, калі я выязджаў з Вільні, там было зімней. Зімна было, няўтульна. І ўсё ж — люблю я Вільню, сталіцу Гедыміна!

— Так, узаемна! — узрадавалася Галена. — Вы не ўяўляеце, як я перажывала, калі ў Вільні ніхто не выйшаў. Не ведала, што далей рабіць.

— Дзе ж паперы?

— Вы ведаеце, што павінны быць паперы?

— Так, цяпер ведаю.

— У вулі яны. Але днём не возьмеш. Занадта многа вачэй. Няхай сцямнее.

— А на словах што сказана перадаць?

— Толькі адно. Добра было б, каб нехта прадстаўнічы, з імем, прыехаў з Літвы, каб падагрэць пачуцці. Засведчыць аднасць патрыятычных сіл. Адказ прасілі перадаць ранейшым шляхам.

— То д-добра! Але як і калі я атрымаю з вашых рук пакет?

— Я думаю, што лепей будзе, калі вы ноччу возьмеце яго самі. Не забывайце, што я ўсяго толькі слабая і палахлівая жанчына. Па дарозе ў Анелін я вам пакажу, у каторым яны вуллі. Зрэшты, і тут магу сказаць: у другім ад рэчкі... А цяпер пойдземце! Ах, я павінна вас прадставіць гаспадару Анеліна. Як загадаеце вас ахарактарызаваць?

— Юрыст, які шукае работы на будаўніцтве чыгунак.

Дамініканец тым часам канчаў казанне:

— Давайце, браты і сёстры мае, успомнім, што сказана ў пасланні апостала Пятра да рымлян. Там сказана, што цела без душы — мёртвае. Так і вера наша мёртвая без паўсядзённых міласэрных спраў. Дык будзем жа рабіць дабро бліжнім, аточым апекай нашых бедных сялян, усіх, хто патрабуе нашай цялеснай і духоўнай дапамогі. І атрымаем за гэта адкупленне грахоў нашых і светласць спрадвечную. У імя Бога-Бацькі, Бога-Сына і Бога-Духа Святога — аман.

Перахрысціліся ўсе, апрача старой Дайнаровічыхі. Брат Антоні ўвесь час ёй здаваўся ўвасабленнем нячыстай сілы. Слязлівыя вочы старой глядзелі падазрона — нібы чакаючы, калі ж гэтая пякельная сіла выпырхне са свайго часовага прытулку... Тады будзе зразумела, што ўсе, апрача яе, паддаліся шатану.

Спакаваўшы куфэрачак, дамініканец адразу заспяшаўся да Сыракомлі — як да старога і добрага знаёмага:

— Ну як вы знайшлі маю навуку? Першы раз асмеліўся гаварыць перад шляхтай на тутэйшай, прабачце, беларусінскай гаворцы, — дамініканец нагадваў малое дзіця, якое патрабуе пахвалы.

— Шкадую, міленькі, што не ўсё казанне чуў. Прымусіў адлучыцца, э, пільны інтэрас. Канец, дзе вы гаварылі пра добрыя справы і ўвагу да сялян, выпаў вельмі памысна. Але наконт таго, што ўсё точыцца па коле, я надта і надта сумняваюся. Чалавек — так. Чалавек з нічога паўстае і ў нішто ператвараецца. Але ж застаецца чалавецтва.

— А што чалавецтва, — гарача засупярэчыў дамініканец. — Дзяржавы, цэлыя народы нараджаюцца, жывуць і гінуць. Вазьміце Егіпет, вазьміце Рым ці, урэшце, нашу Рэч Паспалітую. І ў прыродзе ўсё ідзе па кругу: сяўба — жніво — сяўба, вясна — восень — вясна.

— Але ж старажытныя рымляне не ведалі п-паравоза, а мы ведаем. І Сыракомлі ў іх не было, — умяшаўся Каліноўскі, які ішоў ззаду за імі, ведучы за аброць каня, і чуў гаворку.

Сыракомля засумняваўся: прадставіць яго дамініканцу ці не, а калі прадставіць, то як. Аднак ва ўсякі выпадак рашыў пачакаць, перавесці размову ў жарт:

— Затое ў іх былі Вергілій, Гарацый і Авідзій. Дарэчы, ведаеце, панове, Авідзій адбываў ссылку на Літоўскім Палесці. Ад яго засталіся там Авід-гара і Авід-гарадок.

— Я хацеў бы сказаць, — Каліноўскі вяртаўся да старой тэмы, — што п-поступ усё ж існуе. Чалавечая думка ідзе наперад. Рымляне не ведалі пра свет усяго таго, што мы ведаем. Ды інакш і быць не можа. Інакш наша жыццё не мела б с-сэнсу.

— Дык няўжо тады ўсё ідзе па прамой лініі? — не здаваўся дамініканец. — Не можа гэтага быць!

— Хто сказаў, што па п-прамой? Гэта было б занадта добра, хоць, можа, і нецікава. Жыццё ідзе па крывой лініі. Але лінія гэтая нідзе не з-замыкаецца. Цяперашні Рым не падобны на язычаскі: у ім ёсць тварэнні Рафаэля і Міхала Анёла Буанароці.

— Пан Паляноўскі быў у Рыме? — далучылася да іх Галена. — О, то цікава. Мушу пана пазнаёміць з панам Яцакам — ён таксама нядаўна быў у Італіі, серу з Везувія нюхаў, яйкі, зваранья ў вулканічным попеле, каштаваў. Пане Яцку, проша падысці сюды на хвіліну... Гэта пан Паляноўскі, мой віленскі знаёмы. Цікава расказвае пра Рым.

Ляшчынскі глянуў на незнаёмца з насцярожанасцю: яшчэ адзін віленскі знаёмы Галены? Такі ж, як Сыракомля? Але непрыязнасці не паказаў, зычліва павітаўся.

— Не быў я ніколі ў Італіі, — запырэчыў Каліноўскі. — Хаця душою я там, з Гарыбальдзі. Мы гаварылі ўвогуле, аб законах г-гісторыі. І пра тое, што рымляне не ведалі п-паравоза.

— Паравоз — гэта найвялікшае дасягненне чалавецтва, — ахвотна пагадзіўся Ляшчынскі. — Мы жывём у век паравоза. А пан мае нейкае дачыненне да жалезнай каляі?

— Яшчэ не маю, але х-хацеў бы мець. Мне параіў звярнуцца да пана мой лепшы сябар Уладзіслаў Малахоўскі.

— Малахоўскі? О, гэта галава, разумная галава! Многа пра яго чуў і рад быў бы пазнаёміцца з ім асабіста... Спадзяюся, што пан не адмовіць нам і застанецца ў нас на абедзе. Дакладней, на вячэры, бо які ж абед, калі сонца хіліцца на захад.

3. І БЫЎ ВЕЧАР

Між дубоў нечакана пачулася буханне цяжкіх капытоў, скрип колаў. Нехта ехаў. Не паспеў Сыракомля сысці з дарожкі, як з вячэрняга змроку выдзеліўся яблыкаваты конь, а за ім — і брычка на высокіх рысорах.

— Будзьте любезны сказаць: это именьне — Анелин? — пачулася з брычкі.

— Анелін, — насцярожана адказаў Сыракомля. Каго гэта яшчэ прынесла ў іх пярэстую кампанію? — Але гаспадары, здаецца, ужо нікога не чакаюць...

— Мяне наўрад ці чакаюць. Аднак я павінен з імі сустрэцца, — незнаёмы саскочыў з брычкі, і Сыракомля ўбачыў, што ён у форме, з пагонамі. Якімі — у змроку цяжка было разгледзець. — Дазвольце-с прадставіцца: ашмянскі земскі спраўнік Міхаіл Аляксандравіч Серабракоў.

— Тутэйшы шляхціц Варакомля. Міраслаў Варакомля, да вашага ведама. А гэта брат Антоні з астравецкага кляштара, — Сыракомля адчуў, як унутры ўсё трывожна пахаладзела: прыехалі за Галенай, за тымі паперамі.

— Варакомля? — здзівіўся спраўнік. — Якое падабенства ў прозвішчах! Я спадзяваўся тут сустрэцца з паэтам Уладзіславам Сыракомлем.

— Сыракомлем? А адкуль вы мяне... гэта значыць, пана Сыракомлю ведаеце?

— Асабіста я ніколі пана Сыракомлю не бачыў. Аднак жа многа чытаў яго. І хацеў зрабіць яму прыемны неспадзяванак, — спраўнік рашыў адразу выкласці свой галоўны аргумент. Бо, падумалася яму, іншая хвіліна для шчырай гаворкі можа і не здарыцца. Ды і ўвогуле ўвесь гэты яго прыезд выглядае недарэчна.

— Які ж, калі гэта не дзяржаўны сакрэт?

— Не сакрэт! — расмяяўся Серабракоў. Ён амаль быў перакананы, што перад ім стаіць сам Сыракомля, але паколькі той не хоча назваць сваё сапраўднае прозвішча, то давядзецца падтрымаць гульнію. — Мае маскоўскія сябры папрасілі, каб я абавязкова перадаў яму пераклад аднаго яго верша.

— Верша? Хіба яго вершы цікавяць іншамоўную публіку?

— Уявіце сабе, зацікавілі! Пан Трэфалеў пераклаў на рускую мову яго «Пашталёна», а мой брат дарабіў да верша музыку. Цяпер гэту песню часта спяваюць у маскоўскіх салонах.

— Што вы кажаце! І няўжо гучыць?

— Гучыць! Спявак з мяне кепскі, таму не асмелюся здэкавацца з песні. А вось дэкламацыю — паслухайце, калі ласка. Увесь верш я ведаю на памяць.

Спраўнік ступіў крок наперад і, аказаўшыся амаль перад Сыракомлем, пачаў:

Когда я на почте служил ямщиком,
Был молод, водилась силенка.
И был я с трудом подневольным знаком,
Замучила страшная гонка.
Скакал я и ночью, скакал я и днем;
На водку давали мне баря.
Рублевик получим, и лихо кутнем,
И мчимся, по всем приударя.
Друзей было много. Смотритель не злой;
Мы с ним побратались даже.
А лошади! Свистнул — помчатся стрелой...
Держися, седок, в экипаже!
Эх, славно я ездил! Случалось, грехом.
Лошадок порядком измучишь;
Зато как невесту везешь с женихом.
Червонец наверно получишь.
В соседнем селе полюбил я одну
Девицу. Любил не на шутку;
Куда ни поеду, а к ней заверну,
Чтоб вместе пробыть хоть минутку...

— Хопіць, міленькі, хопіць! — усклікнуў Сыракомля. — Пераканаўся я, што гучыць. Яй-Богу, гучыць! І выбачце, пане, за недарэчную містыфікацыю з прозвішчам! Сыракомля я, вядома ж, Сыракомля! Як жа я магу адмаўляцца ад майго першага друкаванага дзіцяці! Добра яго пераапануў у гэту іншамойную апаратку ваш пан... пан...

— Трэфалеў.

— Пан Трэфалеў! Хто ён такі? Таксама вершатворац?

— Паэт. Малады паэт. Жыве ў Яраслаўлі. Але часта бывае ў Маскве, у нашых агульных сваякоў.

— Ото ўсцешылі вы мяне, старога дурня! Чым жа я вам аддзячу за такую радасную навіну? Сам я перакладаў нямала, але каб мяне перакладалі... І так перакладалі... Пойдзем тады хутчэй у дом, сагрэемся чым!

— Не ведаю, ці будуць рады майму з'яўленню гаспадары. Госць не па часе — горай татарына-с.

— Глупства! Яны добрыя і гасцінныя людзі. У вас жа да іх інтэрас ёсць.

— Галоўны інтэрас ужо не мае сэнсу: мне хацелася з іх дапамогай пазнаёміцца з літоўскім лірнікам. Гэта і братаў наказ, і маё даўняе жаданне. А паколькі яно збылося, цяпер я магу і не заязджаць у Анелін.

— Пабойцеся Бога: глядзячы на ноч? І нашто, калі побач накрыты стол, а на сталe — поўна старых напояў.

— Вы пераканалі мяне. Толькі не ведаю, дзе тут паставіць каня.

— Гэта мы зробім. Тут недзе мужык павінен быць. Ён, уявіце сабе, міленькі, нават за адным сталом з намі сядзеў.

— Мужык? За адным сталом? Гэта для мясцовага дваранства нешта новае, — цяпер яны ішлі па выбітай і таму відочнай у змроку дарожцы ў бок палацыка. Серабракоў левай рукой вёў за аброць каня, правай жа ўзбуджана жэстыкуляваў, нібы дапамагаючы сабе ў гаворцы. Брацішак, не жадаючы перашкаджаць, крыху адстаў. — А скажыце, шанюны пазце, як выглядае гэты мужык? Ці не з вялізнымі кусцістымі брывамі?

— Так. Сам сівы, а бровы чорныя. Вы яго ведаеце?

— Якраз ён і паведаміў мне, што сёння ў Анеліне будзе Сыракомля. І хаця гэта не мой павет, я паехаў!

— Нічога не разумею... Дзеля чаго паведаміў. І адкуль ён мог ведаць пра мой прыезд, калі я сам зранку яшчэ нават не падазраваў аб існаванні Анеліна?

— Для мяне самога тут многа загадак. Але хацеў бы вас папярэдзіць: сцеражыцеся гэтага мужыка! Ён аслеплены незразумелай мне нянавісцю і гатовы на любы ўчынак.

— Нянавісцю да мяне? Але ж я першы раз яго сягоння відзеў.

— Не ведаю, — Серабракоў азірнуўся на дамініканца, які, зліваючыся з цемрай, ішоў ззаду. — Можна, вашы рукапісы маюць да ўсяго гэтага якое дачыненне? Ён мне гаварыў аб паперах, схаваных у нейкім вулі.

— О, літасцівыя нябёсы! Толькі не гэта! — вырвалася ў Сыракомлі. Кроў прыліла яму ў галаву, і ён зусім разгубіўся, не бачачы шляхоў выратавання Галены. — Подлы хлоп, а я ж яго яшчэ за стол прывёў... Не бярыце, пане Серабракоў, усё гэта ў галаву! От, звычайны жаночы флірт. Гаспадыня гэтага дома ў мяне крышку закаханая, дакладней, была калісьці. Я ёй даваў пачытаць новыя любоўныя вершы... П'есы, значыць, яна іграе на сцэне. А гаспадар раўнуе да мяне. Так яна, сардэчная, і хавае рукапісы па розных закутках... Богам пращу вас, пане Серабракоў! Калі вы разумееце, што такое мужчынскі гонар, а вы не можаце гэтага не разумець, то вы не будзеце шукаць мае рукапісы.

— Ды я і не збіраюся шукаць. Тут не мой павет, не мая ўлада. А калі яшчэ просіце вы асабіста, то якая можа быць гаворка! Усе размовы на

гэту тэму лічу канчаткова вычарпанымі. Не кажыце нават гаспадыні, не хвалюйце яе.

— Ну от і добра, от і адлягло ў мяне ад сэрца... Заўсёды ведаў, што сярод рускіх ёсць добрыя душы! Скажыце толькі, міленькі, адкуль вы, — прыезджы чыноўнік, так добра ведаеце мову беларусінскага народа?

— Як — адкуль? Я ж сярод яго жыву ўжо другі дзясятак год! Ем яго хлеб, слухаю яго песні. Толькі да сённяшняга дня не ведаў, што ён беларусінскі. Лічыў яго літоўскім, бо звычайна беларускімі называюцца Віцебская і Магілёўская губерні.

— Так ужо здарылася, што ў аднаго народа — два імёны. Але гаворыць ён яднакава — што тут, што ў ваколіцах Мінска і Нясвіжа, што пад Магілёвам. Амаль яднакава: чым далей на ўсход, тым меней польскіх слоў і болей рускіх.

— Цікава, я нядаўна чытаў працу пана Шпілеўскага...

— Людвік, дзе вы ўсе падзеліся, мы даўно ўжо вас шукаем, — перад імі нечакана выраслі постаці Галены і Марысі. — Пара за стол сядзь. І чаму вы каня ведзіце? — тут Галена асеклася, пабачыўшы, што побач з Сыракомлем стаіць не брат Антоні, а чалавек у службовай форме.

— Знаёмцеся, сэрданька, гэта пан Серабракоў з Ашмяны. Ён... адным словам, мы мелі з ім прыемную гаворку, і з нашага боку было б непачцівасцю не запрасіць яго на вячэру. А гэта пані Галена Маеўская, уталентаваная акторка і ўвогуле спагадлівая душа.

— Не трэба, Людвік... Аднак жа, хоць я і не гаспадыня, запрашаю за стол. Як у нас кажучь: госьць у дом — Бог у дом!

— Ведаю я і другую тутэйшую прымаўку: госьць, як і рыба, на трэці дзень пачынае смярдзець. Таму адразу агаворваюся, што гасціннасцю злоўжываць не буду. Ды і не магу: заўтра зранку мне трэба быць ажно ў Вільні. Абы крыху спачыць — мне і каню.

— Няхай бы пан Талочка распарадзіўся наконт каня, — няўпэўнена параіў Сыракомля.

— Зараз хто-небудзь пашукае яго... Марыся, ты не відзела, куды дзеўся вясяк, што сядзеў за сталом?

— Каля сходаў стаяў, як мы выходзілі. Ці не гукнуць яго?

— Гукні! А калі пану Серабракову рана заўтра ехаць, то я папярэджу Агатку, каб хоць гарбаты паставіла.

— Не хвалюйцеся, прашу вас. Я чалавек спартанскага крою. Магу і крынічнай вадой абысціся нашча.

— Нашто вадой, калі знойдзецца і кілішак акавіты.

— З раныцы не ўжываю-с. І, апрача ўсяго іншага, прад светлыя вочы губернатара трэба паўстаць.

У жаўтаватай пасме-смузе ад асветленага акна з'явіўся Грыва. Крыху за ім ішла Марыся.

— Клікала пані?

— Клікала. Трэба разбудзіць Талочку... Хаця не, не варта. Разам з гэтым панам адвядзі каня на канюшню. Дзверы не замкнёны. Толькі на прабой прыкрыты. Па меншай меры, так сказаў пан Ляшчынскі, калі брат Антоні турбаваўся, як свайго каня ўзяць.

— Вось добра! — усцешыўся дамініканец, які, не назаляючыся, стаяў трохі зводдаль. — За адным заходам я вазьму свайго Расінанта. Толькі кэфэрачак перш знайсьці трэба.

— А то лепш застаньцеся. Цёмна ж, хоць вока выкалі.

— Нічога. Так я пастанавіў — і так павінна быць.

— То ідзіце. А мы вас тут пачакаем. Толькі, — Галена звярнулася да Грывы, — распражы каня і дай яму сена. У застаронцы знойдзеш.

— Добра, пані.

— Слухай, Людвік! — зласліва пачала Галена, калі ўсе, апроча Марысі, аддаліся. Зрэшты, Марысі не было чаго асцерагацца. — Я ведала, што ты здольны на глупствы, але такога ад цябе не чакала. Запрасіць ледзь не жандара за стол! Гэта ж скандал! Што ўсе скажуць? Скажуць: вось хто сапраўдны Юдаш, вось хто павінен быў аказацца трынаццатым. Ты хоць ведаеш, хто ён такі?

— Ведаю: ашмянскі спраўнік.

— Тым болей! У такой сітуацыі, калі тут гэты... чалавек з Вільні.

— Якраз у такой! — ціха ўзарваўся Сыракомля. — А ты лепей хацела б, каб ён зрабіў вобыск — а ён ведае, дарэчы, дзе шукаць! — і знайшоўшы вашы няшчасныя... Як іх там... Рукапісы!

— Значыць, ведае ўжо, — адчайна ўздыхнула Галена. — Ратаваць іх трэба. І хутчэй!

— Не рабі новага глупства, Галена. Няхай усе раз'едуцца. Ці спаць пойдуць.

— Але адкуль жа людзям стала ўсё вядома?!

— Ад цябе самой, сэрданька, ад цябе самой! Ад каго ж яшчэ! У канспірацыю пагуляць захацела. На вачах усёй вёска, — Сыракомля скося глянуў у бок Марыскі. — Вот і данесла вёска. І найпершы той, каго я прыгрэў за сталом. Не чатырнаццаты ён быў, а трынаццаты! Прадаў усіх, толькі не ведаю, за якія сярэбранікі.

— Але жа слухай, Людвік, не разумею, калі ён паспеў. Раніцай быў тут, вечарам — тут. І, здаецца, такі спагадлівы, чалавека выручыў. Толькі, праўда, дзіўны ён нейкі.

— І на мяне дзіўна глядзіць, усё загаварыць памыкаецца, — успомніла Марыся.

Галена ўважна зірнула на яе і крутнулася да Сыракомлі:

— Як жа я адразу не здагадалася, у што тут усё ўпіраецца! Цяпер ужо разумею, чаго ён прывалоўся ў Анелін. Ах жа дурніца я! Такая дурная!

— То, можа, сэрданька, растлумачыш нешта і мне?

— Толькі не тут, Людвік... Трэба зноў за стол ісці: усе нас чакаюць... Але што з намі цяпер будзе? Загінулі мы ўсе, ах, як недарэчна загінулі, — Галена была ў роспачы.

— Нічога не будзе, — Сыракомля стаў паблажліва супакойваць жанчыну. — Гасцінна запрасім спраўніка за стол. Чалавек ён, здаецца мне, разумны. Я супакойў яго, што... пад пчалінай апекай знаходзяцца мае вершы, якія ты схавала ад раўнівага гаспадара. І шукаць ён нічога не будзе. Наадварот, перасцярог мяне, сказаў пра мужыка. Сярод іх таксама розныя людзі бываюць. І тыя, якія вешаюць, і тыя, якіх вешаюць. Так што трэба...

— Цішэй, вяртаюцца...

Грыва між тым ўсё нашэптваў на вуха Серабракову:

— І пра пажар, ваша сяцельста, гаварылі. Думалі, за перапрашэннем, што я дурны, што нічога не кумекаю. А я кумекаў, толькі прыкідваўся. Тады яны адкрыта пачалі пытацца, ці пайду я паліць агонь супраць цара-баццохны.

— Хто — яны?

— Гэты... Сыракомля, а з выгляду такі добры, здаецца. Яшчэ адзін русявы, каля мяне сядзеў. Але найболей то сам гаспадар. Цара гнілой старадрэвінай назваў. Сказаў, што зваліць яе і плугам зааруць... Браць яго трэба, ваша сяцельста.

— Гэта ўжо нам дазволь думаць, каго браць, а каго не.

— А паперы, ваша сяцельста, я магу ў караніках і сам пашукаць. Толькі скамандуйце мне...

— Вось што! — Серабракоў спыніўся. — Не лезь ты болей куды не трэба! Не з тваёй галавой тут усё раскумекаць. І — каб нагі тваёй тут болей не было! А то біты будзеш. Зразумеў?

— Зразумеў... — нічога не зразумеў Грыва. — Але як жа так? Я не для сябе стараўся...

* * *

Услед за Дайнаровічамі і Лакуціеўскімі паступова ўсе, нават няцвёрды ў нагах Сыракомля, выйшлі ў сені. Па старадаўняму звычайу гаспадар вынес туды аглаблёвыя кілішкі. У салоне, ля стала, засталіся толькі Серабракоў і Каліноўскі — іх неяк зблізіла адчужанасць ад астатняй кампаніі. І тое, што сядзелі яны поруч. А можа, і нешта іншае, нейкае дзясятае чуццё.

— Прызнаюся, пане Паляноўскі, прыемна мне было з вамі правесці вечар. Такія неардынарныя думкі, такі цвярозы ўзгляд на будучыню! Адразу відаць, што пан атрымаў адукацыю ў сталічным універсітэце.

Каліноўскі збляднеў: адкуль?

— Я не зусім разумею, што п-пан хоча сказаць.

— Не палохайцеся. Я хачу толькі параіць, каб пан быў больш асцярожны.

— Аднак чаго баяцца збяднеламу шляхціцу, які верай і п-праўдай службыць найяснейшаму манарху?!

— То, можа, я пана з кім зблытаў. Але чалавек гэты, мяркуючы па апісанню, з'яўляецца вашым двойніком. Аднолькавая постаць, аднолькавыя абрысы твару і валасы. Толькі прозвішча яго, у адрозненне ад панскага, не Паляноўскі, а Каліноўскі. З'яўляецца ж ён кандыдатам праваў Пецярбургскага ўніверсітэта. І зусім нядаўна прыбыў у Паўночна-Заходні край, каб знайсці тут работу. А ўслед за ім прыслалі са сталіцы прадпісанне: на работу не браць, мець пільнае вока! Таму што ў розных размовах і дзеяннях замечаны.

— То нашто п-пан мне ўсё гэта кажа?

— Мусіць, проста з сімпатыі. Каб пан ведаў, што яго могуць дзесьці зблытаць з тым двойніком. Такая сітуацыя пры нашых парадках не выключана.

— Калі мы п-падобныя, то і яго могуць п-прыняць.

— Але гэта будзе маска, усяго толькі маска... Усюды нас акружаюць маскі, усе мы пад чужым імем, і таму цяпер нікому няма даверу. Разумею... Вядома, гэта дрэнна, бо, як пісаў вялікі Шэкспір, маска нішчыць чалавека.

— Давайце спадзявацца, што такі п-парадак будзе не вечна. Людзі здымуць маскі і стануць самі сабой.

— Разумею: ускладваецца спадзяванні на пажар, пра які вы тут да мяне гаварылі. Гаварылі не занадта каб асцярожна...

Каліноўскі з цікавасцю глянуў Серабракову прама ў вочы:

— Усё пан ведае!

— Служба такая... Толькі ў мяне ёсць да пана адно, як бы тут выразіцца, філасофскае пытанне. Ну, загарыцца пажар. За ім — другі, трэці. Гэта што: непазбежнасць? І так — бясконца?

— Калі б так бясконца, то гэта было б вар'яцтва. І марнай тратай с-сіл. Спадзяюся, што калісьці з'явіцца ронд, які будзе мець у сабе сілу, каб самаачышчацца.

— Якім жа чынам, дазвольце-с спытаць?

— А пры тым рондзе людзям будзе дазволена гаварыць п-праўду, мужыцкую, сярмяжную п-праўду, забароненую цяпер. Гаварыць п-пуб-

лічна, у газетах. І за гэта не толькі не сашлюць у крэпасць, але яшчэ і грошы заплацяць — як за карысную для п-пасольства дзейнасць.

— Цікавае і істотнае дапаўненне да думак пана Сыракомлі! І яшчэ мне хацелася б спытацца...

Але тут у салон укуліўся зусім ап'янены Сыракомля:

— Хто тут, міленькія, імя мае называе марна? А, гэта вы, галубчыкі! Спаць, спаць. Усім спаць!

— А і праўда: пара спаць. Ужо ледзь не другая гадзіна на маёй цыбуліне, — Серабракоў глянуў на кішэнны гадзіннік. — А мне на дзясятую трэба быць ужо ў Вільні.

— То кладзіцеся вось на гэтай атаманцы, — падаспеў і Яцак. — Раніцай вас разбудзіць пахолік... А іншым панам пасцеляць у бакавушках. Пані Галена пакажа.

— То дабранач, пане Серабракоў. Прыемна было п-пазнаёміцца.

— І мне таксама. Будзем спадзявацца, што шляхі нашы яшчэ сядуцца.

— Будзем! Толькі каб заўсёды яны сыходзіліся вось у такім п-прыемным таварыстве.

Выходзячы з салона, Каліноўскі прыхапіў з камоды рукапісную кнігу, каб прачытаць якую гісторыю. І каб не заснуць раней часу.

4. І БЫЛА НОЧ

У тую красавіцкую ноч першым у анелінскай рэзідэнцыі заснуў Сыракомля. Паваліўся, не распранаючыся, на пасцель, разасланую ў бакавушцы, і заснуў трывожным сном, калі невядома, што ява, а што трызненне.

І трызнілася яму, што ён у начной цемры, ледзь не вобмацкам, ідзе шукаць сваю магілу. Ён ведае, што магіла павінна быць недзе за вёскай, вёскай невядомай, але роднай яму, бо там нібы ён нарадзіўся. Ідзе па ўзлеску, чапляючыся за карчы, за старыя пярэваратні. Жоўта пабліскваюць агеньчыкі ў вокнах хат. Але святло іх не даходзіць да ляснога бездарожжа. Не выбіцца яму з гушчару, не акружыць вёску... І тут са свайго жытла пачалі выходзіць сяляне ў доўгіх белых кашулях і, не глядзячы ў яго бок, сталі падпальваць хаты, каб асвятліць яму шлях. Ад хат займаюцца дрэвы. Ён бачыць, як полымя ахапіла маладую бярозку, як чарнее і курчыцца, патрэскаючы, яе зялёнае лісце. І яго ахоплівае жах. Ён хоча бегчы, каб ратаваць бярозку, каб ратаваць сялянскія хаты. Бо несувымерна вялікія ахвяры дзеля яго аднаго, непатрэбнага, невядомага. Але ён не можа скрануцца з месца. Ён прырос да зямлі, не зварухне нагамі. І толькі глядзіць, як шалее агонь.

А потым полымя раптам ператварылася ў сляпучае сонца. Ён мружыць вочы і бачыць на месцы вёскі белы палац з высокай брамай. На браме той — радок, адзіны, жаданы. Ён сіліцца яго прачытаць і нарэшце чытае: «Увайдзі і выйдзі». «Па якому гэта можа быць напісана?» — дзівуецца ён. Але паслухмяна ідзе. А палац усё аддаляецца і аддаляецца. Да яго ўжо вядуць старыя каменныя сходы. Ён узнімаецца па тых сходах. І раптам бачыць, што ўперадзе няма трох — ён выразна бачыць: трох! — прыступак. І ўнізе ўжо няма прыступак — толькі глыбокая прорва, бяздонне. Ён спрабуе ўчапіцца рукамі за бліжэйшы выступ, падцягнуцца на руках. Але пальцы слізгаюць па гладкіх каменных, рукі мярцвеюць. І тут зверху, ад брамы, нехта яму кажа: «Паглядзі направа, там жа ёсць прыступкі». А і праўда: з правага боку лесвіца цэлая, без прагалаў. І як гэта ён сам не прыкмеціў... Толькі чый гэта знаёмы голас параіў яму глянуць направа? Кіркора? Крашэўскага? Не, гэта нехта з тых, з кім ён толькі што пазнаёміўся. Гаспадара? Каліноўскага? Спраўніка?

Ад вялікага напружання, каб успомніць, чый гэта быў голас, Сыракомля збудзіўся, увесь зняможаны і мокры ад поту, і доўга не мог зразумець, дзе знаходзіцца і чаму ляжыць на пасцелі ў верхнім убранні. А ўспомніўшы, раздзеўся, ганяючы дрыжыкі, залез пад коўдру і потым доўга не мог самкнуць вачэй. Трывожыла прадчуванне нейкай небяспекі. Нібы пра яго нешта важнае побач гавораць, а ён не можа ўлавіць ані слова. Цікава, адкуль можа зыходзіць такая трывога: ад спраўніка, гаспадара, Каліноўскага? Не, не ад іх. І тут Сыракомлю кальнула: Галена! Ну, вядома ж, Галена нешта гаворыць пра яго! Толькі што? Але хіба гэта цяпер важна?

«Гары яно гарам! — падумалася яму пра ўсё на свеце. — Толькі прайшоў бы пякельны боль у грудзях. І нашто было столькі піць, так вылузвацца са скуры?!»

Між тым у суседнім пакоі, адзеленым ад Сыракомлевай бакавушкі сцяной з атынкаваных бяргвенняў, Галена і Марыся толькі збіраліся спаць. Ім давалося ўсім паслаць пасцелі ды яшчэ памагчы Агатцы прыбраць посуд са стала — каб лягчэйшае было паветра ў тым пакоі, дзе меўся спаць спраўнік. Потым Галена памагала яшчэ змываць талеркі. І толькі пераканаўшыся, што Серабракоў ужо захроп і што ў доме ўсё спакойна, пайшла разам з Марысяй у яе пакой, пачала распранацца. Марыся таксама сцягнула сукенку, расшнуравала гарсэцік і цяпер у адных панталонах стаяла перад насценным люстэркам, з дзіцячай непасрэднасцю аглядаючы сваё поўнае цела — ну амаль такое ж, як у той жанчыны, што ў рускім часопісе. Прыемны, бо зусім невядомы раней хмель злёгка засціў ёй галаву. Ды куды больш ап’яняла адчуванне свабоды: у кляштар яна, пэўна, не вернецца, цяпер яе будуць акружаць такія

прывабныя людзі і глядзець на яе такімі ласкавымі вачыма, як сёння. І ёй не хацелася спаць, не хацелася, каб дзень, што так добра пачаўся і прадаўжаўся, раптам будзённа скончыўся.

— Ой, цёцю, каб цёця толькі ведала, якая я шчаслівая! Такі чудоўны дзень, такія людзі! Асабліва пан Сыракомля. Я спачатку баялася да яго загаварыць. Ён мне ўяўляўся такім вялікім і непрыступным. А выйшла, што ён просты і няшчасны чалавек. І так на мяне паглядаў!

— Як — паглядаў? — Марысіна маладосць і непасрэднасць, а можа, і пачуццё зайздрасці не давалі Галене спакою.

— Ну так — пажадліва. Нібы цябе прабіваюць вачыма наскрозь.

— А ты разумееш, што значыць слова «пажадліва»? — Галена ледзь стрымлівалася. Ах, праведнічак, падумалася ёй, мяне дакарае, нібы жыццё яму скалечыла, пасля мяне, маўляў, не на кога глядзець не хоча.

— Здагадваюся. Такі чалавек, такі талент! Для яго, здаецца, нічога не шкада!

— Ну то ідзі і папесць яго! У гісторыю ўвойдзеш, чаго ж, — сказала Галена ў запале і тут жа спалохалася сваіх блюзнерчых слоў.

— Не ведаю, ці выпадае, я ж нічога не ведаю ў свеце... Ды і што я скажу, прыйшоўшы? — у сваёй нявіннасці Марыся яўна не ўсведамляла таго, што гаворыць.

— Скажаш, што шукаеш панства Лакуціеўскіх. Або панства Шэмісаў.

— А калі... Калі ён прагоніць мяне? Аблае?

— Не ведаеш, што рабіць? Прытуліся да яго. Яны ўсе такія!

— А што тады казаць?

— «Што, што!» Скажы, што кахаеш яго, паглядзь па валасах, пацалуй у... у вусны!

— Але ж я, дальбог, не ведаю, што да чаго, — голас Марысі дрыжаў. — А потым што?

— Ну, пакажы яму сваё прыгожае цела.

— Ой, цёчечка, баюся, — невядомасць і палохала Марысю, і прываблівала.

— Зразумей, дурная, што болей такога выпадку не будзе, — пераконвала Галена з помслівай радасцю. — Не будзе ніколі!

— А гэта добра, што я зраблю?

— Добра, добра! — Галена наперад смакавала тую асалоду, з якой яна заўтра будзе глядзець у вінаватыя вочы Людвіка. — Зробіш святую справу. Удыхнеш новае жыццё ў яго творы. Гісторыя даруе табе, як даравала Стэле Фарнарыне, — Галена цяпер увогуле забыталася ў сваіх пачуццях, не разумела, што ёй кіруе. Жаданне адпомсціць за сённяшнія яго папрокі?! Даказаць, што ён куды больш грэшны, чым яна? А можа, наадварот? Ну, пэўна ж наадварот, пераконвала яна цяпер сябе. Ёй кіруе

спачуванне да адзінокага і хворага Уладзіслава. Жаданне, каб ён быў шчаслівы. Галене на момант нават памроілася амаль немагчымае: Яцак апісвае сваёй дачцэ Анелін — і Марыся жыве тут з Людвікам у шчасці і згодзе.

— А калі ён спіць даўно і не пачуе майго стуку? — грызлі дзяўчыну сумненні.

— То ўвайдзі і разбудзі! Не ведаеш, як адчыняюцца засаўкі?!

Толькі цяпер у словах Галены Марыся адчула няшчырасць. Можна, цётка мае з усяго якую карысць? Хутчэй за ўсё, сама хоча ў яе адсутнасць да кагосьці пайсці. Да каго? Дзядзькі Яцака? А можна, да русявага віленчука? Дзіўна, сядзела побач з ім за сталом, а нават імя яго не ведае. Не запала ў памяць ці ніхто не называў?

— А ўвогуле, рабі, як хочаш, глядзі сама, — адчуваючы ваганні Марысі, абьякавым голасам дадала Галена. — Толькі каб потым не кушала сябе за локці, што не набралася духу. Такая аказія здараецца раз у жыцці! І Янінка ці Ядзя на тваім месцы не прапусцілі б яе, — Галена добра ведала жаночую псіхалогію.

Апошнія словы нібы ўджалілі Марысю. Яна хуценька апранула на голыя плечы стракаты шлафрок, узяла ў рукі свечку ў мармуровым падсвечніку і пайшла да дзвярэй.

— Нашто свечка? — спалохалася Галена. — Ты ж і вобмацкам дзверы знойдзеш. З сяней направа, на веранду, і яшчэ направа. Памятаеш жа: мы толькі што там пасцель сцялілі.

Марыся моўчкі паставіла падсвечнік на патрэсканы мармуровы блат, глыбей захінулася ў шлафрок і ціха выйшла за дзверы. Ды ў снях яе зноў апанавалі сумненні. Ну што для яго невядомая і скалечаная дзяўчына! Што для яе стары, хворы і змучаны чалавек! Вось той сусед побач... Праўда, позірк яго быў не такі, як позірк Сыракомлі, — не распранаў. Але затое апальваў — ажно гарэла ўсё цела. А вочы! Якія бяздонныя вочы! Так і вабіла глянуць у іх, як у анелінскую студню.

Сама яшчэ не ўсведамляючы, што робіць, Марыся павярнула налева, вобмацкам нашчупала засаўку і выйшла на другую веранду — што ад гарода. На дварэ стаяла ціхая зорная ноч. Ад ракі цягнула золкай свежасцю, якая добра студзіла распаленае цела. Праз акно бакавушкі, у якой начаваў русявы вілянчук, падала на веранду цьмянае святло. Значыць, не спіць, падумалася. Гэта дадало Марысі адвагі. Яна падышла да дзвярэй і пастукала.

— Уваходзьце, не зачынена, — пачуўся ціхі голас з сярэдзіны. Каліноўскі толькі што хадзіў да вуллёў, але нічога там не знайшоў. Многія дамкі былі ўзламаны, стаялі без дашкаў. Па ўсім было відаць, што

там нехта толькі што нашкодзіў. Каліноўскі ў разгубленасці вярнуўся ў свой пакой і цяпер чакаў: а можа, прыйдзе Галена ці хто іншы — і ўсё высветліцца, усё ўладкуецца найлепшым чынам.

Марыся асцярожна адчыніла скрыпучыя дзверы, увайшла ў пакойчык. Вілянчук ляжаў на ложку, чытаў якраз тую кніжку, якую яна знайшла ў склепе.

— Добры вечар пану, — разгубілася дзяўчына. — О, прабачце мне, я думала, што тут начуюць паны Лакуціеўскія.

— Наколькі мне не здраджвае п-памяць, — суха адказаў Каліноўскі, — яны адразу п-паехалі дахаты.

— О, то шкода, надта шкода. Я мела да іх пільны інтэрас.

— А да мяне ў панны Марысі ніякага інтэрасу няма, — Каліноўскі з надзеяй узняўся на локці. — Ніякіх п-пытанняў?

— Чаму ж, ёсць, — Марыся крыху асмалела. — Я хацела б спытаць, што ў гэтай кнізе напісана. Бо, можа, пан не ведае, што я сама яе сягоння раніцай знайшла.

— Тады віншую! Старая кніжка. І на нашай мове п-пісана.

— Але пра што? — Марыся з усіх сіл старалася прадоўжыць размову.

— Пра розныя даўнейшыя здарэнні. Смешныя і сумныя. Вось цяпер я чытаю г-гісторыю пра Галезія і Філіду, якія жылі на Кіпры многа год назад.

— І што яны такога нарабілі?

— Нічога асаблівага. Яшчэ толькі сустракаюцца. Калі п-паненка хоча паслухаць, то п-проша.

І Каліноўскі, падсунуўшыся бліжэй да свечкі, пачаў павольна, але выразна чытаць:

— «Панна тая ў п-патрэбе пэўная ад бацькоў сваіх да крэўных пасланая была, п-паколькі здарылася тое ў краі бяспечным і недалёкім. І калі ся назад павяртала, незвычайнай дарогай натруджаная, да онага гаю ўвайшла і, відзячы мейсца для таго, ад зморы заснула. Тады ён, грубых звычаяў хлопец, п-прышоўшы, як са сну, да сябе, пачынае новымі дыкурсамі* думкі свае бавіць і сам да сябе мовіць: “На свеце больш пекнага стварэння не відзеў я”. Прыглядаецца зноў п-пекнаму твару, слічным вуснам, хваліць валасы бела-жоўтыя, якія залатымі быць здаюцца, — Каліноўскі кradком зірнуў на Марысю, — разглядае чола, нос, рукі, персі, за малако бялейшыя, і так з простага і грубага весняка стае раптоўна суддзёй і знаўцам гладкасці надта паненскай п-пекнасці. А гды так на чудоўную яе гладкасць ся заглядзеў, засумняваўся, ці не была яна адной з багінь несмяртэльных, і для тога затрымаўся, каб яе

* Дыскурс — размова, развага (старапольск.).

абудзіць, чакаючы, ажбы сама ся збудзіла, хаця чаканне тое доўгае здавалася і нямілае. Раскошай, аднак, звыценжаны і так мілым відзэннем, аніякім спосабам стамтуль адысці не мог, аж ся она панна, на імя Філіда, ся збудзіла і, вочы са сну ацёршы, абачыла Галезіюша перад сабой, мачугай* пад баряду п-падпёртага і ледзь не ў забыцці. І рэкла яна: “А ты тут чаго стаіш?” На тыя словы, здумелы, нічога не адказаў, толькі, вочы свае ў ню ўляпіўшы, незвычайным васэлем увасэлены і запалены мілосцяй заставаўся...»

Марыся ціха ўздыхнула.

— Што, незразумела п-паненцы?

— Не, я зразумела ледзь не ўсё.

— Адкуль жа такое цяжкае ўздыханне?

— Падумалася: а на мяне ніхто так не глядзеў...

— То яшчэ п-паглядзіць. У п-паненкі яшчэ ўсё наперадзе.

— Калі таго чакаць, — зноў уздыхнула Марыся. На гэты раз з адчаем і рашучасцю.

— Ну вось што, дзяўчынка, — Каліноўскі спалохаўся стану Марысі. — Лепей заўтра п-пагаворым. Сёння ўжо надта п-позна. Шукаць цябе будучь..

— Ніхто мяне шукаць не будзе, ніхто! Каму я патрэбная! — Марыся адчайна падышла да ложка і, ліхаманкава расшпіліўшы гузікі, скінула з плячэй ядвабны шлафрок.

— То што ты хочаш? — здзівіўся Каліноўскі.

— Хачу быць разам!

— А ты хоць разумееш, што кажаш? — Каліноўскі глянуў на аголенае цела дзяўчыны, дзіўна кручанае і адначасна прывабнае сваёй маладосцю. Стаяла яна, дрыжачы ад узбуджэння і холаду, як вітая белая свечка. І ногі — як точаныя свечкі. І грудзі — як круглыя белыя свяцільнікі. Толькі каму гэтая свечка будзе гарэць, падумалася, богу ці чорту? Гэта і ад мяне залежыць.

— Разумею! Я ўсё разумею! Я ўжо немалая! — крычала Марыся прыцішаным шэптам.

Каліноўскі адчуў, што цяпер яна — нібы на краі прорвы. Можа заплакаць, закрычаць, забіцца ў істэрыцы. І таму з напускной весялосцю сказаў:

— Калі ты сапраўды ўжо немалая, то ідзі да мяне, сагрэйся трохі, — ён адхінуў коўдру ў жоўтым пакрывале. — Трохі с-спачынь. Дык ты кажаш, што цябе ніхто не будзе шукаць. А цётка? Яна ж, здаецца, у адным з табой п-пакоі?

* Мачуга — дубіна (польск.).

— Цёця думае, што я пайшла да пана Сыракомлі, — па-дзіцячаму ўсміхнулася Марыся. Яна нязручна прымасцілася на вузкім ложку. Але прыхінуцца бліжэй не наважвалася.

— І яна табе не забараніла?

— Наадварот — яшчэ параіла, падагнала.

— Ніч-чога не разумею! А чаму ж ты тады аказалася тут?

— Так мне пажадалася. Бо што я сказала б пану Сыракомлі?

— Тое, што і мне.

— Але ж ён нежаданы, а ты... — Марыся збянтэжылася, не ведаючы, ці мае яна цяпер права звяртацца да яго так проста.

— Што я?

— Ты пекны і зваблівы... Толькі не ведаю, як цябе зваць.

— Канстанты я. Касцюком можаш зваць.

— Якое гожае імя. Не тое што ў мяне: простае.

— Затое ты ўся няпростая.

— А скажы, Касцюк, я прыгожая?

— Вельмі! — Каліноўскі не хлусіў. — Ты п-прыгожая і вельмі п-прывабная, — каб зняць яе напружанне, ён пачаў асцярожна пагладжваць яе круглыя плечы.

— Чаму ж ты тады гнаў мяне з пакоя?

— Разумееш, як бы тут табе вытлумачыць... Ты п-потым шкадавала б свайго ўчынку, п-праклінала б мяне...

— Я не праклінала б, — горача зашаптала яна. Ёй хацелася, каб ён таксама распрануўся, але не асмельвалася аб гэтым папрасіць.

— Ды і не маю я цяпер на гэта п-права. Зразумей ты, не магу з-звязаць сабе рукі. Ідуць бурлівыя п-падзеі, а я павінен быць у іх свабодны.

— Я не звязала б табе рукі, — на вачах у Марысі выступілі слёзы. — Я памагала б табе.

— Не п-плач, Марыська, — Каліноўскі расчуліўся. У рэшце рэшт, і яна, відаць, такая ж адзінокая, як і ён. — Калі будзе ўсё добра і я застануся, то адшукаю цябе. Абавязкова адшукаю. Няхай час п-праверыць твае... п-прабач, нашы п-пачуцці. А цяпер... Цяпер адзінае, што я мог бы сабе п-пазволіць, гэта п-пацалаваць цябе, зняць п-пацалункам твае слёзы.

І ён цнатліва пацалаваў Марысю ў набухлыя ад слёз вейкі, што ўздрыгвалі пад ненатуральна чорнымі бровамі, потым — у крамяныя шчокі, урэшце — з нечаканай страснасцю — у саланаватыя вусны.

— Ну, а цяпер ідзі, пакуль мы не нарабілі грэху. Я не забуду цябе. Я цябе адшукаю, калі ўсё скончыцца добра!

Марыся сарамліва ўстала, адварнуўшыся, падняла з падлогі шлафрок, блытаючыся ў рукавах, надзела яго і моўчкі пайшла да

дзвярэй. Яна не ведала, радавацца ёй ці маркоціцца, што ўсё так атрымалася. Нібы выйшла па-ейнаму — і ўсё ж не па-ейнаму. Так, як захацеў ён.

— Пачакай, Марыська, — аклікнуў дзяўчыну заклапочаны голас Каліноўскага. — А што ты скажаш цётцы?

— Скажу, што... пагаварыла з панам Сыракомлем.

— Не трэба так. Хто ведае, як твае словы адаб'юцца на яго лёсе. Нічога не гавары. Або лепей ужо скажы праўду.

— Добра. Я забыла, што пан Сыракомля жанаты чалавек.

— І, апрача ўсяго іншага, яго п-проста трэба берагчы. Гэта вялікі талент.

Калі Марыся вярнулася ў свой пакой, змораная цётка ўжо цяжка спала. Нават не пачула, як дзяўчына, пераадзеўшыся ў начную кашулю, прылегла побач з ёй на краёчку цвёрдага ложка.

Цяжкім, неспакойным сном спаў у гэты час і Сыракомля. Цяпер яму трызнілася, нібы ідзе ён па шырокай, залітай каменем дарозе. А ўверсе шчабеча, заліваецца скаўронак — той самы, якога павінен з'есці яго барэйкаўшчынскі кот. Сыракомлі хочацца нешта сказаць скаўронку, папярэдзіць яго, але той не чуе, высока спявае, амаль невідочны ў сляпучым сонцы. І тады Сыракомля ўзмахнуў рукамі, як крыламі, і ўзляцеў над бясконцай зямлёй. І вось ужо ён, вялікі, але лёгкі, лунае над полем, пунсовым ад півоняў. Яму трэба сярод іх пазнаць адну, Яе. Але Галену ці Паўліну — ён добра не ведае. Аднак жа ўсе півоні, іх бясконцае мноства былі на адзін твар, аднолькава падміргвалі яму. Ён адчуваў, што гэта не па сіле яму — як саскрабаць, у дзяцінстве, за адзін вечар усю на свеце бульбу або пералічыць усе дрэвы ва ўсіх лясах. І ўсё ж ад таго, знойдзе ён ці не знойдзе Яе, залежала нешта важнае, залежала, паляціць ён далей ці не паляціць. І ён усё шукаў і шукаў надарэмна, усё зніжаўся і зніжаўся, усё меншаў і меншаў...

І вось ён, зусім маленькі і пачарнелы, — ён не бачыў сябе, але адчуваў, што ўвесь пачарнеў — аказаўся ў вялікай балеі, той самай, у якой у дзяцінстве купала яго маці. Як і ў дзяцінстве, кіпецень працінае яго холадам да касцей, ён нічога не можа зрабіць, толькі перабірае ў вадзе рукамі, усё больш знясільваючыся. А тут яшчэ вакол балеі з'явіліся нейкія людзі і пачалі дзьмухаць на ваду, бурліць яе. Ён адчувае, што вось-вось здарыцца непапраўнае: захлынецца ў ледзяной вадзе, ператворыцца ў нішто.

І тады зверху нехта вялізны працягнуў яму палец і вымавіў:

— Руку! Ну, дайце ж мне руку!

А ён аберуч учапіўся за гэты палец і ўзняўся над балеяй з бурлівай вадой. Але тут глянуў на свае рукі і зразумеў, што яны ўжо гніюць трупнай

чорнасцю і што ажывіць іх, як і ўсяго яго, нельга, хоць гэтага адчайна хочацца.

І тады ён збудзіўся, увесь мокры ад халоднага поту.

А праз аконныя шыбіны ў пакой ужо плыло нясмелае святанне.

5. І ЗНОЎ БЫЛА РАЊЦА

Міхаіл Аляксандравіч Серабракоў пакінуў анелінскі палацк, ледзь толькі стала днець. Як і было загадана звечара, пахолік вывеў яму каня, памог запрэгчы ў брычку. Спраўнік спяшаўся: да Вільні было не меней трыццаці вёрст. Праўда, добра накормлены конь бег ахвотна, і з'явілася ўпэўненасць, што к дзясці гадзінам усё ж паспеецца. Тым болей што за пагодлівы дзень і марозную ноч на Чорным тракце добра падсохла.

Ад'ехаўшыся вёрст з восем, Серабракоў прыкмеціў уперадзе сялянскую постаць у доўгім кажусе і шапцы-аблавушцы. Селянін ішоў падбегам. Постаць здалася знаёмая, і неўзабаве спраўнік зразумеў, што не памыліўся: гэта быў Грыва.

Пачуўшы ззаду грукат колаў, Грыва аглянуўся, даючы дарогу, і тут жа жахнуўся: як яму ў галаву не прыйшло, што спраўнік можа, пераначаваўшы, паехаць не ў Ашмян, а ў Вільню.

Параўняўшыся з Грывам, Серабракоў прыпыніў каня:

— Ты таксама ў Вільню? Сядай, падвязу! Хутчэй будзе.

— Не-а, я, за перапрашэннем, лепей так.

— Бяжыш праўды шукаць?

— Яе, ваша сяцельста.

— А мне ўжо, выходзіць, не верыш?

— Не веру. Як жа паверыць, калі разам пілі. За адным сталом! — губы Грывы былі зацятыя.

— Чаму ж не выпіць, калі яны такія людзі, як і ўсе?

— Такія? Наўмыснікі яны! Царовы ворагі! Я да Вільні дайду, да царабцюшкі дайду, а праўды даб'юся! Во, у гэтых паперах усё сказана, хто яны такія!

Грыва ў запале выцягнуў з-за пазухі шэры тоўсты канверт, але тут жа, пабачыўшы бляск у вачах спраўніка, адчуў, што зрабіў глупства.

— Отдай мне гэты канверт, я доведу яго ў Вільню. Поведем вместе.

— Не, ваша сяцельста, ні за якія грошы!

— Отдай, гаворю, лучше будет!

Грыва нечакана рвануў убок. У малады сасоннік. Яшчэ імгненне — і знікне ў гушчары... Добра разумеючы, чым гэта можа скончыцца і для яго, і для тых сімпатычных людзей у Анеліне, Серабракоў пагнаўся за селянінам. Той бег адчайна, але наступіў на развязаную абору ад хадакоў

і грывнуўся на зямлю. Ззаду набліжалася цяжкое сапенне. І тут у Грывы мільганула думка: сцішыцца, выхапіўшы нож з-за пазухі, а потым пырнуць таго куды ў вока. Але што значыў нож перад агнястрэлам, які, напэўна ж, мае той з сабой!.. Грыва ўскочыў, крута рвануў праз хмызы ўлева, да Віленкі. Ціхая звычайна рэчка цяпер поўнілася вірлівай каламуццю, перла аднекуль адчасанья бярвенні. Адно з іх, зачапіўшыся за вольху, стала ледзь не ўпоперак. І Грыве здалася, што з яго можна будзе пераскочыць на той бераг. А там — збавенне. Бо не здолеюць жа за ім далей гнацца. І — ён чамусьці быў у гэтым упэўнены — не стануць у яго страляць.

«Крычы, крычы!» — помсліва падумаў Грыва, пачуўшы ззаду: «Сто-ой, дурань, ато ўтопішся». І адважна ступіў хадаком на калоду. Але недзе пад сярэдзіну нага раптам паслізнулася. Адчайна замахаўшы рукамі, Грыва цяжка плюхнуўся ў ваду і адразу схавалася ў ёй.

Праз хвілю на тым месцы віравала толькі шапка-аблавушка.

Падышоўшы да ракі, Серабракоў пабачыў шапку, якая ўсё яшчэ не магла выбрацца з віру, успомніў, што, узгадаваны на беразе рэчкі, ён так і не навучыўся плаваць, і, бездапаможна прысеўшы ля вады, стаў у ёй мыць рукі. Чамусьці падумаў, што цяпер ён нагадвае біблейскага Понція Пілата, які ўмываў рукі пасля судзілішча над Хрыстом. Толькі ў Пілата была віна, а ў яго, здаецца, не...

Прыкладна ў той жа час, калі Серабракоў зноў сядзеў у брычку, Сыракомля нарэшце наважыўся ўстаць з ложка. Хістаючыся, падышоў да крэсла, нацягнуў штаны, усунуў ногі ў стаптаныя пантоплі. Адчуваў сябе блага: грудзі нылі ад тупога болю, паколвала ў жываце, засмягла ў роце. Усё цела здавалася чужым і непатрэбным. Нават павекі і тыя не хацелі слухацца яго: бы налітыя волавам, яны ледзь узнімаліся.

Апрануўшы сурдуд, Сыракомля ціхенька выйшаў на веранду, спуціўся на двор і пабрыў куды вочы глядзяць. Потым прыстаў, азірнуўся. Навокал усё абуджалася да веснавога жыцця. Прама перад ім у першых промнях няяркага яшчэ сонца стаяла тоўстае дрэва невядомай пароды. Яно было яшчэ голае, але ўжо, адчувалася, набрыняла сокам, і таму ад яго ішоў неспакой. Дзесьці высока ў голлі залівалася спевам птушка — таксама невядомая (тут ён з горыччу падумаў, што васьмь вырас у вёсцы, а гэтай птушкі не ведае і, мабыць, ужо ведаць не будзе). Ад Расолаў даляталі сюды дзіцячыя галасы, на гасцінцы тахкалі колы...

Абышоўшы дрэва, Сыракомля апынуўся на крутым абрыве. Унізе, паміж купамі алешын, што стаялі па калена ў вадзе, вілася Лоша. Справа, ад Рудніка, у яе ўпадала Расалоўка. Каля самага вусця яна была перагароджана земляным насыпам. Невялікі, але, відаць, глыбокі ставок быў поўны з берагамі, а вада, вырваўшы сабе лагчынку, пералівалася праз верх. Мурожны луг унізе быў яшчэ пакрыты шэра-блакітным

інеем. Але каля Рудніка, куды ўжо даставала сонца, іней растаяў і ярка зелянела маладая трава. Светлая паласа спакваля наступала, а цень перад ёй адступаў, хаваўся ў кустах каля самай рэчкі. Сыракомлі здалося, што ён калісьці ўжо быў тут, ужо любаваўся гэтай рухомай карцінай.

Над самым абрываў стаяла гонкая і крыху пахіленая ад рэчкі сасна. Зямля з-пад яе асунулася ўніз. І цяпер чаплялася яна за жоўты пясок пакручастымі карэннямі. Нібы дабегла да прорвы — і адхінулася ў жаху. Зацікавіўшыся жывучасцю дрэва, Сыракомля падышоў да абрыву і глянуў уніз, дзе, паварочваючы, каламутна віравала Лоша. Зусім недалёка, на зацішным прыступе, сінелі першыя пралескі. Вось бы сарваць іх і, нягледзячы ні на што, прынесці Галене: няхай ведае яго высароднасць!

Ухапіўшыся за карань сасны, Сыракомля даволі лёгка саскочыў на прыступ, набраў маленькую жменю пшчотных пралесак. Іх жоўтыя сяродкі лучылі лёгкі салодкі водар, водар ягонага дзяцінства, першых вёснаў. І Сыракомлі стала шкада загубленых кветчак. Аднак змяніць што ўжо было нельга. Трэба было неяк выбрацца наверх, дзе яго ўжо, можа, шукалі. Сыракомля спрабаваў падцягнуцца, ухапіўшыся за карэнне. Але ўверсе нешта злавесна трэснула, а сасна раптам стала хіліцца ўніз і толькі нейкім цудам затрымалася ў апошні момант. Вільготны пясок пад ягонымі нагамі таксама ссоўваўся ўніз, ляцеў камякамі ў самую Лошу. І тут толькі Сыракомля зразумеў усю недарэчнасць свайго становішча: уверх яму не ўзняцца, а ўнізе, метраў у дзесяці, віравала рака. Смерці, праўда, ён цяпер нібы і не баяўся. Гэта, здавалася, так проста: быць, а потым не быць. Але баяўся, што толькі пакалечыцца. І тады будзе смешна: уносяць яго, кавалера, з букецікам кветак у руцэ, у анелінскі дом, робяць прымочкі... Не, смешнасці ён баяўся болей, чым смерці... Што ж тут рабіць? Каб быў бы дужэйшы ў руках, можна было б па ляшчынніку спусціцца яшчэ на адзін прыступ, а адтуль ужо сысці да грэблі праз Расалоўку. Але дзе тая сіла пасля ўчарашняга...

— Руку! Ну, дайце ж мне руку! — нечакана пачулася зверху.

Сыракомля ўздрыгнуў: той самы голас ён чуў сёння ў сне! Ну, вядома ж, гэта быў голас Каліноўскага, як толькі адразу не прыйшло ў галаву. І гаварыў ён і тады, і цяпер адны і тыя ж словы.

Глянуўшы ўверх, Сыракомля пабачыў, што Каліноўскі сапраўды працягвае яму руку — выставіўшы, як і на павітанні, адзін палец уперад, а астатнія сашчаміўшы разам. Цяпер аднекуль з'явілася і сіла. Паклаўшы кветчакі ў кішэню, Сыракомля прысеў, а затым спружыўся, падскочыў, ухапіўся абяруч за ягоную руку і павольна пачаў падцягвацца ўверх. Пад хісткімі нагамі пясок усё асыпаўся і асыпаўся. Але моцная рука цягнула — аж пакуль галава не параўнялася з абрываў. Тады

другой рукой Каліноўскі падхапіў Сыракомлю за локаць — і рвануў на сябе. На нейкае імгненне яму здалося, што яны не ўтрымаюцца і абодва паляцяць у рэчку. Але апошнім нялюдскім высілкам ён усё ж утрымаўся. А Сыракомля, нібы рыбіна, выкінутая падсечкай на бераг, ужо ляжаў каля ног свайго выратавальніка, які зараз жа дапамог яму ўстаць, абтрэсці ігліцу і пясок.

— Як жа вы, шаноўны пазце, апынуліся ў гэтай п-пастцы?

— Па дурноце сваёй — палез па кветачкі, — закашыляўся Сыракомля. — А потым ледзь не пляснуўся з гэтым дрэвам у Лошу, — ён паказаў на пахілую сасну. — Дзіўнае дрэва — нечым да мяне падобна. Танцуе над прорвай танец смерці. Як і ўвесь наш народ.

— Вы лічыце, што выступленне, пра якое мы ўчора гаварылі, п-падобна смерці?

— Не ведаю... Мяне яно палохае. І нагадвае гэтае дрэва.

— Аднак жа народнае выступленне — гэта непазбежнасць. Інакш мы вечна будзем гібець у п-пекле.

— А хто выступіць, міленькі ты мой? Ну, вы пойдзеце, ну, Шэмис яшчэ. Але Ляшчынскі не пойдзе, Лакуціўскі таксама. А Дайнаровіч — дык той выдасць вас.

— Вы забылі пра графа.

— Ён у лепшым выпадку трохі грошай дасць. Калі вы будзеце змагацца за старую Рэч Паспалітую і дасце слова не чапаць яго ўладанні... Ды Бог з графам — графаў адзінкі. Куды важней, што не пойдзе наваспечаны грамадзянін Грыва. А такіх, пагадзіцеся, тысячы.

— Тут я вымушаны пагадзіцца з вамі. Упусцілі мы час. Трэба было б, каб мы волю мужыкам далі, а не цар... Цяпер скажуць, што шляхта п-паншчыну хоча вярнуць... Але яшчэ не ўсё згублена. Вёска пойдзе за намі, калі мы ёй абяцаем п-панскую зямлю, абяцаем кожнаму намераць яе так, як ён сам сабе намерае, ваюючы з царызмам.

— Тады шляхта не пойдзе з вамі. Напалохаеце вы яе, міленькі, — і баста.

— Горшая не п-пойдзе, а лепшая п-пойдзе! Вы ж, да п-прыкладу кажучы, п-пойдзеце?

— Не ведаю. Які з мяне стралок? Неяк з дубальтоўкай на зайца тоўстага выйшаў — і то не наважыўся ў яго выстраліць. Няма ў мяне нянавісці супраць ворагаў нашых. У каго мне страляць загадаеце — у такога Серабракова, высакароднейшай душы чалавека?

— І добра, што няма нянавісці. Яна разбурае ў нас чалавека.

— Пачакайце, міленькі мой, нешта вы не тое гаворыце. Як жа без нянавісці ісці на варажае войска?

— А царскага салдата не ненавідзець трэба. Яго шкадаваць трэба, бо ён у засляпленні п-прабывае, чужую волю выконвае. І забіваць трэба, шкадуючы, разумеючы, што гэта ненатуральна.

— Значыць, да сякеры клікаць будзецца, — уздыхнуў Сыракомля, — як Герцэн.

— Няўжо ж, сабіраць п-пара сілы.

— Якія, дазволю сябе спытаць, і якім чынам?

— Якія? Мужыкоў і лепшую шляхту. На Захадзе, п-праўда, п-пачынаюць ужо гаварыць, што галоўная сіла — гэта рабочыя. Аднак жа ў нас іх амаль няма. П-пакуль няма. А як? Цяжка сказаць... Хіба вось што. У дзяцінстве неяк я бачыў, як збіраліся п-птушкі ў вырай. Што за п-птушкі — сягоння добра не п-памятаю, але нейкія невялікія, можа, шпакі. Спачатку клінам туды-сюды, нізка над полем і лугам, сноўдала маленькая купка. Але з кожным ваганнем да яе далучаліся ўсё новыя і новыя птушкі. І ўжо незлічонае іх мноства засціла ледзь не п-паўнеба. Так і нам, думаю, трэба чаўнаком сноўдаць па лясах і вёсках, фальварках і засценках, каб вакол ядра гуртаваліся ўсё новыя і новыя сілы.

— А можа, неяк абыдзецца, — Сыракомля глядзеў бездапаможна, як малое дзіця. — Надта ж многа пральецца бязвіннай крыві.

— І тым не менш гэта непазбежнасць.

— Але ж прыгон ужо адменены...

— Ну і што? Прыгонніцтва ўжо сапраўды калі не п-памерла, то п-памірае. Аднак жа яго смярдзючы труп доўга яшчэ будзе замінаць усім, смуродзячы навокал. І калі яго не п-прыбраць з дарогі... Вось глядзіце, — Каліноўскі паказаў уніз, на Расалоўку, — грэбля перагарадзіла шлях веснавой вадзе. І яна, сабраўшыся, пайшла праз верх, размыла насып. Так і народнае п-паўнаводдзе: калі яго штучна стрымліваць — абавязкова п-прарве.

— Значыць, раскапаць тую грэблю... Баюся, аднак, што тады сплыве, абмялее рака. Прыйдзецца ставіць новую грэблю. І так — бясконца.

— Дзе ж вы бачыце выйсце?

— Схіляюся да думкі Ляшчынскага: патрэбна раўнамерная плынь.

— Так не бывае, — знецярплівіўся Каліноўскі. — Наступае веснавое п-паўнаводдзе, п-праходзяць навалыніцы... Якая ж тут раўнамерная п-плынь? Хаця, хто яго ведае, можа, у будучым, у разумным грамадстве, такая самарэгуляцыя і стане рэальнасцю. Дарэчы, ведаеце, якраз пра гэта ўчора мяне п-пытаў не хто іншы, як Серабракоў. Можа, вам п-пакажацца дзіўным, але, уліўшыся ў нашу кампанію, ён ужо ведаў пра ўсе п-папярэднія размовы, пра п-пажар.

— І я здагадваюся, ад каго. Толькі адзін Грыва мог яму расказаць, калі яны адводзілі на стайню каня. Ён мае ва ўсім гэтым нейкі інтарэс. Нездарма Серабракоў радзіў мне яго сцерагчыся.

— Цік-кава! — вочы Каліноўскага звужыліся: дык вось хто, пэўна, параскідваў вулі раней, чым ён туды дайшоў, вось хто мог узяць паперы. — Трэба будзе ў што б там ні стала знайсці гэтага Грыву, з-пад зямлі выкапаць! І як можна хутчэй. — Каліноўскаму карцела пайсці, але ж і тут ішла размова карысная, важная для справы. — Дык вось, гэты Серабракоў таксама п-пытаў мяне: а што п-пажары — гэта вечная непазбежнасць? Я адказаў яму наспех, што, мусіць, не, што ў будучым з’явіцца разумны ронд, кіраўнікі якога не стануць імкнуцца ні да асабістай карысці, ні да ваеннай славы, а будуць толькі ахоўваць інтарэсы народа. Тады гэты ронд набудзе і здольнасць самаачышчання, самааднаўляцца або, калі ўзяць нашу новую алегорыю, самарэгуляваць сваю плынь... Але цяпер, калі ў краіне пануе вызыск і гнёт, трэба вадзе абнаўлення п-прабіваць рэчышча.

— І вы добра ведаеце, дзе капаць і калі? — у голасе Сыракомлі гучала іронія.

— Каб жа мы добра ведалі! — уздыхнуў Каліноўскі. Спраца з Сыракомлем, якому хацелася, каб усе лагічныя доказы прадстаўляліся яму ў вобразах, было надзвычай цяжка. Але Каліноўскі адчуваў, што гэта спрэчка праясняе і ягоныя думкі... — Усё цяжка п-прадбачыць. Калі адзін хоча аднаго, а другі — зусім супрацьлеглага, можа атрымацца тое, чаго не хацеў ніхто.

— Я ж во і думаю, што гэтую праклятую будучыню ўведаць, ну, проста немажліва. Хоць і плявузгаў учора пра яе абы-што.

Каліноўскі паблажліва ўсміхнуўся. Адразу відаць, што паэты не чытаюць сур’ёзных філасофскіх кніг.

— Чаму ж немажліва, — адказаў ён. — Трэба толькі п-параўнаць сучаснае з мінулым і накрэсліць агульную лінію развіцця. Трэба ўзняцца над сучаснасцю хаця б да п-птушынага п-палёту. Возьмем гэтую рэчку. — Каліноўскі махнуў рукою на Лошу. — Як вы думаеце: куды яна цячэ, у якім кірунку?

— Здаецца, на ўсход, — няўпэўнена прамармытаў Сыракомля. — Калі суаднесці з сонцам, то на ўсход.

— Вось-вось! — узрадаваўся Каліноўскі. — На гэтым участку яна рэчывіста плыве на ўсход. Але веданне больш агульных законаў п-падказвае мне, што я п-памыляюся, бяру п-прыватнасць, капрызны згіб за агульнае п-правіла. Бо Лоша можа ўпадаць толькі або ў Вілію, або ў яе нейкі прыток. Значыць, свае воды нясе яна не на ўсход, а на захад. У Балтыйскае мора... Так і ў гісторыі. Чалавек не можа высока ўзняцца

над сабой і над сваім часам, дакладна знаць, па якой сцяжынцы яму лягчэй і гладзей ісці ў сённяяшняя ночы. Але агульны кірунак, адкуль трэба чакаць узыходу сонца, нам добра вядомы.

— Ну, добра, — алегорыі, здаецца, пераканалі Сыракомлю. — Світанне, узыход сонейка — усё гэта добра. Пра гэта і мы з Каратынскім пісалі. Але мы слаба ўяўляем, куды нясе воды наша бурлівая сучаснасць. Што за дзень прыйдзе пасля таго світаньня?

— На жаль, мы можам назваць толькі самыя агульныя яго абрысы. Гэта разняволенне сялян, нашых асноўных вытворцаў. Гэта большая справядлівасць, можа, яшчэ не цалкавітая, але большая, чым сёння. Гэта роўнасць для ўсіх народаў і ўсіх людзей, прынамсі, у дачыненні да паўсядзённага хлеба і п-працы.

— Якое ж мейсца ў гэтай прывабнай будучыні вы ўсе адводзіце нашай Літве і Беларусі?

— Якраз пра тое мне і хацелася з вамі п-пагаварыць. Гэта забытае і вельмі балючае п-пытанне... Наш народ спазніўся ў сваім развіцці і цяпер, хоць дарослы, усё яшчэ п-прабывае на стадыі маленства. Ён здаровы, п-поўны сіл і энергіі, але ў яго часткова адняло п-памяць і мову. Яго п-памяць не сягае далей п-падзей 1812 года ці п-паўстання Касцюшкі. Глыбей — змрок! А былі ж у нас п-першадрукары і мысліцелі, былі свае статуты і летапісы. Усё гэта сёння забыта, начыста забыта.

— Калі ў чалавека адбірае памяць, то гэта смерці падобна.

— А што я кажу... І вось над галавой гэтага дарослага дзіцяці скрыжоўваюць шпагі п-польскія і рускія п-палемісты. Зацята спрачаюцца, не п-прыкмячаючы яго. А калі, робячы ласку, і п-прыкмячаюць, то адносяць яго выключна да свайго п-племя. І няўцям ім, што гэта хоць і роднае ім, але адметнае дзіця.

— Адметнае! Тут я з вамі, міленькі, цалкам згодны. Праўда, яно задта доўга спіць.

— Што зробіш, не ўсе народы п-прасынаюцца адначасова. Вунь і чэхі толькі цяпер у сваёй ізбе сеймавай загаварылі па-свойму... Чарод за намі. Я ўпэўнены, што народ наш хутка збудзіцца, праб'ецца праз усе напластаванні і зойме сваё мейсца між іншымі.

— Прыгожа сказана, — зноў уздыхнуў Сыракомля. — І ўчора вы прыгожа і слухна гаварылі, і сёння. Але ж пакуль што гэта — мара, надзея, супраць якой учора вы самі так рашуча выступілі... Толькі — як гэтую ружовую мару зрабіць рэальнасцю?

— Як? Мусіць, кожны з нас п-павінен не стаяць убаку, а рупліва садзейнічаць.

— Я ж казаў ужо, што стралок з мяне — нікуды не варты.

— І не трэба страляць! Гэта было б барбарынствам, каб нехта паягнуў вас у лес, на тое стрэльбішча. Зберагаць вас п-павінны, шанаваць, — Каліноўскаму не хацелася ўдакладняць, ці то ён гаворыць тут ад свайго імя, ці то ад кагосьці іншага. — Бо ў вас ёсць куды мацнейшыя кулі, чым тыя, што могуць вылецець з п-паўстанцкіх ружжаў. Яны будуць цэліць у целы, а вы — у душы!

— Па-мойму, усё жыццё я толькі тое і раблю, што цяляю ў чэрствыя душы, — пакрыўдзіўся Сыракомля. Па ўзросту і вопыту павучаць тут павінен быў бы ён. А выходзіць нешта адваротнае.

— Не заўсёды трапна, шаноўны пане Сыракомля, далёка не заўсёды, — насупіўся і Каліноўскі. — Ваш Хадыка мог бы не замольваць грэх, а клікаць да помсты. Занадта многа ў вас добранькіх паноў і адданных ім сялян. Так можна прыйсці і да шкоднай высновы, што беларусіны — народ выключны, а таму і выбраны. Ды і ўчора мне хацелася больш рэзка вам запырэчыць, калі вы заклікалі жыць толькі ружовай надзеяй. Але... — Каліноўскі адчуў, што перагнуў палку і Сыракомля зараз можа замкнуцца ў сабе. У такім выпадку трэба чалавека ўразіць нечым нечаканым. — Але ўзаемныя п-папрокі нічога не дадуць. Давайце лепш супольна п-падумаем пра будучыню... Мы нядаўна гаварылі пра наш народ, што ён падобны на вялікае дзіця, у якога па збегу акалічнасцей часткова адабрала і п-памяць і мову. Дык вось, шаноўны пане паэце, — голас Каліноўскага гучаў узнёсла, можа, нават занадта, — вы п-павінны стаць тым чалавекам, які верне народу калі не мову, то хаця б п-памяць. Бо мова — гэта больш агульны клопат, не аднаго чалавека.

— Я? Але ж якім чынам?

— Узяць яшчэ адзін бар'ер, які аддзяляе вас ад народа! — пераканана сцвярджаў Каліноўскі. — Вы ўзраслі сярод гэтага народа. Яго думкі сталі вашымі думкамі, яго п-песні — вашымі п-песнямі, яго гісторыя — вашай гісторыяй. Аднак п-пераказваеце вы іх на чужой, мала зразумелай для яго мове. Таму і не ведае ён вас так, як вам жадалася б.

— То што ж тады загадаеце? — Сыракомля ўспомніў, што такія ж сумненні апаноўвалі яго пасля ўчарашняга адказу Грывы.

— Я нічога не загадаю, бо не маю на тое п-права. Загадаць тут можна толькі самому сабе. Але хачу спытаць: няўжо вас задавальняе ваша мейсца ў п-польскай паэзіі? Пагадзіцеся: лепей быць п-першым у сваёй вёсцы, чым другім у Рыме.

— Разумею. Пад вёскай вы маеце на ўвазе беларусінскую літаратуру. Але ж у гэтай вёсцы ўжо ёсць валадар — пан Марцінкевіч.

— У п-пана Марцінкевіча няма такога ўзлёту. І такога імя. Ён не народжаны клікаць.

— А я хіба народжаны?

— Вы народжаны! Вы маглі б напісаць нешта накшталт чэшскага «Краледворскага рукапісу», чым адразу ўскалыхнулі б народную памяць. П-паверце, калі вы станеце п-пісаць на мове свайго люду, уся ваша творчасць набудзе новы сэнс. Вы будзеце тут п-першым або адным з самых першых. У вас з’явіцца п-перспектыва!

— Куды ўжо пры маім узросце, — слаба бараніўся Сыракомля. Яго зноў здзівіла супадзенне: зусім нядаўна, выходзячы з анелінскага дома, ён якраз думаў, што ў яго няма перспектывы. — Часам здаецца, што мне не меней чым сто год...

— А ў вас яшчэ няма поўдня!

— Да поўдня мне не дажыць... Сягоння ўпершыню я адчуў, што часу засталася ў абрэз.

— Тым болей, тым болей! Але я веру, што вы дажывеце і да п-поўдня, і да ціхага вечара, калі спадзе гарачыня і лягчэй будзе п-працаваць. А п-поўднем вашым няхай будуць новыя беларускія вершы — накшталт «Добрых весцяў».

— Вы і пра «Весці» ведаеце? — здзівіўся Сыракомля.

— І пра «Весці»! — пацвердзіў Каліноўскі. — Напішыце нешта такое або хаця перарабіце стары верш — каб Грыва і яму падобныя нарэшце зразумелі, хто іх сапраўдны вораг, а хто п-прыяцель. Каб іх больш не дурманілі царыцкія ілюзіі. Дарэчы, пішучы, можаце, дзеля ўздзеяння, выкарыстаць і сялянскія забабоны — саслоўныя, рэлігійныя. Усе, апрача веры ў прыход новага Напалеона Буонапартэ, у дапамогу Захаду. Мы п-павінны разлічваць на ўласныя сілы.

— Ну добра, напішу я... А хто ж выдрукуе?

— Надрукуем! Можа, у Вільні, а можа, у Беластоку. Мяне там з адным каляярам абяцалі п-пазнаёміць.

— Слухайце, міленькі, — раптам успомніў Сыракомля, — а вам не здаецца, што нас даўно павінны шукаць! Пані Галена, гаспадар, Марыська...

— Здаецца, даўно здаецца. Але мне хацелася давесці да канца нашу гаворку. Ёсць у мяне да вас яшчэ адна справа, — прыгадаўшы Галену, Сыракомля тым самым напамніў Каліноўскаму пра тое вуснае даручэнне, якое ўчора яна перадала яму ў размове ля крыжа. — Вы ж ведаеце, што па ўсёй краіне цяпер адбываюцца маніфестацыі. Аднак, п-праводзячы іх, нібы забываюць пра Літву і пра Русь. Мы п-павінны аднавіць гістарычную справядлівасць. Таму добра было б, каб хтосьці з імем паехаў цяпер у Варшаву і іншыя гарады, узяў тым самым новую хвалю. Ад вас нічога болей не п-патрабавалася б — толькі ад імя Літвы чытаць вершы. Такія, як «Вызваленне сялян», «Лялька», а можа, і «Добрыя весці». Каб п-прыгадаць там, што і мы існуем.

— Але ж я хворы, недалужны, а сягоння з раницы зусім блага сябе пачуваю, — бараніўся Сыракомля.

— У крайнім выпадку вас мог бы п-падмяніць Каратынскі. Але ён яшчэ замалады, замала вядомы. А для спадмогі маглі б з вамі п-паехаць, нібы два крылы гістарычнай Літвы, ад Русі — Марцінкевіч і ад Жмудзі — Акялайціс. Думаю, яны згодзяцца, калі згодзіцеся вы.

— Усё гэта надта прывабна. Аднак жа зусім нерэальна. Пасля ўсяго, што здарылася ў Познані, мне проста не дадуць пашпарт. Пахвіснеў нізашто не дасць.

— А вы ў яго і не п-прасіце, — у Каліноўскага ўжо выспеў рэальны план. — Прасіце ў ковенскага губернатара! Там у нас у канцылярыі ёсць свой чалавек. Ён дапаможа вырабіць п-пашпарт. Што ж датычыцца Марцінкевіча і Акялайціса, то...

— Так вось вы дзе! — з-за дрэў пачуўся глухі голас Шэміса. — А я бегаю па ўсіх ваколіцах, усюды вас шукаю. Пані Галена загадала на сняданне клікаць.

— Вы там, напэўна, паправілі ўжо галовы? — не то са шкадаваннем, не то з іроніяй спытаў Сыракомля.

— Дзе там. Ва ўсіх дрэнныя гуморы, усе пахварэлі. У графа мігрэнь, і ён ляжыць, абкладзены падушкамі. Мая таксама не ўстае, фукі строіць. Бачыце, яе ўчора не так прымалі... Швагра Яцака няма — кудысьці конна памчаўся.

— А Марыся? — вырвалася ў Каліноўскага.

— Нешта не відаць яе. Можа, на кухні памагае.

— Ну, добра, тады пайшлі, — пагадзіўся Сыракомля. — Ах, як шкода, пане Шэміс, што вы спазніліся. Тут пан Ка... прабачце, пан Паляноўскі так цікава разважаў, што трэба ўсім нам рабіць...

— Вось-вось, і мяне гэта клапоціць, іншых гervятцаў. Запал у нас ёсць, а праграма цьмяная.

— Што рабіць? — перапытаў Каліноўскі. — Вясна ідзе! Сеяць, дзецюкі, трэба. Сеяць чыстае, правееянае зерне ў сялянскія душы. Можа, ураджай і не мы сабяярэм, а наступныя п-пакаленні. Але п-пасееянае некалі ж ды ўзыдзе.

— А дзе браць тое зерне?

— У сэрцах сваіх! Усё, што набалела ў с-сэрцах!

— Гэтага мала. Хацелася б мець шчыгульны план.

— Трохі п-пачакайце. Спадзяюся, што да восені ўжо будуць п-пракламацыі з канкрэтнай п-праграмай, выкладзенай народнаю моваю. Толькі каму, у выпадку чаго, іх перадаць?

— Калі гаварыць пра Герваты, — Шэміс глянуў на Сыракомлю, але той ішоў уперадзе і, здаецца, не слухаў размовы, — то можна мне або і іншым надзейным хлопцам...

— Не бойцеся, памяць мая ўчэпістая, але не здрадная. А другі выпадак для с-сустрэчы калі яшчэ будзе.

— Завуць іх, на выпадак чаго, Ян Бумбуль і Часлаў Чапукойць. Ёсць яшчэ — ды не такія надзейныя. Часам збіраемся, аднак не ведаем, чым такім заняцца.

— А вы ў лесе збірайцеся. Пад выглядам п-палявання на ваўкоў ў стралянні цвіццеся. Галоўны ж клопат — сяляне. Ад іх цяпер усё залежыць. Гэта нам толькі здаецца, што п-поступ гісторыі вызначаюць нацыі, гэта значыць народы. На самай справе ўсё вырашаюць грамадскія слаі, або, як іх яшчэ называюць, класы...

...На верандзе пачуўся грукат мужчынскіх ботаў. То Яцак вярнуўся. Доўга выціраў ногі, нібы адцягваючы сустрэчу з Галенай. Увайшоў пануры, з ускудлачанымі валасамі.

— Грывы няма нідзе, — сказаў, праціраючы хустачкай запацелыя акулеры. — З пазаўчарашняга вечара яго ніхто ў вёсцы не відзеў. Хата замкнёна...

— Гэта д-дрэнна!

— Трэба ехаць у Вільню, знайсці недзе Серабракова. Не можа, міленькія, быць, каб ён нічога не ведаў.

— Здаецца, ён спяшаўся ў канцылярыю губернатара, — успомніў Ляшчынскі.

— Я паеду! — загарэўся Сыракомля. — На ногі ўсіх падуму!

— Нельга нікога п-паднімаць на ногі. Чым больш асоб ведае, тым больш небяспека! Я еду, п-панове, п-першы і п-пастараюся дзейнічаць як мага асцярожней. Калі што высветліцца — адразу дамо знаць.

Каліноўскі нібы раіўся з прысутнымі. Але голас яго гучаў загадна. І ўсе пагадзіліся з ім, адчуваючы рацыю.

Паспешліва развітаўшыся з прысутнымі, Каліноўскі зайшоў у пакой да Марыські. Яна ўсхапілася, сказала, што зараз прывядзе сябе ў парад і выйдзе яго праводзіць. І праз хвілю якую, калі Каліноўскі з дапамогай пахоліка запрагаў каня, сапраўды выйшла, навідавоку ва ўсіх, на двор. Пабачыўшы гэта, Сыракомля пераможна глянуў на Галену, якая, адхінуўшы заслону, стаяла ля акна.

— Што зробіш, — хутчэй перад самой сабой апраўдвалася Галена, — чалавек страляе, а Пан Бог кулі носіць.

Марыся праводзіла Каліноўскага да крыжа. І вярнулася назад паспакайнелая, нібы прасветленая.

ЧУЕШ, БЕЛАРУСЬ?

Кастусю Каліноўскаму

Былі імкненні,
Мары,
Барацьба,
Былі пажары бацькаўскіх палеткаў.
Ўнімала сцяг свой
Гальцьба —
Іх пачуццёў і радасці іх
Сведку.

Кляпалі косы,
Плавiлі сякеры,
На панскі чэрап плавiлася сталь.
Ў разгары іх
Вялікай веры
Ён на чале, павадыром іх
Стаў.

Любоў і вера...
Мары й маладосць...
Хто іх стрымае прагнаю рукой,
Дзе здзек,
Дзе катаванне ёсць —
Не можа быць там ціша
І спакой.

Кіпела сэрца над нядоляй краю,
Ўздыхаў наш край
Балотнымі грудзьмі.
Тут пад пятой
Расійскіх генералаў
Душыўся ён крывёю
І слязьмі.

Ішла стыхія...
Воля...
І адплата...
Палаў касцёр ў расхрыстаных грудзёх.

З любоўю сына,
Друга,
Брата
Ён аддаваў юнацкае жыццё...

О, Беларусь!
Ці чуеш ты,
Ці чуеш?..
Твой лепшы сын распяты за цябе.
Няўжо ў грудзёх тваіх
Начуе
Яго вялікіх дум разбег?

О, мабыць не.
Я чую твае словы...
Я чую твой палаючы уздым —
Яны, як радасць песні
Новай,
Даюць натхненне й веру
Маладым.

1928

1864. АПОШНІ ПАЎСТАНЕЦ

Узведзены курок і спынен крок
Па вольнаму зялёнаму абшару,
Дзе доўга коціцца цень
залатога шара,
Як кола лёсу. Ўзведзены курок.

Узведзены на чалавечы крок,
Як адагнецца пругкая травінка,
Уздрыгне куля між усіх дарог
Адзінаю крываваю іскрынкай.

Застыў маўкліва і спакойна
вой,
Апошні вой вялікага паўстання.
Каціўся над ягонай галавой
Трывожны шар ці захаду!
Ці рання!

...Сплывалі, як чырвоныя агні,
За бор сляды крыві...

МАНАЛОГ КАХАНАЙ КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА

«...Галубка... чарнабровая мая... мая галубка...
галубка... чарнабровая мая... мая галубка...»
О божухна неміласэрны!..

Кастусь!..

Не па свайму мяне абраў ты росту,
Не па свайму. Ты дужы. Я слабая.
Ты смерць прыняў за ўвесь гаротны люд.
А я адно табой была жывая.
А мне адзіна ты быў сонцам тут.

Цябе няма —

і сонца мне пагасла.

І не сарваць бязлітаснай пятлі
Цяперка з долі і маёй уласнай,
Як з долі нашай роднае зямлі.

Шторанку б'юць па сэрцы барабаны:
Я зноў на плошчы думкамі ў гурбе,
Дзе ў кожным новым вязні дацкаваным
Кат зноў і зноў, зноў вешае — цябе!

Кастусь, Кастусь! Саколе мой адзіны...
Паглянь з-пад зорак на Варшаўскі шлях,
Як тысячамі гоняць пабрацімаў
На катаржную згубу ў кайданах.

Ты з імі, ў іх. Для іх ты быў — як з крыцы.
Са мною ж ты...

«Марыська, заспявай

Любімую маю, што пра ўдавіцу...»
Цяпер яе галосіць цэлы край!..

«Прывыкайце, чорны вочы,
Адны начаваці:
Няма майго міленькага,
Не з кім размаўляці.

Няма майго міленькага,
Няма гаспадара,

Каму бы я пасцелечку
Пухаву паслала...»

Я знала: шчасце наша немагчыма,
Пакуль лютуе самаўладства гнусь.
Тваёй любоўю, верай і айчынай
Адна была жанчына — Беларусь.

Кастусь, Кастусь! Няўжо не збыцца мроі,
Няўжо дарма жывіла люд яна:
Каб не ўнямелай наймічкай —

сястрою

Суседкам стала наша старана?!

Каб разам з імі знебыла галечу,
Нароўні годна свой вяршыла лёс,
Каб ані цар, ні пан не смеў калечыць
Душы яе, аслеплае ад слёз.

Так прадзірацца праз такія церні,
Ускласці столькі жыццяў на алтар
Свабоды —

і няўжо з такога зерня

Не ўскаласуе годнай волі дар?!

Гараць, гараць двары, слялібы, вёскі,
Паўсюль балюе царскі глум і здзек,
Сціскае грудзі пах крыві і воску,
І ўжо няўцям, дзе звер, дзе чалавек...

«Навярніся, мой міленькі,
Да з таварышамі,
Калатніце міраедаў,
Каб яны не ўсталі!..»

Не вернешся. І я ўжо не крануся
Твайго крутога, мужага чала.
І ласкаю тваёй не загаруся.
Адшчыравала радасці пчала.

Не разамкну няшчаднай скрухі кола.
Не адбаліць табой душа мая.
Не адгучыць ва мне твой сумны голас:
«Галубка, чарнабровая мая...»

Ён мой навекі — скарб пяшчоты гэтай.
Што мне ў суцеху ў смерці вырваў ты.

Хай над тваім апошнім заповітам
Закаркалі ўжо груганы лухты, —

Яшчэ не ўсе так подла, нізка ўпалі,
Каб слаць цару халуйства адрасы;

Яшчэ не ўсіх так моцна закавалі,
Каб зноў не ўзняць сякеры ці касы;

Яшчэ твой воблік родны Беларусі.
Кастусь, мой Костусь, любы мой Кастусе...

МАНАЛОГ КАМІЛЫ МАРЦІНКЕВІЧ

Дзіва што! Канешне, я вар'ятка!
Ну, бо як жа — панна, а нашу
Простую сялянскую апратку
І павагі да яе прашу!

Ах, якая сарамота, ах, —
Гэта ж проста жах!

А яшчэ — ў касцёле, звонка, зычна
Пасярод малельнай цішыні
Заспявала гімн патрыятычны:
«Роўнасць людзям, Божа наш, вярні!»

Ах, якое святатацтва, ах, —
Гэта ж проста жах!

А яшчэ — пры лютым пры тэроры
Тут, дзе праўда аплыла крывёй,
Не хачу сваё затойваць гора —
Па братах забітых смутак мой!

Ах, якая непрыстойнасць, ах, —
Гэта ж проста жах!

А яшчэ — гатова без вагання
І сама ў шарэнгі тыя стаць,
Хто за незалежнае дыханне
На цара пасмеў сякеру ўзняць!

Ах, ну што ж, як розуму няма —
Ёсць і багадзельня, і турма!..

Хай! Скажу адно шчэ наастантку:
Я не ўгну, панове, галавы!
Зразумее люд сваю вар'ятку:
Покуль пратэстуе — ён жывы!

ПЕСНЯ КАСІНЕРАЎ

Заходзіць барвоае сонца,
Бы наша скіпелая кроў,
Пралітая не за чырвонцы —
За край без паноў і цароў.
Дрыжы, распадлеае панства,
Як рэха паўторыць стакроць:
Нянавідна

вашае лганства,
Нясцерпны
бізун і аброць!
Ёсць воля і ў лютым прыгоне,
Мы маем з чаго выбіраць:
З'яднацца пад сцягам Пагоні
Ці тупа, як быдла, канаць.

Дрыжы, распадлеае панства,
Як рэха паўторыць стакроць:
Нянавідна

вашае лганства,
Нясцерпны
бізун і аброць!

Пашчэрблены ў ярасці косы
Аб шаблі й штыкі маскаля:
Ужо не памрэ безгалоса
Пакутніца наша зямля!

Дрыжы, распадлеае панства,
Як рэха паўторыць стакроць:
Нянавідна

вашае лганства,
Нясцерпны
бізун і аброць!

Заплача бяроза над намі,
Тужліва сасна загудзе,
Барвоае сонца на памяць
У лёс Беларусі ўпадзе...

Дрыжы, распадлеае панства,
Як рэха паўторыць стакроць:
Нянавідна

вашае лганства,
Нясцерпны
бізун і аброць!

НАД ПЛІТОЙ, ДЗЕ ТОЛЬКІ ДАТА «1863»

Калі віхура ў краі стыне,
Тады у лютасці і дыме
Паходню першы хто падніме
За годнасць і абраз?
Быў час, хто пастаяў за нас,
Хто ўспомніў раптам аб Айчыне.

У недаспелы час узняты
Штандар з пагоняю вар'яты
Змаглі ў крыві людской абмыць.
А тыя, што не ў час паўсталі,
Ляглі на родныя скрыжалі,
Ля нашых вербаў і крыніц,
Яны зямлю сваю абнялі,
Упаўшы крыжам, ніц.

Стаю у распачы і крыўдзе
І веру: час такі надыдзе —
Зірне гісторыя сама,
Што вечнага агню няма.
Ім вечнага агню няма.

АДАМАРЫНА*

Ля пералескаў, па палях пакатых
Маёвы вецер коціцца сюды,
І сыплюцца пялёсткі у прысадах
Здзічэлых вішань і ў ставок вады.
А сам ставок — вады — кату напіцца,
Даўно тут раскашуе асака,
Ды ўсё свідруе між карчоў крыніца,
Зіхоткая, як рыбіны луска.
Дыбоўскіх тут фальварак быў калісьці,
На ўлонні маляўнічым, між ялін...

* Адамарына — фальварак ля вёскі Дуброва, што на Маладзечаншчыне, дзе нарадзіўся выдатны вучоны і грамадскі дзеяч Б. Дыбоўскі.

Шуміць у прыдарожных вербах лісце,
Мінулых дзён калыша успамін.
Вучоны буйны Бенядыкт Дыбоўскі
Паўстанцаў беларускіх атаман,
Тут вырас, і не раз сялян дуброўскіх
Лячыў ён ад хваробаў і ад ран.
Пасля ў сібірскай ссылцы на Байкале
Ставок ён адамарынскі прысніць,
Як з Каліноўскім лёс прадвызначалі,
Каб край наш вольным назаўжды зрабіць.
Гады ў стагоддзі, ні дубоў, ні дома,
А вобраз той у думках паўстае.
І толькі вецер той жа пакрыёма
Аб вольнай волі вечна тут п'яе.

НЕЗАЛЕЖНАСЦЬ

Я з калень устаю
Не з нейкаю там пыхаю, —
У незалежнасць сваю,
І незалежнасцю дыхаю.

Яна працінае да жыл,
Шчаўчкамі ўцінаецца ў сэрца.
Падняты ёй небасхіл
Вышэйшым здаецца.

Пад сонны агульны храп
Сясцёр і братоў па крыві
Ўстаю, учарашні раб,
Узнесены шалам любві.

Здзіўляюся: гэта — я?
Сэрца грэе спатоля.
Я — вольны! І воля — мая!
Урэшце жаданая воля!

Зладую хаціну сваю,
Засею палі і грады.
Я з калень устаю —
Прасветлены, дужы, рады.

І пружыцца воляй верш.
Толькі імгненне змоўскае
Падкажа адно: жывеш
На вуліцы Каліноўскага.

Зноў дыхаш хатняй тлэй,
І гасне уявы поле.
І помніш, якой пятлэй
Канчалася кожная воля.

ПОКЛІЧ КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА

Дзецюкі! Колькі будзеце спаць?!
Час прыйшоў Родны Край ратаваць,
зброю ў рукі — і волю браць!..
Ці ўжо сэрцы зусім не гараць?!
Дзецюкі! Ці яшчэ не абрыдла
існаваць на зямлі роднай быдлам?
У дрыгве гніць без сонца і зор
ды цярпець векавечны дакор?..
Дзецюкі! Разарвем кайданы!
Станем самі сабе пань!
Знікнуць ў хвалях Дняпра і Дзвіны
двухгаловыя груганы!

СЛОВА 3-ПАД ШЫБЕНІЦЫ

Бывай здаровы, мужыцкі народзе,
жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе...
А я ўжо хутка ўзлячу да дзядоў —
так вырашыў вешальнік, граф Мураўёў.
Ды што мне гвалтоўная гібель, калі
вы прагу да волі ў сябе збераглі?!
Што гібель таму, хто ўзрос пад Пагоняй?!
Яшчэ загрузочуць капытамі коні
і ўбачыць з нябёсаў, браты, ваш Кастусь
шчасліваю маці сваю — Беларусь!

1989

У РАДНЮ САБРАЦЦА

Нямаш, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і навуку. Тагды ён толькі магчыме жыці ў багацтве, па праўдзе, тагды ён толькі, памаліўшысь Богу, заслужыць неба, калі збагаціць навукай розум, разаўе сэрца і радню цэлу сэрцам палюбіць.

Яська-гаспадар з-пад Вільні

Сэрца развіваць — не слугаваць:
жыць па праўдзе, не ілгаць нікому,
гаспадарна Беларусі-Дому
годнае найменне набываць.

Бог пакінуў, ачумелых, нас
адзіноканькіх на раздарожжы
з вераю, што шлях праторым гожа —
без ярма ў яшчэ адзін калгас.

Дзе ты, Яська, з промнямі ў вачах?
Я стаіўся на глухой паляне:
раптам неба грымне, як паўстанне,
і спытае: «Розум не ачах?»

Каліноўскі блісне маланнёй:
— Будуць вашы сэрцы развівацца
ў шырыню, каб у радню сабрацца, —
стануць непакорнай вышынёй.

НАТХНЕННЕ

Бывай здаровы, мужыцкі народзе,
Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе...

Кастусь Каліноўскі

Пераплывалі вершы ў поле —
нібыта кнігаўкам радня:
тваё, Паэт, хацела голле
пастукацца
у шыбку дня!

Натхненне...
Гэта як паўстанне
душы, прабітай навывлёт.
Бо ты паверыў, што народ
магутным касінерам стане, —
і несмяротны заповіт
у новым веку
нас вітае...
...Схілюся да зямлі. Світае
і верша след, і продка след.

У АБДЫМЕ

Генрыку Дмахоўскаму —
скульптару, паўстанцу

Трымаў Сусвет
з гняздом у Забалоцці.
Скульптурай Волі
быў яго народ.
А карнікі
у злосным хараводзе
шукалі, дзе жыве Іскарыёт.
За трыста срэбраных
прадаўся Юда,
каб, як Хрыстоса,
выдаць пад кап'ё.
...Праз дзвесце летаў
мы чакаем цуда...
А ў ім уваскрашэнне і маё:
мы знойдзем пераброддзе
у пагодзе
пазнаем заповіту пазнацвет;
адчуем поўніцу
ў сваім народзе, —
прылашчым
і Дмахоўскага Сусвет.

22.12.2009

ЗОРЫСТАЯ ПАМЯЦЬ

Я. Д. Чэрскаму

Яну, сыну Дамініка,
цар судзіў выгнанне.
Дзе ж ліцвін Айчыну клікаў,
сніў яе паўстанне?
Хворы рэкрут за Байкалам
Айкумену мерыў.
Праз хрыбты і перавалы
волю нёс і веру:
памяць выйдзе з Прорвы чорнай,
з вечнага мярзлоцця,
знічкаю высакагорнай
стане ў пазалоце.
Вольнай Свольнай і Парузай
пройдзе шляхам чынным
да ліцвіна-беларуса,
да яго Айчыны.

22.08.2007

РАМУАЛЬД ТРАЎГУТ

А мы не ўзводзім цвердзі-цытадэлі,
мой брат, сумоўца, слынны суайчыннік...
Сядзім у лёхах мы з адной прычыны:
яшчэ ашыйнік на гарляк не ўздзелі.

У нашай Волі
хатняе начынне.

А хто памкнецца вырвацца з бярогу,
скрыжачыць меч, пасекчы зло навалы, —
аплецены гарапнікам, спляваны:
няма Ажэшкі, каб знайсці дарогу.

У нашай Волі —
толькі самапалы.

Гляджу на цытадэлі, эшафоты,
дзе вісельнікі — клічнікамі сталі...
Сын Вострава, прыняў Ты карны пострыг

І ў Свіслачы з надзеяй узгадалі:
у нашай Волі
сіла — мы,
не пострах.

ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА БЕЛАРУСЬ

Мы сцвярджалі сябе маўчаннем.

Уладзімір Конан

У тумане — крыжы. І на ветразі
памаліліся палачане.
Засталіся бажніцы пры беразе.
Паплылі крывічы — у маўчанне.

На крыжацкае рэха пад хвоямі
князь-ваяр не аддаў паклону.
Мы сцвярджалі сябе пагонямі
і вярталі сабе з палону.

Праплывалі ліцвіны — сарматамі.
І званарылі ўсё адчайней...
А пазней над паўстанцкімі кратамі
пракрычала маё немаўчанне.

Сёння знойдзеным ветразем сцелецца
ваяроў-весляроў павучанне:
«Анікуды Айчына не дзенецца,
не сплыве Беларусь у маўчанне!»

ПРАМЯНІСТЫЯ

Айчыннай інтэлігенцыі XXI стагоддззя

Там, у Афрыцы, грыфы.
Там, у Грэцыі, амфары.
Тут — наркамаўкі рыфмы
да савецкай мэтафары.

Там — узмор'і Ла-Манша.
Там — гатэлікі Турцыі.
Тут і мова не наша
і радкі Канстытуцыі.

Там — жывучыя персы.
Там — віхлястая Індыя.
Тут — валютныя персі
і каханне па відэа.

Тут — надводныя рыфы.
Тут — Вэзувій без кратара;
загнівае не ў рыбы
галава — ў правакатара.

Там, за Латвіяй, Балтыка.
У Італіі — ружы.
Тут — кульгае граматыка
праз дзвухмоўныя лужы.

Скасабочаны дзверы —
і матляецца нацыя...
Тут — сядзяць аднаверцы.
Там — жыве інтэграцыя.

Нехта думае ў Скідзелі.
Нешта ведае Быхаў.
Тут — кланіруюць «інцеляў»,
там — самоціцца Быкаў...

Ганарыцца пачвара:
у мяне — індальгенцыя.
Дзе ж яна, з Божым дарам,
ІНТЭЛІГЕНЦЫЯ, —

не праслоечка вузкая
на ганенні і кпіны,
а святло непатусклае
для счарнелай краіны?

Веснатой набрыняе
дзень разумны, дасведчаны,
Беларусь не сканае
і з душой пакалечанай.

Тут — будзіцеляў поўня.
Тут — радовішчы жыляцца.
Тут — пры дотыку промня
і Свабода раскрыліцца!

ТРОЕ

Паміж эпох
Невыразных і шэрых
Сярод пакутнікаў і герояў
У Беларусі было найвялікшых
трое:

Каліноўскі,
Купала,
Машэраў.

Цяжка складаць пра найлепшых радкі:
Болем працяты ўсе мае строфы.
Нават шэпту іх не чутно:
«Браткі» —

Каму пятлю накінулі,
Каго скінулі ў прорву,
Каго забілі ў аўтакатастрофе...

На плошчы каля Лукішак
На свой народ
Глядзеў перад смерцю Кастусь.
І плошча яго апошнім выдыхам дыша:
«Чуеш, Беларусь!»

А дзядзька Янка
Заўсёды ў турбоце
Аб родным народзе,
Каб навучыліся землякі
Людзьмі звацца.
Партызаны, партызаны,
Беларускія сыны
Пачалі, як волаты,
За волю змагацца.

Была вайна.
Да яго нахлебнікі лезлі.
А ён штодня пра Беларусь думаў:
«Новыя вершы напісаць пара»...
З дзвятага паверха

У пралёт паміж лесвіц
Скінулі нашага песняра.

А калі Пётр Міронавіч загінуў,
Доўга партызанскія ўдовы плакалі,
Бо яму аднаму толькі верылі;
Прыносілі на магілу кветкі
І ў спэку, і ў стынь...
Вуліца Каліноўскага,
Вуліца Купалы,
Праспект Машэрава
І яго журботная песня —
Хатынь.

КУШЛЯНСКАЯ БАЛАДА

Вось і мара яго расстраляна,
Ды вісельняў жах не спужаў.
Здаецца учора ў Кушлянах
Яшчэ конь Каліноўскага ржаў.

Здаецца учора ў Кушлянах...
Сумна мужыцкая скрыпка пяе,
Над крывавай палянай
Крывавае сонца ўстае.

Крывавіцца родная мова,
Яе дух несмяротны не знік.
І вы — не задушыце слова,
У слова не вырваць язык!

Ў дарогу сабраны пажыткі,
Аж заходзіцца плачам смычок.
Запяе на ўвесь свет па-мужыцку
І Мацей Бурачок.

...Гоніць холад турэмнага склепу,
Ды вісельняў жах не спужаў.
Яшчэ доўга ва ўкраінскім стэпе
Яму конь Каліноўскага ржаў...

1863 ГОД

Не на сцяжыну вузкую
выходзіма, дзецюкі, —
шляхціцы беларускія,
браты мае — мужыкі!
Не на бяседу стольную, —
песняй будзіць абшар,
а за Айчыну вольную, —
з ворагам твар у твар.
Можа, не ўсе мы вернемся
кожны на свой парог,
але няма наперадзе
іншых у нас дарог.

Падрыхтаваны вісельні,
і навакол віжы.
Можа, не ўсе мы выстаім,
але Беларусі — жыць!

АРЫШТ КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА

Аблога...

Кроки...

Ляск...

Прыцемненыя сцены,
і дрогкай свечкі бляск,
і на парозе цені.
І месяц паўз акно
слізне, як паражэнец —
на схіл усё адно...
Як зваць вас?
Вітажэнец.
Утойваюць муры,
сцярожкі бор таемны
да іншае пары
імя яго нядрэмна.
Да іншае пары
пакінуты сякеры,
да іншае пары
сышлі касіянеры.
І запазычан край,
і аціхаюць знічы—
хавай,
хавай,
хавай
сапраўднае аблічча!
О, наступ нематы —
нябога... выраджэнец...
І ўжо знікаеш ты...
Няма ўжо...
Вітажэнец...
Ні вучняў, ні сяброў...
Сарвецца шлях памглены...
Як волю і любоў,
дае нам час
імёны.

Учэпяцца... —
з пятлёй —
не выбіцца... —

ажэняць...

Па той бок — што па той?..

Па гэты —

Вітажэнец.

Заўжды — адзін адказ,
утойванне... змяншэнне...

Але прыходзіць час
імя і ўваскрашэння.

Усё ніты у сувой,
у заклік пагалоскі
з'яднаць —

і стаць сабой!..

Як зваць вас?

Каліноўскі.

ПІСЬМО НА ВОЛЮ

К. Каліноўскаму

Гуляе па краі
Разбой і сваволя.

Няволя!

Няволя!

Ганьбуецца думка,
Ланцужыцца воля.

Няволя!

Няволя!

Нібыта струна,
Абарвалася доля.

Няволя!

Няволя!

Адзінае шчасце —
Пяро і папера.

Адзіная радасць —

Надзея і вера...

Да часу народ мой

І церпіць і стогне.

Новую бітву

Нянавісьць развогніць.

Не вычахне зерне.

Не высахне глеба:

Ўскалосіцца ніва

Для шчодрага хлеба.

1863

Гулкі ляскат калёс.
Іскры. Цокат падкоў
Патрывожыць здалёк
Скляпяні ўсіх вякоў.

Лёду тоненькі хруст.
Лёсу спее прадвесне.
Беларусь... беларус...
Зачыналася песня.

Калясіць каляя
Ад павета к павету.
Дзецюкі!
Доля хай жа свая
Прарасце запаветам

Дзецям вашым і ўнукам,
Дарагою пагоняй,
Без царовай прынукі,
Без расейскіх законаў.

1864

На ранішнім снезе ні следу —
дзівота!
Здаецца, ступіць —
быццам грэх сатварыць.
А чорны вярхнік
на шляху адзіноты
Па белым,
па сонечным полі імчыць.
Усё чысцінёй першароднай абнята.
Па грудзі каню —
шаргатлівы сумёт.
Да лесу спалохана
ціснуцца хаты,
А ранак празрысты звініць,
быццам лёд.
З хацінак ніхто
не выходзіць за дзверы —
А раптам пакліча
ці зойдзе вярхнік?
Прададзеным цяжка ў свабоду паверыць,
Якую крывёй здабываюць для іх.
А хто здабывае?
З якой гэта ласкі?
Не, браце,
падмануць і тысячны раз.
Пра вымерлых волатаў
сумныя казкі
Больш блізкія,
больш дарагія для нас.
А лес набліжаецца.
Гурбы глыбеюць,
Глытаючы конніка разам з канём.
...Глухое рыданне:
«О Божа! Не вераць!»
Заціхла пад белым, як жах, дываном.

ЛІРНІК

...І не трэба дваіх — каб пачаць...

К. Каліноўскі

Дарога мая — ад цяпла да цяпла —
Праз белае сэрца зімы працякла.
Далёкія бомы,
і блізкі агмень,
І хлеба кавалак,
і шчасця прамень,
І продкавы цені,
і чысты абрус,
І слаўная песня твая, Беларусь!
У панскіх палацах
ці ў хатцы сляпой —
Дзіцячыя вочы гараць прада мной.
На пляцы, на хутары,
плоцяць ці не —
Зайграю — і ў неба штандар шугане.
Зайграю — і ўспомняць
свой род слухачы.
А ты, маё цела,
трывай і маўчы,
Таму што дарога —
ад болю — ды ў боль,
І ў стозе начуе
жабрацкі кароль,
І ў Бога начуе
дух ліры яго.
І хопіць, каб край абудзіць,
аднаго.

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКИ

1

Вочы на свет закрываць не трэба —
Ёсць у прыроды туманныя дні.
Вось і завешчаны далеч і неба.
Як праз ваду — вечарамі агні.

Што вы, туманы, ў сваім вар'яценні
Так замуцілі вякі і гады
І на прастор наш барвова-асенні
Зноў нацягнулі далёкай бяды?

Зноў я адкінуты вамі, туманы,
У перабыты бязлітасны час.

Стук?

Гэта быццам бы бой барабанны.

Крык?

Перад сконам, паўстанцы, да нас!

Скончана ўсё. Так паспешна у лёхах
Світку мужыцкую здэўрлі з плячэй.
Гэтыя ж тут, недзе блізка, патроху
Гаснуць без жалю любімых вачэй.

Воды сцюдзёныя, гнуткія кладкі —

Трэба палотны бяліць.

Я не кравец, не шавец аніякі,

Трэба кашулі смяротныя шыць.

Голас ад гора дрыжыць і нямее —

Трэба ісці галасіць.

Я і магілы капаць не умею —

Мёртвых жа трэба у дол апусціць.

Толькі ідзі, ідзі і не падай.

Доўга туман над зямлёю стаіць.

.....

Сходзяць туманныя дні з лістападам.

Сонца праглянула...

Жыць!

Вось далакоп, і шавец я, і столяр...
 Доўга стаялі туманныя дні,
 Твар мой збялеў ад жалобных застоляў,
 І зледзянелі пагляда агні.

Столяр, калыскі на шчасце майструю
 Для немаўлятаў усіх.
 Я і шавец, і абнову люблюю
 Шыю дум святаў зямных.

Вось я рыдлёўкаю грунт наш капаю —
 Дрэўца, хлапчук, пасадзі.
 Вось я і сумную песню спяваю
 Там, дзе нядаўна блудзіў.

1966

АПОШНЯЯ НОЧ КАЛІНОЎСКАГА

Заўтра ўсё... Заўтра смерць.
 Мяне выведуць каты.
 Сакавік на двары... Яшчэ тыдзень —
 і птушкі дамоў,

О буслы, дзеці сонца!
 Летучы, адшуйкайце вы хату,
 Дзе жыве маё шчасце, якога ў жыцці не знайшоў.

У вясновай красе! Ясна-чыстая, нібы бяроза.
 Вуснаў не цалаваў і яе не насіў на руках.
 Птушкі! Людзі казалі... Прашу вас праз слёзы —
 Ўкіньце вы ёй праз комін маленькага хлапчука.

Хай ён будзе маім! Тую дзеўчыну вы папрасіце.
 У краіне цяпер будуць вісельні, здзекі і жак.
 Будзе слухаць ён жаль перапёлкі у стоптаным жыце,
 Песні ціхія з прызбаў па вечарах.

Веру — кроў мая ў сэрца яго застукоча.
І калі прыйдзе час новай гнеўнай касьбы,
то ізноў, —

Хай жа пільнымі будуць і ноччу
і днём яго вочы.

І пажары палацам! За мову, за слёзы, за кроў!..

Хлопчык мой! Я цябе, дарагі, абдымаю.

На радзіме маёй здратаванай павінен ты быць.

Крокі ў лёхах! Ужо і світаць пачынае!

Беларусь, мая маці! Ты будзеш, адзіная, жыць!

1967

ПЯТЛЯ КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА

Нялёгка быць вераўчанай пятлёю
І чакаць тваёй шыі, хлопча...
Лепей з табою я звозіла б сноп'е, —
Калёсы аж квокчуць, а мы на возе;
Снапы я, вяроўка, уціснула моцна,
Казыча калоссе — аж хочацца чыхнуць;
Я — лейцы таксама ў руках тваіх цёплых...
Нялёгка чакаць тваёй шыі, хлопча!

А магла б я радзіцца й абрусам,
Якія ткаў добра калісьці твой бацька.
Мяне б заслалі на стол святочны,
Пітвом і ядою мяне б пазаставілі,
І ўсе гулялі б да самае раніцы
Твае заручыны з чарнабровой Марысяй...
Страшна чакаць тваю шыю, хлопча!

Ці мала на што вам трэба вяроўка, —
Спачатку трымала б я вашу калыску,
А потым магла б зрабіцца і гушкалкай
Для вашых дзяцей. І яны б любілі
На мне гутатацца да самае столі,
А вы, іх калышучы, шчыра б смяліся...
Жудасна абвіваць тваю шыю, хлопча...

А магла б я стаць і аборамі
Да лапцей тваіх. І з табой тады
Мы пайшлі б таптаць небасхілы
Гэтым вечным мужыцкім абуткам,
Гэтай вечнай мужыцкай праўдаю, —
І святло б мы выкралі ў ночы...

Скінь мяне з шыі, хлопча!
Памажыце хутчэй яму, выракі...
Памажыце хутчэй...
Памажыце...

Клянiце мяне, стагоддзі!
Клянiце,
Мяне клянiце!
Моц маю, людзі, клянiце!

БАЛАДА-РЭКВІЕМ. 1864 ГОД

Пасткі парасстаўляны
Па шляхах Беларусі.
З Вільні на Мастаўляны
Шлях не закрыты скрусе.

Карным каваным ботам
Грукае ноч у дзверы.
Роспач.

Трывога.
Хто там?..
І — пад страху сякеры.

З цемры, як здань, паўстане
Родны край занядбаны.
На хаўтурах паўстання
Грукаюць барабаны...

Помняць людскія мукі
Шыбеніцы на пляцах.
Што ж, Мураўёву ў рукі,
Ведайце, як трапляцца!

Быццам у чым павінны,
Вецер, як акружэнец,
Ноччу блукаў па Вільні...
— Прозвішча?
— Вітажэнец!..

...Над анямелым пляцам
Шэраг шчыльнеў канвою.
Ды не схаваць паўстанца
Сукням чужога крою,

Не заслانیць прыкладам
Родных да болю рысак...
Іскарай «Мужыцкай праўды»
Жыцьме народны прысак.

МАНАЛОГ КАСТУСЯ
КАЛІНОЎСКАГА, альбо
«МУЖЫЦКАЯ ПРАЎДА» № 8

Дзецюкі! Хіба здушылі
Ў вашых душах прагу волі,
Ці братамі, што ў магіле,
Нехта вымаліў патолу?
Ці спынілі вас у лёце,
Дзідай скінуўшы на травы?
Ці на слізкім павароце
З панталыку збіў няправы?

Да вясны дажыць патрэбна,
Да вясны, да вясны...
Думкі зноўку прагнуць бою,
Грудзі — вольных вятроў,
Што з таго, што світкай зрэбнай
Ледзь прыкрытыя яны,
Як пад кожнай світкай тою
Сэрцы мужных ваяроў.

Хай звярэе цар у шале,
Хай у шале цар лютуе,
Мы пазбавім сэрцы жалю,
Мы сваю зямлю ўратуем,
Мы крывёй і мазалямі
Зможам іхніх блagarодзій,
Зможам тых, хто маскалямі*
Назваюцца ў народзе.

Толькі шыбеніцы рукі,
Чорнай шыбеніцы,
Мне ўхапіліся за шыю
І не здрадзілі, не!
Упіліся, бы гадзюкі,
Бы цярновыя вянцы,
Потым войкнулі, нямыя,
І застылі, як у сне.

* Маскалямі К. Каліноўскі называў царскіх салдат і чыноўнікаў.

Што з таго, што я загінуў?
Касінерам меней стала,
І ўсяго, а над Айчынай
Не паменшала навала.
Дык ухопім разам зброю,
Спляжым звера, знішчым звера,
Каб звінелі над зямлёю
Песні вольных касінераў.

Беларусь, мая матуля,
Беларусь, Беларусь,
Заквітней чароўнай краскай,
Абудзіўшы абшар.
Ні пятлі, ні здраднай кулі
Не скарыўся твой Кастусь —
Касінер навечны Яська,
Што з-пад Вільні гаспадар.

* * *

Твой кожны крок хай будзе мной апеты,
Твой кожны ўздых хай будзе мной пачуты.
Няма каханья, дзе няма Паэта,
Дзе Вольны Дух распяты і закуты.

Няма каханья, дзе няма Прарока,
Што ў Світцы Лёсу поруч ходзіць ціха...
Твой кожны крок хай будзе нашым
крокам,
Твой кожны ўздых хай нашым будзе
ўздыхам.

Няма каханья, дзе Паэт і толькі,
Дзе Вольны Дух разбэшчаны дазвання
Дзе ёсць Прарок, але Прарок настолькі,
Наколькі Лёс... і там няма каханья.

Міргаюць зоркі, шэпчуцца сусветы,
Перамяшаны шчасце і пакуты...
Каханне — Крок апеты — не апеты,
Каханне — Ўздых пачуты — не пачуты.

МОЙ НАРОД

А. С. Фядосіку

Мой народ праз стагоддзі пранёс дабрату,
Да суседзяў-народаў павагу.
Знае свет навакольны яго прамату
І любоў да жыцця і адвагу.
І заўсёды ў віхурах вякоў і нягод,
У зямной непагодзе суровай,
Вылучала між іншых мой мужны народ
Беларуская родная мова.

Мой народ зберагае сваю даўніну.
Кожны нашай гісторыі знаўца
Добрым словам успомніць не раз Скарыну
І пахваліць за мудрасць Мсціслаўца.
Каліноўскага імя навокал гучыць,
І Купалы і Коласа слова, —
Навучыла іх край беларускі любіць
Беларуская родная мова.

Мой народ ганарыцца сягоння сваім
Партызанскім праслаўленым краем.
У вялікіх бяседах прад светам усім
Дэлегаты яго выступаюць.
Дык чаруй жа людзей паміж моваў другіх
І гучы вечна ярка і нова,
Мова продкаў маіх і нашчадкаў маіх, —
Беларуская родная мова!

ПАМЯЦЬ

Над народам,
Над воляй гарбацеў
Двухгаловы арол
Невыносны...
Хто ж ты,
Краю майго Гарыбальдзі?
Каліноўскі.

Воля прагнула
Плечы распраміць.
І зямля мая
Марыла нашча,
Гневам грукала
Ў чорную браму
Чорнай волі манаршай.

Ды пайшоў
У рыззі і абносах
Край
Без боскай парады
У пятлю з Каліноўскім
І «Мужыцкаю праўдай»...

Толькі петлі згніваюць
Дачасна,
Калі памяць народа,
Як пойма...
Толькі подзвіг
За шчасце
Вырастае у помнік.

І ступае гісторыя важна.
А было б
Праз гады невыносна,
Каб казалі:
Няважна,
Хто такі Каліноўскі...

ВЯЧЭРА ПЕРАД КУПАЛЛЕМ

Вячэра перад Купаллем...
Мне чуецца, як звіняць
Пашкевічанкі каралі,
на нітцы іх сорок пяць.

Наўмыснасць ці супадзенне:
гэты журботны лік...
Ставілі на калені
паўстанцаў амаль жывых.

Сканалі, ды ўсё ж не сталі,
помнілі, як Кастусь
ступіў на смяротныя шалі
з думаю пра Беларусь.

— Ты з намі, ты з намі, браце! —
мне чуецца, як крычаць
няскораныя паўстанцы
з ратугамі на плячах.

ВІЛЬНЯ

Сівая хмара сцерла сонца,
Вясенні першы додж заплакаў.
Па чарапіцы і па гонце
Разліўся вечар сінім лакам.
І ноч прыйшла з прадмесця вуліц,
Палезла на званіцы, вышкі.
Сабакам чорны вецер скуліць.
Пад шэрым мурам, над Лукішскім.
Гараць агні ў вялікіх вокнах,
І крык газетчыкаў, рэкламы,
Ды па вясеннім бруку мокнуць
Ад ліхтароў жывыя плямы.
А на пліце цяжкой, бетоннай
Дождж гразню прозвішчы заплёскаў, —
Баладу віселіц сцюдзёных
Гаворыць з ветрам Каліноўскі.
Мо расказаць табе пра нашы
Пра барыкады і удары?
Пра тых байцоў, што палі ў маршы,
Мо расказаць табе, таварыш?
Мо расказаць табе пра заўтра,
Пра песні-сны, што ў нашых казках?..
Цішэй, ідзе бульварам варта,
І блудзіць додж на бруку гразкім,
А дрэвы нешта мне гавораць...
Увесь пакрыт я мокрым снегам...
Ну дзе ж сягоння, родны горад,
Мяне прытуліш без начлегу?

1936

ВІЛЬНЮС

Я гэты горад знаю з даўніх дзён,
Дзе дрэмлюць замка гордыя руіны,
Дзе ўзняў густое вецце ясень, клён
Над сном акамянелым Гедыміна;
Дзе, пад аркадамі сівых муроў,
Праходзяць цені вулкамі вузкімі:
Пясняр Літвы, наднёманскіх палёў
У вопратцы дарожнай пілігрыма;
І Каліноўскі і мае сябры...
Я чую голас іх у змроку шэрым
І як Вілля праз пушчы і бары
Плыве і б'еца ў непрыступны бераг.

І хоць юнацтва тут прайшло даўно,
Але, як адгалосак песні шчырай,
Прыходзе з успамінамі яно, —
Вяртаецца, бы ў час вясенні вырай.
Яно на кожнай вуліцы ўстае,
Гарыць у вераснёвай пазалоце,
Дзе вецер думы першыя мае
Рваў на лукішскім, на калючым дроце..
І ўсё ж люблю я гэтых вуліц гул,
Граду Панар, высокі золак раніц
І маладосць, абвітую ў тугу,
Якой у вочы можна смела глянуць.

Я гэты горад знаю з даўніх дзён.
І каб не хвойны пах бацькоўскай хаты,
І каб не нарачанскай хвалі звон
Ля курганоў, ля сосен расахатых, —
Хацеў бы я, каб мой апошні спеў
Тут, сярод гэтых незабыўных вулак,
Дзе ўпершыню ён гулка празвінеў,
Знайшоў спакой і вечны свой прытулак.

1945

КАЛІНОЎСКИ

Паэма

1

ПАЎНОЧНЫ ВЕЦЕР

З поўначы вецер зніжаным лётам
Рве хмараў вячэрніх цяжкія плиты,
Калышучы п'яных мачтаў готык
І цёмна-імклісты цень густы.
У гэтакі час і пагутарыць не з кім, —
Хоць бы аб дальнім шолыху ніў...
Вось на шырокім і шумным Неўскім
Яркія вечар агні запаліў.
Горад шуміць, вялікі горад,
Шэры граніт, камяніцы, муры,
І гэты назойлівы звон шпораў,
І эпалеты, лампасы, арлы...
Тронам-астрогам усё прыдавіла,
Моцна калоны палацаў стаяць.
Здаецца, ці можна гэткую сілу
Нат гневам народным калі узарваць.

З поўначы вецер у месяца човен
Плёскае сінія хвалі Нявы...
Пэўна таксама разгневаны Нёман
З пены кудлатую грыву завіў.
І да паўночы ў хатах-зямлянках
Цемру калыша лучынны агонь,
Гора складае свае калыханкі —
Сумныя песні пра чорны прыгон.
Толькі ўжо хутка час волі настане,
Многапакутны народзе ты мой,
Хутка убачыш светлае ранне,
Сонца свабоды па-над зямлёй!
Можа, ў глушы за парогам сасновым
Моліцца, ночы не спіць жняя...
Можа, ты сёння цень Пугачова
Песняй калышаш, вёска мая?

З поўначы вецер сіберны і быстры
Топіць ў сцюдзёнай імгле Пецярбург...
Пэўна над Нёмнам разносіць ён іскры
Стрэх саламяных крыллямі бур.
А за небасхілам, дзе стэпы-раўніны,
Дзе скіфскіх курганаў вяршыні гараць, —
Калыша кавыль і палын Украіны
Прызыўны напеў свайго Кабзара...
Ну што ж,

не глядзець жа ў даль родную з сумам!
Каб мог стаць на хмараў сінеючы плит,
Пад парусам ветру паўночнага з шумам
Ў дарогу вялікую дальнюю плыць!

2

У АБОЗЕ

Гараць агні абозныя.
Снег кружыцца, вірыць.
Пра чуткі — звесткі розныя —
Паўстанец гаварыў:
— Над хатамі бяздольнымі
Ўстае дзень для сялян, —
Казаў, што будзем вольнымі
Сам Світка-атаман...

Другі, пад елкай стоячы,
Пад ветру шум густы
Пярэчыў яму горача,
Апёршыся на штык:
— Эх, штосьці мне не верыцца
У байкі для малых:
Мы б'ёмся за аселицы,
За нечыя валы!
Зямля — дзе глянеш — панская,
Вада, лес, дол, гара.
Прыелася мне ласка іх
Горш бацюшкі-цара.
Паны сягоння «мілыя»...

Але пільней глядзі,
Каб нас пад плечы віламі
Хто з іх не падсадзіў...

А трэці, шрот сартуючы,
Пытаў раз, можа, сто:
— Але, скажы, гаруючы,
Змагаемся за што?
Даўно ад раны хворы я —
Калі ж прыйду дамоў, —
Зноў крывасмокі-ворагі
Загоняць у ярмо.

Хтось галасы трывожныя,
Прыішоўшы, абарваў.
Каля агнёў разложаных
Сам атаман стаяў.
— Пільнуйце коней, конніца,
Падсыпце ім аброк,
Глядзіце, ў парахоўніцах
Набой каб не замок!..
Пайшоў, заранкі золатам
Адсвечвалі кастры.
Зноў нехта, чутна, шэпатам
З сябрамі гаварыў:
— Паны сягоння водзяцца
З царом за бараду;
Дасць костку ім — пагодзяцца,
Сялян запрададуць...
Каб атамана нашага
Не даць у рукі ім...

Зноў шэпат змоўк, як згашаны,
Развевяўся, як дым.
Лес акалотам-коласам
Шумеў, і снег вірыў,
Знаёмым нехта голасам
Пра порах гаварыў.

ПРА СВІТКУ ПЕРШЫ РАЗ ЧУЮ

Шесть раз его поцеловал — каков, ни слова не сказал!..

Масолаў, «Русская старина», 1883

Палкоўнік Лосеў

Сядайце!..

Так... Я не мог вас паклікаць раней.

Гэты мяцеж, бесталковы мяцеж!

Шмат невінаватых людзей

Часам змушана ў путах сядзець,

Пакуль разбяромся...

Як вас зваць?

Арыштаваны

Паўстанец... Пад Няміравам ўзяты...

Палкоўнік Лосеў

Шляхціц?

Арыштаваны

Не!..

Палкоўнік Лосеў

Усё ж хацеў бы я знаць,

Хто вы? скуль? дзе сям'я ваша, хата?

Хто ўцягнуў вас, за кім вы пайшлі ў гэты бунт?

Колькі лічаць паўстанчыя сілы?..

І ўдалося б ўцячы ад пятлі ці ад пут;

Атрымалі б вы царскую міласць...

Пэўна, дома ляжыць сіратой паласа...

Мне шкада цябе, дружа, як брата,

Можа, плача хто над паласою аўса...

Конь і той, пэўна, ржэ за аратам...

Арыштаваны

Кінь, пан, — ведаў, ішоў я куды,

Тапарышча падняўшы рукамі худымі.

Што казаць? — Каб вы потым малых і старых

Маім катаржным мучылі імем!

Людзі памяць у вёску і так занясуць,

Мяне зняўшы з высокай асіны.

Шкада, пан, што ў руках не ўтрымаў я касу

І ў лясках у час бітвы не згінуў.

Палкоўнік Лосеў

Ну і ёсць жа чаго шкадаваць!
Можа, гэта ў раз тысячу лепей?
Мне, павер, за вас баліць галава,
Што йдзяце за панамі вы слепа.
Цар даў волю, а яны хочуць зноў
І на вас, і на вашы загоны
Налажыць, як на стада валоў,
Векавую нядолю прыгону.
Слухай...
Будзеш вольным у гэтую ноч,
Расталкуй толькі масе шэрай, —
Увагналі б у плечы паўстання нож,
Бо табе яны будуць верыць...

Арыштаваны

Не, пан, сам я з касці мужыка.
Хай ляціць навальніца па нівах!
Не падымецца гэта рука
Бунт спыніць за агністую грыву.
А што разам — да часу ідзём,
А не верым панам і іх радам;
Яны поўзаць гатовы даўно прад царом
І мо заўтра нам здрадзяць.
Важна нам, пакуль з лесу не выйшлі яны,
Пакуль плечы прад вамі не хіляць,
За Дняпро і за сінія хвалі Дзвіны
Перакінуць агонь і лапцюжныя сілы.

Палкоўнік Лосеў

Ці не з Світкі абозу ты будзеш такі?

Арыштаваны

Не, не чуў я ніколі аб гэткім...

Палкоўнік Лосеў

Дзіўна! Песні аб ім жабракі
Разняслі па дарогах, палетках.
Мяцяжом яго імя гучыць.
Так... Час толькі я з вамі марную,
А хацеў бы душой памагчы...

Арыштаваны

Усё ж... пра Світку... першы раз чую.

СНЕГ НА ШЫБЕНИЦАХ І НА ТВАРЫ

Першы мешчанін

Трэба лепш захінацца ў кажух.
 Настаўляй, Клім Іваныч, каўнер!
 Гэткі вецер! Табе я кажу:
 Паміраць не хацеў бы цяпер
 І за гарнец гарэлкі ніхто
 Не пайшоў бы нат ямы капаць.
 Бачыш:

снег, быццам белы патоп,
 Пачаў вуліцы хваляй змываць,
 І нясе, і плыве, і вірыць,
 І чорт ведае рвецца куды;
 Быццам полымем неба гарыць,
 Студзень люта узняў снежны дым...

Другі мешчанін

Прашу мне дараваць, гаспадзін,
 Ці не можна ў вас аганьку?
 Вы на пляц ідзяце так, адзін?..
 Клім Іваныч, а гэта мой кум.

Каліноўскі

Вельмі рад... Я Вітаўт Вітажэнц.
 Думаў, сёння вучыць не пайду.
 Ды, прызнацца, хацеў паглядзець,
 Як на смерць гэта людзі ідуць.

Першы мешчанін

Павучыцельна, што і казаць.
 Ўчора — бачылі — гналі ў Сібір,
 Або як ўскалыхнулі ксяндза?
 Апісаць бы мог толькі Шэкспір!
 Мы вось так — Клім Іваныч і я —
 Ходзім разам заўсёды на пляц...

Каліноўскі

Але школьная праца мая
 Не дае нават часу паспаць.
 Каго ж сёння вядуць на парад?

Першы мешчанін

Чуў, здаецца, студэнт з іх адзін,
Пецябургскі... так... нейкі Ігнат...
З Каліноўскім атрады вадзіў.
Вось ідуць... Барабанная дроб
Зараз сыпне, мяцелячы снег...
Клім Іваныч, плячмі — праз народ!
Не відаць за галовамі мне.
Выбачайце! — ступіў на нагу?..
Вось жанчынам не варта глядзець.
Слёзы... што ж гэта я не магу
Бачыць, дзе наш стаіць Вітажэнц?..
.....

Каліноўскі

Вядуць... Нядаўна гутарыў з імі...
Апошнюю ноч сядзелі ў смалярні да дня, —
Раіліся, каб вясной зноў штыкамі стальнымі
Над краем штандары паўстання узняць...

З натоўпу

— Пастараніцеся!
— Дайце глянуць!.. Маладыя,
А, нябось, пасівела, глядзі, галава...
— Эх, пацягнуў іх чорт нейкі за шыю —
Захацелі з царом ваяваць!..
— Цішэй там, — чытаюць!..

Каліноўскі

Шукае вачыма знаёмых.
Бачу, брат, слаўна ідзеш!
Не зламалі цябе у засценках сцюдзёных,
Не зальюць каты кроўю народнай мяцеж!
Ды ідзеш не на смерць ты, здаецца!
Даўна, помню, калісь ты так бодра хадзіў,
Пецябург... вечары... а за пазухай Герцэн,
Ў сэрцы «Колокола» калыхаўся прызыў.
Пра Ўладзімірку песню любіў ты
І Някрасава сумны напеў...
Прашумела жыццё прыдарожнай ракітай,
Рана дзень твой зарой адзвінеў...

З натоўпу

Вось паднялі!

Мешчанін

А мы вас шукалі...

Бачыце, вецер калыша, тварам глядзяць на раку.

А можа, з такой вышыні відаць ім зарэчныя далі.

Выбачайце, я зноў бы у вас папрасіў аганьку.

Бачыце, свет ужо новы, іншыя людзі.

Што такім шыбеніца, катарга, смерць?

Вось ці на добрае толькі народ яны будзяць, —

Як ваша думка, гаспадзін Вітажэнц?..

А мяцель іх калыша... атуліла, бы ў саван сцюдзёны...

Вы ідзяце?

А я пастаю, недалёка мне.

Ці не плачаце вы?

Мо хто родны загінуў, знаёмы?

Каліноўскі

Што вы?..

Гэта толькі на твары растаяў снег...

5

ДЗЕЦЮКІ

Каб расталкаваць людзям, у чым
праўда, я пішу пісьмо...

Яська Гаспадар.

«Мужыцкая праўда».

Паўстанец

Лепей ляж; адпачынь.

Ўжо высока выплыла Сітца.

Чуеш, з стрэх ночы капае сіль

І адліга б'е ў аканіцы.

Каліноўскі

Сон мяне ўжо даўно не хмарыць.

Толькі сплюшчу вочы гарачыя, —

Паплывуць вобразы, як вандроўныя хмары:

Бачыш тое, што хацеў бы не бачыць —

Адных шыбеніц гай.

А заглядзішся ў снежна-ўзмяцелены дым, —
Бачыш, катаржнікаў за Уралам сляды
Замятае пурга...
Не хутка мяне зморыць сон
І пяро пакіне рука.
Народ яшчэ дрэмле, маўчыць, быццам звон
Без стальнога свайго языка.
Трэба закінуць пабоцні,
Ударыць гулкую медзь.
Ты не ведаеш, як трывожна і моцна
Патрапіць звон гэты гудзець...
Можа, кончу да дня напісаць.
Трэба шчырае слова народу,
Ды такое, якое б заўсёды
Пад сярмягай магло б запалаць.

Паўстанец

Чуў я, грамату цар прыслаў,
Паны сілу разводзяць па хатах.
Ўсюды сельская стража пільнуе дарогі сяла.
Як народ ты разбудзіш, дыктатар?
Чуеш — сёння адліга,
Вясна.
Вецер ў Нёмане зоры купае.
Толькі днямі, начамаі ад нас
Вырай ў сінюю даль адлятае.
Малахоўскі дзе твой?
Шмат каго страх за межы суседнія гоніць
Горш, як сівер асенняй парой
Залацістае лісце клёнаў.

Каліноўскі

Хай бягуць баязліўцы ад слоты,
Гром пачуўшы і шолах траў.
Ўсё, хто гэтых барознаў потам
Не паіў і не засяваў.
Вецер іх размяце і раскіне,
Быццам лісце сухое з галля,
Па дарогах чужых і краінах,
І забудзе іх хутка зямля.
Можа, злягуць засеваы і дымам
Вораг пусціць стрэхі сёл.

Але што ж — каранямі ўраслі мы
Ў гэту гліну, пясок і падзол.
А мінуць навальніцы і цені
Хмараў шэрых, і ўбачым да дня,
Як на пасаках нашых з карэння
Зашуміць, зацвіце маладняк.
Не заплюшчваюцца мае вочы,
Сам ты мо адпачыў бы лепш.
Трэба заклік да раніцы кончыць, —
Ты па сёлах яго разнясеш.
Апанешся ў торбы, лахмоце,
Можа, возьмеш цымбалы і кій.
Хутка золак зазьяе на плоце,
Хутка...
Трэба пісаць...
«Дзецюкі!..»

6

У КАРЧМЕ

Яркім палаюць агнём смаленыя карчы.
Мокрае сохне адзенне: анучы, сярмягі.
Дрэмле стары карчмар за сталом карчмы.
Згорбіўся стол ад гадоў ці мо пахіліўся ад брагі.
Кураць, на лавах парабкі з канюхамі сядзяць.
Нехта гаворыць пра дзіўныя землі, пра неба.
Звонка на змену ў куратніку пеўні крычаць,
Глушачы снежны за вокнамі шчэбет.

Падарожны

Ходас! Ты гарнец яшчэ мо паставіш адзін,
Трохі закускі? Хутчэй варушыся!
І ты, падарожны, зайграеш нам потым, хадзі!
Здаецца, цябе ужо бачыў, — знаёмыя рысы?
Кажаш — блудзіў па кірмашах.
Лепей было б,
Каб граў ты «Лявоніху» тую, што скачуць у бітвах,
Або вяселле.
А то ў цябе хіба столькі і слоў,
Колькі змясцілася ў торбе тваёй ці ў малітвах.

Дзед

Прайшоў я ўдоўж, папярок Беларусь і Літву.
Людзей бачыць усякіх прыйшлося.
Адны любяць пад песню схіліць галаву,
Зажурыцца, як неба увосень,
А другія, — дужэй, маладзей, —
Ім дай песню, каб сыпала цветам,
Смехам вуснаў дзявочых —

каб ад сонца было весялей,

Але я заспяваю вам гэту:

«Калісь Кастусём яго звалі ў Мастаўлянах,
У Гарадзеншчыне клікалі Світкай сяляне,
З-пад сіняга Буга па горны Уральскі стром
Цар ахрысціў яго — Бунтаўшчыком.
Галавы яго царскія слугі шукаюць,
Па дарогах хітрыя петлі стаўляюць,
Праклінае кат Мураўёў
І папы медным гулам званоў...»

За акном снежныя ўсхліпы сіліцца вецер узняць.
Яснай усмешкай дзяцінства

пад пальцамі дыхаюць струны,

Часам ўздываючы накіп з песні крышталнага дна,
Лашчацца яркімі хвалямі шумна.
Недзе дарожныя вербы сівыя шумяць...
Гурбцяцца звонка загоны...
Нат чуваць,

як на струнах хвалюецца снежная гладзь.

Як трывожна ў мяцелі званы,

праклінаючы, звоняць.

«А ён полем шырокім на коніку едзе.
Праз лясы прабіраецца шэрым мядзведзем;
Праз азёры і рэкі плыве шчупаком,
А над хмарамі кружыць арлом.
Ходзіць ён па шырокай зямлі і склікае,
Малайцоў і дружыну сабе выбірае;
Усе асілкі — сасонкі ў бары —
Сілы ў кожнага столкі у тры.
Ходзіць ён па дарогах, загонах,
Сілу царскую крышыць і гоніць,
А як царскіх змяце наймітоў, —
Дабярэцца да панскіх двароў».

Дзед

Ужо гадоў маіх даўна асыпаўся цвет,
Дык хацеў бы убачыць канец сваёй песні
і Вільню.

7

ПАД ЗВОН ШЫБ

...Узышло маё гора густымі кустамі,
Завіло маё гора чорнымі цвятамі...

З народнай песні

Звоняць шыбы; звон — ясны, халодны.
Толькі горад стары не пазнаць.
Спіць.
У шлях расквечаны, зорны
Паднялася званіца адна.
Далей стрэхі, пясчаныя дзюны
Каля самай затокі ракі,
І зялёна-цёмнай рунню
Густа дрэмлюць лясы-саснякі.
Дрэмлюць дамініканскія сцены,
Толькі чуецца варты крок...
І згушчаюцца мокрыя цені
У густы алаваны змрок.

Каліноўскі

І падумаць, каб гэтак рана
Мяне ім удалося звязаць,
Калі дома за нізкім парканам
Толькі што залаціцца лаза;
Быццам сон... Толькі пугы цяжкія,
Што ад Нёмна звіняць па Байкал,
Кажуць, буры шумелі якія,
Хваляў грозна ўздываючы вал
Над прыгонам, няволяй і тронам.
Так нядаўна... прыпомніць каб...
Калісь з камітэта чырвоных
Дзюлерана выводзіў за карк.
Барацьба за зямлю,
за свабоду,

І пуховыя мары паноў,
Каб, здабыўшы рукамі народу,
Ўсе правы загарнуць сабе зноў.
Але страх перад хмарай сялянскай,
Страх за скуру сваю паваліў, —
І пакорна дарогаю гразкай
Ў цень двуглавы арла папаўзлі.
Яны думалі — згасне паўстанне.
Што ён зробіць, пакінуты, сам,
Гэты ў шэрай сярмязе паўстанец —
Яська, Світка, Кастусь, гэты хам?
Але сёння ўжо добра пазналі,
Як не лёгка ў народзе згасіць
Нашу праўду, калі яна пала
Іскрай бунту у стрэх каласы.
Ужо заўтра за віселіц цені
Мы агнём адказаць бы маглі...
І падумаць, падумаць — сцены
Ў гэткі час чалавека ўзялі!..

І далей па пясчаных абшарах
Пойдзе скуты народ пад ярмом,
Пакуль гнеў зноў збярэцца у хмару
І не ўдарыць з маланкаю гром.
Край дарогамі рознымі зрэжуць,
Будуць крыжам і мовай дзяліць,
І ўзвядуць палыновыя межы
Папярок здратаванай зямлі.
Нават памяць магіл нашых голых
Гандляры будуць красці не раз.
Напішу... хоць з-пад шыбеніц голас
Да народа мо дойдзе у час...

Звоняць шыбы пчаліным гулам.
Дзень рассыпаў праменьняў пясок.
Пакідае апошні прытулак,
З сцен сплываючы кроплямі, змрок.
За дзвярмі атупелыя крокі.
Мы ужо!.. не, мінулі... пайшлі...
Цяпер недзе на плёсах далёкіх
Мыюць пер'е зарой жураўлі...

Можа, я з рыштавання убачу
Блізкіх, родных, сваіх сяброў:
Раз апошні прыйдуць развітацца
З сёл, лясоў, з баявых шляхоў.
Трэба слова бадзёрае кінучь,
Каб паднялі галовы вышэй.
Крокі зноў... Б'е другая гадзіна...

Стражнік

Каліноўскі! Выходзьце хутчэй!

8

КАНЕЦ ПЕСНІ

Праз высокія горы з капачамі,
Праз цёмныя бары з агнямі,
Праз вялікія сёлы з скрыпачкамі.

З народнай песні

Гудуць званы над мястэчкам з пахмелля.
Гараць дарогі, — пыл і плач калёс.
Ля царквы народам пеніцца нядзеля,
Пахне сінім небам і ліствой бяроз.
Між радоў палатак — абаранкі, піва;
Ходзіць моладзь — жарты, лаянка і крык.

І ліецца сонца на вазы, на грывы.
Між калёс, ліповых лапцяў, чаравік.
Лазара спяваюць, просяць на ахвяру
Грэшнікі, святыя — жабракі,
А далей частушкі-весьялушкі шпараць
Пад гармонік п'яны дзецюкі.

І працяжна па натоўпе шумным
Чутна песня лірніка плыве;
Задуменна ўтораць перагудам струны,
Песня ўсё мацнее, да сябе заве.

«Калісь Кастусём яго звалі ў Мастаўлянах...»

З залатой царкоўнай званіцы-цыбулі
Плёснула басам медзь у гарачы шум і пыл,

Шэрая сетка хмар заход імглой зацягнула.
Кружачы, тонуць ўгары галубы.

«Кажа цар цівунам: “Вы паноў падкупіце,
А мужыцкага мне атамана злавіце!”
І паны за наш пот, мазалі нашых рук
Прадалі Кастуся ў рукі кату-цару...»

Нехта крыкнуў: — Пець не давайце! —
У лёне чубоў бліснуў пагон і брылёк.
Кругом гусцей сталі плечы, ногі, абутыя ў лапці.
Недзе заціснуты стражнік у натоўпе змоўк.

«Прывялі Кастуся. Сядзіць цар з сваёй світай,
Кажа так Кастусю:
“Дзецюкоў ты мне выдай,
З кім чырвонае піва, брагу хмельную піў,
З кім ты лётаў між хмар, з кім зямлю ты будзіў.
Дам бабровую шапку і шубу саболлю,
Колькі вокам акінеш, чарназёмнага поля,
На дадатак — чырвонцаў кісет.
Можа, лепей табе на асіне вісець?..”
Не спужаўся Кастусь, не заплакаў.
Зазвінеў ланцуг, як казаў цару:
“Дзякуй!

Там, дзе слаў вецер ніў залатых абрусы,
За шырокім сталом хмеліў мёд галасы.
Абысці гэтка стол — праяцелі б гады —
Як жа ўспомніць усіх дзецюкоў маладых?
Як успомніць, з кім лётаў свабодны і дужы?
Толькі глянь, колькі кружыцца птушак
Над маёй галавой!
І як злічыш над Нёмнам, над быстрай Дзвіной?
І дароў мне тваіх, цар, не трэба:
Маю шапку я — сіняе неба.
Шубу — лесу зялёнага цень,
А зямлі — сонца нат не абойдзе за дзень.
І нямала чырвонцаў, багацця:
На папялішчах панскіх, магнацкіх палацаў,
Як дыхне толькі вецер — жар, як той самацвет,
Не адзін бы і сёння насыпаў кісет...”»

Бярэма пылу вецер на плечы ўскінуў,
У поле панёс, дзе шумела лаза;
Пасля вярнуўся, пачаў на нітках сініх
Буйныя пацеркі дажджу нізаць.
Піла сухая зямля, фыркалі коні.
Шляхамі, дарогамі гул расплываўся вясёлы.
Па касагорах, авеяных звонам зялёным,
Заскрыпелі калёсы, развозячы песню па сёлах.

1938

ПЛІТА НА МЕСЦЫ СТРАТЫ КАЛІНОЎСКАГА

Халоднаю гранітнай даланёй
Зямля

сваю прыкрыла рану.

Там цень пятлі гарыць на ёй,
З магільнай вісельні сарваны...

Супынім горнасць ва ўспаміне тым.
Узвысімся

да нізкага паклону

Ля самага падножжа Той пліты, —
Бо свет не знае нашых пантэонаў.

Ляглі ў зямлю паэты й змагары,
Спяць міліёны з доляй невядомай...

І памяці адбітак невядомы
На нашых сэрцах

горыччу гарыць.

* * *

Так многа слоў, а радасці няма.
Нядаўні сэнс ужо губляе сілу.
Стракатыя адзежыны знасілі
Дзясяткі слоў, — і радасці няма.

Усё цяжэй душу узварушыць.
У ёй не дрэмлюць шчырасці дазорцы.
...Я пакланюся той маўклівай зорцы,
Што здолее душу узварушыць.

КАСІЯНЕРЫ КАЛІНОЎСКАГА

Нібы вулі,
абуджаны вёскі,
нібы свечкі,
маёнткі гараць...
Супраць гнёту
падняў
Каліноўскі
мужыкоў гарапашную раць.

«Дзецюкі! Час настаў!...» —
плыне рэха.
У сякерах і косах
зямля.
Здзекі й пумы
вялікім грэхам
на галовы ляглі маскалям.

Ядры пушак
аруць узлескі,
коні ўланаў
скапыцілі рунь...
На падмогу
ідзе Урублеўскі!
Ззяюць косы
маланкамі ўкруг.

Апустошаны ў вёсках
гарышчы.
Хіба сніла такое
каса?
Не мурог яна косіць,
і свішча,
як заўжды, з-пад яе
не раса...

З візантыйскай
і рымлянскай верай,

згуртаваныя
праўдай адной,
не касцы цяпер —
касіянеры
за жыццё сваё
сталі сцяной.

Дзён тых слава
яшчэ не зачэзла!
...І каб бачылі
людзі ўсе,
б'ю паклоны я
двойчы пачэснай,
старамоднай сялянскай
касе.

МІГРАЦЫЯ

Памяці паўстанцаў 1861–1863 гг.,
паплечнікаў К. Каліноўскага

Сырое голле голых клёнаў
туманам куталася ўпотай,
а там, за ельнікам зялёным,
німб неба плавіў пазалотай;

крычалі крумкачы трывожна
над могілкамі і крыжамі, —
было ім цяжка і зняможна
па продках правіць трызну з вамі.

Цярністы шлях удалеч клікаў,
знявераных, нямых, без мовы, —
кывёй мужыцкі погляд бліскаў,
хрэстаматыйнасцю Хрыстовай.

...Завеі білі бізунамі
зямлю, збялелую ад болю,
а вы ішлі — і йшлі за вамі
нашчадкі да інакшай долі.

Сатрапы вас не разумелі, —
сляды на снезе ўсё казалі:
як вы ў пакутах разумнелі,
як у бязвер'і — гімны пелі
і бачылі за часам далі.

МАГІЛА ПАЎСТАНЦАЎ

Усё знямела з гадамі дазвання
на слязьмі спаласканай гары.
Толькі чутна, бы ў час расставання,
глуха плачуць начамі вятры.

Тут паўстанцаў калісь пахавалі.
Чэзлы хмызняк. Каменне. Крыжы.
А з крыжоў тых імёны злізалі
праз стагоддзі вятры і дажджы.

І капліца, як склют... На званіцы
ў хілай вежы заснулі званы.
Гаспадараць тут сёння начніцы.
Узлятаюць з-пад хмар каршуны.

Ціха спяць тут браты Кастусёвы —
хлопцы з вёсак наднёманскіх, ніў...
Ўспамінаюць іх пушчы, дубровы.
Дуб, сівы старажыл, іх прысніў.

ПАЎСТАННЕ 1863 ГОДА

Кліч ляцеў па ўсёй Беларусі,
Быў далёка, далёка чуваць:
«Гэй, прачніся, пазбаўся прымусу!
Пойдзем лепшае долі шукаць!»

Дзецюкі і сяляне пачулі, паўсталі,
Супраць катаў сцяною пайшлі,
І маёнткі паноў запалалі
Па усёй беларускай зямлі.

Каліноўскі мужыцкае войска збіраў,
Смела ў бітву ішлі мужыкі.
Кліч адважны ў паветры лунаў,
З жахам беглі царовы палкі...

Калі ж потым паўстанцаў вялі ў кайданах,
Не схілілі прад катам галоў,
Адышлі па цярністых шляхах,
Каб вяртацца да нас зноў і зноў.

1988

* Вучань 6-га класа СШ № 3 імя Уладзіміра Караткевіча г. Оршы.

ЧАС КАСІНЕРАЎ

Ты цяпер не адзін —
да народа вяртаецца вера
у другое жыццё.
Прэч маўклінасць і згоду сваю!
І да нашых мясцін
набліжаецца час касінераў,
і наступіць на горла
аднойчы мой люд гадаўю!

Нам не трэба дазволу...
Мільёны забітых за намі.
Гэта наша зямля,
гэта нашы лясы і палі.
І гудуць у нябёсах
паўстанцкія душы званамі,
а нашчадкі паўстанцаў
збіраюцца зноў на зямлі...

Зноў нас будуць душыць
з дапамогай глухіх ды спакойных.
Мы яшчэ павандруем
далёка за Нёман і Сож,
калі час касінераў
заменіцца часам бяззбройных,
калі час безгаловых
цялём папляцецца пад нож.

Зноў «шалёных» няма!
Без гарантыі кроку не ступаць
і не вераць нікому,
і слова сказаць не даюць.
Гэта наша зямля,
гэта наша адданасць і тупасць,
калі ў збітыя душы
яшчэ дадаткова плююць.

Толькі нам не канец.
Мы працяг да другіх пакаленняў.

Грамадзяне з натоўпу
рабіцца людзьмі пачалі,
бо Кастусь Каліноўскі
застаўся ў душы і сумленні,
а не у голым граніце
застаўся на гэтай зямлі.

1863 ГОД. РАЗВІТАННЕ З РАДЗІМАЙ...

Тут шлях адзін у выдуманы рай
дае сваім жаўнерам гэты край —
на снезе запяклася кроў, як хустка,
і мрояцца ў прабітай галаве
ўсе маскі мёртвыя і тыя, хто жыве,
а холад, слёзы, цемра, час і пустка,
як павукі, снуюць паволі ніць,
бяздушшам, страхам, здрадаю смярдзіць,
і ўсё, чым жыву, дарэмна прападае,
і толькі ў небе ёсць дачка і ты,
спакойны хутар, бераг залаты,
Айчына вечная, свабода маладая...

* * *

У паўстанцаў заўсёды
прамы і аднолькавы лёс —
касінераў забітых
апусцяць на дол патаемна,
а жывым касінерам
з пакутай, — ці ўсё недарэмна? —
шлях на спёку Тэхаса
або на сібірскі мароз.
Асірочаны край
адступае на сорак гадоў,
каб ізноў агрызнуцца

халодным і страшным жалезам,
да апошняга хутара
біцца мужыцкім адрэзам,
тут малая цана
на сваю і варожую кроў.
Апустэчаны край
адступае глыбей і далей,
забіваецца ў душы,
цураецца ўласнае мовы,
а ратунку не мае,
і цэліць наган у галовы,
аж па ботах у ката
сцякаюць мазгі, як алей...
О, краіна упартых!
Твой парастак толькі падрос,
а зубамі скрыжэ,
бо пануюць чужыя героі;
ён спачатку да кніжак,
а потым ужо і да зброі —
у паўстанцаў заўсёды
прамы і аднолькавы лёс.

КАЛІНОЎСКИ

Набатны гул
Турбот жыццёвых
Зноў патрабуе і гудзе.
І гінуць хісткія высновы,
І захлынаюцца ў бядзе.

Мудрэц шаптаў:
— Жыві са страхам,
Ён сам загіне,
Свет стары...
Пайшлі тэорый здані прахам.
Зло — долу,
Вера — угары!

Ён самаўладны і свавольны.
Адвечнай вольніцы закон.
Моц набірае
Голас волі —
Вястун крылаты
Новых дзён.

Тут за Старэйшыну —
Сумленне
Вяршыць апошні правы суд,
І — нікнуць страхі і сумненні
Прад тварам Праўды і Пакут.

КАСТУСЮ КАЛІНОЎСКАМУ

Будаўнікам Дома культуры
імя Кастуся Каліноўскага
ў Гарадку прысвячаю

З бацькоўскай вёскі Мастаўляны,
Мо і не раз праз Гарадок
Ішоў з наборам палымяным
«Мужыцкай праўды» ў Беласток.

Складаў з вялікаю адвагай
Свае бунтарскія радкі,
Распальваў сэрцы пад сярмягай —
Ішлі змагацца дзецюкі.

Ішлі на панскія палацы,
За пот, за голад, мазалі.
Ішлі свабоды дамагацца,
Хлеба працоўным і зямлі.

За незалежныя краіны,
За Польшчу і за Беларусь,
За дарагі народ загінуў
Ў няроўнай барацьбе Кастусь.

Аддаў жыццё за наша шчасце, —
За волю, раўныя правы.
Адкрыты нашы сэрцы насцеж —
У іх Кастусь заўжды жывы.

1967

ЖЫВЕ БЕЛАРУСЬ!

Жыве Беларусь і жыць будзе вечна,
Хоць білі тыраны яе і клялі.
Чырвонай крывёй захлынулася пекла
Яе зневажальнікаў, д'яблаў зямлі.
Вочы ў слязах нездарма апускала,
Бачачы здраду сваіх жа сыноў.
Роспач, пакуту — ў надзеі хавала,
Помнячы зорную веліч вякоў.
Словы-замовы шчасліва шаптала:
Мікола Гусоўскі, Скарына-друкар.
Гэта дзеці яе, якіх ўзгадала
Пад сэрцам сваім, нараджаючы з мар.
На працу цяжкую сыноў бласлаўляла,
Каб страху не мелі, не гнулі галоў.
Такіх, як Кастусь, нам у прыклад паслала,
Хоць лёс іх кароткі — гарчэй палыноў.
У словах гарачых дзяцей пазнавала
Іх мужная сіла — як подых вятроў.
З вершаў Максіма вянок завівала,
Збірала ў букеты радкі з васількоў.
У белай кашулі — бярозкаю стала,
Як помнік жывы для будучых дзён.
Сонцу насустрач ісці заклікала,
А зорка Венера імчала ўздагон.

ПАСЛЯ ПАЎСТАННЯ КАЛІНОЎСКАГА

Хіжыя цені і чорныя краты,
Воля няміла, няміла турма.
З дымам да Бога узнесліся хаты,
І па Айчыне гуляе зіма.

Людзі, як мышы, забіліся ў норы,
Выйсці баяцца на выкляты свет.
Ціха на мове тутэйшай гавораць.
Добра хоць, мова у душах жыве.

Ходзяць па полі здзічэлыя коні,
Выюць, аб'еўшыся падлай, ваўкі.
Снежна з нябёсаў сыходзіць пагоня,
Моляцца Богу свайму чужакі.

Ходзяць паўстанцы з пятлёю на шыі,
Носяць лістоўкі, збуджаюць
людзей

Мёртвыя болей страшней, чым
жывыя,

Сам Каліноўскі па гурбах ідзе.

Следам за ім незлічонае войска,
Што разрастаецца з году на год.
З попелу, з пылу ўздымаюцца вёскі,
З люду тутэйшага — мужны народ.

Цемру праклятую паляць паходні,
Зброю трымаюць, як лёс, мужыкі.
Снежна па Краі імчыцца пагоня,
Моляцца Богу свайму чужакі.

АПОШНІ ПАЎСТАНЕЦ 1863 ГОДА

Зноўку завіруха замятае Край,
Вогнішча трапечаца ў гнілой цямнечы.
Хоць яшчэ бізун маскальскі помняць плечы
Ды ўжо знаеш ты, што воля ўсё ж — не рай
І заўжды патрэбны зброя, воі, сіла,
Каб жыццё ад розных злыдняў бараніць.
Воўк, нібы на кроў, на вогнішча глядзіць,
Чорны лес, як раскапаная магіла.
Ты ў магіле. Хоць жывы, ды не вясёлы,
Ты паўстанец, і ты выбраў шлях крыві.
І сяброў сваіх табе не ажывіць,
І гараць, як свечкі, хутары і сёлы,
Што падпалены чужацкаю рукой.
І не снег лятае ў цемры над табой —
Гэта твой анёл душу тваю чакае.
І цябе не кліча за сабой Кастусь,
Ды ў цябе шчэ вераць маці, Беларусь,
І што будзе заўтра, толькі смертка знае.
А пакуль што ў цемры вогнішча дыміць
І цяпло ў нябёсы, як душа, ляціць.

ВОЛЯ КАСТУСЯ КАЛІНОЎСКАГА

Беларусь — не царам маскоўскім,
Беларусь — не варшаўскім панам!

Алесь Дудар

Што выбраць: волю ці няволю? —
Хутчэй, для здрадніка пытанне.
У змагага ліхая доля,
Са смерцю вольнае каханне.
Чужынцам крыўская пагоня
Спакойна не дае ўладарыць,

Таму й пяюць хвалу кароне
І нішчаць вольныя штандары.

А хто чужы? Хто здрадзіў волі,
Сваю зямлю прадаў за словы.
А хто свае? Хто ў ратным полі
За Край паклаў свае галовы.

І хай разгромлена паўстанне,
І хай панішчаны штандары,
Але не можа быць пытання:
Каму Айчынаю ўладарыць?

Станіслаў Шушкевіч

* * *

Кастусю Каліноўскаму

Кастуся вялі на смерць, на згубу,
У вачах свяціліся і боль, і мука.
Камандзір канвою адазваўся груба,
Барабан замёр і больш не стукаў.

Толькі з веек Кастуся слязіна
На зямлю пад ногі не упала.
Знаў сваю зямлю і быў ёй сынам,
Знаў, што слёз на ёй, крыві нямала.

Глянуў ён на ўсход, дзе светлым пукам
Промень сонца выбіўся з туману,
І сказаў: — Не нам, дык нашым ўнукам
Давядзецца на свабоду глянуць.

Хай Літва і Беларусь яму прысняцца,
Дзве сястры, дзве родныя краіны,
Што, як волаты, змаглі узняцца
І ісці дарогаю адзінай.

1958

ПЕСНЯ КАСІНЕРАЎ 1863 ГОДА

Навастрыце, касцы, свае косы,
На вялікую пойдзем касьбу!
Дайце ўсё тым, хто голы і босы!
Дайце хлеба і волі рабу!

Скіньце ўсе ланцугі і кайданы!
Час прыйшоў. Трэба нам выбіраць:
Ці змагацца і скінуць тыранаў,
Ці ў крыві па калена сканаць!

Не рабамі — людзьмі хочам звацца!
Досьць нам на паноў працаваць!
Дык хадзем жа за волю змагацца,
Каб навечна нам вольнымі стаць!

Дык хадзем жа на бой, касінеры!
Ты вядзі нас на бітву, Кастусь!
За свабоду, за мову, за веру,
За Айчыну сваю — Беларусь!

«ПАГОНЯ»

Калі цяжкія бітвы бывалі,
Калі рушылі продкі у бой —
На харугвах сваіх вышывалі
Герб вялікай Радзімы маёй.

І «Пагоня» на бой узнімала,
За Радзіму ўставаў наш народ —
Дружна ўся Беларусь паўставала
І на ворага йшла у паход.

І тапталі, і секлі мячамі,
І палілі на прагным агні...

* Вучань 8-га класа СШ № 2 г. Брэста.

Але зноў на харугвах між намі
Вершнік мужны на смелым кані.

Мы за праўду ідзём талакою,
За яе мы ўступілі у бой.

І нас кліча, вядзе за сабою
Герб вялікай Радзімы маёй!

1990

КАСТУСЮ КАЛІНОЎСКАМУ

Вяртаюся я ў даўнасць. Прыходжу, як на суд.
Нясу свае учынкi і клопаты нясу.
Трывожныя эпохі... Гарачыя крыжы...
Ці горача я верыў і ці трывожна жыў?
Распятыя за сёння, узнятыя, як сцяг, —
Вы верылі да скону у сонечны працяг.
Ішлі гады, міналі, ды велічны парыў
Няслі у сэрцах мужных другія бунтары.
Агнём палае неба, і водбліск — у вачах.
Магчыма, дзень пачаўся; магчыма, дзень зачах?
Заве у даль дарога, да строгай вышыні,
Пачатак ёй пакладзен ва учарашнім дні.
...Вяртаюся я ў даўнасць. Прыходжу, як на суд.
Нясу сваю трывогу, сумненні ўсе нясу.

1969

ПАМЯЦІ СПРАВЯДЛІВАГА

Даследчык духоўных каштоўнасцей, назапашаных нашым народам, Адам Мальдзіс назваў Кастуся Каліноўскага другім пасля Францішка Скарыны беларускім адраджэнцам. Такая слушная думка пацвярджаецца і іншымі вучонымі. Віктар Дарашкевіч, да прыкладу, піша:

«Важна падкрэсліць: Скарына бачыў перспектыву развіцця кніжнай нацыянальнай паззіі і ўвогуле літаратуры ў яе дэмакратызме, служэнні народу, набліжэнні да працоўных мас. Шлях да народа, які шукала і знайшла новая беларуская паззія XIX–XX стст. у асобе В. Дуніна-Марцінкевіча, У. Сыракомлі, Я. Лучыны, Ф. Багушэвіча, К. Каліноўскага, класікаў Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, ішоў праз стагоддзі ад Скарыны.

Духоўная еднасць і пераклічка пачынальнікаў беларускай літаратуры XIX ст. са Скарынам прасочваецца і ў публіцыстычных творах, напрыклад у публіцыстыцы К. Каліноўскага. Вялікі рэвалюцыянер-дэмакрат Каліноўскі ў апошнім лісце з-пад шыбеніцы пісаў: «Нямаш, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і навуку. Тагды ён толькі магчыме жыццё ў багацтве, па праўдзе, тагды ён толькі, памаліўшыся Богу, заслужыць неба, калі збагаціць навукай розум, разаўе сэрца і радню цэлу сэрцам палюбіць».

Тая ж і ў Скарыны і Каліноўскага арыентацыя на культ розуму і навуку, паспаліты люд («радню цэлу»), пасмяротнае прызнанне заслуг чалавека».

А калі вы зверыце тэксты К. Каліноўскага з яго зваротам да людю паспалітага з тэкстамі прадмоўці пасляслоўяў Ф. Скарыны дзеля разумення тым жа людям паспалітым сэнсу Святога Пісання, то адчуецца іх духоўнае сугучча. Прапаведнік волі і роўнасці, народны будзіцель К. Каліноўскі, магчыма, і не чытаў скарынаўскіх першадрукаў (хаця ўпершыню іх выявілі якраз у Санкт-Пецярбургу). Перазовы — у геннай пераемнасці пакаленняў. Такая ўжо «памяць крыві»...

Вось толькі некалькі скарынаўскіх выслоўяў: «...каб мы... усялякага труда і скарбаў для паспалітага добра і для айчыны свае не шкадавалі... бо ад прыраджэння звяры, што ходзяць у пустыні, знаюць ямы свае;

птушкі, што лётаюць у паветры, ведаюць гнёзды свае; рыбы, што плаваюць па моры і ў рэках, чуюць віры свае; пчолы і ім падобныя бароняць вулляў сваіх, — таксама ж і людзі, дзе нарадзіліся і ўскормлены суць па Бозе, да той мясціны вялікую любоў маюць».

Таму зусім натуральным выглядае тое, што выдавецтва «Юнацтва» ўслед за кнігаю пра Скарыну («Слаўны сын Беларусі», 1994) падрыхтавала і кнігу пра Каліноўскага («Жыві ў свабодзе!»).

Каліноўскі, сын Сымона, Вікенцій (Вінцэнт) Канстанцін паволі вяртаўся на мацярык роднай зямлі, да таго народа, за волю якога аддаў жыццё. Самі беларусы толькі 15 лютага 1916 г. назвалі Каліноўскага сваім Героем, неад’емнай постаццю ўласнай гісторыі. Гэта было абвешчана Вацлавам Ластоўскім у артыкуле «Памяці Справядлівага», які ён пад псеўданімам Сваяк надрукаваў у віленскай газеце «Гоман».

Потым з’явіліся доследы Максіма Гарэцкага, Антона Луцкевіча, Аляксандра Цвікевіча... Яська-гаспадар з-пад Вільні, які меў яшчэ і такую прازیўку — Васіль Світка, паступова ўсведамляецца як гістарычная асоба. Выпрацоўваецца пачуванне крэўнай еднасці з рэальным змагаром за справядлівасць. Этымалагічны змест імя Канстанцін утрымлівае такія азначэнні: Непахісны, Трывалы, Цвёрды. Нездарма сучаснікі і гісторыкі называлі Каліноўскага Літоўскім Маратам (літоўскімі, ліцвінскімі называлі беларускія землі). Дзеячы нацыянальнай публіцыстыкі ўводзілі ва ўжытак такія імёны для Каліноўскага: Касцюк, Костусь, Канстант, Канстантын, Кастусь. Апошняе імя прыжылося за ім навечна. Так чалавек, які «валодаў несакрушальнай вытрымкай і не дазваляў схіліць сябе ні да якога згодніцтва» (з успамінаў Ю. Яноўскага, сакратара паўстанцкага камітэта), стаў для нашчадкаў сімвалам народнай нескаронасці, змагарнасці за чалавечыя правы.

Да таго ж памяць пра паўстанне яшчэ жыла ў народнай свядомасці. Фальклорныя запісы, да прыкладу, узнаўляюць «Песнь на Божы час», дзе ёсць такія словы (пераробка да патрэбаў часу даўняй песні «І шуміць, і гудзе...»):

Божый час, Божый час
Завернуўся для нас;
Мужык вольно стаў спеваці,
Годзі, годзі прападаці.

Гдзе не глянь, гдзе не стань,
Валачыцца пагань.
Выганіць нам ею трэба,
Каб за тое дастаць неба.

І хто пан — вон ад нас!
У Божый час, ў Божый час!
Бо мы роўныя з панамі,
Бо за вольносьць усе с касамі!

У 1968 г. ад Панізінік Альжбеты Фролаўны, 1888 года нараджэння, я запісаў у вёсцы Бабышкі Міёрскага раёна Віцебскай вобласці:

Пад Аршавай ёсць такое места:
там кіпеў крывавай бой.
Бой крывавай, пір багаты
не забудзем цалы век...

Калі я папрасіў бабулю прадоўжыць песню, яна не змагла. Як заляцце: век-стагоддзе, адведзенае на памяць, мінулася. А прадоўжыць гістарычную памяць не было каму...

Больш пашчасціла літаратурным творам, прывечаным паўстанню і кіраўніку змагарнаю справай на Літве-Беларусі — К. Каліноўскаму. Такія помнікі прыгожага пісьменства пачалі сваё жыццё яшчэ ў 1920-я гг., сярод якіх у першую чаргу трэба назваць п'есу Еўсцігнея Міровіча «Кастусь Каліноўскі» (упершыню пастаўлена 2 лістапада 1923 г. — да шасцідзясятай гадавіны збройнага чыну). Змітрок Бядуля прарочыў спектаклю «значэнне эпохальнае». Янка Купала ў газеце «Савецкая Беларусь» пісаў, што п'еса «абячае стаць драматычным творам, які запануе ў гэтым сезоне». І далей, аналізуючы паасобныя сцэны: «Наша рэвалюцыйная моладзь, асабліва жаночая, так і кажа: «Тут далі б нам больш ад яго [Каліноўскага] духу! Гэта хоць і патрасе нашыя душы, але які гэта быў бы святы, абнаўляючы агонь!»» Свой водгук на драматычны твор Е. Міровіча Янка Купала закончыў так: «Моладзь павінна знаць тых, хто складаў галовы за волю працоўных Беларусі».

На сёння Каліноўскіяна складае вялікую анталогію праязных і вершаваных твораў. Зборнік «Жыві ў свабодзе!» — гэта спроба агляду творчых здабыткаў беларускіх пісьменнікаў. Кніга пра Каліноўскага прадстаўляе розныя жанры, але першыя старонкі ў ёй аддадзены ўзнаўленню спадчыны самога Яські-гаспадара — непаўторнага публіцыста, паэта. Не ўсё вернута з небыцця, не ўсё з выяўленага можна было прадставіць ў кнізе, абмежаванай памерамі. У зборніку — як запавет Каліноўскага — на суд чытачоў выносяцца яго ўзназдзейныя вершаваныя радкі, нумары «Мужыцкай праўды», трагічныя «Лісты з-пад шыбеніцы». Іх трэба ўспрымаць вачыма і сэрцам самога Кастуся, таленавітага аўтара, а не праз заангажаваныя

акуляры ўзбуджанага пярэпалахамі кнігалюба, ды яшчэ пад засняю-абажурам з лямпаю пераменлівага накалу. Ісціна падпітваецца толькі сваёй боскаю святлівасцю. І не варта зашорваць ісціну пры чарговых зменах «палітычнай сітуацыі». Ісціна не можа ўзбуджаць хоць якія «антынастроі». Іх пры жаданні могуць справакаваць добраахвоты-інтэрпрэтатары.

Мы ведаем лірычнага адрасата Кастуся Каліноўскага. Гэта Марыя Ямант — чарнабровая галубка вязня Вітажэнца. Зоркаю Венерай стала асуджанаму на смерць 26-гадоваму дзецюку анельская істота з райскага саду свабоды. Праз паўстагоддзе яшчэ адзін 26-гадовы паэт, Максім Багдановіч, таксама пашле ў неба «пагляды свае». Такі ж самы змагар, гэтак жа асуджаны на смерць, хоць і сухотамі. Іх лёс падобны стаўся — і ў рыцарстве, і ў пасмяротнай славе.

«Мужыцкая праўда» пацягне на том «Выбранага» апантанага пале-міста-асветніка. Тэксты ўзяты з хрэстаматыі «Беларуская літаратура XIX стагоддзя» (1988), Вячаслаў Рагойша, які адаптаваў іх для падручніка, так пракаменціраваў «Мужыцкую праўду»: «Гэта выданне — яскравы ўзор беларускай рэвалюцыйнай публіцыстыкі. Выходзіла нелегальна ў выглядзе асобных друкаваных адбіткаў (на адным ці двух баках папяровага ліста) лацінскімі літарамі. Усяго ў 1862–1863 гг. выйшла сем нумароў газеты, кожны з якіх быў падпісаны псеўданімам К. Каліноўскага “Яська-гаспадар з-пад Вільні”».

Газета ў даходлівай форме выкрывала грабежніцкі характар рэформы 1861 г., палітыку царызму на беларускіх землях, заклікала сялян да ўзброенага паўстання за зямлю і волю, за чалавечыя правы. Разам з тым ў ёй выявілася і пэўная абмежаванасць сялянскага рэвалюцыйнага дэмакратызму (неразуменне прычын узнікнення прыгоннага права, ідэалізацыя мінулага, усхваленне уніі).

Мова газеты народная, вобразная, багатая стылістычнымі фігурамі, эмацыянальная. К. Каліноўскі творча выкарыстаў стыль пашыраных у той час у Беларусі народных гутарак (непасрэдны зварот да адрасата гаворкі, гутарковыя інтанацыі, непасрэднасць выказвання і г. д.).

Упершыню на мове арыгінала газета цалкам надрукавана ў кнізе С. Агурскага “Очерки по истории революционного движения в Белоруссии (1863–1917)” (Мн., 1928). У перакладзе на рускую мову ўвайшла ў выданні: “Революционный подъем в Литве и Белоруссии 1861–1862 гг.” (М., 1964; № 1–6); “Восстание в Литве и Белоруссии 1863–1864 гг.” (М., 1965; № 7). Публікуецца па зборніку дакументаў і матэрыялаў “Prasa tajna z lat 1861–1864” (Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1966, cz. 1, s. 320–329)».

«Лісты з-пад шыбеніцы» ўзяты з часопіса «Маладосць». Іх падрыхтаваў да друку Язэп Янушкевіч. Мала хто быў знаёмы з «Лістамі» і турэмнымі паказаннямі К. Каліноўскага сярод вязняў з камер 37 года. А калі чытаеш «собственноручные» запіскі ахвяраў сталінскага тэрору, праз напластанні часу чуюцца тыя ж самыя «згукі Бацькаўшчыны». Няскоранасць духу лучыць «Лісты» з надпісамі на сценах Брэсцкай крэпасці, з перадсмяротнымі радкамі, пакінутымі ў гестапаўскіх заценках.

Згода Максіма Танка на перадрук яго паэмы «Каліноўскі» была атрымана ў дзень, калі ён, грузна абAPERшыся знясіленымі рукамі на стол, чакаў прыезду «хуткай дапамогі». Спачатку меркавалася даць урыўкі ў зборнік «Жыві ў свабодзе!». Максім Танк, узняўшы цяжкую галаву, папрасіў змясціць твор цалкам: «Дужа яна мне дарагая, паэма. Пісалася тады, калі было нялёгка змагацца за Каліноўскага...»

Мы выконваем пажаданне-запавет маркотнага Максіма Танка. Ён сам прайшоў праз змрочную лукішскую турму. Спадкаемца Каліноўскага мог прывідна бачыць, як піша Мікола Арочка — даследчык творчасці Максіма Тавка, «тую вісельню, на якой царскія сатрапы на чале з Мураўёвым спрабавалі пятлёй перацяць, задушыць вялікую паўстанчую справу вызвалення роднага краю. Колькі на тым жа пляцы адскрыпела новых віселень, што забралі блізкіх таварышаў, паліткатаржан...». І далей — пра долю паэтаў Танка і Таўлая: «Яны, скатаваныя, змардаваныя, ахвярна палілі сябе ў сырых казематах з усведамленнем працягу гераічных спраў сваіх вялікіх папярэднікаў».

20 ліпеня 1936 г. адбылася сустрэча Максіма Танка са сваім сябрам Мікалаем Дворнікавым — Гарасімам, які, ад'язджаючы ваяваць у Іспанію, падарыў паэту на памяць самапіску з пажаданнямі напісаць добрыя творы. Гарасім загінуў у баі з фалангістамі, так і не паспеўшы ажыццявіць сваю мару — арганізаваць і ўзначаліць узвод імя Каліноўскага. У 1938 г. Максім Танк выканаў просьбу сябра: напісаў паэму пра Каліноўскага. Уладзімір Калеснік, яшчэ адзін пранікнёны даследчык творчасці Танка, вельмі высока ацаніў яго паэтычны здабытак: «Па пераканальнасці ў перадачы атмасферы высакароднай ахвярнасці... паэма Танка не мае сабе роўных у беларускай літаратуры».

Аб гістарычнай пераемнасці нацыянальных гераічных традыцый думаў і Пятрусь Броўка, ствараючы свой верш «Кастусь Каліноўскі» падчас Вялікай Айчыннай вайны. Згадваў гэтае імя Кузьма Чорны

ў публіцыстыцы ваенных гадоў. Што датычыць творчасці Петруся Броўкі, то ён, як адзначыў літаратурны крытык Міхась Ярош, «тонка адчуў спецыфічнасць фальклорнай тыпізацыі, стварыў яскравы вобраз народнага заступніка». А «дабіцца арганічнага зліцця гісторыі і сучаснасці ў шырокім эпічна-былінным плане Броўку ў вершы “Кастусь Каліноўскі” дапамагла стылявая традыцыя народнай творчасці, па-май-стэрску выкананая паэтам».

Яшчэ адзін сын Сымона — Уладзімір Караткевіч, нашчадак шляхецкага роду, адзін з прадстаўнікоў якога непасрэдна ўдзельнічаў у паўстанні пад штандарамі Каліноўскага. Караткевіч таксама быў «хворы на сумленнасць і справядлівасць», і драматычным падзеям 1863–1864 г. прысвяціў амаль усё сваё творчае жыццё. Яшчэ студэнтам Кіеўскага ўніверсітэта збіраў ён матэрыялы для дысертацыі аб адлюстраванні паўстання 1863 г. ва ўсходнеславянскіх і польскай літаратурах. Але энцыклапедычныя веды Караткевіча, на шчасце (як заўважыў гісторык Генадзь Кісялёў), увасобіліся не ў сухой манаграфіі, а рассяліся па многіх мастацкіх творах. Раман «Каласы пад сярпом тваім» — гэта яго «доўг Дняпру, людзям паўстання 1863 года, Беларусі». Тэма паўстання — у пралогу да рамана «Нельга забыць», у п’есе «Кастусь Каліноўскі», у многіх вершах. Лейтматывам да гэтай часткі спадчыны пісьменніка маглі б паслужыць ці не гэтыя словы, выказаныя ў адрас Каліноўскага:

«Каб не плакалі з голаду дзеці, каб не было прыгону і гвалту, каб квітнела вольнае слова, каб не сівелі ў роспачы жанчыны, каб мужчыны не лаяліся бяссільна і не паміралі з думкай, што ў іх жыцці не было жыцця, — ён аддаў сваё жыццё. Бо ведаў: неацэнны дар — жыццё — нельга абражаць рабствам, голадам, цемрай, нацыянальным уціскам, смяротнымі пакараннямі».

Уладзімір Калеснік занатоўваў свае гутаркі з пісьменнікам. З запісаў вучонага вынікае, што Караткевіч лічыў постаць Каліноўскага самаю шчымліваю ва ўсёй нашай гісторыі. Яго вобраз цяжка выяўляць праз мастацкае слова, бо Каліноўскі яму здаецца чалавекам, заціснутым самадысцыплінай, нават жорсткім. Гэта палітык, дыктатар, фанатык палітычнай ідэі, запраграмаваны, самаабмежаваны ў сваіх паводзінах.

Талент пісьменніка пераадолеў супраціўленне матэрыялу — і мы маем шматфарбны, аб’ёмны партрэт, створаны мастаком слова. Вы снова літаратуразнаўцы Пятра Васючэнкі такая, што вобразам К. Каліноўскага У. Караткевічу ўдалося абвергнуць міф пра «традыцыйную»

пакорлінасць, забітасць беларусаў, што прыхаваная гатоўнасць да самаахвяравання — такая ж уласцівасць беларускага характару, як і талерантнасць, добразычлівасць (гл. зборнік: Абнавіцца духам: Старонкі сучаснай літаратурнай крытыкі. Мінск., 1993).

У. Караткевіч, А. Куляшоў звярталіся па парады, удакладненнямі да аўтарытэтнага крыніцазнаўцы беларускай мінуўшчыны, даследчыка жыцця, дзейнасці і светапогляду К. Каліноўскага — да Г. Кісялёва. Дарэчы, шаноўны Генадзь Васільевіч — «расійскі хлопец», як піша пра свайго калегу кандыдат гістарычных навук Марат Батвіннік, па сканчэнні Маскоўскага гісторыка-архіўнага інстытута працаваў у дзяржаўных архівах Вільні, сам удыхаў у навіслых скляпеннях яе муроў раствораную ў паветры гістарычную субстанцыю Каліноўшчыны. А вось яшчэ аднаму аўтару зборніка, доктару навук Адаму Мальдзісу дзеля напісання аповесці не трэба было пераўвасабляцца ў «кротуса» (так Вядзьмак Лысагорскі назваў Г. Кісялёва). Даследчык літаратурна-грамадскага жыцця мінулых часоў А. Мальдзіс быў у кантэксце падзей і зрухаў XIX ст. Аповесць Адама Мальдзіса добразычліва сустрэла крытыка, кніга была перакладзеная на латышскую і польскую мовы, а нядаўна паводле аповесці пастаўлены спектакль.

«...Сёння памяць аб Каліноўскім таксама трывожыць людзей», — піша Валянціна Куляшова ў кнізе пра бацьку «Лясному рэху праўду раскажу...». І пагаджаецца з тымі, хто лічыць паэму «Хамуціус» вяршыняй творчага развіцця Аркадзя Куляшова.

Пра свайго героя паэт пачаў збіраць матэрыял даўно, але першыя паэтычныя радкі напісаліся ў 1968 г., «калі сямейная драма дала бацьку эмацыянальны штуршок, а думкам — кірунак», піша Валянціна Куляшова. Стварыўшы паэму, Аркадзь Куляшоў абагульніў «сэнс жыцця Каліноўскага з пункту гледжання нашага сучасніка».

У назапашанай мною Каліноўскіяне ёсць і паэтычная частка, дзе сабраныя вершы прадстаўляюць аўтараў пшчотнага крыла чалавецтва — жанчын (пакуль што мы гаварылі пра тых, да каго звяртаўся Каліноўскі са словам: «Дзецюкі!»). Унёсак у гэтую паэтычную анталогію зрабілі Наталля Арсеннева, Ларыса Геніюш, Раіса Баравікова, Валянціна Коўтун, Вольга Куртаніч, Ніна Мацяш, Людміла Рублеўская, Люба Тарасюк... У зямлячкі К. Каліноўскага Дануты Бічэль ці не самы багаты паэтычны нарбак. Мужнае імя чалавека, які на пароль «Каго любіш?» адгукаўся нібы клятваю: «Люблю Беларусь!», сустракаецца ў вершах «Белавежская пушча», «Супольна», «Якушоўка», «Сваяцтва», «Здале-

ча», «І дзве Літвы», «Замест запавету», «Вера», «Дзяды» і іншых. Роспач, знявер, адчай пераплаўляе Данута Бічэль у абнадзейныя словы: «Шчэ супольна сямейка збярэцца!». Заклікае сейбітаў долі сваёй, дзецюкоў, за рукі ўзяўшыся, зарой гарэць... Толькі тады мы —

І не загінем. І не станем прахам...
Спяём Радзіме песню, а не плач.

Дзеі ў беларускай літаратуры і яшчэ адзін зямляк Кастуся Каліноўскага — Сакрат Яновіч: паэт, празаік, эсэіст, грамадскі дзеяч. Ён нарадзіўся ў 1936 г. у мястэчку Крынкі на Беласточчыне, дзе калісьці і выходзіла «Мужыцкая праўда». «Беласточчына, — піша Уладзімір Гніламёдаў, — старажытная беларуская зямля, вядомая сваімі даўнімі — яшчэ з часоў Ф. Скарыны — культурнымі і кніжнымі традыцыямі. Ёсць гістарычныя звесткі, што на працягу 1568–1570 гадоў у Заблудаве (мястэчка пад Беластокам) з добрым плёнам працавала славянская друкарня, заснаваная Іванам Фёдаравым і Пятром Мсціслаўцам. Духоўныя традыцыі не перарываліся і спрыялі ўстойлівасці і захаванню ў мясцовым людзе пачуццяў чалавечай і нацыянальнай годнасці, і, калі ўціск становіўся невыносным, людзі ўзнімаліся на супраціў».

Яго Кніга «Беларусь, Беларусь» Сакрата Яновіча, якая мела шырокі рэзананс (Варшава, 1986), напісана спецыяльна па-польску, каб звярнуць увагу грамадскасці. Аповесць «Сярэбраны яздок» — яго першая кніга, якая выйшла ў Мінску (1978, пасляслоўе Янкі Брыля). Якуб Міско, рэцэнзуючы кнігу — а там змешчаны і выбраныя апавяданні, замалёўкі, гумарэскі аўтара, — адзначаў, што асобнае месца тут займае невялікая аповесць «Сярэбраны яздок». Гэта «яшчэ адна старонка ў літаратуры, прысвечанай паўстанцкаму руху пад кіраўніцтвам Каліноўскага».

Новы ўздым увагі да постаці Каліноўскага адбыўся ў апошні час, калі адзначаліся такія даты, як 125-годдзе, 130-годдзе паўстання, 150-годдзе з дня нараджэння слаўнага сына Беларусі.

Але сама «эпоха Каліноўскага», спадчына палітычнага і культурнага дзеяча еўрапейскага маштабу да сёння цікавіць вучоных, пісьменнікаў, мастакоў. У навуковы зварот паступаюць новыя матэрыялы, прыходзіць новае асэнсаванне ўсёй палітры мінуласці, з якой, як фенікс, ускрыляецца нашая будучыня.

Сярод турбот першапачатковых гісторык М. Батвіннік называе, да прыкладу, і такія: «...неабходны сучасны, абноўлены летапіс жыцця і дзейнасці беларускага змагара. Можна нават назваць гэту кнігу “Календар Каліноўскага” і выдаць на высокім мастацка-паліграфічным

узроўні, як “Каляндар Скарыны” (Мінск, 1988). Таксама неабходна гістарыяграфічная праца, прысвечаная К. Каліноўскаму з аналізам усяго, што назапашана ў Каліноўскіяне».

Галоўнае, што наспела тэрмінова выдаць, — гэта энцыклапедычны даведнік «Каліноўскі і яго час».

Жыць з клопатам пра заўтрашні дзень — гэта значыць прадаўжаць справу продкаў. Застаецца толькі ўслед за Каліноўскім усклікнуць:

— Жыві ў свабодзе, будучыня Беларусі!

Укладальнік

ДАДАТАК

ПЕСНІ

ПАЎСТАНЦКАЯ ПЕСНЯ (1863)

Лётае арол лёгкакрылы
Пад хмарамі і туманамі.
Йдзе наш змагар Кастусь Каліноўскі
Сцежкамі, лясамі.

Лётае арол шызакрылы
Пад цёмнымі хмарамі.
Йдзе наш Кастусь, змагар наш народны,
З сябрамі-змагарамі.

Шыкуйцеся ж, варожыя каты,
Шалёныя ваўкалакі.
Йдзе беларус, змагар Каліноўскі
Сцежкамі, лясамі.

ПЕСНЬ НА БОЖЫ ЧАС

Божый час, Божый час
Завернуўся для нас;
Мужык вольно стаў спеваці,
Годзі, годзі прападаці.

Гдзе не глянь, гдзе не стань,
Валачыцься пагань.
Выганіць нам ёю трэба,
Каб за тое дастаць неба.

Эй, Маскаль, ухадзі!
Альбо тут прападзі!
Ужэ нам тут не вымінеш,
Як сабака марне згінеш!

І хто пан — вон ад нас!
У Божый час, ў Божый час!
Бо мы роўныя з панамі,
Бо за вольносьць усе с касамі!

Чуваць крык у адзін тон:
Маскалёў ад нас вон!
Бо як брытвы косы маем,
Пагуляем, пагуляем!

Гурра га! гурра га!
Гдзе ні глянь — нашых цьма;
Гулі хлопцы, гулі, гулі,
Каб мы вольносьць прывярулі.

КОНЬ КАЛІНОЎСКАГА

Словы У. Пешкоўскага

Музыка П. Русава

У тэмпе марша

Зям- ля пад во- ра-гам га-рыць - і- дуць за Во-лю зма-га-ры - ка-сі-я-
 не- ры, ка-сі-я- не- ры, а пе- рад і- мі на ка-
 ні іх пал-ка- во-дзец ма-ла-ды, кры-ла-тв - сме- лы. - На-
 пе-рад, з Бо-гам, ва-я- ры! - Круж- ля-е го-лас у га-ры над по-лем
 се-чы, над по-лем се-чы. Конь Ка-лі-ноў-ска-га ля-ціць: -- За Бе-ла-
 русь! - лу-на-е кліч. Конь Ка-лі- ноў- ска-га ля-ціць: -- За Бе-ла-
 русь! - лу-на-е кліч. За Бе-ла- русь! - лу-на-е кліч.

1. Шу-

Для замячэння

КОНЬ КАЛІНОЎСКАГА

Зямля пад ворагам гарыць —
Ідуць за Волю змагары —
Касіянеры, касіянеры,
А перад імі на кані іх палкаводзец малады,
Крылата-смелы.
— Наперад, з Богам, ваяры! —
Кружляе голас у гары
Над полем сечы,
Над полем сечы.

Прыпеў:

Конь Каліноўскага ляціць,
— За Беларусь! — лунае кліч.
Конь Каліноўскага ляціць,
— За Беларусь! — лунае кліч.
— За Беларусь! — лунае кліч.
— За Беларусь! — лунае кліч.

Шугае мужных вояў раць,
Грымяць іх стрэльбы і блішчаць
Маланкі-косы, маланкі-косы.
Стаіў дыханне край лясны —
Няроўны бой вядуць сыны
З навалай грознай.
Божа, дай ім устаяць, свой дух ваярскі захаваць
Непераможны,
Непераможны!

Прыпеў.

Мне сніцца сон далёкіх дзён:
Плыве над краем цокат-звон
Гул суровы, і гул суровы —
Касіянеры ў бой ідуць, аж навакол лясы гудуць,
Бары-дубровы.
Імчыцца конь праз дым-агонь,
Нясе ён вершніка свайго
У несмяротнасць,
У несмяротнасць.

Прыпеў.

КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ — НАЦЫЯНАЛЬНЫ ГЕРОЙ Тэатралізаваны ўрок у X класе

— Каго любіш?
— Люблю Беларусь!
— Так узасмна!

ДЗЕЙНЫЯ АСОБЫ

Біёграф К. Каліноўскага.

Гісторык.

Валерый Урублеўскі — сябар і паплечнік К. Каліноўскага.

Археалаг.

Мураўёў-вешальнік.

Кастусь Каліноўскі.

Марыя Ямант.

Артысты — чытальнікі вершаў.

Кожная дзейная асоба гаворыць ад свайго імя. На ўроку мэтазгодна выкарыстаць музыку І. С. Баха, В. А. Моцарта, С. Манюшкі, народныя беларускія мелодыі (на выбар настаўніка).

Афармленне кабінета: партрэт К. Каліноўскага, кнігі пра яго жыццё і дзейнасць, рэпрадукцыі карцін з выявай нацыянальнага героя і падзей паўстання.

Урок можна праводзіць у прыцемку, высвечваючы чытальнікаў.

Плакаты з вершамі пра К. Каліноўскага, выказваннямі пра яго слыхных людзей павесіць на сценах.

Гучыць музыка.

Пад гукі мелодыі вучань апісвае партрэт К. Каліноўскага
работы А. Марачкіна (1980 г.).

1-ы чытальнік. Угледзімся ўважліва ў гэтае аблічча... Высокі са-
кратаўскі лоб, бровы ўразлёт выдаюць бястрашнасьць і непадкупнасць,
глыбокія, не па гадах мудрыя вочы, прамы прыгожы нос — аблічча ча-
лавека моцнага, валявога. І пагляд... Прасветлены, чысты, удалечыню...

Ён увайшоў у залу суда, на момант спыніўся. Толькі на момант, бо шмат позіркаў насустрач: сяброўскіх, спачувальных, спагадлівых і зусім варажых, з нянавісцю. Але ў вачах у яго няма ні страху, ні разгубленасці. Ён не шкадуе аб тым, што зроблена, і ведае, што скажа суду.

А за плячыма — суровае неба, навальнічныя хмары сышліся на даляглядзе, звонаць званы касцёлаў і цэркваў. Усё наваколле смуткуе ў прадчуванні блізкай заўчаснай смерці Героя.

2-і чытальнік.

*Чыста мару марыўшы
Свой кароткі век,
Жыў ды быў, таварышы,
Светлы чалавек...
Рваў ён змроку прадзіва,
Цэлы свет любіў,
А быў нашым прадзедам,
Беларусам быў.
Мары сцяг нявытканы
Ён сплаціў жыццём.
Знаўся з белай світкаю,
Зваўся Кастусём.
З шыбеніцы дзёрзка ён
Б'е ў грымотны звон...
Чуеш Каліноўскага?
Пакладзі паклон.*

М. Лужанін.

Светлы чалавек

Ціха гучыць беларуская народная мелодыя.

Біёграф. Шмат слынных сыноў у нашай Беларусі. Усе яны — ваяры і паэты, рэвалюцыянеры і асветнікі — верна і самааддана служылі сваёй маці Радзіме. Сярод іх — Кастусь Каліноўскі, рэвалюцыянер-дэмакрат, мысляр, паэт, публіцыст, кіраўнік паўстання 1863–1864 гг. на Беларусі і ў Літве. Сёння мае слова пра яго.

Нарадзіўся Кастусь Каліноўскі 2 лютага 1838 года ў маленькай вёсачцы Мастоўляны Гродзенскага павета (цяпер гэта тэрыторыя Польшчы). У метрычнай кнізе мясцовага касцёла яго, сына Сымона Каліноўскага і Веранікі Каліноўскай (з Рыбінскіх), спачатку запісалі Вінцэнтам. Пазней дадалося імя Канстанцін. (Ён стане называць сябе Кастусь, як клікалі сялянскіх сыноў.) Простае, мілагучнае імя. У старажытных рымлян яно азначала «непахісны», «трывалы», «цвёрды».

Дружная, вялікая сям'я (аж 13 дзяцей было ў бацькі) пазней пераехала ў в. Якушоўка на Гродзеншчыне, амаль на голае месца. Праз нейкі час агульнымі намаганнямі сядзібу ўладкавалі і пачалі жыць хоць не заможна, але ў згодзе.

Вучыўся Кастусь у Свіслацкай гімназіі, дзе існавалі тайныя таварыствы, жыло вальнадумства. Там вучыліся вядомыя дзеячы беларускай, рускай і польскай культур, шмат хто з іх абраў рэвалюцыйны шлях (зманганне з царызмам).

Інсцэніроўка ўрыўка з рамана У. Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім» (сустрэча Кастуся Каліноўскага і Алеся Загорскага на кірмашы ў Свіслачы — У. Караткевіч. Збор твораў: у 8 т. Т. 4. С. 273).

1-ы чытальнік. Кірмаш. Збоку каля сцяны сядзіць сляпы лірнік. Ён спявае. Каля яго толькі дзве жанчыны, якія плачуць, і хлопец. Невысокі, каржакаваты, з цёмна-русымі прыгожымі валасамі. Рысы ў хлопца няправільныя, але буйныя і нават чымсьці прыгожыя. Цяжкаватае падбароддзе, вялікі цвёрды рот, жарсткаваты няправільны нос... Невялікія, сінія з залатымі іскрынкамі вочы хлопца... задумлівыя і мяккія. Пасма валасоў падае на высокі чысты лоб. Ён слухае. Слухае, нахмурыўшы тонкія і чорныя, нібы тушшу наведзеныя, бровы...

Жабрак змоўк. Хлопец цяжка, быццам ад сну адрываючыся, уздыхнуў і кінуў на ліру тры медныя капейкі... І раптам вочы сталі іранічныя і трошкі злосныя: убачыў, што гожа падлетак з шэрымі вачыма хоча пакласці на ліру срэбны паўрубель.

Кастусь. Здурэў, ці што?

Алесь. Цябе не спыталі.

Кастусь. Яно і відаць, што з залатых каптаноў. Галоўка як макаўка, а розуму — як...

Алесь. Ты б паўтарыў...

2-і чытальнік. Слова за слова, і праз хвіліну яны ўжо малацілі адзін аднаго з усёй заўзятасцю падлеткаў. Пыл так і курэў над месцам бойкі. Урэшце яны стаміліся і, сапучы, стаялі, насцярожана сочачы адзін за адным.

Кастусь. Атрымаў?

Алесь. Дый ты атрымаў.

Кастусь. Ну і што?

Алесь. А тое, што дурань.

Кастусь. Гэта ты дурань. Старога за твой паўрубель маглі б у паліцью павесці. У бедных людзей бываюць толькі медныя грошы.

Алесь. Ты хто такі?

Кастусь. А табе што?

Алесь. Ну хто? Паляк? Мазур?

Кастусь. Беларус.

Алесь. Што-о? Адкуль гэта ты даведаўся? Гэта ж я адкрыў. Гэта я — беларус.

Кастусь. Адзін Гаўрыла ў Полацку. Тут усе беларусы. А ён адкрыццё зрабіў... Першы... Знайшоўся мне яшчэ — Капернік.

Алесь. Але ж я ведаю толькі траіх, якія адказалі мне так. У астатніх няма імя...

1-ы чытальнік. Алесь цяпер цягнула да гэтага хлопца. Таму што ён, не ведаючы Алесевых думак, прыйшоў да таго самага.

Кастусь. Я шкадую, што цябе стукнуў.

Алесь. І я таксама шкадую.

Кастусь. Ты адкуль такі?

Алесь. З Дняпра. А ты?

Кастусь. Давай знаёміцца, ці што?

Алесь. Давай. Я — Алесь Загорскі.

Кастусь. Кастусь Каліноўскі.

Біёграф. Прайшоў час. Кастусь Каліноўскі паступае ў Пецярбургскі ўніверсітэт. Дух свабоды жыве ў Пецярбургу. Ідзі Чарнышэўскага, Дабралюбава, Герцэна, Агарова падхопліваюцца моладдзю, абмяркоўваюцца ў студэнцкім асяроддзі. Кастусь пачынае цікавіцца культурай славянскіх народаў, асабліва беларусаў. Тут, у Пецярбургу, ён становіцца перакананым прыхільнікам рэвалюцыйна-дэмакратычных ідэй, заклікам ворагам самадзяржаў і прыгонніцтва. Выхадзец з небагатай шляхты, сын сваёй зямлі, ён востра адчуваў крыўду народную, боль і гора селяніна.

Вясна 1861 года была неспакойнай. У Расейскай імперыі склалася рэвалюцыйная сітуацыя. Абвешчаная сялянская рэформа не прынесла палёгкі народу. Уся Беларусь гудзе, віруе. Незадаволены прыгнётам, падманам, знявагай нацыянальнага пачуцця, народ не можа больш цярпець. У гэты год Кастусь Каліноўскі скончыў Пецярбургскі ўніверсітэт са ступенню кандыдата права і вярнуўся на радзіму.

3-і чытальнік.

*Гэй, ляці у высі, малады саколе,
Быццам на далоні пад скрыдлом зямля,
А па ёй, як глянуць, ходзяць наваколлем,
Ходзяць наваколлем Воля і Пятля.
Што ж яны блукаюць, што на сэрцы маюць?
Недзе там у пушчах, аж займае дых,
Маладыя хлопцы Вольніцу шукаюць,
А Пятля шукае хлопцаў маладых.*

*І няма спакою у юначых душах,
І зямля пад коньмі, як агонь, дрыжыць,
Воля дасць ім крылы, а Пятля задушыць,
Ды ўжо лети з Пятлёю, чым без Волі жыць.
Над сялянскай хатай, над сялянскім полем,
Дзе ўздымае колас свежая ралля,
Над маім народам, на ягонай доляй,
Над ягоным лёсам Воля і Пятля.*

С. Сокалаў-Воюш.

І няма спакою у юначых душах...

Біёграф. На радзіме ён адразу ўключыўся ў змаганне за Волю. Разам з В. Урублеўскім і Ф. Ражанскім заснаваў нелегальную друкарню, наладзіў выпуск беларускай газеты «Мужыцкая праўда». Гэта першае ў гісторыі нашага народа рэвалюцыйнае перыядычнае выданне для працоўных. Смеласць, рызыка, якая многім здавалася проста шаленствам, гучала ў кожным радку газеты.

4-ы чытальнік. Дзецюкі! Мінула ўжо тое, калі здавалася ўсім, што мужыцкая рука здатна толькі да сахі, — цяпер настаў такі час, што мы самі можам пісаці, і то пісаці... праўду справядлівую... О, загрыміць наша праўда і, як маланка, пераляціць па свеце! Няхай пазнаюць, што мы можам не толькі карміць сваім хлебам, но яшчэ і ўчыць сваеі мужыцкай праўды.

А гэты маніфест, што цар з сенатам і панамі для нас пісаў, то такі дурны, што чорт ведае да чаго ён падобны, ніякай у ім няма праўды, няма ў яго для нас ніякай карысці...

В. Урублеўскі. Я сустрэўся з ім, калі працаваў у мястэчку Саколка Гродзенскага павета інспектарам егерскага вучылішча. Знаёмыя мы былі яшчэ з Пецярбурга і адразу знайшлі агульную мову, зразумелі, што хочам змагацца супраць царскага самаўладдзя, за свой народ і радзіму. Я пачаў актыўна дапамагаць Каліноўскаму. Саколка неўзабаве стала адным з апорных пунктаў гродзенскай рэвалюцыйнай арганізацыі. Нашымі паплечнікамі былі Ян Ваньковіч (сын вядомага мастака Валенція Ваньковіча), браты Заблоцкія, Станіслаў Сангін, беларускі паэт Фелікс Ражанскі, святар Ігнат Казлоўскі і іншыя.

Я захапляўся Кастусём. Сілай яго духу, непрыманнем фальшу, ілжы, крывадушнасці, найвышэйшым пачуццём справядлівасці, бескарыслінасцю. Сяброўства стала адным з самых моцных маіх уражанняў, каштоўных набыткаў у багатых падзеях жыцця. Мы, тады яшчэ зусім маладыя, узялі на свае плечы вялікую ношу — клопат пра лёс радзімы, пра лёс пакрыўджанага люду. І неслі яе сумленна і горда. Удзельнічаў я і ў выпуску «Мужыцкай праўды».

Гісторык. Зімою 1863 года ў розных кутках Беларусі ўжо дзейнічалі паўстанцкія атрады. Аснову іх складалі моладзь, безземельная шляхта, сяляне, рамеснікі, разначынцы. У сакавіку рэвалюцыйным рухам была ахопленая ўся тэрыторыя Беларусі. Паўстаннем на Беларусі і Жмудзі кіраваў Літоўскі правінцыяльны камітэт. Ягонныя структурныя ячэйкі і арганізацыі дзейнічалі ў Брэсце, Слоніме, Ваўкавыску, Пружанах, Кобрывне. У паўстанні брала ўдзел ад 68 да 77 тысяч чалавек. Найбольш шырокага размаху рэвалюцыйны рух дасягнуў у Гродзенскай губерні. Тут паўстаннем кіравалі К. Каліноўскі і В. Урублеўскі.

В. Урублеўскі. Памятны бой адбыўся 31 снежня 1863 года. Мы стаялі ў сядзібе Малая Бакоўка. На золку наляцелі драгуны. Сутычка была жорсткай. Наша конніца загінула. Я з рэшткамі паўстанцаў перамяшчаўся па Любліншчыне. Але гэта былі ўжо апошнія іскры пажару.

19 студзеня 1864 года я кіраваў апошнім боем. Сілы былі няроўныя. Карнікі (кубанскія казакі) дагналі нас у лесе. Мароз. Моцны вецер. Я кінуўся насустрач карнікам. Удар... Яшчэ адзін... Пякучы боль у плячы... Потым нібы маланка працінае галаву...

Мяне лічылі мёртвым, але лёс падараваў мне жыццё. Селянін з недалёкай вёскі зацягнуў мяне ў гумно, а потым завёз у маёнтак Завекшыцы. Потым я апынуўся ў Аўстрыі, пазней — у Францыі.

Гісторык. На ўсёй тэрыторыі Беларусі і Літвы адбылося 237 баёў інсургентаў з царскімі войскамі. На разгром паўстання ўрад кінуў значныя сілы (каля 90 тысяч чалавек, а па іншых падліках — амаль 145 тысяч салдат, 146 гармат і 60 казацкіх сотняў). У баях загінулі 5934 паўстанцы, 1361 трапілі ў палон, шмат было паранена. 128 удзельнікаў паўстання былі пакараныя смерцю, 853 засуджаны на катаргу, 1329 сасланы ў Сібір, тысячы паўстанцаў і тых, хто спачуваў ім, высланы на жыхарства ў цэнтральныя губерні Расеі.

Уключаецца «Рэквіем» Моцарта,
і далей гісторык гаворыць на фоне музыкі.

Паводле загаду Мураўёва-вешальніка спальвалі або высылалі поўнасію «ненадзейныя» вёскі. Каты глуміліся нават з магілаў інсургентаў, забаранялі насіць жалобу на забітых. Пераследавалася паўстанцкая сімволіка, настаў час змрочнай рэакцыі...

Паводле матэрыялаў гісторыка Э. Зайкоўскага

5-ы чытальнік.

*Паўстанне згашана, зламана,
Пануе самаволле зноў.
Па краю ўсім крываваць раны;*

*Зара фарбуецца у кроў.
Брыдуць разбітыя героі
Таёмнай сцежскай на зару,
Панікла зноўку галавою
У чорным суме Беларусь.
І там, і тут — пажары свецяць
І значаць кроўю снежны шлях.
Ідуць па ім паўстання дзеці,
І звоняць пумы на нагах.*

*Бізун жандара,
Кат і куля
На згасшых вогнішчах — крывёй
Спраўляюць п'янае разгулле
Над усмірэннай стараной.*

М. Машара. К. Каліноўскі

Біёграф. Каліноўскаму пагражала расправа. Ён часта мяняў кватэры, прозвішчы, сваё аблічча. Доўга царскія шпікі шукалі Каліноўскага. Аднак знайшоўся юда, выдаў адрас і імя, пад якім герой хаваўся ў Вільні. Студзень. Марозная ноч. Увесь квартал акружаны жандарамі і салдатамі. Афіцэр і салдаты асцярожна падымаюцца па лесвіцы. Стук у дзверы. На лесвічную пляцоўку выходзіць Кастусь са свечкай у руцэ...

6-ы чытальнік.

*З агаркам свечкі ў лабірынце лесвіц
Не быў ён схоплен, а сышоў уніз,
Дзе хмары на крыжы касцёлаў лезлі,
Дзе Вільні разбягаліся агні.
Як факелы, яго гарэлі вочы,
Якім не тухнуць доўгія вякі,
І толькі вецер выдзімаў праз вокны
«Мужыцкай праўды» белыя лісткі.
Нібы зубамі, ляскатаў затворам
Жандар збялелы змрочна на двары,
Русавалосы, малады затворнік
І кулю ад сябе адгаварыў.*

С. Законнікаў. Каліноўскі

Кастусь. Цэлы месяц цягнулася следства. Я сядзеў у будынку былога дамініканскага кляштара. Мяне часта вадзілі на допыт. Знявага... Яна была на кожным кроку. Стараўся трымацца цвёрда. Прызнаўся, што быў

кіраўніком паўстання на Беларусі і Жмудзі, але нікога не выдаў, а калі яртаўся ў камеру...

Уключаецца музыка Баха, і далей Каліноўскі гаворыць пад музыку.

Шчымлівы боль сціскаў маё сэрца. Падоўгу глядзеў у закратаванае акно на турэмны двор. Там туды-сюды снавалі вароны, ловачы хлебныя крошкі, што выляталі з акенцаў камер. Так хацелася на волю, што зайздросціў свабодзе нават той вароны, на якую глядзеў са свайго акна і бачыў, як яна ходзіць па снезе. Так хацелася жыць, кахаць...

Урывак з п'есы У. Караткевіча «Кастусь Каліноўскі» (карціна 13)

Турэмная камера.

Кастусь сядзіць задумаўшыся, не бачыць Мураўёва. Цішыня.

Мураўёў. Падымі свае вочы і слухай мяне.

Кастусь (*здрыгануўшыся ад нечаканасці*). А-а, вось хто. Другі раз спадабілася ліцээрэць.

Мураўёў. Я прыйшоў пагаварыць... Дзіўна, але так.

Кастусь. Я слухаю вас, граф.

Мураўёў. Ці думалі вы, супраць чаго паўстаяце? Ці думалі, што тысячу год кожны разбіваў аб нас галаву? Былі бунты, рэвалюцыі — а мы заставаліся, і зноў аб нас разбівалі галаву. Таму што мы — парадак, дзяржава, таму што за нас вера, забабоны, філасофія, культура. Таму, што за нас — жах. Людзі не могуць жыць свабоднымі сярод руін. Яны ўзрываюць дом, кідаюцца трохкі сярод каменяў са сваімі добрымі намерамі, а потым будуюць новы, яшчэ горшы. І кожны раз льецца кроў. І гінуць лепшыя, а не горшыя. І пасля кожнага такога эксперымента сярод жывых застаецца больш і больш мярзотнікаў.

Кастусь. Я думаў аб гэтым. Чаго вы хочаце?

Мураўёў. Бачыш мury? Ты можаш з іх выйсці, зараз. Я хачу гэтага. Ведаеш, каб людзі жылі — трэба, каб лепшыя з лепшых не бунтавалі, а ішлі да паборнікаў парадку і магутнасці айчыны... Я абяцаю вам словам двараніна волю і месца пры мне... Я вам абяцаю. Не Аляксандр — я.

Кастусь. Гэта важыць больш. Ведаю... Чаму прапаноўваеце?

Мураўёў. Хачу, каб вы сталі членам дзяржаўнага савета ў пяцьдзясят год.

Кастусь. У дваццаць пяць я быў вярхоўны ваявода Беларусі і Літвы.

Мураўёў. А ў дваццаць шэсць можаш не быць нікім.

Кастусь. Ведаю.

Мураўёў. А паслухаеш — можаш жыць, кахаць...

Аблічча Кастуса нібы засвяцілася ў змроку.

Кастусь. Кахаць...

Мураўёў. Так... Бачыш? Гэта падае апошні снег у тваім жыцці. Я памятаю адзін такі, калі я кахаў...

Кастусь. Гэта забаронены ўдар, граф. Я адкажу такім самым: невядома яшчэ, колькі снегападаў засталася ўбачыць вам.

Мураўёў. Я пажыў...

Кастусь. Як пажыў?... І чаму прапаноўваеце гэта мне?

Мураўёў. Сыноч... Ты не ведаеш. Вакол мяне адны нягоднікі і дурні... У вас блакітная сонечная кроў. Вы — сапраўдны дваранін, рыцар — не тое што гэтыя вырадкі. І вы са сволаччу.

Кастусь. Калі за вас парадак, то чаму сярод вас столькі нягоднікаў? Чаму з пакалення ў пакаленне лепшае — гіне, а ўсё адно ідзе да нас, да «сволачы»? Я вам скажу чаму. Кожны раз чалавецтва бліжэй да шчасця... На вышыню нашых магіл. З крывёю, са зрывамі на дно прорвы, яно, здыхаючы, паўзе да праўды.

Мураўёў. Гэта фатальная, жажлівая памылка маладосці. А маладосць праходзіць. Я ведаю гэта... сыноч. Ты, магчыма, не ведаеш, які быў я, пакуль не зразумеў.

Кастусь. Вы заўсёды былі такі.

Мураўёў. А я быў такі, як ты. Такі, а магчыма, і горшы бунтар. Я быў адзін з самых першых дэкабрыстаў. Нас было чацвёра... Гэта я прыняў у тайнае таварыства Івана Пушчына... Так, таго самага, лепшага сябра забітага пэрта...

Потым я зразумеў — у гэтым няма праўды. Праўда не там. Я выпадкова не трапіў на шыбеніцу, хаця не скардзіўся б, нават трапіўшы. І вось я служу айчыне. І хачу зрабіць для маладога, чыстага, бліскуча таленавітага чалавека тое, што калісь зрабіў для мяне выпадковы лёс.

Раптам Кастусь засмяяўся ціхім, горкім смехам.

Кастусь. Вы? Мой лёс? Жывы, з крыві і плоці, з дзвесце сарака васьмю касцямі і некалькімі аршынамі кішак... Ох, як доўга гэта яшчэ будзе!.. Любіць гэта чалавек: захапіць уладу над жыццём і смерцю, назаць сябе лёсам, Богам, з усёй сваёй вузасцю, тупасцю, капрызамі.

Мураўёў. Не смейся з мудрасці... сыне.

Кастусь устае і адыходзіць далей ад Мураўёва.

Кастусь. Я зразумеў вас. У вас дагэтуль смыліць і пячэ ў сэрцы, калі вы параўноўваеце сваё жыццё з чужой чыстай смерцю... Вы... нібы хочаце перавешаць пакаленне, што бачыла ўсю вашу непрыглядную галізну... Бачыла пяць пакутнікаў на верках Петрапаўлаўкі і вас... вось такога, жывога... Праўда?... Праўда.

Мураўеў устае і ўдарае ў дзверы. На яго страшна глядзець.

Я думаў, вы больш мужны... Я разумею, я проста першы, хто зразумеў вас да самага нутра. Да таго, у чым вы самі, можа, толькі аднойчы ў дрымоце, калі воля ўжо спіць, прызналіся сабе. (*Паўза.*) Рэнегат. Вам трэба для заспакаення рабіць другіх падобнымі да сябе... Але я гэтага... апошняга... вам не падару... Граф-вешальнік.

Біёграф. 22 сакавіка. Вяснывы сонцазварот. Святло нарэшыце перамагае цемру пасля доўгай і суровай зімы. Святло ў прыродзе і ва ўсім свеце, святло ў душах і ўчынках людзей. А яго вядуць на эшафот. Дзесяць гадзін раніцы. Кастусь Каліноўскі на Лукішскай плошчы.

Кастусь (*чытае «Лісты з-пад шыбеніцы»*). Браты мае, мужыкі родныя. З-пад шыбеніцы маскоўскай прыходзіцца мне да вас пісаць і, можа, раз астатні. Горка пакінуць зямельку родную і Цябе, дарагі мой народзе. Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, но не жаль загінуць за тваю праўду...

*Бывай здаровы, мужыцкі народзе!
Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе
І часам спамяні пра Яську твайго,
Што згінуў за праўду для дабра твайго.*

*А калі слова пяройдзе ў дзела,
Тагды за праўду станавіся смела,
Бо адно з праўдай у грамадзе згодна
Даждзэш, Народзе, старасці свабодна.*

Гучыць «Рэквіем» Моцарта.

Біёграф. Калі прагучала яго імя — дваранін Вікенцій Каліноўскі, ён ускрыкнуў: «У нас няма дваран, усе роўныя!» Кат выбіў табурэтку з-пад ног... Яму было дваццаць шэсць гадоў. Усяго 26. А зроблена так многа... І ўжо аддадзена жыццё за светлае заўтра народа.

7-ы чытальнік.

*З-пад шыбеніцы царскай
Звяртаюся да вас:
Няхай жахлівай казкай
Запомніцца наш час.
Не трацьце толькі веры,
А сейце, дзецюкі.
Што пачала сякера —
Дакончаць хай лісткі,
Лісткі мужыцкай праўды,
Што пасылаю вам.*

*Я пакланіца рады
І хатам, і лясам,
Што бераглі ад кулі,
Ад кіпцюроў арла,
Я дзякую зязюлі,
Што шчыраю была,
Што мне лічыла ў гаю
Жыць доўгія вякі.
Я вам іх пакідаю —
Жывіце, дзецюкі.
У роўнасці і згодзе
Свой пракладзіце след.
Рві ланцугі, народзе,
Ідзі ў шчаслівы свет!*

В. Вітка.

Беларуская калыханка

Гучыць патэтычная музыка.

Археолог. На Гродзеншчыне ёсць нямала мясцін, звязаных з дзейнасцю К. Каліноўскага. Адна з іх — Кадышская пераправа. Вёска Кадыш стаіць непадалеку ад ракі Чорная Ганча. За нейкія пяцьсот метраў ад берагоў Чорнай Ганчы, каля самай шашы знаходзіцца магіла. Але з дарогі за хвойнікам яе амаль не відаць. А магіла заўсёды дагледжаная, у цёплую пару года тут растуць кветкі. Хто даглядае даўняе паханне? Хто ж, як не жыхары навакольных вёсак — Кадыш, Галавенчыцы, Гарачкі, Сонічы і іншых. На абгароджаным магільным грудку пастаўлены два крыжы — адзін драўляны, другі — металёвы. Акрамя гэтага ляжыць тут і чорна-шэрая мармуровая пліта, на якой на польскай мове выбіты надпіс: «Ваярам 1863 года. 1927 год. Акцыс».

З гісторыі вядома, што тут, ля Чорнай Ганчы, у 1863 годзе адбыўся жорсткі бой паўстанцаў Кастуся Каліноўскага з карнымі войскамі Мураўёва-вешальніка. Атрад паўстанцаў пад кіраўніцтвам Баляслава Нарбута зрабіў рэйд на Гародню, чакаючы, што да іх далучацца новыя байцы з гарадзенскай рэвалюцыйнай арганізацыі. Атрад Нарбута быў разбіты ўшчэнт. У гэтым баі загінулі сотні паўстанцаў. Жыхары навакольных вёсак па-хрысціянску пахавалі палеглых змагароў за волю беларусаў. Толькі жыхары вёсак ведалі пра паханне і шанавалі яго. У філіяле Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Рэспублікі Беларусь, што ў Гародні, пра магілу нічога не ведалі. У кнізе «Памяць» Гродзенскага раёна ніякіх звестак пра брацкую магілу паўстанцаў К. Каліноўскага каля рэчкі Чорная Ганча не аказалася. Кароткая

памяць у нашых афіцыйных асобаў, але народ заўсёды помніць сваіх герояў.

Гучыць народная мелодыя.

Біёграф. Ёсць яшчэ адна невядомая старонка жыцця Кастуся Каліноўскага. Яна звязана з самым шчырым, самым светлым і высакародным пачуццём чалавечай душы — каханнем. Марыся, Марылька, Марыя... Хто яна?

8-ы чытальнік.

*Над пушчай вецер гудзе, бы ў бядзе,
І хмары імкнуцца рысцю.
— Бязлітасны, чорны вораг ідзе.
Бывай, о бывай, Марыся.*

*Тут нельга больш. У адказ на крык
Савіны рогат лунае.
І душаць мову, і рэжуць язык,
І скаляроў разганяюць.*

*І нават апоўдні на гонях туман,
З адчаю хоць задавіся,
І сіл няма, і вояў няма,
І здрадзіла панства, Марыся.*

*— Куды ж вы ідзеце? З лязом па лязу.
Ноч. Месяц — і той змарыўся.
— Мы пойдзем у пушчу, ў густую лазу
Ў разбойнікі пойдзем, Марыся.*

*— Якая ў вас сіла? Пад ветрам дым?
Князь першы — і той скарыўся.
— Здабудзем волю, пакажам ім
Ці косці складзем, Марыся.*

*— А што, калі ён не здыме нагі
З ніў, што зараз толькі чапае?
— Тады мы спалім свае ачагі,
Калыскі свае пашчапам.*

*— О, муж мой мілы! Святы, залаты!
О, бацька мой, праўдаі абраны,
Куды ж мне ісці, як загінеш ты?
— У пушчу з сякераю, Яне.*

— *А што як абодва? І ўсё без змен,
Маліся ці не маліся?*
— *Ну што ж, браць табе тады цэп ці бязмен
І ў пушчу ісці, Марыся.*

У. Караткевіч.
Балада пра развітанне

Ціха гучыць сумная музыка.

Марыя Ямант. Я была нявестай Каліноўскага. Гэта мне ён пісаў:
«Марыська чарнаброва, галубка мая...». Мы кахалі адно аднаго, моцна,
шчыра кахалі...

Нарадзілася я ў Вільні ў шляхецкай сям'і ў 1843 годзе. Атрымала
добрае выхаванне, закончыла прыватны пансіён, вывучала замежныя
мовы, гісторыю, літаратуру. Сям'я наша была прагрэсіўных поглядаў,
адразу падтрымала нацыянальна-вызваленчы рух.

З Кастусём я пазнаёмілася ў нас дома. Мой старэйшы брат Юзаф
сябраваў з ім яшчэ з Пецярбурга і аднойчы прывёў да нас. Мы спадабаліся
адно аднаму неяк адразу, доўга гаварылі. Аказалася, нашы погляды
ў многім сыходзяцца. Мне прыемна было бачыць яго апантанасць, са-
маадданасць, шчырасць.

Праз нейкі час я стала яго нявестай. Кастусь часта бываў у нас,
а потым нават і кватараваў, таму што супрацоўнічаў з маім братам:
праводзіліся нарады з кіраўнікамі паўстання, пасяджэнні падпольна-
га ўрада Беларусі і Літвы. Наша кватэра была першай рэзідэнцыяй
Беларуска-Літоўскага чырвонага ўрада. Мы з сястрой Аленай так-
сама стараліся быць карыснымі іх справе: старанна выконвалі да-
ручэнні, ездзілі ў розныя раёны Вільні, словам, ведалі ўсе таямніцы
паўстання.

Калі мы часам заставаліся адны, то марылі і пра сваё асабістае шчас-
це ў той светлай будучыні, якую хацелі збудаваць.

Калі Кастуся арыштавалі, ён, як мог, адводзіў небяспеку ад нашай
сям'і. На допыце нават не прызнаўся, што знаёмы з намі. Аднак нашу
сям'ю таксама арыштавалі. Мы больш не сустрэліся. Хоць праз акно
камеры маглі бачыць месца зняволення адно аднаго. Праз маю цётку
Ядвігу Макрыцкую, якая дамаглася наведванняў да мяне і Кастуся, мы
абменьваліся лістамі. Аднойчы ён прыслаў мне верш:

*Марыська чарнаброва, галубка мая,
Дзе ж падзелася шчасце і ясна доля твая?
Усё прайшло — прайшло, як бы не бывала,
Адна страшэнна горыч у грудзях застала.*

.....

*Не наракай, Марыся, на сваю бяздолю.
Но прымі цяжкую кару, Прадвечнага волю.
І калі мяне ўспомніш, шчыра памаліся,
То я з таго свету табе адзавуся...*

Летам 1864 года ўсю нашу сям'ю выслалі ў Сібір. Мяне і сястру Алену — у Табольск. Усе 10 гадоў ссылкі я помніла Кастуся. Замуж не выходзіла, хоць прапановы былі. На Радзіму вярнулася ў 1874 годзе, пазней пасялілася ў Варшаве. Неўзабаве памерлі Алена і яе муж Антоній Віскоўскі, а потым і мой тата. Толькі тады я дала згоду на шлюб з Войцахам Дмахоўскім, але сэрца маё ўсё жыццё належала толькі яму, Кастусю...

9-ы чытальнік.

*На вяршынах сумна сосны
Зашумелі ціха,
Невясёлыя іх вёсны,
Бо наўкола ліха.*

*Бо наўкола пні, магілы,
Гора і няволя,
Вецер нішчыць рэшту сілы,
Рвуцца буры з поля.*

*Усё злягло. Зіма гарцуе
На спусцелым полі,
Шуму іх ніхто не чуе,
Плачуць сосны з болю!..*

*Хай жа сосны з болю млеюць,
Сэрцы ўзрушаць людзям,
Бо хто плач іх зразумее,
Мёртвых той абудзіць!..*

*Плачце, родныя, няўцешна,
Плачце на ўсе грудзі!
Мо абудзіце намершых
І радасней будзе...*

Ф. Багушэвіч.
Шумяць сосны

10-ы чытальнік. Ідуць гады. Мяняецца аблічча свету. Людскія душы прагнуць шчасця, дабрыні. У беларуса ёсць магчымасць мець

сваё імя, свой голас. І беларус мае гонар назваць сваіх герояў — вялікіх сыноў Бацькаўшчыны. І сярод іх — Вікенцій Кастусь Каліноўскі. Перад чалавечым лёсам Кастуся Каліноўскага, перад сілаю яго духу, перад любоўю да Бацькаўшчыны схілім галовы...

Гучыць жыццесцвярдзальная мелодыя.

Літаратура

Беларуская мінуўшчына. 1994. № 2. С. 36.

Сыны і пасынкі Беларусі / уклад. С. Барыс. — Мінск, 1997.

Беларуская мова і літаратура ў школе. 1988. № 1; 1989. № 2.

Роднае слова. 1993. № 2, 4; 1994. № 3, 4.

Змест

<i>Генадзь Кісялёў</i> За праўду і Бацькаўшчыну	5
Да беларускага люду	14
<i>Кастусь Каліноўскі</i>. ВЕРШЫ, ПУБЛІЦЫСТЫКА	16
«Марыська чарнаброва, галубка мая!..»	16
«Бывай здаровы, мужыцкі народзе...»	16
«Мужыцкая праўда»	17
Да беларускага люду. Лісты з-пад шыбеніцы	28
ВЯДЗІ НАС НА АХВЯРНУЮ СЯЎБУ	34
<i>Эдуард Акулін</i> . Сляза па Кастусю Каліноўскаму. Верш	36
<i>Мікола Арочка</i> . Інструкцыя Каліноўскага. Верш	37
<i>Наталля Арсеннева</i> . Песня каліноўцаў. Верш	39
<i>Святлана Багданкевіч</i> . Дзень закаханых. Верш	40
<i>Раіса Баравікова</i> . Кастусь Каліноўскі. Верш	41
<i>Рыгор Барадулін</i> . Вершы	
Каліновец	43
1863 год	44
Якушоўка	44
«Певень першы раз прапяў...»	45
Маладыя.	46
<i>Фелікс Баторын</i> . Балада пра паляванне. Верш	47
<i>Данута Бічэль</i> . Вершы	
На пляцы пятлі	48
Супольна	49
Вера	49
Сваяцтва	50
Здалеча	50
Белавежская пушча	51
Вулка Паўстання	52
Замест запавету	52
Якушоўка	54
<i>Пятрусь Броўка</i> . Кастусь Каліноўскі. Верш	56
<i>Генадзь Бураўкін</i> . Каліноўскі. Паэма	58
<i>Анатоль Вольны</i> . З паэмы «Кастусь Каліноўскі»	64
<i>Ларыса Геніюш</i> . Вершы	
«Кажуць — добра, а мне нядобра...»	66
Кастусь Каліноўскі	66
Тры дарогі	67
«Адвечныя шляхі маёй Айчыны...»	68

<i>Ніл Гілевіч. Папярэджанне. Верш</i>	69
<i>Сяргей Грахоўскі. «Больш за сябе я Беларусь люблю...». Верш</i>	69
<i>Анатоль Грачанікаў. Экскурсія. Верш</i>	70
<i>Алесь Давыдаў. 1864. Верш</i>	72
<i>Уладзімір Дарагуж. Плач па Беларусі. Верш</i>	73
<i>Павел Дзімітрук. Тры вершы Кастусю Каліноўскаму. Верш</i>	74
<i>Алесь Дудар. Кастусь Каліноўскі. Верш</i>	76
<i>Анатоль Дэбіш. Кастусь Каліноўскі. Верш</i>	77
<i>Васіль Дэбіш. Маналог Кастуся Каліноўскага. Верш</i>	79
<i>Мікола Ермаловіч. «Як верыцца цяжка...». Верш</i>	80
<i>Алесь Жамойцін. Вершы</i>	
Кастусь Каліноўскі	81
Дудка між кайданаў	90
Балада пра ўцалелых папличнікаў Каліноўскага	92
<i>Васіль Жуковіч. Вершы</i>	
Праўда Кастуся Каліноўскага	93
...Пятлю здымаючы з паўстання	93
<i>Яўген Замерфельд. Балада пра Каліноўскага. Верш</i>	94
<i>Тацяна Зіненка. Беларусы. Верш</i>	95
<i>Янка Золак. Тысяча ваямсот шэсцьдзесят трэці. Верш</i>	96
<i>Васіль Зуёнак. Вершы</i>	
Развітанне Каліноўскага	98
Няўжо...	98
<i>Зянон. Дзень жалобы. Верш</i>	100
<i>Анатоль Іверс. Родная мова. Верш</i>	101
<i>Сяргей Кавалёў. 1863. Верш</i>	102
<i>Міхась Калачынскі. Дарога на Вільнюс. Верш</i>	103
<i>Казімір Камейша. Вуліцы Вільнюса. Верш</i>	106
<i>Іван Капыловіч. Письмы Караліне. Аповяданне</i>	108
<i>Уладзімір Караткевіч</i>	
Прарок. Верш	126
Нявесце Каліноўскага. Верш	127
Кастусь Каліноўскі: Смерць і неўміручасць. Трагедыя	128
<i>Алесь Каско. 1862 год. Слова Каліноўскага. Верш</i>	211
<i>Кастусь Кірэенка. Кастусь Каліноўскі. Верш</i>	212
<i>Валянціна Коўтун. «Каліноўскі, адзіны, Кастусь...». Верш</i>	214
<i>Аркадзь Куляшоў. Хамуціус. Паэма</i>	215
<i>Мікола Купрэў. Вершы</i>	
Чэрап Каліноўскага	334
1864	335
<i>Вольга Куртаніч. Кастусю Каліноўскаму. Верш</i>	336
<i>Пятро Ламан. Паўстанец. Балада 1863 года. Верш</i>	338

<i>Іван Летка</i> . Каліноўцы. Паэма	340
<i>Віктар Лужкоўскі</i> . Кліч з-пад шыбеніцы. Верш	356
<i>Янусь Малец</i> . Вершы	
«Іду я на мітынг...»	357
«Вісяць асеннія дажджы...»	357
<i>Вольга Малініч</i> . Гарачае сэрца. Верш	358
<i>Адам Мальдзіс</i> . Восень пасярод вясны. Урыўкі з аповесці	359
<i>Валеры Маракоў</i> . Чуеш, Беларусь? Верш	402
<i>Павел Марціновіч</i> . 1864. Апошні паўстанец. Верш	404
<i>Ніна Мацяш</i> . Маналог каханай Кастуся Каліноўскага. Маналог	405
<i>Камілы Марцінкевіч</i> . Песня касінераў. Вершы	408
<i>Вячаслаў Міхасёнак</i> . Вершы	
Над плітой, дзе толькі дата «1863»	409
Адамарына	409
<i>Мікола Мятліцкі</i> . Незалежнасць. Верш	411
<i>Сяржук Паляшук</i> . Вершы	
Покліч Кастуся Каліноўскага	412
Слова з-пад шыбеніцы	412
<i>Сяргей Панізьнік</i> . Вершы	
У радню сабрацца	413
Нагхненне	413
У абдыме	414
Зорыстая памяць	415
Рамуальд Траўгут	415
Вялікае Княства Беларусь	416
<i>Пімен Панчанка</i> . Трое. Верш	418
<i>Алесь Пісьмянкоў</i> . Кушыянская балада. Верш	420
<i>Мікола Пракаповіч</i> . 1863 год. Верш	421
<i>Алесь Разанаў</i> . Арышт Кастуся Каліноўскага. Верш	422
<i>Іван Ралько</i> . Пісьмо на волю. Верш	424
<i>Іван Рубін</i> . 1863. Верш	425
<i>Людміла Рублеўская</i> . Вершы	
1864	426
Лірнік	427
<i>Рыгор Семашкевіч</i> . Вершы	
Кастусь Каліноўскі	428
Апошняя ноч Каліноўскага	429
<i>Янка Сіпакоў</i> . Пятля Кастуся Каліноўскага. Верш	431
<i>Міхась Скобла</i> . Балада-рэквіем. 1864 год. Верш	432
<i>Сяржук Сокалаў-Воюш</i> . Вершы	
Маналог Кастуся Каліноўскага, альбо «Мужыцкая праўда» № 8	433
«Твой кожны крок хай будзе мной апеты...»	434
<i>Алесь Ставер</i> . Мой народ. Верш	435

<i>Віктар Стрыжак</i> . Памяць. Верш	436
<i>Анатоль Сыс</i> . Вячэра перад Купаллем. Верш	437
<i>Максім Танк</i>	
Вільня. Верш	438
Вільнюс. Верш	439
Каліноўскі. Паэма	440
<i>Люба Тарасюк</i> . Пліта на месцы страты Каліноўскага. Верш	457
<i>Мікола Трафімчук</i> . Касіянеры Каліноўскага. Верш	458
<i>Алесь Цвях</i> . Міграцыя. Верш	460
<i>Апанас Цыхун</i> . Магіла паўстанцаў. Верш.	461
<i>Сяргей Чайкін</i> . Паўстанне 1863 года. Верш	462
<i>Алесь Чобат</i> . Вершы	
Час касінераў	463
1863 год. Развітанне з Радзімай	464
«У паўстанцаў заўсёды...»	464
<i>Анатоль Шаўня</i> . Каліноўскі. Верш	466
<i>Віктар Швед</i> . Кастусю Каліноўскаму. Верш	467
<i>Наталля Шканіч</i> . Жыве Беларусь! Верш	468
<i>Віктар Шніп</i> . Вершы	
Пасля паўстання Каліноўскага	469
Апошні паўстанец 1863 года	470
Воля Кастуся Каліноўскага.	470
<i>Станіслаў Шушкевіч</i> . «Кастуся вялі на смерць, на згубу...». Верш	472
<i>Максім Шчур</i> . Вершы	
Песня касінераў 1863 года	473
«Пагоня»	473
<i>Леанід Якубовіч</i> . Кастусю Каліноўскаму. Верш	475
ПАМЯЦІ СПРАВЯДЛІВАГА. Укладальнік	476

ДАДАТАК

Песні	
Паўстанцкая песня (1863)	485
Песнь на Божы час	486
Конь Каліноўскага (сл. <i>У. Пецюкевіча</i> , муз. <i>П. Рысака</i>)	487
<i>Алена Абрамчык</i> . Кастусь Каліноўскі — нацыянальны герой.	
Тэатралізаваны ўрок у X класе	489

Літаратурна-мастацкае выданне

Я АДЗАВУСЯ!

Кніга пра Каліноўскага і Касінераў Свабоды

Укладальнік **Панізьнік Сяргей Сцяпанавіч**

Адказы за выпуск *М. Шыбка*

Вёрстка *В. Нога*

Карэктар *М. Шавыркiна*

Падпісана да друку 14.03.2014. Фармат 60×84 1/16. Папера афсетная. Афсетны друк.
Ум. друк. арк. 29,53. Ул.-выд. арк. 24,31. Наклад 300 асоб. Заказ 2390.

ТАА «Лімарыус». ЛІ № 02330/0003920 ад 16.03.2009.

Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 29, 220138, г. Мінск.

ТДА «НоваПрынт». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі,
выдадзенае Міністэрствам інфармацыі РБ 25.02.2014 за № 2/54.

Вул. Геалагічная, 59, к. 4, п. 10, 220138, г. Мінск.

Я АДЗАРУСЯ!

Маліцца — не наша справа.
Кастуся мы папросту ўспомнім:
Беларусі паўстаўшай — слава,
Беларусі — ў пояс паклон.

Алесь Дудар

ISBN 978-985-6968-31-3

«Лімарыус»

ЯДЗАВАХА!

Кніга пра Каміноўскага
і Касінерай Свабоды